

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXIX
HEFTE 3
SIDE 373-548
1982

H. K. Kristensen 1895–1981

Forhenværende førstelærer H. K. Kristensen, Varde, æresmedlem af Historisk Samfund for Ribe Amt, dets tidligere formand og mangeårige redaktør, døde den 24. juli efter længere tids sygdom.

H. K. Kristensen var i mere end en menneskealder den dominerende skikkelse i vestjysk lokalhistorie. Han sad i bestyrelsen for Historisk Samfund fra 1931–69 og var formand 1965–69, fra 1938–72 var han redaktør af *Fra Ribe Amt* og først i 1978 afviklede han sine sidste tillidsposter i redaktionsudvalget. I en lang årrække var han medlem af, senere formand for bestyrelsen for Varde Museum, og han var mangeårig formand for Byhistorisk Arkiv i Varde.

1948–52 sad han i bestyrelsen for Jysk Selskab for Sprog, Historie og Litteratur, i Dansk Historisk Fællesforening var han kasserer 1958–63. Også før og efter bestyrelsesårene i DHF var hans betydning for Fællesforeningen betydelig. Hans venskab med DHF's daværende formand Johan Hvidtfeldt udmøntede sig i samarbejde omkring DHF's sommerkurser, ved udarbejdelsen af *Håndbog for danske Lokalhistorikere*, 1952–56, og med udgivelsen af *Danske Historikere*, 1965, som de to redigerede sammen med Knud Prange, men hvor H. K. Kristensen trak det største læs.

H. K. Kristensen var vestjyde af fødsel og virke: Født i Hostrup sogn i Ribe amt, lærereksamen fra Ribe seminarium 1916, lærer i Lunde sogn 1918–1962 – heraf den største tid – fra 1926 – som førstelærer, sidst et næsten 20 år langt otium i Varde.

Hans verden var således geografisk snæver men utrolig bred og dyb i sit indhold. Hans kendskab til amtets historie var enestående og strakte sig fra oldtid til andelstid og bredte sig over materiel og åndelig bondekultur, over bebyggelseshistorie, gårdhistorie til handel og retsvæsen – foruden et næsten legendarisk

kendskab til degne- og præstehistorie – og *historier*, de sidste givet i en snæver kreds med et næsten blufærdigt lune.

H. K. Kristensen var i mange år det nørrejske landsarkivs flittigste gæst, og sit kendskab til det righoldige arkivmateriale gav han videre i en række sognebøger og to store herredsbeskrivelser (Øster Horne herred, 1944, Nørre Horne herred, 1975). Gennem sine bøger og artikler lagde han ny viden til vor forståelse af egnens erhvervshistorie, f.eks. de vestjyske fiskerlejer og skibsfarten langs Vestkysten, og han understregede bl.a. betydningen af de varierede blandingserhverv på egnen (Gamle sydvestjyske fiskerlejer, 1965. En dansk bondeskippers historie, 1977). Hans lokalhistoriske produktion omfatter en snes bøger og mere end 300 artikler, anmeldelser, oversigter m.v. Dette forfatter-skab skabte respekt om *lokalhistorikeren* H. K. Kristensen, blandt nære medarbejdere blot HK. Men mest kendt blandt de mange var han som lærer Kristensen, for det var måske som formidler at denne flittige forsker og forfatter havde den største betydning. Tusinder har i årenes løb lyttet til ham i forsamlingshuset, i en landsbykirke eller ved en egnsvandring eller udflugt. Som *fortæller* var han i sit es, han kunne lide det og han kunne fortælle og gøre faglig indsigt levende, spændende og vedkommende.

H. K. Kristensens første lokalhistoriske bog udkom i 1923 (Lunde sogn), de sidste artikler trykkes i *Fra Ribe Amt* 1981. Der er sket meget inden for dansk lokalhistorie i de år, og den nyorientering mod byerhverv og bykultur og de mere lokalpolitiske indslag som den sidste snes år har været præget af, var ikke hans linje. Han var af den gamle skole, hvor sognet og gårdhistorien var ryggraden i det lokalhistoriske arbejde, for det var selve udgangspunktet. Alt andet kom efter. Men selv om han ikke forstod denne nyori-

entering bøjede han sig loyalt for efterfølgerne i bestyrelsen. Han kunne godt komme med en barsk kommentar hvis han fandt det nødvendigt, men oftest var han den glade giver af gode råd og en inspirator til det sidste.

H. K. Kristensen var af bondeslægt og af bondesind, en grundtvigsk inspireret lærer på landet, fanget ind af glæden ved det lokalhistoriske arbejde – én af mange. Men ved sin faglige indsigt, sit omfattende forfatterskab og sin rige personlighed blev han en af de smukkeste repræsentanter for den generation af lo-

kalhistorikere der lagde grunden til det vi andre i dag bygger på.

H. K. Kristensen modtog mange æresbevisninger i sit liv, fra ridderkorset til Varde Bys ærespris. Det var ham en synlig glæde at den lokalhistoriske ærespris, der blev indstiftet i 1978, kom til at bære hans navn. Men også uden dette ville hans navn være blevet husket og mindet, ikke blot i Ribe amt men overalt hvor lokalhistorikere mødes.

Verner Bruhn

» – af usikkert kan ikke komme sikkert«

Evald Tang Kristensens sagnoptegnelser om konflikten mellem herremænd og bonde*)

Af *Henrik Stevnsborg*

I. Indledning

Helt glemt er læreren, forfatteren og folke-mindesamleren Evald Tang Kristensen (1843–1929) godtnok aldrig blevet. Alligevel er det svært at komme uden om, at han oplever lidt af en renæssance i disse år. Hans person og hans meninger bliver endevendt, og de folkeminder, han viede sit liv til at indsamle, er under lup. Selv om store dele af dette stof er udgivet i bogform, står lige så meget, muligvis mere, stadig marcheret op på støvede hylde i Dansk Folkemindesamlings kælder. Her havnede Evald Tang Kristensens samlinger i 1924. Stofmængden er nærmest lam-mende. Det er blevet skønnet, at han nåede at indsamle ca. 3000 folkeviser, omkring 2700 folkeeventyr samt små 30.000 folkesagn,¹ hvortil kommer rim, remser, melodier etc. Noget stammer fra andre indsamlere, som i tidens løb sendte materiale til Evald Tang

Kristensen; men han har også selv været i marken. Gennem sidste fjerdedel af det 19. århundrede gennemvandrede han store dele af Jylland, på kryds og tværs gennem Blichers »store Alhed«², med dens »brune lyng« og »blå himmel«, i en tid hvor jernbanen lagde sin hånd over Danmarkskortet, og industrialiseringen tog fart. Ved siden af indsamlings-rejserne blev det til i alt 79 bøger, de 7 udgivet posthumt.² Hertil skal lægges et ikke nøjere opgjort antal artikler, essays og digte. Tilsammen tegner dette billedet af en myreflittig mand; så ubestridt Danmarks største samler af folkeminder.

For nylig hed det i en storkøbenhavnsk lokalavis med spærrede typer »Danskerne vælter sig i fortiden« med følgende forklarende undertekst: »symptomatisk for en krisetid«.³ Og måske imødekommer Evald Tang Kristensens produktion vitterlig et nutidigt behov for tankeflugt til det gamle landbosamfund, »hvor bønder (legede) skjul med lygte-

Henrik Stevnsborg, f. 1948, lic. phil. 1979. Forskningsrådsstipendiat, Kriminalistisk Institut; extern lektor, Historisk Institut, Københavns Universitet.

*) Denne artikel er blevet til med støtte fra Carlsbergfondet; men jeg vil også – meget – gerne takke de venner og kolleger, som henad vejen har hjulpet på hver deres måde, allermost Else Marie Kofod og John Christensen.

- DFS Dansk Folkemindesamling, København.
DS Evald Tang Kristensen, Danske Sagn som de har lydt i folkemunde. Udelukkende efter utrykte kilder 1–8 (1892–1901), 2. udg. under medvirken af Johannes E. Tang Kristensen, Bengt Holbek og Erik Høvring Pedersen (Kbh. 1980).
DSnyrk Evald Tang Kristensen, Danske Sagn, ny rk. 1–7 (1928–39). 3–7. v. Johannes E. Tang Kristensen.
ETK Evald Tang Kristensen.
JA Evald Tang Kristensen, Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv, som det er blevet ført i mands minde, samt enkelte oplysende sidestykker fra øerne 1–4 (1891–93).
JAT Jysk Almueliv, tillægsbind 1–4 (1900–05).
LAN Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.
RA Rigsarkivet, København.
Rtk Rentekammeret.

1. Fradley Garner, A Tang for Folklore, *Scanorama* (april 1981), s. 35.

2. S. st.

3. *Søndagsavisen*/2 (30.8.1981).

mænd og elverpiger⁴ i sætstykker à la Fri-landsmuseet. Men Evald Tang Kristensens samlinger er ikke bare dette formalinduftende raritetskabinet. Forklaringen kan derfor også være en helt anden, nemlig den, at materialet i eminent grad byder sig til for en forskning, der i stigende grad kæmmer kilderne for vidnesbyrd om »disharmoni, kontinuitetsbrud og konflikt« i fortiden.⁵ Måske står vi over for en skønsom blanding af begge dele. Måske er forklaringen på den nutidige interesse for Evald Tang Kristensen en helt tredje; Evald Tang Kristensens arbejder er et hus med mange boliger, hvilket til fulde bevidnes af bredden i den interesse, som i dag vises hans person og ikke mindst de minder, han indsamlede fra »folkemunde«.

Aktuelle udgivelser. Aktuelle projekter

En kort og letlæst Evald Tang Kristensen-biografi, som for en god halv snes år siden så dagens lys på engelsk, er i 1980 blevet genudgivet i et lille hæfte, på dansk.⁶ Engelsksproget er til gengæld den omkring 500 sider tykke prestigeprægede biografi, der med støtte fra en række fonds og institutioner samt et enkelt amt er berammet til udgivelse i et samarbejde mellem Foreningen Danmarks Folkeminder og Aalborg Universitetsforlag.⁷ Fra Herning museum reklameres med en særlig Evald

Tang Kristensen-udstilling,⁸ hvortil der findes en fåmælt, men velbibliograferet introduktion fra 1978.⁹

I år er blevet udgivet et »lille passende udvalg« af Evald Tang Kristensens børnerim, remser og lege.¹⁰ Sidste år, 1980, kom hele den såkaldte »gamle række« af et af Evald Tang Kristensens hovedværker, »Danske Sagn«, i en 2. udgave. Der er ikke mindre end 8 kompakte bind i fotografisk genoptryk og i tilgift en karriereprofil af Tang Kristensen, en introduktion til værket og ikke mindst: nyreviderede registre.¹¹ 1981 blev ligeledes genudgivet »Gamle Kildevæld«, en billedbog fra 1927 med smukke, næsten arkaiske, fotografiske optagelser af udvalgte af Evald Tang Kristensens sangere og fortællere.¹² På trapperne er en antologi, hvori mere teoretisk betonedede overvejelser fra Tang Kristensens hånd om folkeminder og folkemindevidenskab stilles sammen til en citatmosaik.¹³

Dansk Folkemindesamling har under de sidste par år foretaget en gennemgang af Evald Tang Kristensens samlinger bl.a. for at kunne lette den potentielle brugers arbejde med en »Vejledning i Evald Tang Kristensens samlinger på Dansk Folkemindesamling«. Udover den egentlige arkivnøgle gives en grundig præsentation af Evald Tang Kristensen og hans liv og virke.¹⁴

Inden for eventyrgenren er det navnlig Tang Kristensens såkaldte »trylleeventyr«, der er blevet udforsket.¹⁵ For visestoffets ved-

4. Eske K. Mathiesen, anm. af DS, *Folk og Kultur* (1981), s. 144.

5. Niels Steensgaard, Universalhistorie, samfundshistorie og historisk strukturalisme, *Historisk Tidsskrift* (1980), s. 91. Jfr. f.eks. Bengt Holbek, Danske folkeminder og dansk nationalitet, *Tradisjon* 10 (1980), s. 60: »Dette helhedssyn, som underbetoner modsætningerne inden for en given befolkning, er den dag i dag fremherskende i borgerlig folkloristik, selv om stadig flere i den seneste generation har indset betydningen af at studere disse modsætninger.«

6. Thorkild Knudsen, »Folkeminderne gemmes mest af fattige Folk«. *Evald Tang Kristensen som forsker og som talsmand*. Albertslund Folkemusikhus, hæfte 1 (1980), jfr. *Arv* 25-26 (1969-70), s. 243-57.

7. Joan Rockwell, *Evald Tang Kristensen. A lifelong adventure in folklore* (Kbh. og Aalborg, under udgivelse).

8. *Skalk* (1981:3), s. 30.

9. Lilli Friis, *Der var engang en lærer . . .*, Herning Museum (1978).

10. *1800-tallet. Kulturhistorisk Magazin fra Strandbergs Forlag* 2. årg. 1 (april 1981).

11. ETK, DS.

12. Erik Høvring Pedersen (red.), Evald Tang Kristensen og Peter Olsen m.fl., Gamle Kildevæld. Portrætter af danske eventyrfortællere og visesangere fra århundredeskiftet (Kbh. 1981). Jfr. også *Musikalsk Folkekultur. Et månedsblad om folkekulturen og dens folk* 1. årg. 2 (oktober 1981).

13. v. Susan Broe Andersen og Else Marie Kofod (under udgivelse).

14. v. Eske K. Mathiesen (under udgivelse). (Herefter: *Vejledning . . .*)

15. Bengt Holbek, *Interpretation of Fairy Tales* (under udgivelse).

kommande kan peges både på en bredt anlagt studie i folkeviseindsamlingerne i Danmark mellem 1840 og 1900¹⁶ og på en undersøgelse af Evald Tang Kristensens optegnelser fra »Danmarks største balladesanger«. I det sidste tilfælde er det erklærede, brugsrettede, sigte, at få denne »Frands Povlsens balladetekster og -melodier til at fungere igen«. ¹⁷ Tager vi sagnene, findes der undersøgelser af en enkelt meddeler (fortællers) fulde repertoire¹⁸ og af sagn om overnaturlige væsener som bjergfolk, ellefolk og nisser.¹⁹

Hoverisagnene. Før og nu

Det følgende handler også om sagn. Bjergfolk, ellefolk og nisser er der nu ikke så mange af. I stedet er der arrogante herremænd, som slår ud med den brokadeklædte arm for at skalte og valte med krumbøjede hovbønder. Betragtede herremanden dem mon som mennesker eller redskaber? Det var ét fedt, sålænge pengeskrinet svulmede. Der er infame ladefogeder med stenansigter, som nådesløst driver folkene i en vifte ud over markerne. Producé! Producé! Der er også vold, og undertiden mord, når bægeret løb over, og bønderne havde fået nok. Evald Tang Kristensens optegnelser vrimler med sådanne »hoverisagn«.

Dansk historie har en efterhånden lang tradition for at betragte forholdet mellem herremænd og bonde i det feudale Danmark som

mættet med uforenelige interesser. Det springende punkt var hoveriet – godsets fordringer på bondens arbejdskraft. Dette pligtarbejde kunne tage form af de mest forskelligartede opgaver: rydning, jordbehandling, såning og gødskning; højbjærgning, kornhøst, tærskning og afgrødernes opbevaring; hegns-, skov- og tørvemosearbejde; opførelse og vedligeholdelse af bygninger; kørsler; mødepligt til jagt, fiskeri og humledyrkning.²⁰ Over dette hoveri *måtte* parterne tørne sammen, så det slog gnister.²¹

Naturligvis har de historikere, som har beskæftiget sig med dette sammenstød, ikke været uvidende om sagnstoffets eksistens. Men man kan uden overdrivelse hævde, at de har forholdt sig tvetydigt til det. Undertiden draget og fascineret, undertiden afvisende og skeptiske.

Afvisende var læreren Severin Kjær fra Sydsjælland, da han i 1888, i 100-året for stavnsbåndsløsningen, berettede om bondens hårde lod i stavnsbåndstiden. Sagnstof var ham ingenlunde fremmed,²² men i hans bog er hovedkilden en ganske anden, nemlig de bevarede tingbøger. Til forskel fra sagnene er de »tørre«, »ufarvede«, »objektive«. Ergo giver de »et virkelig Sandhedsbillede«. ²³ Povl Hansen fra Vallekilde Højskole foretrak centraladministrationens akter. I 1890'erne tapede han først General-Landvæsenskolegiets dokumenter i Rigsarkivet for information om voldsomme bondeprotester på Falster i

16. v. Jens Henrik Koudal, stipendiat v. Københavns Universitets Musikvidenskabelige Institut.

17. Leif Varmark, Frands Povlsen. Danmarks største balladesanger, *Albertslund Folkemusikhus* 4. årg. 4 (april 1981), s. 15–26.

18. Lene I. Jørgensen, »Det var jo i den tid, da der skulde være ene store herremænd og små arbejdsfolk«. Udgivet opgave v. Københavns Universitets Institut for Folkemindevidenskab (1981).

19. Susan Broe Andersen og Else Marie Kofod, *Ellefolk – en undersøgelse af traditionerne omkring ellefolk, som de kommer til udtryk i sagnene om disse*. Udgivet opgave ved faget dansk, Københavns Universitet (1979). Sammen med Carsten Bregenhøj har de nævnte tilrettelagt *En undersøgelse af sagn om overnaturlige væsener med hovedvægten på interaktionen mellem mennesker og væsener*, hvortil 985 sagn er blevet sat på hulkort. Jfr. også Carsten Bregenhøj, *Den vulgærrationalistiske tolkningsmodel – et opgør og en ny vej*. Indlæg ved 22. nordiske etnolog- og folkloristkongres 9.–11. juni 1981, Liperi Finland.

20. Thorkild Kjærgaard, *Konjunkturer og afgifter*. C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet (Kbh. 1980) s. 10–11.

21. Samme, Gårdmandslinien i dansk historieskrivning, *Fortid og Nutid* 28 (1979), s. 178–91. Jfr. samme, *Konjunkturer og afgifter* . . ., s. 35–38.

22. Som det f.eks. vil ses af hans til ETK indsendte materiale i DFS 1929/1, under Severin Kjærs navn. Jfr. Severin Kjær, *Fra Stavnsbaandets Dage. Optegnelser efter Tingbøger* (Kbh. 1888), f.eks. s. 91–92 note; s. 236; s. 250–51 note; s. 267–68.

23. Severin Kjær, anf. arb., forordet.

1768,²⁴ siden brugte han materiale fra samme arkivfond til en engageret skildring af den stejle og kompromisløse kamp mellem gods-ejeren Jens Lange til Rødkilde på Fyn og hans fæstere i 1760'erne og 70'erne.²⁵ Da Poul Bjerger, også han fra et højskolemiljø, i 1896 skrev om »De sønderskov bønder« og deres stridigheder med plageånden kancelliråd Claudius 1768–69 var det igen i al væsentligt ministerielle aktstykker, som dannede grundlaget.²⁶ For Alfred Kaae er det retskilderne, der spiller hovedrollen; såvel i 1965 som i 1971.²⁷ Fælles for disse forfattere er, at de skriftlige kilder er alfa og omega. Bruges sagnstof overhovedet, er hensigten åbenbar: Sagnene skal tjene som illustrerende kuriosa. Sagntraditionen leverer den gode historie, den er bollerne på suppen.

Anderledes velvillig over for brugen af hoverisagn er August F. Schmidt. Hans bog om »Hoveriets Dage«, fra 1957²⁸, er i mangt og meget en præsentation af den mundtlige overlevering, som man finder den i Evald Tang Kristensens optegnelser, både trykte og utrykte, til et andet af hovedværkerne, »Jysk Almueliv«, hvoraf dele udkom mellem 1891 og 1905, mens andre stadig ligger uudgivet. En vis velvilje spores også hos Gunnar Olsen, der i 1960 behandlede enkelte af herremandens mere eksotiske afstraffelsesinstrumenter over for opsætsige bønder, »Træhesten, hundehullet og den spanske kappe«. ²⁹ F.eks. er et særligt afsnit helliget sagnoverleveringen

»onde herremænd«. Disse »onde herrer« optræder ligeledes i Jens Engbergs indædte angreb på myterne om »Dansk Guldalder«, fra 1973.³⁰ Selv har jeg også ladet mig besnære af hoverisagnene.³¹

Claus Bjørn, der ellers er inspireret af Povl Hansen-generationen, både med hensyn til problemstillinger, undersøgelsesfelt og valg af kilder,³² må ikke desto mindre henregnes til de velvilligt indstillede, hvad brugen af traditionsstof angår. Artiklen om Brigadér Halling til Dronninglund i Vendsyssel stiller mundtlig overlevering op mod bevarede papirer fra den i 1786 oprettede Kreditkasse. Men nogen løsning på gåden gives egentlig ikke: Hvordan kan sagnenes systematiske nedrakning af denne »gale brigadér« rime med kreditkasedokumenternes nøgterne skildring af en både driftig og dygtig godsejer; af en mand, det er svært at forestille sig skulle fortjene eftermælet som bondeplageren over dem alle?³³ Igen i bogen »Bonde. Herremand. Konge« fra 1981 er »i et ikke ubetydeligt omfang inddraget traditionsstof, fortrinsvis fra Evald Tang Kristensens materiale«. ³⁴

Set i det lange perspektiv tyder noget derfor på, at hoverisagnene er i færd med at skifte en plads i kulissen ud med en plads på selve scenen.

Allerede ved at tage historikeren Kristian Erslevs næsten gammeltestamentlige fyndord »af usikkert kan ikke komme sikkert« har jeg søgt at antyde det problem, som dukker op i

24. Povl Hansen, *Bonde og Herremand. Et tidsbillede fra hoveri-tiden*, *Aarvog for dansk kulturhistorie* 1 (1891), s. 1–83.

25. Samme, *Jens Lange på Rødkilde og hans bønder*, *Aarvog for dansk kulturhistorie* 2 (1892), s. 105–209.

26. Poul Bjerger, *De sønderskov bønder*, *Aarvog for dansk kulturhistorie* 6 (1896), s. 159–203.

27. Alfred Kaae, *Vestjyske godsejere og deres bønder. En studie over tingbøgerne for Ulfborg-Hing herreder og Timgårds birk med strejfstog ind i andre vestjyske retskredse i tiden 1695–1788* (Ulfborg 1965).

Samme, *Fæster og husbonde i Hammerum herred* (Lemvig 1971).

28. August F. Schmidt, *Fra Hoveriets Dage* (Brabrand 1957), særlig s. 7–8.

29. Gunnar Olsen, *Træhesten, hundehullet og den spanske kappe* (Kbh. 1960).

30. Jens Engberg, *Dansk Guldalder. Eller oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i 1817*. (1. udg. Kbh. 1973. Billigbogsudgave Kbh. 1976), s. 187–88.

31. Henrik Stevnsborg, *Fra Den store Udfejlsesfest til Tømmerstrejken: Om førindustriell, folkelig protest i København i sidste halvdel af det 18. århundrede*, *Fortid og Nutid* 28 (1980), s. 598–99.

32. Claus Bjørn, *The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark*, *Scandinavian Economic History Review* 25 (1977), s. 117–137. Samme, *Bondeuro på Fyn 1768–70*, *Fynske Årbøger* (1978), s. 73–87. Samme, *Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790*, *Historie, jyske samlinger* ny rk. 13 (1979), s. 1–70.

33. Samme, *Brigadér Halling som godsejer. En vurdering af Dronninglund gods fra 1787*, *Vendsyssel Årbog* (1980), s. 117–26.

34. Samme, *Bonde. Herremand. Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark* (Kbh. 1981), s. 18.

samme sekund, hoverisagnene skal udnyttes. Et sagn består pr. definition af en vis portion sandhed og en vis portion digt,³⁵ så allerede her springer spørgsmålet om det sikre og det usikre som trolde op af æsken. Ejendommeligt nok er der aldrig nogen, som har gjort et egentlig forsøg på at vurdere disse hoverisagns kildeværdi. For det er ikke gjort med – som August F. Schmidt – at udvælge sig stof, der er optegnet før år 1900 og som iøvrigt »bærer Sandsynlighedens Præg«.³⁶ Det er heller ikke gjort med – som Claus Bjørn – at henholde sig til, at der er en ikke nøjere præciseret »kerne« af historisk sandhed i sagnene.³⁷ Sandsynlighed er ikke det samme som sikkerhed; gummiorde »kerne« skal jeg siden vende tilbage til. Spørgsmålet kan formuleres enkelt: Hvad kan vi forsvare at bruge dette mundtlige sagnstof til? Rummer det overhovedet noget af interesse for den, der beskæftiger sig med konfliktpotentialer i det gamle landbosamfund?

Jeg skal søge at give et bud. Først skal dog vises prøver på, hvad sagnoptegnelserne rummer, såfremt man bevidst går efter belæg for »konflikten«, »disharmonien« og »kontinuitetsbrudene«, frem for at søge bekræftelse på harmoni og konsensus. Dernæst skal en enkelt bondeprotest, således som den findes gengivet i den mundtlige overlevering, gøres til genstand for nøjere undersøgelse. Meningen er at fastslå, i hvilken udstrækning denne mundtlige tradition er enten sammenfaldende med eller afvigende fra det, vi kan læse ud af det

eksisterende, skriftlige kildemateriale om de selvsamme begivenheder.

Forresten skal det straks understreges, at det ikke er min agt at skrive en bibel i sagnforskningens metodik. Snarest bliver der tale om en forsigtig oprydning, næppe mere end en grovsortering, i et stort og skrumlet arve-gods med påfølgende forslag til det videre arbejde. I starten, navnlig i det følgende afsnit II, er der mange citater. De kan springes over; men det vil være synd, og i hvert fald er der god grund til at læse dem efter afsnit V.

II.

»Tunge, ellers glædesløse Dage«³⁸

Min bedstemoder var født 1743 eller 44. De var tjenere til Sebber-kloster, eller som de sagde: de trælledede til Sebber-kloster, (JA 2, 128) fastslår en Tang Kristensen-meddelelse. Korte uddrag fra Evald Tang Kristensens sagnoptegnelser³⁹ kan snart levendegøre en sådan trælletilværelse. En tilværelse under evigt opsyn, hvor alt, stort som småt, skulle føje sig efter herremandens vilkårlige dispositioner. Bondens lod var trefold prygl, hvis han dristede sig til at komme for sent til pligtarbejdet. Og for at herren des bedre kunne nyttiggøre sig hans arbejdskraft i dagtimerne, var bonden henvist til at forrette sine egne gøremål efter mørkets frembrud. Selv hér holdt kontrollen dog ikke op.

De skulde jo møde til bestemt tid om morgenen ved

35. F.eks. Kristian Erslev, C. Paludan-Müllers Theori om Sagnkritikens Methode, *Historisk Tidsskrift* 6. rk. 3 (1891). Genoptrykt i K.r. Erslev, *Historiske Afhandlinger* 1 (Kbh. 1937), s. 280.

Eller senest: Inge Skovgaard-Petersen, Fra sagn til historie og tilbage igen, i Karsten Fledelius m.fl. (red.), *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen den 17. oktober 1981* (Kbh. 1981), s. 298.

36. August F. Schmidt, *anf. arb.*, s. 7–8.

37. Claus Bjørn, *Bonde. Herremænd. Konge . . .*, s. 18–19: »Det kræver en selvstændig publikation for den udførlige dokumentation« (s. 18).

38. ETK, Billeder af det jyske Landboliv for omtrent hundrede Aar siden, efter gamle Folks mundtlige Meddelelser, *Vort Landbrug* (1888), s. 571 (Hele artikelrækken er genudgivet i Johannes E. Tang Kristensen, *Evald Tang Kristensen 1843–1943. En Samling Artikler og en Bibliografi* (Kbh. 1943)).

39. Eksemplerne i dette afsnit er et udvalg, som er foretaget efter gennemgang af DS 4: A 7 Kristian den fjerde m.m., B 1–12 Herremænd, fru, jomfru, D 3–4 Folk i andre stillinger; DS nyrk 4: A 8 Nyere danske Konger m.m., B 1–12 Herremænd. Fruer. Jomfru, D 3–4 Folk i andre Stillinger; DS 3. rk. DFS 1929/64 Bb Blandinger, ordnet topografisk; JA 2; JAT 2; JA Vejlesamlingen 1–2 DFS 1929/102. Men også andre steder i ETKs materiale findes optegnelser af nøjagtig samme type, således f.eks. i ETK, *Sagn fra Jylland samlede af Folkemunde. Jyske Folkeminder* 4 (Kbh. 1880) 121, 125, 234 eller ETK, *Sagn og Overtro fra Jylland samlede af Folkemunde. Jyske Folkeminder* 6 (Kbh. 1883), 125–28.

hovporten. Her på Rask stillede de nede ved østerporten. Men den gang havde de jo ingen klokker, og det gjaldt om ikke at komme for silde, for så tog ladefogden imod dem i porten og pryglede dem, og så viste han dem op i borggården. Der havde tjeneren lov til at gå ud og prygle dem bagefter, og omsider kom nådigherren op og ud på trappen, og så pryglede han dem også. (JA 2, 11).

I forrige århundrede var der på Hofmannsgave en herre, som hed Lange. Han var hård ved bønderne, som den gang var fattige og hver dag skulde være hos ham og gøre hovning; men om natten skulde de arbejde for dem selv hjemme. Når de ikke stadig havde et lys stående at brænde på bordet, kom han og hans tjenere og slog dem, for de måtte ikke sove for ham. (JA 2, 155)

Hoveriet kunne meget hurtigt tage en drejning mod det groteske, blot fordi nådigfriens nykker skulle tilfredsstilles, som en østerlandsk despots, hér og nu. Og også tiendeafgiften, som af fogderne blev opkrævet ude på marken, ses inddrevet med skånselsløs tilside-sættelse af de interesser, bonden måtte have. Fulgte han sit eget hovede, blev han sat på plads med en brutal afklapsning.

Da den nådige frue af Vestervig kloster i slutningen af forrige århundrede en dag var ude at kjøre i sin karrøse, og det var sneføre, blev hun væltet i lavningen østen for Ogsenbøl bakke. Med møje fik kusk og tjener vognen åbnet og hende hjulpet ud, uden at hun havde taget skade, men hun havde tabt en kostbar ring. Som følge deraf blev alle bønderne i hele Vestervig sogn ordrede til at møde til hovararbejde til næste dag. Arbejdet bestod i at ligge og grave i sneen efter den tabte ring, men den fandtes aldrig. (JA 2, 58)

. . . i en vanskelig høst sendte han to gange bud efter ladefogden, at han skulde komme og tage tienden ud. Kornet stod i tre uger og ventede, og han kunde et par gange have taget det godt hjem. Omsider gjorde han sig hård, smed tienden til side og kjørte sit eget hjem. Men derfor kom han til at ride træhesten. . . (JA 2, 121)

Sidste ord i det sidste citat er »træhest«. Dette magtens symbol så at sige definerede herregården som herregård.⁴⁰ Hesten stod

dér som den konstante påmindelse om, at forsyndelser mod herrens bud kunne få følger i form af et ydmygende »ridt«. I det hele taget er herskabets udøvelse af tugtelsesretten et i allerhøjeste grad nærværende element i bondens dagligdag. For at holde hele godssystemet med dets åbenbare urimeligheder igang, kunne det ikke blive ved truslen om et stort og skræmmende opbud af korporlige straffe, straffene måtte også tages i brug. Blandt disciplinærmidlerne kunne f.eks. gribes til den såkaldte »polske buk«.

Polskbuk var en pæl, som var dreven i jorden. Til den blev den ulykkelige bunden med et stykke reb om smalbenene i stående stilling. Dernæst måtte han bøje sig, og håndleddene blev nu bundne sammen med smalben og pæl ved samme stykke reb. (JA 2, 286)

Der var en herremand på Estrup i gammel tid, som var så hård ved bønderne. En dag kom en gammel bonde for sildig, og han klagede sig, te han var ikke rask. »Spænd ham i polsk buk!« råbte herremanden. Noget efter skulde herren kjøre ud. Så kom de og sagde til ham, at den gamle var død. »Jag et stykke pølse i halsen på ham!« råbte han, og så kjørte han. Så skulde det altså hedde sig, at bonden havde forslugt sig. (JA 2, 188)

Et sagn mælder, at da assessor Moldrup af Vestervig Kloster – af menigmand kaldet Per Nielsen – havde ladet en Aggerbo sætte i »polskbuk« og fået ham af med livet der, glemte den stedlige øvrighed, bemældte Peder Nielsens selvbeskikkede birkefoged, at foretage noget i denne sag. (JA 2, 286)

Med de følgagtige dommere turde være peget på endnu en side af tvangsapparatet. – Bønderne tabte en sag mod herremanden på hjemtinget, som en vel kunde tænke, for det var jo på godset, og herremanden råbte vel selv for det (JA 2, 128) hedder det ét sted, med skarpsyn. Og resignation. Et yderligere tvangsmiddel af relevans for Danmarks mandlige bondebefolkning var godsejerens suveræne spil på, at det var ham eller hende, som skulle stille mandskabet til militsen. Som følge heraf kunne selv bagatelagtige episoder som »studse svar« eller nedskydningen af en sølle gråand lede lukt over i 8 års værnepligt.

40. JA Vejlesamlingen 1–2 DFS 1929/102, nr. 949.

... husholdersken vilde ikke tage imod det, hun påstod, at smørret var fordervet. Karlen vilde hævde, at smørret var både frisk og godt, og vilde ikke tage det tilbage. Hun gik så op til grev Trampe og sagde, at der nede i borgestuen var en bondekarl, som var noget studs og gav knubbede ord, han var der med en fjerding smør og vilde ikke tage den tilbage. Greven kommer så selv, men karlen vil heller ikke bøje sig for ham og vilde ikke tage smørret med sig og gav studse svar. Da bliver greven vred og bestemmer straks, at han skal afgives til de gevorbne. Det var jo en stræng straf, for han var lige kommen hjem af kongens tjeneste og havde været der i otte år, og nu måtte han tjene som soldat i 8 år til. (JAT 2, 233)

En Aftenstund sent paa Efteraaret listede 2 unge Gaardmænd sig ned til Søen for at skyde Vildender, der var nemlig fuldt op af dem. Men Udbyttet blev kun én Graaand. Skydning gaar jo ikke stille af, og Grevinden maa paa en Maade, der aldrig er bleven opklaret, have faaet Kundskab derom, for de to Mænd, hvis Navne jeg desværre ikke kan huske, blev faa Dage efter støvnede til at møde for Grevinden, og hun modtog dem med de Ord: »Jeg har bragt i Erfaring, at I gjerne vil skyde, og det passer sig netop saa udmærket, da jeg just nu skal stille nogle Soldater. Nu kan I gaa hjem og gjøre jer færdige til Afrejsen og saa komme igjen.« De var begge gifte Folk og faldt nu paa Knæ og bad med grædende Taarer om at blive fri, men der hjalp ingen kjære Moder, og afsted maatte de. De laa nu som soldat i 8 Aar, og det skete for en eneste And. (DSnyrk 4, 341)

Hævn

For den således kuede bonde stod to muligheder for hævn åben. Den ene kan ikke karakteriseres som andet end ønsketænkning, hvorimod den anden ligner aktivt selvforsvar. Ønsketænkningen flourer i Evald Tang Kristensens hoverisagn. Den godsejer, som fór særlig hårdt frem mod sine bønder, kunne med sikkerhed imødesee den velfortjente straf efter døden. Var overgrebene af så grov natur som svindel ved indbetalingen af afgifter eller beslaglæggelse af bøndernes jord, ventede straffen hisset som spøgelse eller genganger, der nat efter nat måtte vende tilbage til ger-

ningsstedet eller halse afsted på uhyggelige heste.

Han hed Wolf Abraham Junger og skal have været grumme stræng mod sine bønder. Endelig 1720 døde han, men til straf for sin hårdhed havde han ikke ro i sin grav, og der var mange, som hørte hans vilde jagt i Baggessvogn skove. (DS 4, 581)

Senere fik han en bærestol at sidde i, men havde endda altid en kjép i hånden, og så måtte hans folk trække bønderne hen til ham, når han vilde slå dem. Hvidkjær spøger der endnu ved nattetider, han rider på en hest, der har en gloende tunge hængende ud af halsen. (DS 4, 566)

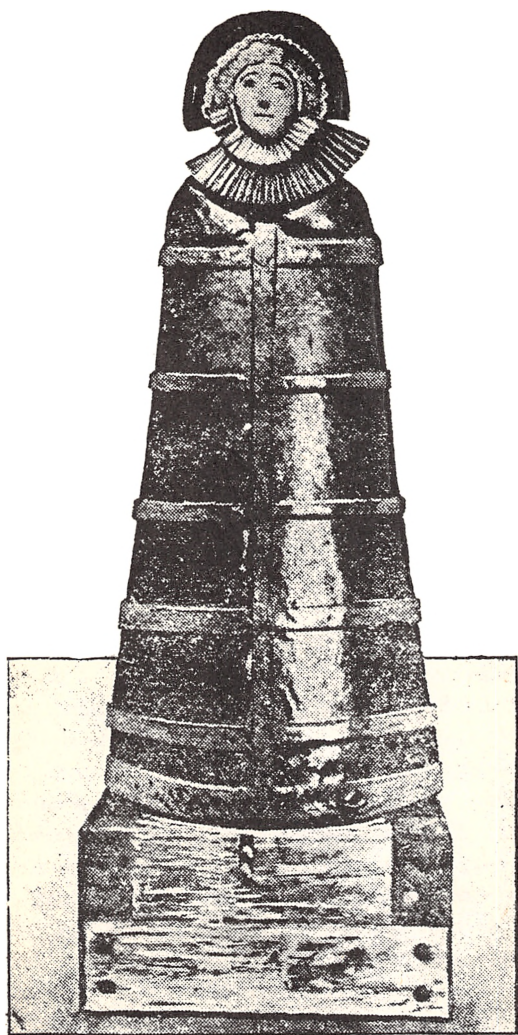
Endrupholm i Skadst herred ejedes i begyndelsen af forrige århundrede af en herremand, der var meget rig og blev adlet under navn af Ehrenfeldt. Denne mand har der på egnen ikke noget godt eftermæle. Han havde med urette frataget bønderne et stykke jord, som han lod indgjerde, men derfor går han nu også igjen ved Omme markskjel, og kommer man der forbi ved nattetid, kan man høre det rasle med landmålerkjæder. (DS 4, 525)

På Eskjær har en gang været en herremand, der hed Lange. Denne Lange var en hård og uretfærdig herremand, der på alle måder forurettede bønderne, og når de skulde betale korn, skulde de narres med målet. Han flyttede også markskjellene; derfor fik han heller ingen ro i graven, men spøger omkring på gården, hvor han slår dørene op og i, tumler med tøndemål og strygestok, og ude i Gåsemose sees han at løbe omkring med landmålerstokkene. (DS 4, 593)

Men efter hans død blev han ellers ved at færdes rundt omkring i egnen, især imellem Vår og Aggersborggård. Han skulde jo så over fjorden, og fiskerne, som lå der ude sommer og efterår og fiskede om natten, både hørte og så ham ikke én men mange gange. Han så ud som en grim, stor, sort fugl, og så råbte og skreg han, te det var nok skrækkeligt at høre. . . (JA 2, 254)

Der førtes proces mellem de Kare mænd og grevinden på Gammel-Estrup om Kareholm. Til sidst gik hun ud på holmen og gjorde ed på, at hun stod på sin egen jord. Hun havde fyldt sine sko med jord fra Gammel-Estrup. Til straf for den mened farer hun hver nat mellem Kareholm og Gl.-Estrup. (DS 4, 791)

Hans Majestæt Kongen er den centrale figur i det følgende. Kongen lader ikke sit folk i stikken: Enten rejser han forklædt omkring i sit rige for at hjælpe de små og kuede. Eller

Figur 1. Den blå Jomfru.

En af de farligste elskerinder i verden var Den blå Jomfru. Hun befandt sig i en kælder under det kongelige slot. Indgangen til rummet var hemmelig og det kunne kun nås ad mørke gange, en hel labyrinth, afbrudt af døre, der krævede særlige låse. Den, som kendte vejen til Den blå Jomfru, havde de skåret tungen af, for at han ikke skulle fortælle hemmeligheden til andre.

Hun stod på en forhøjning, op til hvilken førte en trappe med tre trin. Når ofret stillede sig på det første trin, smilede jomfruen så henrivende til ham, at han ikke kunne stå imod, men måtte op på det næste trin. I samme øjeblik, han stod dér, bredte hun sine arme ud, og nu sprang han op til hende! – Hvorefter hendes arme lynsnart gled sammen om hans hals, og armene var på indersiden besat med skarpe knive, som skar halsen over. Sådan var Den blå Jomfru, den mest raffinerede af alle henrettelsesmaskiner.

[Eske K. Mathiesen, *Atmanakhistorier*, Brøndums Forlag 1981, s. 45].

også beordres notoriske bondeplagere til hovedstaden på hans magtbud. Her venter »Den blå Jomfru« dem.

Det var grueligt, som Herremændene var til at plage deres Bønder i ældre Tid, og saa snart en Bondemand han mødte Greven Sehestedt-Juel paa Hellestrup, saa skulde han af Vejen, selv om den var bred nok til at kjøre til Side paa. En Dag kommer en Bondemand kjørende hen ad Vejen, og han naaer en Mandsperson, der spørger, om han kunde komme op at kjøre. Ja, det kunde godt lade sig gjøre. Da de havde kjørt lidt, mødte de Grev Juel. Saa vilde Bonden kjøre af Vejen, for det vidste han, han skulde, men den anden Mand sagde: »Bliv paa Vejen paa mit Ansvar.« – »Det gaar ikke an,« siger Bonden. »Jo, du skal blive,« men da de nu kom til Siden af Greven, saa bad han Kusken give Bonden noget af Piskan og sagde, om han ikke vidste, hvem han var, og at han skulde kjøre af Vejen. Men saa knappede den anden op og gav sig til Kjende og spurgte Greven, om han vidste, hvem han var. Det var nemlig Kronprinsen, der havde hørt, at de var slemme til at plage Bønderne, og nu vilde ud at se, hvordan det gik til. (DSnyrk 4, 217)

Den herremand var nu så slem til at slå bønderne, og de fik hug hver dag. Så kommer han og spørger, hvorfor de kom så sildig? Ja, det havde hans følgesvend skyld i, for han vilde ikke op. Da smurte herren ham en over nakken. »Skal a have flere«, siger han så, og i det samme jager han til at knappe yderfrakken op, så kunde herremanden se, hvordan det var inden for. Den fremmede vendte sig nu til bondemanden og sagde: »Kjør du kun nu hjem, du skal aldrig komme her mere«. Så varede det ikke svar længe, inden der kom bud efter herremanden, og de så ham aldrig siden. Han kom til at kysse den blå jomfru. Det var selve kronprinsen, der var kommen rejsende og havde fulgtes med manden. (DS 4, 170)

(Gehejmeråden) vilde ikke underskrive på stavnsbåndets ophævelse for bønderne, og så kom han og flere lignende herrer en nat ned i kjælderen under Kristiansborg slot, hvor den blå jomfru stod. En saddelmager på godset, der da som soldat stod vagt ved slottet, har fortalt... og svoret højt og dyrt på det, at han om morgenen efter så gehejmeråden blive båret død op fra kjælderen. (JAT 2, 132)

Anderledes blottet for illusioner er sagnoptegnelser, som taler om bønders velovervejede obstruktion i forbindelse f.eks. med

den tidligere omtalte tiendebetaling. Præcis så jordnære er optegnelserne, hvori fortælles om et solidarisk bondesammenhold og om truslerne mod foged eller herre. Undertiden bliver der gjort alvor af disse trusler. Bondeplageren skamferes eller myrdes.

For at tiendetageren skulde have nogen ulejlighed med at tælle, satte de det ikke i rader som nu, men hist og her på agrene, og han døjede da med det og måtte tit have reb og slå om det ene stykke efter det andet og så tælle, hvad han hver gang havde inden for rebet. (JA 2, 101)

Der var en bitte pige, som slog en forvalter på Krastrup. Han var så slem til at gå i høstens tid og fornemme efter, om negene var fast bundne, og når han ikke tykte, de var bundne godt nok, så gik han og skar båndene over. Men det blev hun vred for, og så samlede hun en hel lok rugvipper i sin hånd, sådan at de sad på lige side, når hun tog ned om stråene, og med den lok slog hun forvalteren i næse og mund, da han atter skar et neg for hende, så han skuste lige tilbage. Den gang han kom til sig selv igjen og kom op, så vilde han slå hende. Men så stimlede hølekarlene sammen om ham og sagde, at dersom han ikke lod hende være, så skulde de hugge hovedet af ham med høleerne. (JA 2, 163)

En mand fra Toftøj kom en dag for silde til hove, og så skulde han om aftenen ride træhesten. Da fruhen så hen på dagen kom ud i marken at se til hovfolkene, slog de kreds om hende og truede hende med deres leer. Så blev hun bange og lovede, at manden skulde blive fri med det samme, men han skulde alligevel sidde op på den, for det hun nu havde sagt det. Det var sidste gang nogen red på træhesten der på Refstrup. (JAT 2, 72)

Der boede en Herremand paa Ørndrup i Vester-Hornum, der hed Speitzer – han var af spansk Herkomst og ret en ugudelig Krop, der bankede sine Bønder og gjorde meget ondt. Saa rottede de sig sammen en Dag ude paa Hovmarken og slog ham. Der

var ikke en eneste hverken Kvinde eller Mand, uden de slog løs paa ham. (DSnyrk 4, 241)

Der var en Ejer paa Hvilsbjærggaard, de kaldte ham ø Munk, og han var saa haard og ond imod sine Hovbønder, navnlig overfor dem, der ikke kunde betale deres Afgifter. Saa var det en Dag, han kom ned gennem Byen, og der traadte han ind i en Hytte, hvor to Smaadrenge var ene hjemme, og de sad paa Gulvet og spiste Vælling af en Lergryde. Deres Forældre maa rimeligvis have skyldt ham Penge, for han hældte Vællingen ud i et Hul paa Lergulvet med de Ord: »Æd nu, I Hundehvalpe,« og saa tog han Gryden med sig. Nu gik Tiden, og de to Drengene blev vel vogsne og kom i fremmed Krigstjeneste og kom senere tilbage igjen. Da traf de Munken en Dag og spurgte om Vej, for de lod, som de var ukjendte. Han fulgte med dem og viste dem Vej, og da de kom til en Korsvej, skød de ham... (DSnyrk 4, 264)

Flere detaljer i disse 25 brudstykker fra Tang Kristensens sagnoptegnelser finder uden videre støtte i allerede eksisterende litteratur. Det gælder til eksempel bøndernes klippefaste royalisme. Dén må anses for velbevidnet.⁴¹ Det gælder til eksempel også nødvendigheden af systematisk, nøgen vold som disciplineringssteknik i en tid, hvor industriarbejdet endnu ikke var slået igennem.⁴² Men frem for at fortsætte ad dette zig-zag-spor, foretrækker jeg at undersøge det eksisterende sagnstof omkring en enkelt hoverikonflikt mere indgående for at komme dybere i spørgsmålet om sagnenes status: fiktionstekster, »almuelitterært stof«, contra fortællinger om faktiske begebenheder, der vitterlig har holdt sig længe i den folkelige bevidsthed.

41. Således f.eks. Asger Th. Simonsen, *Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne. Sociale forhold blandt husmænd og indsiddere og den politiske rejning af husmandssagen på Lolland-Falster ca. 1840-46* (Kbh. 1977), Kap. VI, særlig s. 201. Vagn Wählin, *The Growth of Bourgeois and Popular Movements in Denmark ca. 1830-1870, Scandinavian Journal of History* 5 (1980), s. 165. Claus Bjørn, *Bonde. Herremand. Konge . . .*, særlig s. 65.

42. Således f.eks. Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison* (Paris 1975). Norsk oversættelse (Kbh. og Oslo 1977), s. 27-28.

III.

Lerkenfeldt 1811–1814. Kilderne

Om de konflikter, der var på godset Lerkenfeldt i begyndelsen af det 19. århundrede, er vi velunderrettede. Endda fra flere sider. På den ene findes hos Evald Tang Kristensen fem sagnoptegnelser, der uden ringeste tvivl handler om netop dette sammenstød mellem herremand og bønder. På den anden står et skriftligt kildemateriale, der kan belyse præcis de samme begivenheder. Der er dokumenter i godsets arkiv; der findes retsakter i stort tal fra diverse dømmende instanser; der er protokoller, bilag og korrespondance fra datidens lokal- og centraladministration. Disse skriftlige kilder er, modsat sagnene, som er nedskrevet i 1880'erne og 1890'erne, absolut samtidige med de begivenheder, det hele handler om. De er selv, så at sige, et led i handlingsforløbet. Dette samtidige, skriftlige stof skal mobiliseres over for det mundtligt overleverede og sent optegnede sagnmateriale.

Topografi

Hovedgården Lerkenfeldt lå, og ligger endnu, en 30 kilometers vej mellem Hobro, Nibe, Løgstør og Viborg. Skal man tro højesteretsassessor Andreas Kjerulf, som i 1819 var på embedsrejse gennem Viborg Amt, befinder vi os i nogle af de mest »ufrugtbare egne« af amtet, hvor »hede og lyng indtager store strækninger. Indvånerne . . . lever derfor i mådelige kår.«⁴³ Under godset hørte ved 1800-tallets begyndelse i alt 63 hoverigørende bønder, hver med en lod på 3–4 tønder land. Desuden var der 26 bønder på det såkaldte »frigods«, der ikke ydede hoveri.⁴⁴ Lægges

hertil hustruer, børn, husmænd, inderster, håndværkere samt piger og karle plus tyendet og det øvrige personale på hovedgården, bliver det alt i alt en større produktionsenhed.

Herregårdssagn

Lerkenfeldt, der eksisterede allerede i 1455, ligner så mange andre gamle herregårde derved, at dens historie og dens beboere har givet anledning til en stor og kulørt sagnkreds. Om f.eks. ridderen Jørgen Lykke, der skamløst tilregnede sig materiale til sine byggeprojekter ved at rive Svingelbjærg Kirke ned, og som oven i købet lod præsten, Hr. Mads, myrde, da han tillod sig at protestere. Eller om landsdommeren Peder Lerche, som i slutningen af det 17. århundrede gav gården navn, men hvis genfærd lige siden har vandret gennem gange og sale i skikkelse af en sort hund. Eller om Wulf Caspar v. Lüttichau, »Generalen« kaldet, som først da Fadervor var læst tredje gang bagfra, lod sig mane ned i Lerkenfeldts mødding. Eller om den stærke bonde, der triumferende knaldede næven i træhesten, så den gik i spåner, og som ved anden lejlighed tårnede sig op over herremanden, klar til at lade ham glide ud af vinduet et par etager oppe. Eller om »en tynd, hvid mand med et smørret grin«, der huserede i ladegården, hvor forøvrigt også et mystisk ildhjul kunne ses rulle frem og tilbage.⁴⁵

Den noget barske historie om ridder Lykke og Hr. Mads fattede Steen Steensen Blicher i sin tid kærlighed for. Det er den, han har givet en let bearbejdning og siden gjort kendt videnom gennem kapitel 6 i novellen »Vinhandleren og Herremanden« fra 1843. Også lokalpressen har helt op til vor tid gjort sit til at holde sagntraditionen omkring Lerkenfeldt i live.⁴⁶

43. Paul G. Ørberg, En embedsmand inspicerer Viborg by og amt i året 1819, *Fra Viborg Amt* (1967), s. 85.

44. RA Rtk 2485.105. Hoveriforeninger i henhold til plakat af 24.6. og 23.12.1791. Viborg Amt. RA Rtk 2485.119. Hoveriefterretninger i henhold til plakat af 24.6.1791. Viborg Amt.

45. Eksemplerne er alle fra Gorm Benzon, Sagn og Spøgeri. Bd. 17 i Aage Roussell (red.), *Danske Slotte og Herregårde* (2. udg. Kbh. 1967), s. 176–81. Jfr. Robert Huhle (red.), *Bogen om Himmerland* (Åbenrå 1958), s. 392, 394–95. Jfr. ligeledes DFS, topografisk registrant, nr. 1711 Vesterbølle; eller registeret til DS (bind 8).

46. DFS 1906/24 nr. 1711 Vesterbølle.

Evald Tang Kristensen på Lerkenfeldt

Evald Tang Kristensen kom til Lerkenfeldtegningen i 1887 for at samle folkeminder.⁴⁷ På selve hovedgården blev resultatet af hans besøg en lille bog om herregårdens historie i ældre tid, skrevet på basis af originale dokumenter, som endnu opbevaredes på godset, omend de lå godt gemt og glemt på bunden af et klædeskab.⁴⁸ Men Tang Kristensen fik også lejlighed til et par overnatninger i kammeret, hvor den allerede omtalte general Lütichaus gamle brudeseng stod, stor og uhyggelig. Glad ved dette spøgelseskammer var Evald Tang Kristensen bestemt ikke. »Jeg har«, som han siger, »ikke befundet mig vel der«.⁴⁹

På togter omkring i nabolandsbyerne hentede han, bistået af sin lokale kontaktfordrager, lærer Jens Jacobsen i Vesterbølle, en lang række fortællinger. Bl.a. optegnedes 4 sagn om en åben hoverikonflikt på Lerkenfeldt »i århundredets begyndelse«.⁵⁰ Det er ikke udelukket, at Evald Tang Kristensen med vilje har lagt vejen om ad Lerkenfeldt til for at høre om netop hoveri og hoveriproblemer. Da han det følgende år, 1888, viste »Billeder af det jyske Landboliv« i ugebladet »Vort Landbrug« i føljetonform, antydede han selv noget sådant – »Jeg har især interesseret mig for at faa Fortællinger oppe fra Lerkenfeldt Gods, fordi der endnu ydes Hoveri den Dag i Dag af over 50 Gaarde.«⁵¹ Og formentlig bundede denne »interesse« i ægte indignation over hoveriinstitutionen, hvilket

anes, når Evald Tang Kristensen omtaler tiende og hoveri som »det mørke i Bondens Liv«.⁵² Så mon ikke folkemindesamlere direkte har frittet sine informanter om dette emne?

Ihvertfald blev det, som sagt, til 4 optegnelser om én bestemt hoverikonflikt. Optegnelserne er relativt korte, hvorfor de skal bringes i deres fulde ordlyd;⁵³ men for overskuelighedens skyld er deres indhold søgt systematiseret i tabel 1.

Den 82-årige Post-Lavst (Lavst Sørensen) er hjemmelsmand til den første af disse optegnelser. Han var barnefødt i Ullits og boede stadig dér, da Evald Tang Kristensen i 1887 interviewede ham og husfællen Mathias Smed:

Mikkel Kjeldsen forlangte at de baade skulde kjøre i g af Møngshullet g Hovbønderne vilde blot kjøre den ene Tur. Han blev skreven død, men h. gik der i mange Aar, men a saa ham da, h. var oppe i Laden en Gang a var der, h. gik med en snolles rø Lue paa g en bitte tyk en. A saa ham kun den samme Gang efter at h skulde være død. De to Mænd der rejste over til Kbh. gik der i flere Dage g s. blev Kong. endelig opmærksom paa de her to gl. Mænd.⁵⁴

Den allerede omtalte Jens Jacobsen var født i 1838 i Fovlum. Til Vesterbølle var han kommet i 1860 som lærer og kirkesanger. Han har fortalt længere, mere omstændeligt og med flere nuancer. 2. optegnelse:

47. ETK, *Minder og Oplevelser* 3 (Viborg 1926), s. 149–50, 166–69.

48. S. st., s. 150.

49. JA 2, 294, note.

50. Som note 55.

51. ETK, *Billeder af det jyske Landboliv . . . Vort Landbrug* (1888), s. 405.

52. S. st., s. 427.

53. Forlægget er ETKs originale dagbøger. Fortællingerne er siden af ETK redigeret og udgivet i JA 2, 136–39 samt JAT 2, 252. Retfærdigvis skal det siges, at der ikke er væsensforskelle mellem originaloptegnelser og trykt tekst. Ikke desto mindre er den redigerende hånd tydelig nok. Et udtryk forklares, forkortelser opløses, ord byttes om, og fortællerens evindelige, men spontane »og så . . .« er rensat ud.

Eske K. Mathiesen, *Vejledning . . .*, s. 15 er tilbøjelig til at se »dagbogsnotaterne som skitser og de trykte tekster som fortolkninger«. Jeg vælger mig »skitserne«, siden vi ikke i dag har anden chance for at komme tættest muligt på fortællerne og deres talte sprog.

54. DFS 1929/16 ETK, *Dagbøger*, fol. 3575r. Jfr. JA 2, 136. Jfr. ligeledes DFS, meddelelseregister til ETKs samlinger samt RA film nr. 15.667 (Folketælling 1890, Ålborg Amt, Gislum Herred, Ullits Sogn, Ullits By).

Tabel 1. 5 sagnoptegnelser.

Meddeler	1. Lavst Sørensen Post, Ullits. 1887	2. Jens Jacobsen, Vester- bølle. 1887	3. Inger Halkjær, Firhuse v. Gedsted. 1887	4. Niels Årup, Svingel- bjærg. 1887	5. Anonym, Gundestrup. 1896/97.
I. Herremandens overgreb*)	Kræver urimeligt hoveri (gødningen er proble- met)	Ikke nøjere præciserede urimelige krav til bøn- derne			Herremanden er en streng herre
II. Bøndernes reaktion*)	De nægter; to mand sendt til Kbh. for at klage til kongen	De gør opstand; det kommer til retssag; Kræn Esbensen fra Østrup + 2 fra Svin- gelbjærg går til kongen i Kbh.	Kristen fra Østrup og Kristian i Svingelbjærg går til kongen i Kbh.	Kræn Esbensen fra Østrup og Jens Kri- stian Kristensen, Svin- gelbjærg rejser til Kbh.	Bønderne bliver »gale«; Kræn Esbensen + 1 mere tager til Kbh.
III. Udgang på konflikten*)		Bønderne vinder, her- ren skal kysse den blå jomfru som straf	Bønderne vinder, opnår kg. tilladelse til at nægte urimeligt hoveri. Kristian straffes dog med træhest – ødelæg- ger den sejrstolt	Bønderne fik deres »ret«, men ikke åben- lyst. Processen (!) brin- ger bønderne i fattig- dom. Ikke desto min- dre: herren skal kysse den blå jomfru	Herremanden skal kysse den blå jomfru
IV. »Traditionelt« sagnmo- tiv*)	Herremanden udgivet for død, men går om- kring på godset	Herremanden udgivet for død, men sniger sig omkring på godset		Herrmanden udgivet for død	Herremanden udgivet for død
Andet	Fortælleren har selv set herren som genganger, men kun én gang	Bønderne er indstillet på at gå til Kbh. igen, »med tid og stund«		Fortælleren mor har tjent på godset som kokkepige. Bønderne er klar til at gå til Kbh. igen, »med tid og stund«	

*) Den 4-leddede handlingsstruktur er baseret på Gisela Burde-Schneidewind, Bauernkriege des 16. Jahrhunderts in der Sagenüberlieferung, i Hermann Strobach, *Der arm man 1525*. Volkskundliche Studien (Berlin 1975) s. 274–287.

Lige i Beg. af dette Aarh. da Mikkel Kjeldsen ejede Lærkenfeld, da var der nogle Bønder paa Godset som h. gjorde Uret g de mente jo det var altfor meget h. forlangte af dem. S. gjorde de Opstand g nægtede at udføre g det førte til en Proces g Mikkel havde misbrugt dem svært, s. Sagen gaar ham imod. Men s. var det ligesom der med et blev en Standsning i det g der kom ingen Svar g s. bestemmer de at ville selv over til Kongen. 3 Mænd, den ene var Kræn Esbensen i Østrup g de to andre fra Svingelbjærg, g de tre Mænd gaar paa deres Ben til Kbh. og de tog Mad med i en bunden Madkurv g den byttedes de til at bære. Det tog nok en 14 Dags Tid for at komme derover. Da de kommer til Slottet, vil de narre dem, Bønderne troede nu, der var sendt Bud derover de vilde komme, g s. havde de bedt Hoffolkene om at give dem en Snik for Snak g s. lade dem gaa. S. kommer de derind g begjærer at faa Kongen i Tale. Den Herre de kom til sagde, at det skulde nu snart ske. S. kommer der saadan en tyk Pavs g de siger, at det er Kongen. Nej, siger Kr. E. det er ikke Kongen, for a har tjent ham. Det bestyrkede deres Mistanke. Vi beder om at faa Kongen i Tale. S. vilde de narre dem en Gang til, men s. Kr. E. nej j bliver vred g s. at h. var vis paa, at hvis K. vidste, de vilde tale med ham, s. skulde de nok komme ham i Tale g hvis I nu ikke beder ham komme, s. gaar vi lige ind. S. kom h. og havde Samtale med dem g det havde til Følge, at de vandt deres Sag g M. blev dømt til at skulde kysse den blå Jomfru i Kbh. Da det s. kom, s. døde Mikkel pludselig og hun lod sig skrive Ane Dorteas salig Kjeldsens, eller Kjeldsens Enke. Der var nok Sten i Kisten. Der er en dyb Kjælder, hvor der før har været Hundehul g der gik h. om Dagen, men om Natten sov h. jo oppe i Stuerne. Men naar h. gik ude i Gaarden var h. i noget sære gl. Klæder g det var kun det første Aar, siden gik h. fint. Mange af Folkene vidste ikke hvem det var. den gl. Mathis Mikkels Søn sagde en Gang: Der er Pinede blevet begaaet ondt nok

her af vore Forfædre, lad os ikke ligne dem i det. Det sagde h. jo s. stille. Mathias sagde til Kræn Esb. mange Aar efter da h. en Dag var paa Lærkenfeld: N. Kræsten, bliver du pinede stille gangende: nu kan du pinede vist ikke gaa til Kbh. Jo Hosbond med Tid g Stånd. Det var hans Fader der red Træhesten.⁵⁵

Fra Huskonen Inger Halkjær i Firhuse ved Gedsted stammer 3. optegnelse. Hendes version er overordentlig kortfattet, i modsætning til lærerens:

Kristen Østrup g Kristian i Svingelbjærg rejste til Kongen g klagede. Fik den Forlov at nægte det Hoveri, de kunde ikke udholde. S. skulde de jo have Straf igien g Kristian kom op paa Træhesten. Men saa slog han lige Hovedet af den, te det fløj langt bort.⁵⁶

Husmand Niels Årup, fra Svingelbjærg, har meddelt optegnelse nr. 4:

Kræn Esbensen i Østrup var en af dem, der havde været i Kbh. En Par Aar efter kom h. ned til Lerkenfeldt g vilde tale med Madammen for den gl. Kjeldsen var jo bleven skreven for den død et Par Aar før h. døde, fordi h. skulde have været over at kysse den blaa Jfr. Da h. havde været inde g forrettet hans Ærende fik h. en Dram g idet h. gik, sagde han: Hm a fik endda en Dram, for det de var gale paa mig. Der var jo nogle af Folkene der saa ham, men Folk skrev al Tid til Mad. Min Moder kunde ikke forstaa hvad h. mente med det, men fik det at vide af de andre Folk, hun tjente der som Kokkepige i syv Aar, g hu var der da han virkelig døde. Den 2. Mand var Jens Kr. Kristensen her i Byen. Kræn Esbensen i Ø. sagde en Dag til Per Kjeldsen, da der faldt et Par Ord, som ikke var rigtig gode: A kunde gjerne gaa til Kjøbenh. nok en Gang. Det kunde han ikke, var for gl. Jo med Tid g Staand. Ja J fik ingen Ret. Jo vi fik godt nok vor Ret, men den maatte ikke komme for Lyset, men kom-

55. DFS 1929/16 ETK, Dagbøger, fol. 3558v-3559v. Jfr. JA 2, 137. Jfr. ligeledes DFS, meddelerregister til ETKs samlinger samt Ejnar Poulsen, *Viborg Amts Degne- og Skolehistorie* (Eget forlag 1957), s. 283. RA film nr. 15.667, (Folketælling 1890).

56. DFS 1929/16 ETK, Dagbøger, fol. 3941r. Jfr. JA 2, 138. Jfr. ligeledes DFS, meddelerregister til ETKs samlinger.

mer a der over igien skal det nok komme for. H. var en frisk gl. Mand. De gik s. ussel simpel klædt for de kostede s. meget paa den Proces at de var bleven fattige alle sammen. Per Kjeldsen ejede Mølgaard g de to Gaarde blev drevne sammen. S. var det en G. h. var der at se Sagerne efter, dette her forefaldt.⁵⁷

Til disse 4, bogstavelig talt, navngivne optegnelser knytter sig en femte anonym fra Gundestrup, som Evald Tang Kristensen besøgte 1896/97.

Mikkel Kjeldsen var saadan en stræng Herre mod Bønderne g s. blev Bønderne gale paa ham g 2 af dem rejste da over til Kongen og forklagede ham. Den ene boede i Østrup. Begge havde været Gardere g derfor kjendte Kongen dem personlig. S. blev dømt til at kysse den blaa Jfr. Men han døde g blev begravet. Men der var ikke noget i Kisten g de sagde, at h. levede i nogle Aar i et Kapel paa Gaarden. Kræn Esbensen hed han.⁵⁸

De skriftlige kilder

Samtidige, skriftlige kilder bevidner til overflod, at der var ret konstante problemer mellem bønder og gods på Lerkenfeldt fra 1811 til 1814 d.v.s. i årene omkring Statsbankerotten og Napoleonskrigenes slut. De hoveripligtige bønder sagde stop over for herremanden, Mikkel Kjeldsens, fordringer. Sagen startede med diskussioner om bøndernes kørsel af gødning for siden at udvikle sig til en omfattende arbejdsnedlæggelse fra bøndernes side. Også landgildeydelse og tiendebetaling blev draget ind i konflikten, som i løbet af de fem år blev forelagt en lang række officielle instan-

ser. For det første blev der – efter forgæves forligsbestræbelser – rejst tre separate sager ved domstolene om hoverispørgsmålet. Udover den lokale Lerkenfeldt Birks politiret måtte også Overpolitiretten i Viborg sættes i to tilfælde. I et tredje tilfælde blev det Højesteret i København, som, via Lerkenfeldt Birketing, fik det sidste ord. Landgildeproblemerne blev til to søgsmål; igen var Lerkenfeldt Birketing forum, men også Rinds-Gislum Herredsret samt Landsoverretten i Viborg involveredes. Forøvrigt var det ikke første gang, at spørgsmål vedrørende landgilden var gået rettens vej. I 1770'erne havde der således udspundet sig en sejr proces herom.⁵⁹ For det andet affattede bønderne 1 klageskrivelse samt 2 rykkere, der enten blev afleveret personligt eller sendt med posten til Kong Frederik 6. direkte og uden om officielle omsvøb som amtmænd, retssystem og centraladministration. Bondeklagerne blev hurtigt til sager på Rentekammeret (det daværende finans- og landbrugsministeriums) bord, hvorpå en flittig korrespondance mellem den lokale amtmænd i Viborg og »Kammeret« på Slotsholmen kunne tage sin begyndelse.

En enkelt blandt virvaret af retssager har tidligere været behandlet i den lokalhistoriske litteratur,⁶⁰ og en kopi af den første af bondeklagerne har i sin tid foreligget for Evald Tang Kristensen. Den har vel befundet sig i klædeskabet blandt godsets øvrige arkivalier.⁶¹ Hér skal sager og klager tages en for en.

Hoverisag 1

13.7.1811 klager herren til Lerkenfeldt, Mikkel Kjeldsen, til amtmænd over bøndernes

57. DFS 1929/16 ETK, Dagbøger, fol. 3951v–3952r. Jfr. JA 2, 139. Jfr. ligeledes DFS, meddelerregister til ETKs samlinger.

58. DFS 1929/16 ETK, Dagbøger, fol. 7485r. Jfr. JAT 2, 252. Ifølge påtegning i Dagbøgerne skulle meddelelsen være Inger Marie Jensen Kjølens i Gundestrup. Påtegningen er imidlertid ikke ETKs egen, og den ses ikke bekræftet af hverken kontekst eller skriftbillede i Dagbøgerne. Selv har ETK ved trykning hævdet, at meddelelsen er anonym. Meget kunne tyde på, at der er en fejl i Dagbøgerne, opstået enten ved påtegning eller i forbindelse med Dagbøgernes indbinding.

59. LAN G 206–5 Lerkenfeldt godsarkiv. Retsakter 1738–1823.

60. Da hovbønderne på Lerkenfeldt strejkede. Samlet af lærer og arkivar L. Sigv. Jensen, Viborg. Til dels omskrevet af Jacob Regnar, Ullits. *Fra Himmerland og Kjær Herred* (1969), s. 75–84.

61. ETK, Billeder af det jyske Landboliv . . . *Vort Landbrug* (1888), s. 555–56. Jfr. LAN G 206–5 Lerkenfeldt godsarkiv. Retsakter 1738–1823 og G 206–19 Lerkenfeldt godsarkiv. Fæste og hoverivæsen 1770–1883.

Figur 2. Lerkensfeldt-egnen.

[Efter: Thorkild Gravlund, Herredsbogen. Jylland (Kbh. 1930) s. 214 og s. 219]

hoverivægning. De nægter at køre gødning på marken. Egentlig er der »Sammenrottelse« overalt på godset, men han vil stille sig tilfreds med, at der statueres et eksempel på de 10 fæstebønder i Svingelbjerg By. At han har retten på sin side, mener han ikke, der kan herske tvivl om, eftersom bønderne i 1795 har været med til at indgå en frivillig aftale om

hoveriets art og omfang – en såkaldt »hoveriforening« – hvori også pligten til transport af gødning er nøje nedfældet. Amtmanden indkalder da til mægling på sit kontor i Viborg. Men det er forgæves, for bønderne henholder sig til, at Mikkel Kjeldsens forestillinger om deres hoveriforpligtelser er helt ud i det blå. Hvertfald kan det ikke være meningen, at

han bare kan blande affald og gamle diger i gødningen og så regne med, at bønderne skal transportere dette tunge og klæge produkt, som om intet var hændt. Dem bekendt eksisterer der ikke, og *har* aldrig eksisteret, en frivillig aftale om nogetsomhelst, hvilket de er villige til at aflægge ed på. Herefter måtte amtmanden konstatere, at forlig var uopnåeligt, og sagen vistes til behandling ved retten. 18.7.1811 indgiver herremanden klage til politiretten, og 4 dage senere holdes politiforhør på Lerkenfeldt. Med en udskrift af hoveriforeningen, som bønderne altså påstår, de intet kender til, behøver dommeren ikke lange overvejelser for den 25.7. at ikende hver af de 10 Svingelbjærg-bønder en pengebøde på 3 skilling. Hertil trues med yderligere dagbøder, hvis de fortsat vægrer sig ved at køre gødning på markerne. Tillige må de afholde sagsomkostningerne.⁶²

Viborg Amts Overpolitiret stadfæstede denne kendelse, som bønderne imidlertid langtfra stillede sig tilfredse med. De går til Højesteret. Før den endelige pådømmelse ved denne 3. instans opnåede bønderne ret til at få afhørt vidner ved Lerkenfeldt Birketing. De håbede derigennem at kunne dokumentere, hvorledes det »plejede« at forholde sig med denne gødningskørsel, men udbyttet blev lig nul, for vidneforslen endte i et ørkesløst juristeri om, hvad vidnerne egentlig måtte udtale sig om.⁶³ Synderlig fornøjelse fik bønderne ej heller af Højesteretsdommen, som i oktober 1812 kort og godt henviste dem til de ordinære domstole (og det vil i praksis sige Lerkenfeldt Birketing), såfremt de måtte ønske »Frietagelse for i Fremtiden at forrette det omtvistede Hoverie«. ⁶⁴ Politiretens afgørelse tager man overhovedet ikke stilling til, så alt ialt må det siges at være ensag uden mange lyspunkter for Lerkenfeldt-bønderne.

Hoverisag 2

28.8.1811 er Mikkel Kjeldsen parat med en ny klage til amtet. Hans bønder nægter ufortrødent at køre gødning på marken. Præcis som i juli måned forsøges først med forlig, men med samme negative resultat. Bønderne benytter endnu en gang lejligheden til at hancellere over »et os overmaade trykkende og utaaeligt Hoverie (,) allerhelst da vi aldrig veed eller Kiender nogen Hoverie Forening (,) Langt mindre har vi hørt samme oplæst eller underskrevet saadant et Dokument.« Rent bortset fra dét er kataloget over herremandens provokationer langt; han kræver, at tørvene skal stakkes helt inde i borggården; han sætter bønderne til at vaske og klippe fremmede herregårdes får etc. etc. 13.12.1811 er politiretten da igen på Lerkenfeldt. 3 hovbønder fra Svoldrup, 2 fra Morum og 1 fra Østrup pålægges af dommeren hver at bøde 3 mark, ligesom yderligere dagbøder kan ventes, hvis de ikke straks går i arbejde. Endelig ikendes de sagsomkostningerne.⁶⁵ Nederlag nr. 2.

Landgildesag 1

Mortensdag, 11.11., 1811 undlader godsets bønder at betale skyldig landgilde, hvilket bevirker, at der lægges sag an mod 5 af dem. 21.2.1812 må disse møde for Lerkenfeldt Birketing, da først forligsrunden (i dette tilfælde ved Gislum Herreds Forligskommission) er gået i vasken. 3.4. s. å. dekretterer Birketinget, at bønderne øjeblikkelig skal levere landgilden, helst in natura, eventuelt i penge form, endelig synsmænds vurdering. Sagsomkostningerne må de 5 bønder bære.⁶⁶ Synsmændene udmeldes, men før 21.5. kan Rinds-

62. LAN B 48 D 5 Lerkenfeldt birk, politiprotokol 1793–1812, fol. 43–55.

63. RA film nr. 30960 (Lerkenfeldt birk, Viborg Amt, tingbog (justitsprotokol) 1763–1813 B, 2), fol. 11070r–11074r, 11074r–11076v, 11076v–11089v, 11091v–11094v, 11094v–11098r samt RA film nr. 30961 (Lerkenfeldt birk, Viborg Amt, tingbog (justitsprotokol) 1763–1813 B, 3), fol. 11098r–1201r.(!)

64. RA Højesteret, voteringsprotokol 1812, fol. 557–59 og relationer 1812, under 27.10.1812, samt domssag 45/1812.

65. LAN B 48 D 5 Lerkenfeldt birk, politiprotokol 1793–1812, fol. 59–77.

66. RA film nr. 30960 (Lerkenfeldt birk, Viborg Amt, tingbog (justitsprotokol) 1763–1813 B, 2), fol. 11063r–11068v, 11069r–11070r.

Gislum Herredsret ikke give deres synsforretning den fornødne retskraft.⁶⁷ Bøndernes modtræk er en appel af herredstingets dom til Landsøverretten i Viborg, der imidlertid gør alt andet end at stille sig på *deres* parti. Tværtimod tildeler appeldomstolen ved dom af 28.9.1812 bønderne deres 3. nederlag. For det første bestemmes, at underretsdommen skal stå ved magt; for det andet, at de 5 appellerende bønder fra Lerkenfeldt må erlægge 30 rigsdaler i sagsomkostninger. Som salt i såret skal de for det tredje bøde 6 rigsdaler og 4 skilling for unødigt trætte, og for det fjerde give 1 rigsdaler til Domhuset i Viborg.⁶⁸

Hoverisag 3

Retssager eller ikke retssager; problemet med gødningen blev hurtigt aktuelt igen. Maj 1812 ignorerede Lerkenfeldts hovbønder en ordre om at gøde de arealer, som skulle sås til med byg. Altså måtte herremanden på ny til amtmanden; nu ikke for at få mæglet, men for at få denne embedsmand til at mønstre sin magt til administrativt at pålægge bønderne en mulkt à 1 rigsdaler pr. dag, indtil de faldt til føje. Missionen var f.s.v. vellykket, eftersom amtmanden efterkom anmodningen. Der var bare den hage ved det, at bønderne lod som ingenting. Hellere end at give efter lod de sig udpante for »både Vougne (,) Reskav og Sængeklæder«. ⁶⁹ 13.6.1812 må Mikkel Kjeldsen den tunge gang til amtskontoret i håb om at få et forlig i stand. Alligevel blev det Lerkenfeldts Birks politiret, som endte med sagen, der afgøres derhen, at de anklagede fæstebønder hver skal erlægge 3 mark i bøde og i

fællig afholde de 4 rigsdaler, sagens omkostninger beløber sig til.⁷⁰ Det efterhånden vante mønster brydes, da herremanden – og ikke bønderne – appellerer denne dom. Han ønsker skærpelse, da 3 mark er en rent symbolsk bøde. Der må skarpere lud til *så* skurvede hoveder. Skal hans »Opsætsige og alle Love og Orden trodsende Bønder føleligen Corrigeres«, må bønderne mangedobles og de må have truslen om at blive sat fra gårdene hængende over hovedet. Overpolitiretten, hvis endomme er en gammel bekendt – nemlig amtmanden! – forekommer lydhor. Under alle omstændigheder har bønderne ikke godt i vente, da de lægger ud med at insistere på, at de ikke har indgået nogen hoveriforening og siden kommer ind på, at amtmanden vist er inhabil i sagen, eftersom han har sat sin underskrift på det dokument, herremanden bliver ved at kalde en frivillig hoveriaftale. Sådanne indvendinger mod »en urigtig Paategning« fejer amtmanden indigneret af bordet for den 11.12.1812 at kunne stadfæste underretsdommen og give hver af de indstævnedes bønder et bødeforelæg på 5 rigsdaler – at erlægge til amtets fattigkasse.⁷¹ Hermed var nederlag nr. 4 en realitet.

Landgildesag 2

Mortensdag 1812 forløb som Mortensdag 1811. Herremanden ventede på sin landgilde, men han spildte sin tid, for der kom ingen landgilde. Forgæves forligsbestræbelser blev så til nye retsmøder blandt de efterhånden mange. 27.2.1813 dømte Lerkenfeldt Birkeret de 7 bønder, som var sat under tilta-

67. RA film nr. 31306 (Rinds-Gislum Herreder, Aalborg Amt, tingbog (justitsprotokol) 1811–1817, fol. 41v–42v.

68. LAN B 24 A 57, Viborg Landsøverret, voteringsprotokol 1812, fol. 434. RA film nr. 33192 (Viborg Landsøverret, domprotokol 1810–1814, fol. 293r–294r.

69. RA Rtk 2483.882. Journalsag 1582/1830.

70. LAN B 48 D 5 Lerkenfeldt birk, politi protokol 1793–1812, fol. 77–88.

71. LAN B 4 914, Viborg Stiftamt, Overpolitirettens protokol 1812, fol. 69r ff.

Den meget omdiskuterede hoveriforening *findes* faktisk i de i note 44 nævnte arkivalier. Den fremtræder som et fælles dokument, affattet af såvel ejer som bønder, samt med amtmandens endelige påtegning af 19.2.1796. På den anden side er bøndernes konstante afvisning påfaldende; specielt deres beredvillighed til at aflægge ed giver formodning om, at de har ret – uanset de fine underskrifter. I den stormomsuste borggård kan man sagtens forestille sig, at side efter side med tal er blevet liret af for de forsamlede bønder, uden de nogensinde har fattet, hvad det hele handlede om. Men påstand står mod påstand.

le, til uden tøven at give Hr. Kjeldsen hans 10 skæpper rug og hans 10 skæpper byg under trussel om dagbøder på 16 skilling. Oven i blev lagt de obligatoriske sagsomkostninger, plus 48 skilling for unødigt trætte.⁷² Dommen bringer antallet af nederlag op på 5.

En klage til kongen. Og 2 rykkere

22.2.1812 gik bønderne på Lerkenfeldt direkte til den enevældige konge med en klage over deres hoveri. »Med Taarefulde Øjne og med Et Træt u(d)matte(t) Legeme« påkalder de sig monarkens bistand. Deres hoveribyrd er utålelig, og nogen hoveriforening er – dem bekendt – aldrig blevet indgået med herremanden. Det vil de godt sværge på. Ifølge klagen, som er bevaret i original med store ubehjælpssomme kragetæer og en umulig ortografi, er denne blevet overgivet kongen »personligt«.⁷³ Via Rentekammeret kommer denne skrivelse til udtalelse hos amtmanden i Viborg. Han svarer hen mod slutningen af april måned 1812, at disse trættekære bønder forlængst har søgt at presse deres absurde synspunkter gennem både forvaltnings- og domstolshierarkiet; der verserer sågar en sag ved Højesteret om hele spørgsmålet (d.v.s. Hoverisag 1). Men der kan i virkeligheden ikke være meget at diskutere, eftersom der er indgået hoveriforening, og den har bønderne at holde sig til. 13.6.1812 afgør Kammeret da, at amtmanden kan meddele de klagende bønder, at man ikke ser grund til at reflektere på deres henvendelse, siden der er indgået hoveriforening. Til gengæld skal herremanden under trussel om bødestraf have indskærpet, at hans hovbønder gives ordentlig kvittering (»hoveribilletter«), når de har udført deres hoveri, således at de kan holde regnskab med hoveribyrdens omfang. På dette sidste kan amtmanden svare tilbage med en henvisning til tidligere korrespondance mellem ham selv og herren til Lerkenfeldt. Heri skulle være al den dokumentation, man

kan ønske sig, for, at herremanden er fuldstændig sagesløs. Bønderne nægter simpelthen at modtage sådanne hoveribilletter. 15.10. s. år. bringer amtmanden påny spørgsmålet op, idet han kan vedlægge en nylig modtagen skrivelse fra Mikkel Kjeldsen gående ud på, at en del af bønderne fortsat nægter at modtage kvittering. Nu har *han* imidlertid gjort, hvad han kunne, og kan med sindsro vaske sine hænder.

Inden Rentekammeret når at reagere, blander Lerkenfeldts bønder sig i sagen med en rykker for svar på deres klage til Kong Frederik. Nu som før plager Mikkel Kjeldsen dem med ulideligt hoveri; de foreslår en kommission nedsat til at fastsætte omfanget af deres hoveripligt; og uanset amtmandens påstande om det modsatte har de faktisk aldrig indgået hoveriforening. Forøvrigt er de også utilfredse med tiendeydelsen.

24.10.1812 pålægger Kammeret amtmanden at fremskaffe en erklæring fra bønderne om, hvorfor de har nægtet at tage imod hoveribilletter. Midt i julemåneden svares tilbage, at bønderne har været kaldt til Viborg, men det besvær kunne han godt have sparet sig. Bønder *vil* ikke forstå, så »Strængheed er det eneste Middel som kan føre dem til Lyset«. Rentekammeret finder dog, at fornuftig dialog må være at foretrække. Bønderne må da kunne overbevises om, at det også er i deres interesse at få hoveribilletter. 20.1.1813 gik »vedkommende Sognefogder« omkring blandt Lerkenfeldts fæstebønder for at overbringe Rentekammerets opfordring til besindelse. At sognefogderne gik således rundt, fra dør til dør, er i hvert fald, hvad der hævdes fra officielt hold. For ifølge bønderne skete det aldrig i virkeligheden, som det skal ses nedenfor.

24.4.1813 foreligger endelig svaret på bøndernes rykker fra oktober 1812. I snørklet kancellistil beder Kammeret amtmanden tilkendegive klagerne, at det må have sit forblivende ved Kammerets skrivelse af 13.6.1812.

6.6.1813 modtager kongens kabinet en an-

72. RA film nr. 30960 (Lerkenfeldt birk, Viborg Amt, tingbog (justitsprotokol) 1763–1813 B, 2), fol. 11094r–11098r samt RA film nr. 30961 (Lerkenfeldt birk, Viborg Amt, tingbog (justitsprotokol) 1763–1813 B, 3), fol. 1201r–1202v.

73. RA Rtk 2483.882 Journalsag 1582/1830. Såfremt andet ikke er anført, bygger også det følgende på disse akter.

søgning fra fæstebønderne på Lerkenfeldt »om at erholde Beskeed paa den klage som de i 1812 indgav til (kongen), . . . da de ikke (har) faaet mindste Underretning om den faldne Resolution«. ⁷⁴ Rentekammeret bliver spurgt: hvorfor har bønderne ikke fået svar? Som et godt prøvet middel lader Kammeret denne nye klage ekspedere til udtalelse hos amtmanden. I Viborg har man tilsyneladende god tid; så god tid endda, at det kræver to erindringsskrivelser fra København, før amtmanden svarer hen på efteråret. Han vedlægger bilag til overflod, som alle skal dokumentere, hvorledes bønderne til stadighed er blevet orienteret hen ad vejen.

Hermed går tovtrækkeriet mellem fæstebønder, amt og centraladministration ind i sin slutfase. 23.11.1813 beder Rentekammeret kongen tage stilling til sagen, som den efterhånden tager sig ud. Kammerets opfattelse er den, at bønderne er fulde af løgn. Der er jo hoveriforening, og de har jo fået besked under sagens gang. De må vist være ledt på gale veje af en eller anden provokatør, nemlig den »unavngivne Forfatter«, som har strikket deres klageskrivelser sammen. ⁷⁵ Hertil resolverer kongen, at bøndernes klage om ikke at have fået svar på deres klage fra 1812 »bortfalder«. ⁷⁶ Om bønderne på Lerkenfeldt fik kendskab til denne afgørelse i dagene umiddelbart efter den 8.1.1814, da Rentekammeret bragte den til amtmandens kendskab, kan man vel ikke føle sig 100% sikker på. Men før eller siden må bønderne have erkendt, at de havde indkasseret nederlag nr. 6.

IV.

Pro & Contra

En samvittighedsfuld gennemgang af *så* mange sager og *så* mange klager tjener ét bestemt

formål: det må fastslås ikke blot i de store linier, men også med detaljer, hvad dette skriftlige kildestof melder om kontroverserne på godset Lerkenfeldt, sammenlignet med sagnene.

Punktvis er der smukt sammenfald. Det skrevne og det mundtlige stof er helt enigt i, at der unægtelig var problemer med hoveriet på Lerkenfeldt, og også om det konkrete stridsspørgsmål, som satte sindene i oprør, nemlig gødningen. Også om dateringen er der enighed, i grove træk. At bønderne reagerede, med hoverivægring, retssager og en adresse til kongen, kan der heller ikke opstå uenighed over. Andre punkter lader sig bringe i rimelig overensstemmelse med lidt god vilje. Sagnene røber nogen vaklen med hensyn til antallet af medlemmer af den deputation, som begav sig til hovedstaden med en velpakket madkurv, men sætter til gengæld uden tøven navne på dem. Kirkebøger og skifteprotokoller melder om en Christen Christensen »eller som han og kaldes Christen Espersen i Østrup«, ⁷⁷ der var født i 1752. Han døde 4.11.1828 i øvrigt fra en restance på 40 rigsdaler i skatter og landgilde. ⁷⁸ I løbet af de talrige retssager placerer (eller placeres?) denne Christen Christensen/Espersen sig i rollen som lederskikkelse blandt bønderne. Desforuden har han skrevet under på bøndernes fælles rykkerskrivelser fra 1812 og 1813 til regeringskontorerne på Slotsholmen; men ikke mindst har han prentet sit navn på den klage, som personligt blev afleveret til kongen, der stod som kejseren på sit høje hvide slot og så bønderne gå omkring dernede i lilleput-København. Der er to navne på denne klageskrivelse, to der har skrevet under »Paa vore fortrængte medtienneres Vegne«. Den anden er Jens Christian Christensen fra Svingelbjærg. ⁷⁹ Denne Jens Chr. Christensen døde ifølge kirkebogen i 1850 i en

74. RA Kabinetssarkivet 1808–89 CII.1, memorialprotokol 1813, sag 1983/1813.

75. RA Rtk 2411. 77 Kammerets relations- og resolutionsprotokol 1813 B, under 25.12.1813.

76. S.st. Jfr. RA Rtk 2483.192 Journal 1813, sag 2494/1813. Om tiendespørgsmålet, se også LAN G 206–5 Lerkenfeldt godsarkiv, Retsakter 1738–1823 med eksempler på individuelle tiendesager ved domstolene. Jfr. ligeledes LAN G 206–52, Lerkenfeldt godsarkiv, Tiendesager vedr. Vognsild, Farsø og Ullits sogne.

77. RA film nr. 30960 (Lerkenfeldt birk, Viborg Amt, tingbog (justitsprotokol) 1763–1813 B, 2), fol. 11063r.

78. RA film nr. 8204 (Vonsild kirkebog 1813–1843). Jfr. film nr. 9914 (Lerkenfeldt gods, skifteprotokol 1790–1844. Mariager Amt), fol. 233.

79. RA Rtk 2483.882 Journalsag 1582/1830.

alder af 73 år som aftægtsmand i Svingelbjærg.⁸⁰ Vore to »helte« er altså ikke bare »sagnfigurer«.

Mens vi er ved dødsfaldene, kunne der være grund til at se nøjere på den sælsomme historie om herremanden Mikkel Kjeldsens død. I sagnene er det tydeligvis et højdepunkt, når der fortælles om herremandens udspekulerede undvigemanøvre, da han ellers stod for at skulle til København for at lide sin velfortjente straf, ansigt til ansigt med Den blå Jomfru. Han udgav sig for død; kisten blev jordet, men fyldt med sten som ballast, mens hustruen bilder omverdenen ind, at hun var enke. Mikkel Kjeldsen kunne derefter selv snige sig omkring på sit gods i håb om, at ingen råbte for højt om illusionsnummeret. Over for den episode må det skriftlige kilde-materiale melde pas. Den officielle kirkebog ved ikke rettere end, at herren til Lerkenfeldt døde den 26.5.1819 i en alder af 62 år, og at bisættelsen fandt sted den 4. i den følgende måned.⁸¹ Hustruen supplerer endog i den dødsannonce, som blev bragt i Randers Amts Avis, at kl. var ca. 18, da han sov ind. Samtidig rummer annoncen dog den tankevækkende oplysning, at Mikkel Kjeldsen siden midten af 1813 havde båret »det tunge Kors, Herren lagde paa hans Skuldre og (ventet) med Haab og Roelighed (på) Forløsnings-Timen«.⁸² Vi aner en sygehistorie, som skadefro bønder har udlagt på deres vis. For en nutidig betragtning er det svært ikke at forestille sig, at fantasien er løbet af med sagnfortællerne. Og i forlængelse af ordet fantasi skal der sættes en tyk streg under, at på et væsentligt punkt står påstand mod påstand.

Bønderne fik nok deres »ret«, men det måtte ikke offentliggøres. Konflikten var ikke ganske omkostningsfri for bønderne, al den stund at de måtte gå klædt som lazaroner

bagefter. Således berettes i en af sagnoptegnelserne; men uanset at fortælleren herigen-nem røber en vis nuancering på spørgsmålet om sejr eller nederlag, er sagnene fra ende til anden gennemsyret af, at det var Lerkenfeldts »fortrængte« bønder, som gik sejrende ud af konflikten. Optimisme og sejrstemning lyser langt væk. En kamp mod urimelige godsejerkrav *kan* bringes til succes. Specielt er chancerne gode, hvis man får kongen på sin side, synes moralen at være. Denne morale, som jeg senere skal vende tilbage til, rimer ingen steder med den monotone række af nederlag for bønderne, som retsakterne kan melde om til overflod. For da slet ikke at tale om udbyttet af rejsen til København. Den gav, efter sagnetens opfattelse, fuld bonus. De skriftlige kilder vidner om en konstant renden panden mod muren. Så hvad skal man tro?

Funktion

Det kan utvivlsomt diskuteres, om det os ubekendte X eller Y, der i sin tid første gang fortalte sagn om hændelserne på Lerkenfeldt – eller de der siden fortalte videre – har ofret mange tanker på, om det fortalte kunne stå for en nævenyttig samlæsning med retsakter og regeringsdokumenter. Bengt Holbek understreger, at sagn »fremfor alt rummer . . . en lære: de fortæller om at handle galt og om følgerne heraf«.⁸³ Det er altså tvivlsomt, om hoverisagnene overhovedet er blevet fortalt, genfortalt eller blot henvist indforstået til i dén hensigt at videregive en historisk begivenhed i detaljer, endsige korrekt. »Sagn er symboler for fællesskab«, siger Carsten Bregenhøj.⁸⁴ Er hoverisagnene da historiefortællinger eller fantasifuld fiktion? Lerkenfeldt-optegnelserne tyder på, hvad jeg også tidlige-

80. RA film nr. 8152 (Vesterbølle kirkebog 1846–1860).

81. S. st. (Vesterbølle kirkebog 1813–1845).

82. *Randers Amts Avis* (Avertissementstidende) (1819:65).

83. Bengt Holbek, *Om Danske Sagn*, DS 1, s. xiv.

84. Carsten Bregenhøj, anf.arb. Jfr. også *XVe congrès international des sciences historiques. Rapports 1. Grand thèmes et méthodologie* (Bukarest 1980) med bl.a. resultater af en undersøgelse over Montaignais-indianernes ikke-skriftlige kultur – »we should not slight (den mundtlige traditions) ideological dimension, the fact that it too has as its function consolidating the identity of the people whose past it relays.« (s. 503).

re skrev, at sagn er både historie og fiktion. Sandt blandet med falsk, på én gang.

Vi ved forsvindende lidt om hoverisagnes funktion i 1800-tallets Danmark. F.eks. er, hvad der foregik i »skabelsesøjeblikket«, der end ikke kan tidsfæstes, en velforseglet hemmelighed. Præcis lige så stor er den hemmelighedsfuldhed, som omgærder de senere led i sagnets liv på vej mod en destination ude i fremtiden, hvor en beredvillig fortællers spor krydsedes med folkemindesamlerens. Hvordan ser mon det hypotetiske *stemma* ud? Skal 4 traditionsbærere placeres i forhold til begivenhederne og hinanden, eller skal der tværtimod markeres ud for omkring 90% af samtlige navne i folketællingslisterne fra Lerkenfeldt-egnen mellem 1834 og 1890?⁸⁵

Birgit Hertzberg Johnsen har argumenteret overbevisende for, at sagnstof til »daglig brug« overleveres i form af ikke-episke oplysninger, som kodeord og mnemoteknikker, der overflødiggør hele sagnets genfortælling i en fuldt udbygget episk form. Dén form er kun brugt undtagelsesvis, som f.eks. når den for miljøet fremmede folkemindesamler meldte sin ankomst.⁸⁶ Men selv ved sådanne »festlige lejligheder« kan alt det, der gør sagnet til en fortælling, være forvansket til total ukendelighed i forhold til dengang, sagnet blev skabt. Fra fortæller til fortæller er det fortalte blevet forlænget eller forkortet, passager er blevet glemt eller bevidst udeladt, nyt er føjet til (som det f.eks. ses af varianter af en og samme fortælling). Også den enkelte fortæller

laver ændringer fra gang til gang. Vedkommende er mere eller mindre veloplagt. Publikum skifter.⁸⁷

»Den sande kerne«. Partsindlæg

Metoden, at konfrontere mundtlig tradition med skriftlige akter, er ikke min opfindelse. Til eksempel har Hans Ellekilde forsøgt noget tilsvarende for at diskutere Valdemar Atterdags og dronning Helvigs havarerede ægteskab og for at skildre de mondæne cirkler på godset Lindenberg i slutningen af det 17. århundrede.⁸⁸ Men over for problemer, som de, der er skitseret ovenfor, frugter det ikke stort med generaliseringer som »Kærnen i Traditionen, hvor det drejer sig om Personer eller bestemte Begivenheder, er virkelig nok.«⁸⁹ Dét gælder, hvadenten denne kerne, som hos f.eks. Hans Ellekilde, opfattes som et konglomerat af faktuelle oplysninger, der er bevaret uden transformationer; eller kernen, som hos Bjarne Hodne, snarest opfattes som en holdning, der trofast er givet videre fra slægtled til slægtled.⁹⁰ Selve overleveringsformen gør det i sig selv utroligt, om holdninger til forskel fra oplysninger skulle være fredede. Begge kan bearbejdes. Og begge *kan* være bearbejdet, uden at det kan afsløres i dag.

På ekvilibristisk vis er spørgsmålet om sandt og falsk i sagnene søgt løst ved at tale om sagnstof som partsindlæg, forøvrigt en tanke, som allerede Evald Tang Kristensen var inde på.⁹¹ Vil man have den formuleret axiomat-

85. F.eks. Lars Lönnroth, Iorð fannz æve né uphiminn. A formula analysis, i Ursula Dronke m.fl. (red.), *Speculum Norroenum* (Odense 1981), s. 317.

86. Birgit Hertzberg Johnsen, Her Ulve Mand Har Revet Aar Seksten Hundred Tolv. Tradisjon, miljø og verdirelatering – en sagnstudie, *Norveg* 23 (1980), s. 155–194.

87. F.eks. Jette Lundbo Levy, *Hans i vadestøvlerne. En studie i mundtlig fortælle teknik* (Kbh. 1968), s. 21, 109. Bengt Holbek, Strukturalisme og folkloristik. I anledning af Børge Hansens eventyranalyse, *Folk og Kultur* (1972), s. 59. Iørn Piø, Hvem dræbte Germand Gladensvend, *Skalk* (1968:4), særlig s. 26.

88. Fem artikler over samme læst er samlet i Hans Ellekilde, *Danske Folkeminder. Udvalgte Afhandlinger og Artikler* (Kbh. 1961), s. 98–187.

89. H. P. Hansen, Statsbankerotten i Overleveringen, *Fortid og Nutid* 15–16 (1943–46), s. 212–19. Citat s. 212. Jfr. også Karl Rasmussen, Sagn og Virkelighed, *Danske Studier* (1925), s. 168–72.

90. Bjarne Hodne, *Personalhistoriske sagn. En studie i kildeverdi* (Oslo 1973). Således også Claus Bjørn, *Bonde. Herremand. Konge* . . . , s. 18.

91. »Nødvendige anmærkninger« i JA 2, s. 191–92 og JAT 2, s. 80. Samt ETK, Billeder af det jyske Landboliv . . . *Vort Landbrug* (1888), s. 401. Jfr. Axel Orlík, *Nogle Grundsætninger for Sagnforskning* v. Hans Ellekilde (Kbh. 1921), særlig s. 125 § 189 in fine. Claus Bjørn, *Bonde. Herremand. Konge* . . . , s. 142–43.

isk, kan man gå til Brynjulf Alver: »Dei officielle dokumenta trengje så langt ifrå vera 'objektive' referat av det som har gått for seg. I mange tilfelle må vi sjå på dei som saksdokument frå den eine parten. Men også den folklege segntradisjonen er partsinnlegg. Her møter vi allmugen si oppfatning av hendigane.«⁹² Vi har altså, for at trække det skarpt op, to »virkeligheter«. Drejer det sig om Lerkenfeldt, står på den ene side herremandens, retsbetjentenes og bureaukraterne i Københavns. Den virkelighed er overleveret i skriftlig form. Bonden, på den anden side, har – for at tale med Carlos Castaneda – »en anden virkelighed«, som kendes i mundtligt overleveret og først sent nedskrevet form. Dette er for så vidt en lykkelig løsning, der deler sol og vind lige, men man behøver ikke gå længere end til Lerkenfeldt, før det ligner en blindgyde til forveksling. Det føles overordentlig utilfredsstillende at måtte acceptere, at begge parter vandt hver for sig, mens modparten blev dukket. Derfor spørger spørgsmålet om sagnenes kerne af sandhed endnu engang i baggrunden. For at indkredse det mere præcise blandingsforhold imellem denne kerne og den omliggende digteriske periferi eksisterer der imidlertid ikke i dag noget alternativ til at undersøge, hvad samtidigt (og det må ifølge sagens natur blive skriftligt) kilde-materiale udsiger. I dag eksisterer kernen, så at sige, ene og alene i kraft af dette sammenligningsmateriale. Selv Lerkenfeldt-optegnelserne gør ingen undtagelse til trods for, at meddelerne er så tæt på begivenhederne, geografisk set, som de overhovedet kan komme; og til trods for, at en fortæller som Post-Lavst endda i princippet kan have været øjenvidne som 7-årig. Optegnelsernes udsagn kan ikke ukritisk tages for pålydende.

Skal nødden knækkes, må der træffes et valg, som må falde ud til fordel for det sam-

menlignende materiale. Jeg vil foretrække f.eks. Lerkenfeldt-bøndernes originale klageskrivelse fra 1812 eller 1813 som grundlag for at bedømme deres holdninger på det pågældende tidspunkt, frem for at støtte mig til 70 eller 80 år senere kilder – hvor der endda ikke er nogen garanti for, at det er samme holdning, der kommer til udtryk i 1800-tallets slut, som den, der var gældende i 1810, eller 1820, eller 1830 . . . Af usikkert *kan* ikke komme sikkert, hvor gerne man end ville. Med hoverisagnene nås ingen vegne uden et sammenlignende materiale. Dét er ikke ensbetydende med, at dette sammenlignende materiale rummer lutter sandhed og kan eller skal bruges ukritisk. Men til forskel fra sagnene er der en mulighed for at forholde sig til det: Ophavssituationen er kendt, og der kan gøres rede for de impliceredes placering i forhold til det, de udtaler sig om.

Skal der skrives om konflikten mellem gods og bonde i det førindustrielle Danmark, må sagnene således skydes til side til fordel for det samtidige, skriftlige kildemateriale. Sagnstoffet byder dog på andre anvendelsesmuligheder, det behøver ikke, som kritiske historikere har foreslået, ryge i papirkurven én gang for alle af den grund⁹³.

V.

Sagn som eksamensspørgsmål.

Og om en »hyperkritiker«

Kristian Erslev, som introducerede og bragte den systematiske kildekritik til et gennembrud i Danmark, mindedes i 1891 – med ubehag – dengang i 1870'erne, hvor et standardspørgsmål til magisterkonferens i historie lød: »Sagns værdi som historiske kilder«. ⁹⁴ Manden på den fjerne side af det grønne klæde, professor Caspar Paludan-Müller, forventede

92. Brynjulf Alver, Historiske scener og historisk sanning, *Norveg* 9 (1962), s. 89–112. Citat s. 112. Jfr. også f.eks. Antonin Robek, Der böhmische Bauernaufstand von 1775 im Spiegel volkstümlicher Chronikaufzeichnungen. Zur Problematik des Studiums der Ideologie des Volkes, *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte* (1977), s. 137–45. Ligeledes Iørn Piø, Folkemindeforskning, i Rudi Thomsen (red.), *Historien* (Kbh. 1970), sp. 280–81.

93. Henrik S. Nissen, Træk af den historisk-metodiske debat i Norden i 1960'erne og 70'erne, *Historisk Tidsskrift* (1980), s. 407.

94. Kristian Erslev, *anf.arb.*, s. 269.

i så fald et svar i retning af, at sagn *er* en værdifuld historisk kilde. For Paludan-Müller, som for hans efterfølger i embedet, Johannes Steenstrup,⁹⁵ gav det sig selv, at mundtlig overlevering, det være sig viser, eventyr eller sagn, skulle betragtes med et åbent sind. Man skulle gå fordomsfrit til stoffet, og under ingen omstændigheder underkaste det destruktiv »hyperkritik«.⁹⁶

Prototypen på en sådan »hyperkritiker« er Oluf Nielsen, som Evald Tang Kristensen ragede uklar med. Hvad i al verden – spørger Oluf Nielsen i 1889 – skal man stille op med tidens folkemindesamlere, som i »et meningsløst Afgudereri med Overleveringen« står på spring med pen og papir, såsnart en bonde åbner munden for at fortælle et sagn – og lader rub og stub gå til trykning bagefter?⁹⁷ Der nævnes ingen navne. Men Evald Tang Kristensen følte sig ramt, selv om han siden bedyrede, at det ikke var tilfældet.⁹⁸ Over for dette angreb, det »plumpeste«,⁹⁹ han nogensinde havde været ude for, er Evald Tang Kristensen mærkværdig spag, da han tager til genmæle. Han må vedgå, at han faktisk kan have begået fejl. Der kan meget vel være kommet fyldekalk med i hans udgivelser, sagn der ikke grunder sig på gammel mundtlig tradition, men tværtimod er en bearbejdning af noget, hans meddelere har læst sig til – eller endda har digtet på stående fod. Ved at udgive den slags kan han uforvarende være kommet til at give det traditionens blå stempel.¹⁰⁰

Måske kunne Tang Kristensen trøste sig med, at hans arbejde, fejl eller ikke fejl, i det mindste nød rigsdagens og regeringens bevågenhed. Her kappedes man om at synge hans

pris fra både højre og venstre side af salen. »Omhu«, »Dygtighed« og »Nidkærhed« var blandt lovordene.¹⁰¹ I 1879 kunne folketingsmanden for Vejle Amts 5. kreds, skolelærer Hans Sørensen, som ordfører for finansudvalget konstatere »fuld Forstaaelse mellem (kirke- og undervisnings)Ministeren og Udvalget om, at det, som denne Mand har for, er det ønskeligt at søge fremmet.«¹⁰² Det var ikke tom retorik. For gang på gang fik Evald Tang Kristensen kontante bidrag, dels til at foretage sine indsamlingsrejser og dels til at afholde trykkeomkostninger.¹⁰³

Ordvekslingen mellem Oluf Nielsen og Evald Tang Kristensen skal givetvis ses i lyset af, at de repræsenterede hver deres, rivaliserende, folkemindeforeninger. »Folkemindesamfundet« udgav tidsskriftet »Skattegravere« med Tang Kristensen som redaktør og med et net af optegnere – »skattegravere« – spredt over landet. I tidsskriftet blev »folks« egne, mundtlige fortællinger præsenteret uden noget prætentivt videnskabeligt apparat. Ved årsskiftet 1889/90 blev Samfundet opløst. Dernæst blev det af Samfundet indsamlede materiale overført til det i 1879 stiftede »Universitetsjubilaets danske Samfund« – men betegnende nok minus sagnstoffet, som gik til Det kongelige Bibliotek. Medstifter af *dette* Samfund var: Oluf Nielsen, der allerede i 2. årgang af foreningens nye, videnskabeligt anlagte, tidsskrift »Dania« varmede op til en frisk holmgang med Evald Tang Kristensen og hans klub af skattegravere.¹⁰⁴ »Nutidens danske Folkesagn«, de der er optegnet og udgivet i det sene 1800-tal, er komplet værdiløse. Optegnerne foregøgl sig, at de hjem-

95. Leo Tandrup, *Ravn. En beretning om Kristian Erslevs udvikling som menneske, historieforsker og historieskriver og om hans syn på historien og dens værdi indtil 1912* 2 (Kbh. 1979), s. 98–99, 106.

96. Kai Hørby, Den ældre historiske kritik i Danmark, *Historisk Tidsskrift* (1980), s. 347.

97. Oluf Nielsen, Hans Hansen i Skjærup, *Historie, jyske samlinger* 2.rk. 2 (1889–90), s. 126–27.

98. ETK, *Danske Skjæntesagn samlede af Folkemunde* 1 (Aarhus 1900), forord.

99. ETK, »Afluttende Efterskrift«, *Skattegravere* (1889:24), s. 239.

100. S. st., s. 239–40.

101. *Rigsdagstidende* (1878–79) I. Folketinget, sp. 3859.

102. S. st., sp. 3860.

103. Se f.eks. s. st. Tillæg B, sp. 869–70. *Rigsdagstidende* (1882–83), Tillæg B, sp. 926. *Rigsdagstidende* (1900–01), Tillæg B, sp. 1931–32.

104. Oluf Nielsen, Bemærkninger om Nutidens danske Folkesagn, *Dania* 2 (1892–94), s. 35–48.

Mette Marie Jensdatter (Mette Skrædder), skrædderpige, 1809–95.

Jens Peter Pedersen, rokkedrejer, født 1. maj 1836.

Figur 3. 3 fortællere, 1 folkemindesamler, 2 historikere.

bringer »kostelige Guldorn«. ¹⁰⁵ For »ædruelige Mennesker«, derimod, er og bliver det »tankeløst Pjat«. ¹⁰⁶ I en lang note kan Danias redaktør, filologen Kristoffer Nyrop, erklære sig enig. ¹⁰⁷ Til støtte for sin enighed anfører han bl.a. Kristian Erslevs netop da højaktuelle »Grundsætninger for historisk Kildekritik«.

Den erslev'ske sagnkritik

Kristian Erslev fik tilkæmpet sig et professorat i historie i 1882. Det følgende tiår blev, som Leo Tandrup har kaldt det i sin store Erslev-biografi, en »rydningens« tid for Kristian Erslev. ¹⁰⁸ Mellem 1882 og 1895 blev mellem andre gøremål publiceret en række

105. S. st., s. 44.

106. S. st., s. 36.

107. S. st., s. 47–48.

108. Leo Tandrup, anfarb., s. 78.

Hans Peter Asmussen, ansat ved Statsbanerne, født 5. november 1846.

Evald Tang Kristensen, folkemindesamler, 1843–1929.

afhandlinger fra Erslevs hånd, som alle sigtede mod et opgør med tidligere historikers kildesyn og kildebehandling. Undervejs kom turen også til den gamle lærer, Caspar Paludan-Müllers, »Theori om Sagnkritikens Methode«. ¹⁰⁹ I al korthed gik denne teori ud på, at der eksisterer tre typer af kilder: For det første mindesmærker (også kaldet monumenter); for det andet sagn; og for det tredje myter. Myterne er mundtlig tradition, og ren fiktion. Mindesmærkerne, som dækker alt lige fra »Fortidens Bygninger og Vaaben til Dokumenter og historiske Skrifter«, ¹¹⁰ rummer den objektive, målbare sandhed. Sagnene, der som myterne er mundtlig overleveret, befinder sig i den grå zone mellem digt og sandhed. Sagn er en hybrid, hvoraf dele er

facts, andet fiktion. Skal klinten skilles fra hveden, står der kun én mulighed åben: sagnet må »prøves paa Monumentet«. ¹¹¹ Så langt vil Kristian Erslev slå følge med Paludan-Müller. Og så langt er jeg også fulgt trop i forrige afsnit.

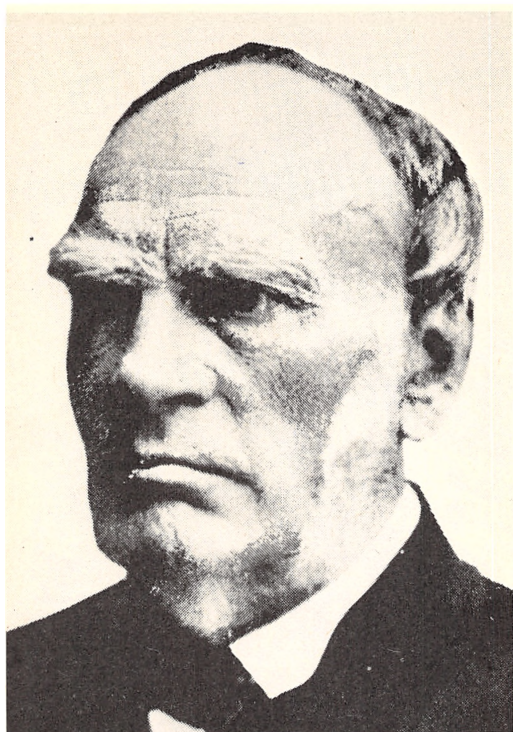
Over for Paludan-Müller indvender Erslev, at han derimod ikke ser nogen grund til, at sagnstof, blot fordi det er mundtlig overleveret, skulle fortjene positiv diskrimination. For den skriftligt overleverede fortælling lider jo af præcis samme skavank: ». . . overalt hvor vi har en (skriftlig) Beretning, har vi ogsaa denne Sammensmeltning af noget iagttaget og noget tildigtet.« ¹¹² Mellem mundtlig og skriftlig overlevering er der med andre ord kun formelle skel. I citatet er nævnt et ers-

109. Kristian Erslev, anf.arb.

110. S. st., s. 270–71.

111. S. st., s. 274.

112. S. st., s. 275.

Caspar Paludan-Müller, historiker, 1805-83.

Kristian Erslev, historiker, 1852-1930.

lev'sk nøgleord, ordet »Beretning«. Det komplekse begreb er »Levning« (eller bare levn). Mod slutningen i opgøret med Paludan-Müllers sagnkritiske metode trækkes disse to begrebers indbyrdes forhold frem. Hvis der skal sættes skel mellem kilder, må det være mellem disse to, levn og beretning, ikke mellem mindesmærker, sagn og myter. På daværende tidspunkt var Kristian Erslev tilbøjelig til at finde forskellen mellem levn og beretning i kilderne selv: Beretninger (og altså herunder sagn) »er *Fortællinger om Fortiden*«, mens levn er »selve de endnu eksisterende *Reste af Fortidens Liv*.«¹¹³ Siden, i 1911, da de reviderede »Grundsatninger« blev til bogen om »Historisk Teknik«, er levn og beretning

derimod defineret funktionelt, d.v.s., at det altafgørende moment er historikerens måde at anvende en given kilde på.¹¹⁴ Skal konsekvenserne drages for sagnstoffets vedkommende, kan det næppe gøres tydeligere end ved at ty til en betænkning, som blev afgivet af en undervisningsministeriel skolebogs-kommission i 1933. Der skal citeres et stykke af kommissionsbetænkningen, fordi der hermed uddrages facit af de metodespørgsmål, som er berørt ovenfor: »Sagnene har ofte en kun ganske ringe historisk Kærne, undertiden slet ingen, deres Kildeværdi er altsaa ringe, for saa vidt angaar de Begivenheder eller Personer, de fortæller om. Men de har alligevel paa et andet Omraade en tit uhyre stor Kil-

113. S. st., s. 284.

114. Kristian Erslev, *Historisk Teknik. Den historiske Undersøgelse fremstillet i sine Grundlinier* (2. udg. 5. optr. Kbh. 1963), §§ 6 og 62. Jfr. Bernard Eric Jensen, anm. af Niels Skyum-Nielsen og Per Nørgart, *Film og Kildekritik*, Kbh. 1972, *Historisk Tidsskrift* (1974), særlig s. 371-72 og samme, Et bidrag til revision af metodelærens grundlag, *Historisk Tidsskrift* (1976), særlig s. 127.

deværddi, fordi de foruden at være (upaalidelige) Beretninger om noget forbigangent tillige er (sandfærdige) Levninger angaaende deres egen Tid og Forfatter . . . De skal som kilder ikke udryddes, men blot flyttes. De giver senere Tidens Idealer og Drømme.«¹¹⁵

Tager vi med skolebogscommissionen på rejse i tidsmaskinen, går turen fra »de gamle dage« mod en endestation i det sene 1800-tals *fin de siècle*. Hvor Evald Tang Kristensen stod midt i sit febrilske arbejde med at samle folkeminder. Hvor regering og rigsdag stod vagt om hans bestræbelser, mens Oluf Nielsen kritiserede ham sønder og sammen. Hvor Kristian Erslev docerede sine »Grundsætninger« for en skare studenter, som gik fra forelæsningerne i nærmest euforisk tilstand.¹¹⁶

Kort sagt, Evald Tang Kristensens hoverisagn skal i det følgende ses som levn.

Evald Tang Kristensens hoverisagn som levn til Evald Tang Kristensen

I første række må Evald Tang Kristensens hoverisagn ses som levn til Evald Tang Kristensen selv; til *hans* litterære virksomhed; til *hans* verdensanskuelse; og til *hans* ambitioner. Her træder hans færdige, trykte arbejder i forgrunden. Men i anden række skal sagnstoffet også betragtes som levn til hans meddelere. Der må interessen imidlertid samle sig om fortælleomstændighederne i selve »interview-situationen«, med på den ene side fortælleren og på den anden side den lyttende og skrivende folkemindesamler.

Det er sikkert komplet utilstedeligt at ville sætte Evald Tang Kristensens liv og arbejder på simple formler.¹¹⁷ Alligevel tyder meget

på, at han – da han startede ud som folkemindesamler i 1867, i større stil fra 1869¹¹⁸ – gik målrettet efter en kontravægt til den åndløse industrialisering, som tog afsæt i hans samtid. En sådan kontravægt med livskvalitet fandt han i folkeminderne. Her var »det poetiske i Livet«, som han kunne gå ind for, og som han utrætteligt lagde frem for sit publikum med henblik på eksemplarisk indlæring. Sidenhen i forfatterskabet blev denne noget bagstræberiske kamp mod udviklingens vejrømmer afløst af, eller i det mindste suppleret med, en stedse stigende interesse for fortællerne selv, navnlig for stærke, men forkrøblede, skæbner i samfundspyramidens bund.¹¹⁹

Evald Tang Kristensen synes ikke at have haft en fuldt afklaret holdning til, hvorledes han skulle tilrettelægge sit vældige stof med henblik på offentliggørelse. Såvel samlingen »Danske Sagn« som samlingen »Jysk Almueliv« udmærker sig ved en ret så vilkårlig systematik. Grænserne mellem »Danske Sagn« og »Jysk Almueliv« lå i princippet i, at Tang Kristensen med det sidstnævnte ville beskrive »hvad almuen gjorde«, mens han med det førstnævnte havde til hensigt at beskrive, »hvad den troede og tænkte«.¹²⁰ Praksis ser anderledes ud, og det kan være svært at opstille stringente kriterier for, hvad der er medtaget henholdsvis det ene og det andet sted. For begge samlingers vedkommende er stoffet ordnet efter emne og type. Først kommer hovedgrupper, dernæst undergrupper. Til slut tildeles optegnelsen nummer.

Denne systematik indebærer, at Evald Tang Kristensen har brudt stoffet om efter sit eget hovede, uden synderlig skelen til, at hans meddelere »ikke (selv) har sat etiketter på det, de har fortalt.«¹²¹ Vender vi tilbage til de

115. *Betænkning vedrørende Revision af Skolebøger. Afgiven af det af Undervisningsministeriet under 8. August 1930 nedsatte Udvalg* (Kbh. 1933), s. 58–59.

116. Leo Tandrup, *anf. arb.*, s. 107.

117. Eske K. Mathiesen, *anm. af DS . . .*, s. 144.

118. ETK, *Minder og Oplevelser 2* (Viborg 1924), s. 41.

119. Eske K. Mathiesen, *anm. af DS . . .*, s. 142–43.

120. Bengt Holbek, *Om Danske Sagn . . .*, DS 1, s. xiii, jfr. Eske K. Mathiesen, *anm. af DS . . .*, s. 143.

121. Iørn Piø, *Sagn som sandhedskilde, Fra Holbæk Amt* (1976) Festskrift til K. G. Kaaber, s. 155.

Men så slår
lynet ned i
den store
sten....

....og den onde
dronning bliver
hvirvlet ud over
kanten af klip-
pen....ned i af-
grunden, hvor
hun slår sig
ihjel!

Figur 4. Snehvide.

Illustrationen viser den onde stedmoders død i Walt Disneys streg. Fra Walt Disneys tegnefilm Snehvide og de syv dværge. ©Walt Disney Productions.

Motivet – den onde stedmoders død – stammer fra Grimms eventyr. Her er hendes endeligt imidlertid et noget andet, og mere barbarisk: »Den onde kvinde var ved at dø af Raseri, men var tillige saa underlig angst, hun vidste ikke selv hvorfor. Først vilde hun slet ikke tage til Festen, men hendes Nysgerrighed efter at se den unge Dronning lod hende ikke have Ro. Da hun kom ind i Salen, kendte hun straks Snehvide og blev ganske stiv af Skræk. Men hende over Ilden stod der et Par glødende Jærnsko, dem maatte hun tage paa og danse, til hun faldt død om.« (Grimms Eventyr I v. Carl Ewald, Kbh., Kristiania, Berlin & London 1922, s. 149).

Gisela (Burde-) Schneidewind har vist, hvorledes dette dødedans-motiv genfindes i sagn om mecklenborgske herremænd, heriblandt én der af sine daglejere, fuldt så velfortjent som Snehvides stedmoder, blev danset til døde: *Haberland hat nicht guttun wollen. Er hat mit nackten Füßen auf Glas tanzen müssen. Sie haben Flaschen zu Scherben geschlagen. Die anderen haben Stiefel angehabt – bis er sich totgetanzt hat.*

(Der Sagenkreis um den mecklenburgischen Gutsherrn Georg Haberland, i *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 5 (1959), s. 19).

meddelere, som har fortalt om bondeprotesterne på Lerkenfeldt, f.eks. Post-Lavst, som fortalte sammen med Mathias Smed, begge hjemmehørende i landsbyen Ullits, viser det sig snart, at disse to i fællesskab har arbejdet sig gennem mindst 33 forskellige fortællinger i løbet af et enkelt »interview«. Der snakkes om dagligdagen med dens sorger og glæder; der snakkes om kloge mænd og koners virke eller

om straffeinstrumenter og tyvehuller på hovedgården. O.s.v. Enkelte fortællinger er højst summariske, andre foldes bredt ud. Undertiden er temaerne beslægtede; men lige så tit får associationerne frit løb, således at det er vanskeligt at afgøre, hvornår én fortælling hører op, og en anden begynder. Fortællingen om Lerkenfeldt-begivenhederne 1811–14 er blot en enkelt facet af dette store reperto-

re.¹²² Hverken smeden eller posten har drømt om at emneinddele eller typologisere det, de har sagt.

Tydeligvis har det også af og til voldt Evald Tang Kristensen hovedbrud, når den enkelte optegnelse eller brudstykker heraf skulle presses ind i hans linné'ske blomsterkatalog. At »typeinddelingen (for sagnenes vedkommende) aldrig (har) været nogen succes«¹²³ forstår sig, når man konstaterer, hvorledes et og samme sagn – utilsigtet – kan være bragt to forskellige steder og under to forskellige grupperinger. Mens der i det ene tilfælde kan være lagt vægt på handlingsgangen, kan det i det andet være personen eller lokaliteten, der har bestemt placeringen.¹²⁴

Spørgsmålet bliver da, om typeinddelingen ikke mest af alt reflekterer Evald Tang Kristensens ikke synderlig ekspliciterede forestillinger om regler for systematisering af sagnstof.¹²⁵

Den, der i dag ønsker at udnytte Evald Tang Kristensens sagnstof som levn til andet end Evald Tang Kristensen selv, står som følge heraf over for lidet lystige udsigter. Medmindre man har interesser meget tæt på Evald Tang Kristensens, er der beklageligvis ingen vej uden om at gennemgå samtlige sagnoptegnelser fra ende til anden. Uden at ville tage modet fra nogle, skal jeg minde om, at der blot i den udgivne garnle række af »Danske Sagn« findes ca. 14.000 optegnelser!

Almindeligvis ville man sikkert kalde de hoverisagn, jeg har beskæftiget mig med, for »historiske sagn«. Jeg har med vilje undgået udtrykket, for det er ikke uden grund, at dan-

ske traditionsforskere altid er gået som katten uden om den varme grød, når det kom til dette spørgsmål. Hvad er et »historisk sagn«?¹²⁶ Østtyskerne og nordmændene har været mindre bange for at vove pelsen. Gisela Burde-Schneidewind skelner, groft taget, mellem de dæmoniske og de historiske sagn. I gruppe 1 falder fortællinger om og med mytiske og magiske, overnaturlige forestillinger. I gruppe 2 sagn, hvis handling eller begivenhed er fikseret i historien og/eller et konkret samfund.¹²⁷ Blandt nordmændene har Bjarne Hodne defineret historiske sagn som de sagn, der på den ene side rummer en holdning til det, der meddeles om hændelser, tilstande og personer, hvis forløb eller eksistens på den anden side kan belægges med *skriftlige* kilder.¹²⁸ Men sådanne definitioner, de være sig enkle eller drevne, tilslører fuldstændig det, som Gisela Burde-Schneidewind faktisk også har været inde på, når hun i anden sammenhæng demonstrerer, *hvor* tankevækkende motivsammenfaldet kan være mellem sagnene og de børneeventyr, vi allesammen er flasket op med. (Se figur 4). Den danske historiker Jens Engberg har fornemmet lidt af det samme – at traditionsstof, som tilsyneladende handler om de særeste overnaturlige væsener som bjergmænd eller troldre, måske (også?) handler om mere jordnære foreteelser som just forholdet mellem herremænd og bonde.¹²⁹ Meget taler for, at han er på rette spor. Optegnelser i »Danske Sagn« om snu bønders kastraktion af overmægtige bjergmænd burde måske læses sammen med optegnelserne om herremænds seksuelle overgreb på bønderkvinder/piger:

122. DFS 1929/16 ETK, Dagbøger, fol. 3575r–81r.

123. Carsten Bregenhøj, anf.arb.

124. Vibeke Dahll, *Nordiske sagnregistre og sagnsystematik* (2. opl. Turku 1973), særlig s. 22–24.

125. Muligvis ligger der heri gemt en indgang til forståelse af den universitære folkemindevidenskabs faginterne regler i slutningen af det 19. århundrede, afhængig af i hvor høj grad Evald Tang Kristensen har ladet sig inspirere eller direkte styre af samtidens etablerede folklorister som Svend Grundtvig og Axel Olrik.

126. Laurids Bødker, *International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore 2* (Kbh. 1965), s. 141–42.

127. Gisela Burde-Schneidewind, *Das steinerne Weib. Volkssagen aus fünf Jahrhunderten* (Rostock 1979), s. 409–23, særlig s. 415.

128. Bjarne Hodne, anf.arb., særlig s. 24.

129. Jens Engberg, anf.arb., s. 63–73. Jfr. også Bengt Holbek, *Interpretation . . .*, s. 49–50:

»Some tales, such as that of the Strong Boy are thinly disguised wish-fulfilment dreams of the enormous kick with which the hero will one day send the squire so high in the sky that he will never come back«.

I Silkeborg boede en ritmester (Hans v. Hoff), som var slem efter kvindfolk. Ingen kunde være i fred for ham, enten høj eller lav. (DS 4, 558).

Da han kommer hjem, sidder konen i kakkellovns-krogen, og bjærgmanden på hendes knæ. Manden skotter noget til det, men han siger ikke noget. Så siger bjærgmanden: »A troer, han kan se mig, ja, a frygter for det.« – »Nej, det troer a ikke,« siger konen. »Men a vil løbe op og pisse i ölpotten, dersom han kan se det, så drikker han ikke af den.« Han kommer op og skal have det forrettet, men da kan a tro, manden er gesvindt, han har kniven ved hånden og skjærer småtøjet af ham til hobe. (DS 1, 1417).

Præcis som sagn om navngivne herremænd, der spørger, selvsagt har lighedspunkter med »almindelige« spøgelsessagn, vækker fortællinger, som den om den sadistiske godsejer Ingeborg Skeel – hun klipper fingrene af børn, der stjæler aks på hendes marker – mindelser om eventyrernes onde stedmoder:

Fru Ingeborg Skeel, der opførte Voergaard i Dronninglund Herred, var bekendt for sin Gjerrighed. Da hun havde faaet Gaarden opført, sendte hun en Tjener efter Bygmesteren, og Tjeneren skubbede ham i Borggraven, da han gik over Vindebroen, og hun bemægtigede sig saa Bygmesterens Løn, som hun nys havde udbetalt ham, og som han bar hos sig. Naar hun kjørte til Kirken, der ligger en halv Fjerdingsvej fra Gaarden, havde hun sin Spinderok i Vognen og sad og spandt, for at Tiden ikke skulde spildes. Naar fattige Børn, som det den Gang var Skik, kom og sankede Ags paa Agrene, lod hun dem bringe op paa Gaarden og klippede Fingrene af Staklerne. (DSnyrk 4, 324).

Dette er blot eksempler. De antyder ikke desto mindre, hvorledes det »historiske« øjensynlig kan kombineres ret frit med det »ikke-historiske« efter behov. Med andre ord synes skellet mellem »historiske sagn« og »andre« sagn at være en ufrugtbar konstruktion. Trolld kan betyde herremand. Og for den sags skyld kan herremand vel også være synonym for trolld.¹³⁰ Det fordrer imidlertid et overordentlig veldimensioneret undersøgelsesapparat, hvis der skal etableres sådanne forbindelseslinier på tværs af 10.000vis af sagnoptegnelser. Men selv disse impressionistiske streger rummer argumenter for at tage meget varsomt på Evald Tang Kristensens systematik.

Evald Tang Kristensens sagnoptegnelser som levn til hans meddelere

En mulighed for at gå på tværs af den allerede etablerede systematik ligger i at koncentrere sig om en eller flere traditionsbærere og deres fulde repertoire. Nogen synderlig revolutionerende nyhed er fremgangsmåden ikke; allerede Evald Tang Kristensen har brugt den,¹³¹ men navnlig i de senere år synes den meget yndet.¹³² Hermed er vi ovre i spørgsmålet om Evald Tang Kristensens sagnstof som levn til hans meddelere.

Indledningsvis må straks slås fast, at Evald Tang Kristensen ikke spildte mange kræfter på at holde de optegnelser, han personlig la-

130. Jfr. Carsten Bregenhøj, anf.arb.

131. F.eks. ETK, *Mikkell Skrædders Historier* (Viborg 1890).

132. Se f.eks. Bjarne Hodnc, Hæge Årmote: En biografisk skitse med prinsipielle konsekvenser, i Knut Kolsrud m.fl. (red.), *Tradisjon og samfunn. Festskrift til professor Olav Bø på 60-års dagen 19 mai 1978* (Oslo, Bergen, Tromsø 1978), s. 155–65.

Juha Pantikäinen, *Oral Repertoire and World View. An Anthropological Study of Marina Takalo's Life History* (Helsinki 1978).

Bjarne Hodnc, *Eventyret og tradisjonsbærerne. Eventyrfortellere i en Telemarksbygd* (Oslo, Bergen, Tromsø 1979).

Ørnulf Hodnc, Jørgen Moe og folkeeventyrene. *En studie i nasjonalromantisk folkloristik* (Oslo, Bergen, Tromsø 1979), særlig s. 75–211.

Birgit Hertzberg Johnsen, anf. arb.

Lene I. Jørgensen, anf. arb.

Bengt Holbeck, *Interpretation* . . .

vede ude i marken, fra de optegnelser, han modtog så at sige på anden hånd fra andre »skattegravere« med for os totalt ukendte indsamlingsprincipper.¹³³ For at komme tættest muligt på traditionsbærerne selv må denne sidste gruppe holdes ude så godt, det nu kan lade sig gøre. For deres vedkommende vedgår Tang Kristensen nemlig uden blusel, at han har manipuleret med stoffet. Han har »tit«, som han siger, »Med varsom hånd . . . måttet omændre slige optegnelser.«¹³⁴ Det skal dog ikke forlede nogen til at slutte, at Evald Tang Kristensen modsætningsvis havde et puritansk forhold til sine »egne« optegnelser, hvilket blot de fem kendte optegnelser fra Lerkenfeldt kan belyse. Til »Vort Landbrug« skrev Tang Kristensen i 1888 uden større ståhej Jens Jacobsens og Niels Årups fortællinger sammen til én.¹³⁵

Gentagne gange, bl.a. i erindringsværket »Minder og Oplevelser«, har Evald Tang Kristensen givet næsten fotografiske glimt af de barske vilkår under feltarbejdet. Gennem frost, slud og silende regn på vej til usle røner med sølet lergulv, muggen hørm og en enkelt søvngig tælleprås. Det hændte, at han blev venligt modtaget, når han klemte foden i døren. Det stik modsatte kunne dog også være tilfældet.¹³⁶ På trods af sådanne beskrivelser er sandheden alligevel den, at vi ved forbløffende lidt om, hvorledes »interview'et« udspandt sig. I både et for- og efterord til »Danske Sagn« er Tang Kristensen inde på, at han alene er at opfatte som et »skrivende mellemled« mellem fortællerne og de forskere, han tager det for givet vil studere hans værker. Han optegner bevidst mange varianter over samme fortælling for derigennem at udviske sit eget private skøn. Han lægger aldrig til eller pynter på, hvad han hører, han optegner

sågar fortællinger, hvis form og indhold egentlig byder ham imod. »En sanddrø og pålidelig overførelse«, dét er idealet.¹³⁷ Slet så ukompliceret, som det lyder, er det ikke. Evald Tang Kristensen var ikke en båndoptager, så der er ingen garanti overhovedet for, at han optegnede alt, hvad han blev fortalt. I de nævnte for- og efterord er han inde på, at meddelelserne blev sporet ind på at fortælle varsels- og spøgelseshistorier samt, at de blev holdt fast på at give detaljerede og præcise stedsangivelser (så en del af materialet sidenhen kunne glide smertefrit ind i hovedrubrik III, »stedsagn«?). Hvem styrede egentlig samtalen? Selv mener Evald Tang Kristensen, at *han* »pumpede« folk; at *han* trængte »ind i deres Sjælekroge«;¹³⁸ men om det altid var *ham*, der pressede *dem* som citroner, bliver næppe nogensinde opklaret.

Det skal også huskes, at optegnelserne er skriftlige øjebliksbilleder af mundtlig stof. Og så trænger nye vanskeligheder sig på: Gad vidst, hvad der er sket, mens fortællingerne blev overført fra et medium til et andet, fra det talte ord til bogstaverne på de løse lapper eller i kladdehæfterne. Uden videre kan man fastslå, at ikke uvæsentlige elementer som gestus og mimik er gået definitivt tabt, nøjagtig som det er tilfældet med betydningsfulde pauser og det råbende eller hviskende tonefald.¹³⁹ Selv sukker Evald Tang Kristensen, som en kommentar til indsamlingssituationens problematik, »Man skulde blot vide, hvordan indsamlingen undertiden går for sig. Meget skal ligefrem gribes i flugten . . .«¹⁴⁰

De metodiske problemer er altså ingenlunde bagateller. Alligevel tror jeg, det vil være overilet at se væk fra, at Evald Tang Kristensens sagnoptegnelser kan udnyttes som levn til andet end hans privatperson. Optegnel-

133. Erik Høvring Pedersen, Register over meddelere/optegnere, DS 8, s. 5 og ETK, Efterskrift, DS 7, s. 487–90.

134. ETK, Efterskrift, DS 7, s. 484.

135. ETK, Billeder af det jyske Landboliv . . . *Vort Landbrug* (1888), s. 555–56.

136. ETK, *Gamle Viser i Folkemunde 4. Jyske Folkeminder* 11 (Viborg 1891), s. 326–47.

137. ETK, Fortale, DS 1, s. xxi.

138. ETK 1884, efter Thorkild Knudsen, anf. arb., s. 8.

139. Om »interviewsituationens« kompleksitet, se f.eks. Kirsten Hastrup og Jan Ovesen, *Etnografisk grundbog. Metoder, teorier, resultater* (Kbh. 1980), særlig s. 51–52.

140. ETK, Efterskrift, DS 7, s. 484.

serne må – trods alt – kunne udnyttes som levn, også til hans meddelere.

Hvem var de da, disse meddelere? Skal man tro Evald Tang Kristensen, er der ikke mange ben i svaret: »Jeg har altid følt mig meget tiltalt af at fæste Øjet paa Smaafolkene og faa et Indblik i deres Sjæleliv. Det er jo særlig de smaa og ringeagtede i Verdens Øjne, jeg har opsøgt, og hos hvem jeg har øst det rige Udbytte af Folkeminder, som jeg har faaet optegnet: Smaakaarsfolk, Indsiddere og Almisselemmer . . .«¹⁴¹ Dette ene citat kan udmærket stå som eksempel på et evigt omkvæd hos Evald Tang Kristensen. Fattigfolk, fattigfolk og atter fattigfolk.¹⁴² Evald Tang Kristensen skal imidlertid ikke tages på sine ord men på sine gerninger, så i tabel 2 har jeg opstillet en liste over meddelerne til de 25 hoverisagn, som er præsenteret i afsnit II. Vanskelighederne med selve sagnsystematikken gør det umiddelbart indlysende, at man kan spare sig at drive statistik på disse oplysninger. Yderligere er der usikkerhedsmomenter omkring meddeler ctr. optegner. Altså skal opstillingen blot tages som en grov retningspil. Men en overraskende retningspil. Fra Lerkenfeldt-begivenhederne er det klart, at husmænd både kendte og kunne hoverisagn. Dét er næppe overraskende al den stund, at de meget vel kunne have problemerne med en herremand og hans hoverikrav tæt inde på livet, år efter at gårdmandshoveriet var afskaffet. Husmændene kunne nyde – og have behov for – at fortælle om, hvorledes herremanden kunne dukkes godt og grundigt. Imidlertid er de 25 hoverisagn *ikke* fortalt af husmænd, endsiges af andre lavstatusfolk. Af de i alt 20 forskellige personer er de 5 gårdmænd, »materialistiske« gårdmænd, som Evald Tang Kristensen ellers skyede som pesten.¹⁴³ Ni er skolelærere (som Evald Tang Kristensen selv). To andre er imidlertid

teologer, hvortil kommer optegnelserne fra branddirektøren, fra redaktøren, fra dyrlægen og fra topografen, altså nærmest en kreds af hel- eller halvakademiske »honoratiores«, der bringer tankerne hen på Gustav Wieds persongalleri i den lille stationsby omkring århundredeskiftet. (Iøvrigt er kun én af dem kvinde).

Der er noget, der ikke rimer. Men en udtømmende forklaring lader sig bare ikke give på det foreliggende. Hoverisagn må imidlertid under alle omstændigheder have udfyldt en funktion, også for disse lærere, præster o.s.v. Hvorfor i al verden ellers huske eller lære sig fortællinger om mennesker og begivenheder, som man ikke selv har direkte kendskab til eller selv har været impliceret i. Hoverisagnene rummer, som det er set, en næsten slagordsagtig symbolik med hovedingredienser som den reaktionære bondeplager, den – trods alt – stærke bonde, den retfærdige konge/kronprins, som véd at sætte godsejeren på plads for at give bonden hans ret. Det *kunne* derfor være fristende at drage parallellen til den ideologi, som »gårdmandsklassen« (og med dén, skolelærere, selv af gårdmandsæt¹⁴⁴ og »progressive« akademikere) var i færd med at knæsette som den herskende op gennem 1800-tallets sidste halvdel. Via højskoler, via Indre Mission, via andelsbevægelser etc. etc. gik udviklingen over de Estrup'ske provisorieår med deres mundkurvscirkulærer og Blå Gendarmer imod, at bønderne (Venstre) vristede den politiske magt fra godsejerne (Højre). Til »gårdmandsklassens« ideologi passer hoverisagnene selvsagt som fod i hose,¹⁴⁵ og set under denne synsvinkel kunne parallelmaterialet til Evald Tang Kristensens hoverisagn måske snarere være historieskrivningen i det 19. århundredes slutning og dens syn på forholdet mellem herremand og bonde generationer tidligere – snarere dét end at gøre

141. ETK, *Ole Veed-Fald. En lille Levnetstegning* (Vejle 1915), s. 79–80.

142. F.eks. Thorkild Knudsen, anf. arb., s. 9.

143. Eske K. Mathiesen, *Vejledning* . . . , s. 11.

144. F.eks. Martin Zerlang, *Bøndernes klassekamp i Danmark. Agrarsmåborgerskabets sociale og ideologiske udvikling fra landboreformernes tid til systemskiftet* (Kbh. 1976), særlig s. 291–92. Jfr. også L. S. Ravn, *Lærerne i Nordslævisk ca. 1840–1920* 1–2 (Åbenrå 1978).

145. Thorkild Kjærgaard, *Gårdmandslinien* . . . og samme, *Konjunkturer og afgifter* . . . , s. 35–38.

Tabel 2. Hjemmelmænd til de 25 sagnoptegnelser i afsnit II.

Kilde	Meddeler (optegner)
JA 2, 128	C. A. Brøgger, Ravnkilde, lærer.
JA 2, 11	Kristian Andersen, Rask Mark, boelsmand.
JA 2, 155	Jakob Rasmussen, Stensby, gårdmand.
JA 2, 58	Joh. Nielsen, Randrup, lærer.
JA 2, 121	Jensen, Knudstrup, lærer.
JA 2, 286	Joh. Nielsen, Randrup, lærer.
JA 2, 188	N. J. Termansen, Holsted, branddirektør.
JA 2, 286	Joh. Nielsen, Randrup, lærer.
JA 2, 128	C. A. Brøgger, Ravnkilde, lærer.
JAT 2, 233	Jensen, Dreslette, lærer.
DSnyrk 4, 341	Søren Bennetsen, Skjoldager, gårdmand.
DS 4, 581	A. P. Gårdboe, –, topograf/kulturhistoriker.
DS 4, 566	P. Jensen, –, dyrlæge.
DS 4, 525	H. G. A. Stampe, –, stud. theol.
DS 4, 593	P. K. Jensen, –, lærer.
JA 4, 254	A. C. Nielsen, Malle, lærer.
DS 4, 791	Lavr. Jørgensen, –, redaktør.
DSnyrk 4, 217	Jens Lavrsen, Kor i Kvoles, gårdmand.
DS 4, 170	Kr. Nielsen, –, lærer.
JAT 2, 132	Jakob Rasmussen, Stensby, gårdmand.
JA 2, 101	Niels Uglso, Sønder-Os, lærer.
JA 2, 163	Kr. Spillemand, Farsø, gårdmand.
JAT 2, 72	H. Kau, Gadbjerg, præst.
DSnyrk 4, 241	C. A. Brøgger, Ravnkilde, lærer.
DSnyrk 4, 264	Ane Katrine Hansen, Andkjær, lærerkone.

flere overflødige forsøg med 16-, 17- og 1800-tallets bevarede retsakter eller med papirer fra centraladministrationen. Indledningsvis kunne man gå til den fyldige, såkaldte »Jubilæumslitteratur«, der så dagens lys omkring 1888 for at markere Stavnbandets ophævelse 100 år tidligere. Jeg har allerede omtalt titler herfra i afsnit I; titler som har det tilfælles, at det centrale interessefelt er lige præcis konflikten herremand/bonde, der forøvrigt præsenteres med stillingtagen for bonden og imod herremanden, mens den alfaderlige Majestæt med bondesympatier tildeles rollen som *Deus ex Machina*.

Evald Tang Kristensen kendte udmærket en række af forfatterne til denne »Jubilæumslitteratur«; Severin Kjær, til eksempel, var hans »gamle Bekjendt«. ¹⁴⁶ Og side om side med Povl Hansen og Poul Bjerger publicerede han i »Aarboeg for dansk kulturhistorie« en artikel om hoverilivet på godset Frisenborg. ¹⁴⁷

Der var også den mulighed at gå til den dengang i det 19. århundredes slutning så populære, men siden så oversete, Skolelærerlitteratur. Her var det bondens arbejde, bondens hverdag, bondens problemer og bondens forestillingsverden, det handlede om, ofte serveret med kras realisme, undertiden endda garneret med referencer til – ja gæt tre gange – mundtlig tradition. ¹⁴⁸ At Evald Tang Kristensen havde fine forbindelser til disse »skolelærerforfattere«, og at han bidrog til deres hovedorgan »Husvennen«, skal blot nævnes for fuldstændighedens skyld. ¹⁴⁹ Henrik Pontoppidan kan passende få udgangsreplikken på dette sted. Det følgende stammer fra hans novelle »Under Aaget«, hvor hoverisagn veksler med egne iagttagelser, så fortid og nutid kittes uløseligt sammen. Nutid er, skal det nævnes, 1.7.1885, da novellen stod at læse i »Dags-Avisen«:

Det var en Dag mellem Jul og Fastelavn. Jeg maa formodentlig være gaaet i Tanker; ti pludselig standsede jeg, og opdagede til min Forbavselse, at jeg befandt mig midt ude paa de store Hovmarker.

Det er altid underlige Tanker, der vækkes hos en ved Synet af denne gamle Lidelses- og Kamplads. Ikke mindst en saadan vaad og inderlig melankolsk Februardag, naar en lav, sorteblaa Snchimmel hænger ned over Jorden, hviler der noget af Kampladsens storladne Tungvind over disse mægtige, øde og vinternøgne Tomter med deres uendelig lange Stendiger og enlige Hybentorne.

Det er, som spøgede endnu de svundne Aarhundreders Liv i denne bølgende, lavt

146. ETK, *Minder og Oplevelser* 4 (Viborg 1928), s. 8.

147. ETK, Træk af Hoverilivet paa Frisenborg Gods i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede. Efter Meddelelser af P. C. Hummeluhr, *Aarboeg for dansk kulturhistorie* 5 (1895), s. 132–55.

148. Martin Zerlang, *anf. arb.*, særlig s. 285–96.

149. Eske K. Mathiesen, *Vejledning* . . . , s. 8.

svævende Jordrøg, der driver hen over Agrene. Man synes at se dem for sig, disse duvendede Skikkelser, der slæbte sig frem her under Ladefogdens Stokkeslag, agede med Plov eller samlede Stene: sløve, forhungrede Trækdyr i skidne og sønderflængede Kitler, krumbøjede Oldinger, frugtsommelige Kvinder.

Dernede i Lavningen, hvorfra Herregaardens takkede Gavlnetop stikker op over Bakkelinjen, glimter endnu den selv samme Rude, gennem hvilken i sin Tid Greven mønstrede sine Bønder, naar han hver Ugedag lod dem passere forbi under Træhesten med bagbundne Hænder og blottede Hoveder. Den bugtede Linje hist ovre paa den anden Side Mosen, med den høje Række Popler, der halvt udviskes af Taagen, er den gamle Bygdevej, om hvilken der fortælles, at ad den slæbtes om Natten Pigeofrene til Borgen – naar de da ikke gik godvillig. Om Dagen derimod rullede de stolte Naadigfruer her forbi med deres springende Firspand og ridende Svende, mens Bønderne skælvende bøjede sig mod Jorden eller skjulte sig i Markerne.

Men ad samme Vej drog en Julenat en sværet Skare med Lygter og blussende Brande – sprængte Borgporten, tumlede op ad Trapperne, huggede ned for Fode med Økser og

Køller, parterede Herremanden, kastede ham under høje Glædeshyl Stykke for Stykke ned i Ringgraven og voldtog hans Frue.¹⁵⁰

VI.

Slutning

Har de foregående sider undertiden mindet om en akademisk ribbeøvelse, beklager jeg. Øvelsen har imidlertid været nødvendig for at slå fast, at Evald Tang Kristensens talrige hoverisagn, anskuet som beretning, er og bliver en højst usikker kilde. Af usikkert *kan* der ikke komme sikkert, så herfra vil der aldrig kunne hentes sikre belæg, når historien om konflikten mellem herremand og bonde i det førindustrielle Danmark skal skrives. Betragtes sagnene derimod som levn – altså som kilder til en senere tids historieskrivning (vel rettest: historiefortælling), stiller sagen sig anderledes. Selv da er det langt fra problemfrit at udnytte sagnene, som det turde være fremgået af det foregående afsnit V. Ikke desto mindre er der næppe tvivl om, at der i sagnene ligger et stort og spraglet kildestof til belysning af holdninger, forestillinger og bevidsthed i det sene 1800-tals Danmark. Sagn er ikke bare »pseudohistorie«.¹⁵¹

150. Gengivet efter Jørgen Sørensen, »Her kommer fra Dybet« – landproletariatet 1880–1915. Studierien udgivet af Dansklærerforeningen (2. opl. Kbh. 1976), s. 9–10, jfr. s. 115.

151. Inge Skovgaard-Petersen, anf. arb., s. 317.

Partivalg og mobilisering: Fredericia 1890–1903*

Af Jørgen Elklit

Årtierne omkring sidste århundredskifte var præget af forandring. Det gælder på mange områder, men har man specielt den økonomiske, den sociale og den kulturelle udvikling i tankerne, er det åbenbart, at industrialisering, urbanisering, demografiske forskydninger, faglig organisering, andelsbevægelsens udbredelse og ændrede uddannelsesforhold – og mange andre faktorer – førte forandring med sig.

Som følge heraf var perioden fra 1870'erne og frem til lige efter 1. verdenskrig også præget af politisk forandring. Udviklingen i partimønstret såvel som i valgdeltagelsen og i partiernes relative tilslutning vidner herom; men man kan også pege på ændrede samarbejds-mønstre, kandidatstrukturen i valgkredsene, indførelse af hemmelig afstemning og senere også af forholdstalsvalg og på stigningen i den andel af hele befolkningen, som havde valget til folketinget (15–20 pct. i perioden før århundredskiftet, men næsten 50 pct. i 1920) som forhold, der kan antyde karakteren af de processer, der her tænkes på.

For en del af denne periode findes et unikt historisk materiale, der kan bruges til at belyse nogle af disse sociale og politiske forandringsprocesser og sammenhængen imellem dem. Det drejer sig om valg- og stemmelister fra folketingsvalgene, der for perioden før 1901 er bevaret for en række kredse eller dele af kredse,¹ hvor hver enkelt vælger uden besvær kan identificeres og hans adfærd ved valgene følges.

Kombinationen af en periode, der er karakteriseret af sociale og politiske udviklingsprocesser, der tilsammen medfører en transformation fra en mere traditionel til en mere moderne samfundstype, og et så enestående datamateriale, som det danske valg- og stemmelistemateriale må siges at være, førte til etableringen af et forskningsprojekt omkring en række af disse forhold.²

Hensigten med denne artikel er at belyse 3 problemkomplekser, som er centrale for en forståelse af den politiske udvikling i perioden omkring århundredskiftet, og som derfor også er centrale i det nævnte forskningsprojekt:

1. Politisk mobilisering – hvem var det, der nu gav sig til at stemme ved folketingsvalgene, og hvorfor?
2. Socialdemokratiets stærke vækst fra begyndelsen af 1890'erne – hvorledes kunne et stærkt oppositionelt tredjeparti (eller »fjerdeparti«) vokse frem, og hvor hentede det sin støtte?
3. Overgangen i 1901 fra åben til hemmelig afstemning ved folketingsvalgene – havde den overhovedet nogen betydning for udviklingen?

Der er tale om generelle processer – politisk mobilisering, nye partiers gennembrud, effekten af ændringer i valgsystemet – som er studeret og analyseret før. Det betyder, at der er blevet udviklet et sæt af teorier og teoriele-

Jørgen Elklit, f. 1942, cand. phil. 1970, lektor ved Institut for Statskundskab ved Aarhus Universitet.

* Artiklen har været fremlagt i en workshop om »Partier, ideologier, vælgere« på den VI. nordiske statskundskabskongres, Åbo, august 1981, medens en tidligere version har været drøftet på en NAFO-konference på Universitetet i Umeå, marts 1981.

1. Jørgen Elklit, »Valg- og stemmelister vedr. folketingsvalg 1849–98 i Landsarkivet for Nørrejylland. En foreløbig oversigt«, *Arkiv*, Bind 4, Nr. 4 (1973), pp. 232–273.

2. »Sociale og politiske udviklingsprocesser i Danmark ca. 1870–1903«, støttet af Statens samfundsvidenskabelige Forskningsråd (bevillingsnumrene 14–9262 og 14–1607) og Aarhus Universitets Forskningsfond.

menter, som er af afgørende betydning for forståelsen af disse processer.

Hensigten med denne undersøgelse er blandt andet at undersøge, i hvilket omfang teorier og teorielementer, der først og fremmest er udviklet med henblik på forståelse af mere nutidige fænomener, også kan siges at have haft gyldighed under de tids- og stedbundne rammer, der gælder for denne undersøgelse.

Det materiale, der især vil danne grundlaget for den empiriske del af undersøgelsen, er et datasæt, der består af oplysninger om alle vælgere i Fredericia Købstad ved de 6 folketingsvalg, der blev afholdt i perioden fra 1890–1903. For alle 6 valg er det oplyst, hvem der stemte, og for de 4 valg fra 1890–98 tillige hvem af de opstillede kandidater, vælgerne stemte på.

Undersøgelsen må således med Mogens N. Pedersens udtryk først og fremmest karakteriseres som en teorialprøvende case-studie.³

Oplysningerne om de enkelte vælgere i Fredericia er blevet koblet sammen ved hjælp af et edb-program til *nominal record linkage*, som er blevet udviklet specielt i forbindelse med dette projekt. Dette program er blevet beskrevet i et tidligere arbejde, som der henvises til.⁴

Inden analysen af de tre nævnte problemstillinger kan påbegyndes, vil det være hensigtsmæssigt at se lidt nærmere på dens forudsætninger. Det vil ske i to afsnit, der henholdsvis vil give en introduktion til valgsystemet og til valgene i Fredericia omkring århundredskiftet (afsnit 1) og til det benyttede datamateriale (afsnit 2). Derefter vil de tre problemkomplekser blive taget op i hver sit afsnit (3, 4 og 5), og til sidst vil de vigtigste resultater blive holdt fast i konklusionen (afsnit 6).

I forlængelse heraf vil det i konklusionen også være naturligt at lægge sigtemålene for

det fremtidige arbejde inden for forskningsprojektet frem til diskussion.

1. Et forsøg på en indføring

Hvordan foregik folketingsvalgene i gamle dage? Og hvordan foregik de i Fredericia? Det er emnet for dette første afsnit.

Folketingsvalgene i Danmark foregik frem til 1915 (1918) som flertalsvalg i enkeltmandskredse. Hele landet, incl. Færøerne, var opdelt i et antal folketingsvalgkredse, og i hver af dem valgtes til folketingsmand den kandidat, der havde fået flest stemmer. Fra 1849 til 1867 var der 101 valgkredse og altså lige så mange folketingsmedlemmer, i perioden 1867–1894 var tallet 102, og fra 1894 til 1915 var der 114.

Hovedparten af kredsene var blandede kredse, som bestod af en købstad og nogle omkringliggende landkommuner, men der var også både rene bykredse – blandt andet i København – og kredse, der kun bestod af landkommuner.

En af de blandede kredse var Fredericia-kredsen, eller Vejle Amts 1. valgkreds, som dens tekniske betegnelse var. Kredsen bestod af Fredericia Købstad, som ved folketællingen i 1890 havde godt 10.000 indbyggere, og 10 landkommuner nord og vest for byen med til sammen godt 11.000 indbyggere. Kredsens to dele var altså forholdsvis ensartede i størrelse, hvad der ikke var normalt, idet de mange små købstæder ofte stod over for væsentligt større landdistrikter.

Fredericia er imidlertid ikke kun interessant som repræsentant for en lille gruppe af kredse med omtrent lige mange by- og landvælgere. Nok så vigtigt er det, at byen er et godt eksempel på en større provinsby, der omkring århundredskiftet var præget af industrialiseringsprocessen og den dermed for-

3. Mogens N. Pedersen, »Om den rette brug af historiske materialer i statskundskaben: Nogle didaktiske overvejelser«, i Erik Damsgaard *et al.* (eds.), *Festskrift til Erik Rasmussen*, Århus: Forlaget Politica, 1977, p. 244.

4. Jørgen Elklit og Jan Skytte, *Find Person by Name (FPN). Et nominal record linkage program til anvendelse på blandt andet danske politiske og sociale massedata fra det 19. århundredes sidste del*, paper til fremlæggelse på seminaret »Historiske databaser i Norden«, Utstein Kloster, Norge, maj 1980; Århus: Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, maj 1980.

bundne befolkningstilvækst. Herved bliver byen af generel interesse. Og hertil kommer, at den samtidig var afgørende påvirket af, at en lang række offentlige institutioner inden for forsvar, kommunikation og undervisning var placeret her.

Som det fremgår af tabel 1, havde kredsen i 1890 3.713 vælgere, hvoraf 1.590 eller knap 43 pct. boede i købstaden, resten på landet. Forholdet mellem antallet af by- og landvælgere var altså anderledes end forholdet mellem indbyggertallene i de to områder. Forklaringen herpå er naturligvis et forskelligt forhold mellem vælgertal og indbyggertal i kredsens to dele.

Valgretsbestemmelserne til Folketinget var uændrede i hele perioden 1849–1915. Grundloven fastslog, at

»(V)algret til Folketinget har enhver uberygtet Mand, som har Indfødsret, naar han har fyldt sit 30te Aar, medmindre han: a) uden at have egen Husstand staar i privat Tjenesteforhold; b) nyder eller har nydt Understøttelse af Fattigvæsenet, som ikke er enten eftergivet eller tilbagebetalt; c) er ude af Raadigheden over sit Bo; d) ikke har havt fast Bopæl i eet Aar i den Valgkreds eller den Stad, hvor han opholder sig paa den Tid, Valget foregaar«.

Der blev altså på dette felt diskrimineret kraftigt mod alle lavstatusgrupper i samfundet, kvinderne, de unge, de fattige, tyendet, tilflytterne, de kriminelle. Resultatet heraf var i 1890, at kun 16–17 pct. af alle landets indbyggere havde valgret. Sammenlignet med at den tilsvarende andel nu er ca. 73 pct., kan det forekomme lavt, men sammenstiller man tallet med andelen i andre lande på ca. samme tidspunkt, er der tale om, at valgretten i Danmark var væsentlig mere udbredt end de fleste andre steder.⁵

I Fredericia var procenten 15,8 ved folketingsvalget i 1890, medens den var højere i de 10 landdistrikter, ca. 18. En sådan forskel

mellem andelen af vælgere i byerne og på landet var yderst almindelig i denne periode; den forklares med forskelle i alderssammensætning og bosættelsesmønster, og med tilvandringer til byerne – især de større – i århundredets sidste del, som betød, at der var forholdsvis flere i byen end på landet, som var flyttet til inden for det sidste år inden valget.

Efter fattigloven af 1890 og alderdomsunderstøttelsesloven fra samme år blev forskellige former for offentlig understøttelse ikke længere betragtet som fattighjælp, ligesom mulighederne for at eftergive sådan hjælp blev udvidet. Det betød, at dette kriterium fra midten af 1890'erne ikke spillede den samme rolle som tidligere.

Ved folketingsvalget i 1890 opstillede i Fredericia-kredsen kun to kandidater, således som det også var tilfældet i langt de fleste andre kredse i slutningen af århundredet. Og ligesom i 59 andre af de 101 kredse var det en højremand og en venstremand.⁶

Valgene til Folketinget foregik i perioden frem til 1901 på den måde, at vælgerne mødtes til offentligt valgmode ét sted i kredsen, oftest i en større bygning eller på en åben plads – for eksempel torvet – i kredsens største by. I Fredericia-kredsen brugte man ved valgene 1890–1903 den militære forlægnings eksercerhus, da valgene alle foregik i januar og april.

Efter præsentation af kandidater og stillere og efter korte taler og adgang til at stille spørgsmål til kandidaterne gik man over til selve valghandlingen. Den foregik ved håndoprækning, og valgbestyrelsen afgjorde så, hvem der havde fået flest »stemmer«. Det siger sig selv, at man ikke altid helt kunne forhindre, at andre end vælgere deltog i valghandlingen – for eksempel ved at række en hånd i vejret ved passende lejlighed – eller at nogle stemte mere end én gang – for eksempel med to hænder i vejret i forsamlingens bageste eller midterste del eller ved at stemme på mere end en af kandidaterne. Valgbestyrelsen

5. Stein Rokkan, *Citizens, Elections, Parties*, Oslo: Universitetsforlaget, 1970, p. 33.

6. Jørgen Elklit, »Election Laws and Electoral Behaviour in Denmark until 1920«, i Otto Büsch (Hrsg.), *Wählerbewegungen in der europäischen Geschichte*, Berlin: Colloquium Verlag, 1980, p. 393.

skulle dog efter bedste evne tage hensyn til sådanne irregulære forhold, når man skønnede over, hvem der havde mest støtte blandt de tilstedeværende *vælgere*.⁷ Og når dette skøn var foretaget, havde man fundet kredsens kommende folketingsmand, eller med valglovens ord: »Den Kandidat, som efter Valgbestyrelsens Skøn har erholdt flere Stemmer end nogen anden, er kaaret til Valgkredsens Rigsdagsmand, hvilket straks kundgøres for Forsamlingen«.

Kåringsbegrebet, således som det anvendtes i valglovene indtil 1900, blev altså brugt som betegnelse for hele den proces, der her er beskrevet ganske kort. Det vil igen sige, at kåringsvalg betyder valg ved håndsoprækning i den beskrevne første runde, som derfor bedst kan betegnes »kåningsrunden«.

Der har været en uheldig tendens i retning af at bruge betegnelsen »kåningsvalg«, som om der var tale om situationer, hvor der kun var opstillet én kandidat i kredsen, og hvor han så blev valgt med applaus, »blev kåret«. Denne sprogbrug er imidlertid misvisende, idet man udmærket kunne have situationer med 2, 3 eller flere kandidater, der blev afgjort ved kåringsvalg, altså i kåringsrunden.

Inden der var gået et kvarter efter meddelelsen om resultatet af kåringsrunden, kunne en af de kandidater, der ikke var blevet valgt, forlange »navnlig« afstemning, dvs. en ny og nu skriftlig afstemning, hvorved kåringsrunden resultat umiddelbart bortfaldt. I anden runde deltog kun de kandidater, der udtrykkelig forlangte det.⁸ I denne afstemningsrunde checkede man ved hjælp af valglisten de stemmendes adkomst til at deltage i valget, og opgørelsen af valgets resultat skete ved en optælling af de mundtligt – altså offentligt eller åbent – afgivne, og derefter dels på valglisten, dels på en særlig stemmeliste til kontrolformål skriftligt af listeføreren indførte kandidatpræferencer.

I en mere dybtgående og generel analyse af valgmåden i denne periode ville det være

Valgnummer af

Fredericia Avis.

Ejbo, Bruff og Holmøst

Cztraummer.

Søndagen

1898.

den 3. April.

Nr. 10 af den 3. April 1898. 40. Hæfting. Tomte, Sjætte & Steenbolle, Redaktør

Til Byens Vælgere!

Enhver, der vil virke for vor Byes Frenskridt og Fremtid, for Garnisonens Bevarelse, for at hindre det projekterede Branlæg over Lillebeet, for Næringslovens Revision, for at bevare den nuværende Toldbeskyttelse for Industri og Haandværk, for Beskatning af Aktieselskaber og udenbyesboendes Næringsdrift, bør uden personlige Hensyn, alene i sin egen og vor Byes Interesse, møde paa Valgdagen og stemme paa

Hr. Doktor Vogelius.

<p>Carl Schalling, Bogbinder.</p> <p>Julius Mortensen, Mægler, Agt. Værk & Maskin.</p> <p>N. Jørgensen, Arbejdsmand.</p> <p>K. C. Bloch, Dræbner.</p> <p>N. H. Trøest, Formand.</p> <p>J. C. Jund, Kærlig.</p> <p>J. Deleuran, Kjøbmand.</p> <p>Georg Jørgensen, Forsvender.</p> <p>Hans Petersen, Borgermester.</p>	<p>Gredsted, Telegrafbetjent.</p> <p>A. W. Schultz, Toldforvalter.</p> <p>H. Møller, Skomagermester.</p> <p>J. Bennedsen, Arløber.</p> <p>Jean Dupont, Bager.</p> <p>C. Christensen, Fotograf.</p> <p>H. A. Bech, „„„„„mand.</p> <p>H. E. Nielsen, Fangselsbetjent.</p> <p>J. Rasmussen, Sædleremester.</p>	<p>A. Schultz, Lædeby-agenmand.</p> <p>Briich, Pønslemester.</p> <p>Jac. Christensen, Lødbøder.</p> <p>Job. C. Berthelsen, Bogbinder.</p> <p>I. Deleuran, Cafébetjent.</p> <p>Jens Møller, Dumskabsbetjent.</p> <p>J. A. Hjerre, Arbejder.</p> <p>D. R. Hansen, Høvmand.</p> <p>C. Jeppesen, Arbejdsmand.</p>
--	---	---

Valgpropaganda anno 1898. Valgnummer af den konservative Fredericia Avis udsendt 2 dage før folketingsvalget 5. april 1898.

nødvendigt nøjere at undersøge forholdet mellem valg, der afgjordes i kåringsrunden, og valg, hvor resultatet blev fundet ved den skriftlige afstemning. Ingen af de 4 undersøgte valg i Fredericia før 1901 blev imidlertid afgjort ved kårning, og ingen af de opstillede kandidater trak sig imellem de to runder. Derfor er det ikke nødvendigt at tage de nævnte problemer op her. Men det kan dog alligevel konstateres, at også på dette område var Fredericia-kredsen i overensstemmelse med det dominerende mønster i århundredets sidste del.

7. A. Krieger, *Fremstilling af de gældende Regler om Valgene til Rigsdagen*, København: Thaning og Appel (i Komm.), 1897, p. 56.

8. Dette system med to runder med et kort tidsinterval imellem betyder, at man er nødt til at tale om en variant af den valg måde, der betegnes »flertalsvalg i enkeltmandskredse«.

Tabel 1. Folketingsvalgene 1890–1903 i Fredericia-kredsen. Absolutte tal.

	1890			1892		
	Fredericia Købstad	10 land- kommuner	Hele kredsen	Fredericia Købstad	10 land- kommuner	Hele kredsen
Højre	996	256	1252	1038	205	1243
(Moderate) Venstre	189	1302	1491	126	1285	1411
Socialdemokratiet	57	2	59
Ugyldige
Stemt i alt	1185	1558	2743	1221	1492	2713
Ikke stemt	405	565	970	419	611	1030
Vælgere i alt	1590	2123	3713	1640	2103	3743

Note: For valgene i 1890, 1898, 1901 og 1903 er der konstateret fejl i den offentlige valgstatistik for Fredericia Købstads vedkommende. Her er benyttet de korrekte tal. For de 10 landkommuner er benyttet den offentlige valgstatistikks tal, hvad der også er tilfældet for partifordelingen for 1903, hvor der er en fejl på 2 stemmer.

Det fremgår af tabel 1, at venstremanden vandt valget i 1890 med en margen på 239 stemmer. I tabel 2 er de absolutte tal fra tabel 1 omregnet til procenter. Herved bliver det også nemmere at se, hvor klart by og land havde delt sig på Højre og Venstre. Oven i købet var det næsten lige store andele, der i byen stemte på Højre (hele 63 pct. af samtlige vælgere), og på landet stemte på Venstre (61 pct. af samtlige vælgere). Og i begge dele af kredsen stemte 12 pct. på den anden dels fortrukne kandidat.

Ved folketingsvalget i 1892 opstillede Socialdemokratiet for første gang i kredsen, og det ses, at resultatet var pauvert. Det ses også, at de socialdemokratiske stemmer især blev afgivet af byvælgere, og man kan hæfte sig ved, at det også i 1892 – som ved alle de anførte valg i perioden – var således, at valgdeltagelsen var højere blandt byvælgere end blandt vælgere fra de 10 landkommuner, der først skulle til Fredericia, før de kunne komme til

at stemme. Afstandens indflydelse på valgdeltagelsen var velkendt allerede ved systemets indførelse,⁹ og er selvfølgelig en hovedforklaring på de forskelle, der frem til 1915 var på kredsens størrelse, idet kredsen i de tyndt befolkede dele af landet måtte være små, hvis ikke de fysiske afstande til valgstederne skulle blive urimeligt store.

Udviklingen ved valgene i 1895 og 1898 skal ikke kommenteres her. Blot skal det noteres, at den ensartede kandidatstruktur ved 5 valg i træk med netop én højremand, én venstremand og én socialdemokrat er noget ganske enestående blandt valgkredsene i denne periode;¹⁰ det betyder, at vigtige træk i den politiske udvikling lader sig fange op i denne kreds, og det så meget mere, som det var de samme personer, der stillede op for to af partierne ved alle 5 valg. Venstremanden var Jens Ousen, der sluttede sig til de moderate, og socialdemokraten var redaktør Laust Rasmussen. Højre skiftede derimod

9. *Statistisk Tabelværk*, Ny Række, Andet Bind, København, 1851, p. XLIV; se også Anders Boserup, »Nogle kritiske bemærkninger om Erik Høgh's 'Vælgeradfærd i Danmark 1849–1901' og om dens bidrag til socialfysikken«, *Sociologiske Meddelelser*, 17. serie (1973), pp. 46–47. Det er også rimeligt at erindre om, at Bang og Elberling i sin tid fandt, at valgdeltagelsen ved folketingsvalgene 1906–1910 var ca. 5 pct. højere i valgstedskommunerne end i kredsens andre kommuner, Im. Bang & Vilhelm Elberling, *Rigsdagsvalgene 1895–1910*, København, 1911, p. 14. For de 4 sidste valg var forskellen i Fredericia-kredsen væsentlig større.

10. Elklit, *loc.cit.*, 1980.

1895			1898			1901			1903		
Fredericia Købstad	10 land- kommuner	Hele kredsen	Fredericia Købstad	10 land- kommuner	Hele Kredsen	Fredericia Købstad	10 land- kommuner	Hele kredsen	Fredericia Købstad	10 land- kommuner	Hele kredsen
972	51	1023	937	114	1051			729			991
87	1025	1112	135	1165	1300			1388			1281
148	19	167	314	71	385			901			1088
.			40			48
1207	1095	2302	1386	1350	2736	1660	1398	3058	1814	1592	3406
546	988	1534	487	736	1223	375	614	689	366	479	845
1753	2083	3836	1873	2086	3959	2035	2012	4047	2180	2071	4251

kandidat ved hvert eneste valg i forgæves forsøg på at finde en vinder, der kunne bryde Venstres monopol på kredsen.

To forhold er altså helt centrale, når udviklingen i Fredericia-kredsen omkring valgene 1890–1903 skal analyseres. For det første, at Socialdemokratiet stillede op i 1892 og ved alle de følgende valg, og i mange år havde stigende stemmeandele. For det andet, at der i 1901 blev indført hemmelig afstemning ved folketingsvalg. Det gjaldt selvfølgelig over hele landet, men som det vil blive diskuteret i afsnit 5 nedenfor, var virkningen heraf måske mere udtalt i Fredericia end så mange andre steder på grund af en række strukturelle forhold.

Det er almindeligt at pege på, at man ikke før 1901 kunne være sikker på, at alle vælgere stemte efter deres inderste overbevisning – hvis de overhovedet stemte. Her skal blot understreges, at ændringen i 1901 må karakteriseres som en meget væsentlig ændring i valgsystemet, og at vi må forvente, at den havde visse virkninger – måske dog vanskeligt konstaterbare – på valgdeltagelsen og vælgeradfærden. Det skyldes, at bortfaldet af muligheden for at kontrollere, hvad andre havde stemt, gjorde det umuligt at anvende person-

lige, økonomiske eller sociale sanktioner over for vælgere, som stemte på en bestemt måde. Hertil kommer, at man heller ikke selv som vælger kunne bevise over for andre, hvorledes man havde stemt. Til denne problematik hører selvfølgelig det spørgsmål, om der overhovedet havde været anvendt sanktioner (eller evt. belønninger) i forbindelse med en bestemt afstemningsadfærd før 1901.¹¹ I nogle tilfælde er det naturligvis sket, men det siger sig selv, at det er ganske umuligt at sige noget om omfanget heraf. Nok så vigtig må imidlertid frygten for sanktioner have været, og den kunne givetvis også næres af det pres og de sanktioner, som for eksempel fagforeningsledere i en række tilfælde blev udsat for.

Indførelse af hemmelig afstemning umuliggjorde naturligvis den indledende kåringsrunde, og der er derfor ingen tvivl om, at valgmanden fra 1901 ubetinget må rubriceres som flertalsvalg i enkeltmandskredse. Man gik oven i købet så vidt, at man blandede stemmerne fra valgkredsens forskellige dele, og derfor er det ikke for perioden 1901–1920 muligt at sige, hvorledes stemmerne fordelte sig i de forskellige kommuner. Tabel 1 og 2 kan derfor ikke udfyldes på samme måde for valgene i 1901 og 1903, som det kunne gøres

11. Se herom især Vagn Dybdahl, *Parier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet ca. 1880–ca. 1913*, Århus: Universitetsforlaget i Aarhus, 1969, 1, pp. 27–31.

Tabel 2. Folketingsvalgene 1890–1903 i Fredericia-kredsen. Pct.

	1890			1892		
	Fredericia Købstad	10 land- kommuner	Hele kredsen	Fredericia Købstad	10 land- kommuner	Hele kredsen
Højre	63	12	34	63	10	33
(Moderate) Venstre	12	61	40	8	61	38
Socialdemokratiet				3	0	1
Ugyldige
Stemt i alt	75	73	74	74	71	72
Ikke stemt	25	27	26	26	29	28
Pct. i alt	100	100	100	100	100	100
N=	1590	2123	3713	1640	2103	3743

Note: Som tabel 1, p. 413

for de fire valg før 1901. De problemer, som følger heraf, vil der blive rig lejlighed til at tage op nedenfor.

2. Det benyttede datasæt

Udgangspunktet er de folketingsvalglisten, som hver kommune i perioden 1849–1981 har skullet udarbejde hvert år, dengang i februar-marts – med gyldighed for perioden fra 1. april til 31. marts det følgende år – uanset om der var udsigt til valg eller ej. Valglisten bestod af en hovedliste og en tillægsliste. Hovedlisten omfattede de vælgere, der havde valgret pr. 1. april, og for hver person skulle den give oplysning om:

1. Fulde navn
2. Alder
3. Livsstilling
4. Bopæl, samt
5. Have plads til at indføre vælgerens stemmeafgivning, hvis der blev »navnlig afstemning«.

I de fleste tilfælde kom hertil yderligere:

6. Løbenummer.

Tillægslisten skulle indeholde de samme oplysninger for de af kommunens indbyggere, der ville opnå valgret i løbet af perioden fra 2. april til 31. marts, samt angivelse af fra hvilken dato valgretten skulle indtræde.

Valglisten og tillægslister er bevaret i væsentligt større omfang, end man tidligere har været klar over,¹² men de kom naturligvis kun til anvendelse i forbindelse med »navnlig« afstemning. Som nævnt ovenfor foregik der jo her en kontrol af, om vælgeren faktisk var opført på listen, og hans kandidatpræference blev påført listen. Samtidig blev der til kontrolformål ført en såkaldt stemmeliste, ordnet efter de opstillede kandidater (eventuelt »For« og »Imod«, hvis der kun var én kandidat).

På side 417 er vist en kopi af en folketingsvalgliste fra 1892-valget i Fredericia. Listen er fra Fredericia købstad, og det ses, at stemmefordelingen på Trautner (Højre), Ousen (Venstre) og Rasmussen (Socialdemokratiet) på denne tilfældige side svarer godt til fordelingen i hele købstaden, således som den fremgår af tabellerne 1 og 2.

Det materiale, der med disse lister står til rådighed for blandt andet vælgeradfærdsforskningen, kan kun betegnes som helt unikt,

12. Se især Elklit, *op.cit.*, 1973.

1895			1898			1901			1903		
Fredericia Købstad	10 land- kommuner	Hele kredsen	Fredericia Købstad	10 land- kommuner	Hele kredsen	Fredericia Købstad	10 land- kommuner	Hele kredsen	Fredericia Købstad	10 land- kommuner	Hele kredsen
56	3	27	50	6	26			18			23
5	49	29	7	56	33			35			30
8	1	4	17	3	10			22			26
.			1			1
69	53	60	74	65	69	82	69	76	83	77	80
31	47	40	26	35	31	18	31	24	17	23	20
100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1753	2083	3836	1873	2086	3959	2035	2012	4047	2180	2071	4251

og det kan derfor undre, at det kun i få tilfælde er blevet anvendt i en mere systematisk udforskning af den politiske udvikling i sidste århundredes anden halvdel.

Udforskningen af den side af den individuelle politiske adfærd, der har med folketingsvalgene at gøre, kan på dette materialemæssige grundlag ske på to måder. For det første kan man gennemføre *tværsnitstudier*, hvor man på et enkelt tidspunkt (eller på flere enkelte tidspunkter) analyserer samvariationen mellem sociale karakteristika hos medlemmerne af vælgerkorpset i et bestemt geografisk område og de pågældendes adfærd ved folketingsvalgene. Det er dette forskningsdesign, Vagn Dybdahl anvendte i sin analyse af valgene i København og Århus i 1880'erne og 1890'erne,¹³ men også enkelte andre har i mindre undersøgelser nærmet sig deres problemstillinger på denne måde.

For det andet kan man søge at følge en eller flere vælgergruppers adfærd ved mere end ét folketingsvalg, hvorved der også kan fokuseres på udviklingen over tid i den politiske

adfærd hos de enkelte vælgere eller de sociale grupper, som de hører til. Denne type studier betegnes ofte *panel-studier*, når designet anvendes i moderne interviewundersøgelser, eller *kohorte-studier*. På dansk grund er det her Høghs afhandling, der især må henvises til.¹⁴ I England er der en række arbejder inden for denne tradition.¹⁵

På grund af de åbenbare fordele, der knytter sig til et forskningsdesign, hvori indgår en tidsdimension, var det oplagt at planlægge denne undersøgelse som en panelundersøgelse.

Derfor er ét væsentligt mål med dette projekt da også at belyse den samlede 5- eller 6-dimensionale bruttovandringsmatrix, der ligger bag de mere overskuelige – men også mindre oplysende – netttotal, der fremgår af tabellerne 1 og 2. Og på længere sigt er det inden for projektet hensigten at blive i stand til at angive, hvilke faktorer der skal inddrages i forklaringen af dette samlede bruttovandringsmønster, samt disse faktorerers styrke og indbyrdes samspil. Antallet af dimensioner i

13. Dybdahl, *op.cit.*

14. Erik Høgh, *Vælgeradfærd i Danmark 1849–1901. En politisk sociologisk analyse*, København: Jørgen Paludan, 1972.

15. Her skal kun nævnes et par stykker, nemlig Michael Drake, »The Mid-Victorian Voter«, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. I, No. 3 (Spring 1971), pp. 473–490; Jeremy C. Mitchell, *Electoral Change and the Party System in England 1832–1868*, Ph. D. Dissertation (Yale, 1976), Xerox University Microfilm, 76–30, 237, og *ibid.*, »Electoral Strategy under Open Voting: Evidence from England 1832–1880«, *Public Choice*, Vol. XXVIII (Winter 1976), pp. 17–35.

Nr.	Navn		Alder	Shilling	Papal.	Nr.	Kandidatnrne.		
							Busen.	Famusem.	Franker.
1444	Seher	Jens P.	44	Rektor.	Dummsby	59			Præstmet.
1445	Seidel	Joseph	51	Landarbej.	Palgare	46			Præstmet.
1446	"	Seher	65	Lærer	Dummsby	45			Præstmet.
1447	Selmer	Karl J. Skoled.	58	Telegrafst.	Hoyung	37			Præstmet.
1448	Siele	Carl Axel Tøked.	34	Telegrafst.	Hoyung	46			Præstmet.
1449	Sommarow	Berthold P.	34	Skomager	Palgare	20			Præstmet.
1450	"	Blau	52	Formand	Seher				Præstmet.
1451	"	Jens	48	Formand	Hoyung	52			
1452	"	Johan Fr.	67	Skomager	Sammehus	29			Præstmet.
1453	"	Soul Cassinus	57	Skomager	Palgare	10		Præstmet.	
1454	Sundberg	Caroli Hansen	40	Lærer	Hoyung	12			
1455	Skær	Caroli	55	Skolebestyrer	Hoyung	12		Præstmet.	
1456	Skærbye	And. P.	41	Formand	Palgare	45			Præstmet.
1457	Skovli Schou	Karl Seher	74	Skomager	Hoyung	40			Præstmet.
1458	"	Karl P. Erikson	55	Telegrafst.	Palgare	3			Præstmet.
J. 96.	"	Jens Seher Hansen	47	Landarbej.	Hoyung	19			

Uddrag af valglisten for Fredericia Købstad ved folketingsvalget i 1892.

bruttovandringsmatricen afhænger naturligvis af, hvor mange valg der inddrages i analysen.

For at løse denne opgave har det været nødvendigt at udvikle et edb-program til sammenkobling af i første omgang 4, senere 6, valglister fra Fredericia købstad for valgene 1890–1903. Programmet, som har fået betegnelsen FPN (Find Person by Name), er udviklet af Jan Skytte, og det er beskrevet i et tidligere arbejde, som der henvises til for detaljer.¹⁶

Programmet er et såkaldt *nominal record linkage* program, som på baggrund af sammenligning af efternavn, indtil to fornavne og alder (omregnet til fødselsår) sammenkobler oplysninger om de vælgere, som findes ved flere valg. Sammenkoblingen foregår i tre

omgange. I første omgang er kravene meget strenge, idet der kræves fuldstændig identitet med hensyn til efternavn, op til to fornavne og fødselsår. På trods af de strenge krav har der været en meget høj procent sammenkoblede på dette trin. I næste omgang er det blevet undersøgt, om udskiftning af enkelte bogstaver, tilladelse af dobbeltkonsonanter, forkortelser osv. kunne skabe overensstemmelse.¹⁷ Og endelig er i tredje omgang en manuel gennemgang af de ikke sammenkoblede blevet foretaget for at finde de personer frem, som ellers ikke ville komme med – samt for at adskille de forkert sammenkoblede. I denne sidste omgang har der blandt andet kunnet tages højde for fejlskrivninger ved listernes årlige førelser, som edb-programmet ikke har skullet – eller kunnet – tage hensyn til. Programmet virker godt på et materiale af den

16. Elklit og Skytte, *op.cit.*

17. *Ibid.*, pp. 31ff.

type og den kvalitet, der her er tale om, og som er væsentligt bedre end mange af de kildematerialer, som *nominal record linkage* ved hjælp af edb ellers anvendes på.

Det er samtidig vor opfattelse, at programmet producerer sammenkoblinger af høj kvalitet. Det betyder, at der kun er meget få forkerte sammenkoblinger, samtidig med at langt de fleste af de koblinger, der burde laves, også bliver foretaget.

I de seks valglister, som er blevet læst ind og sammenkoblet, er der i alt 11.071 enkeltindsørelser. I sammenkoblet form er der tale om 3.501 vælgere, som altså er antallet af vælgere, der stod på valglisten i Fredericia Købstad ved et eller flere af valgene i perioden 1890–1903. Disse 3.501 vælgere danner udgangspunkt for analyserne i de følgende afsnit, og det kan hurtigt regnes ud, at de i gennemsnit er til stede i materialet ved lidt mere end 3 af valgene. I øvrigt er fordelingen således, at 772 vælgere genfindes ved alle 6 valg. Det svarer til 22 pct. af alle, og det vil sige, at næsten halvdelen af vælgerne ved de første to valg kan følges igennem hele forløbet. Omvendt er der 953 vælgere, som kun optræder ved et af valgene. Det svarer til 27 pct. af de 3.501 vælgere i materialet – hvis vi går ud fra, at vi har lavet alle de sammenkoblinger, der skulle laves – og kun dem! Det er måske en optimistisk antagelse, men der er grund til at gå ud fra, at den under ingen omstændigheder er ret forkert.

Efter de foretagne sammenkoblinger er datasættet til analyseformål lagt op som en almindelig SPSS-fil.¹⁸

3. Politisk participation og mobilisering omkring århundredskiftet

I forbindelse med vælgeradfærdsstudier er det ofte blevet hævdet, at vælgerens beslutning i hvert fald analytisk kan ses som to-leddet, idet der dels er tale om en beslutning om at deltage i valget, dels en beslutning om at stemme på en bestemt kandidat eller liste.¹⁹ Hertil kommer, at man i en række tilfælde yderligere må sondre mellem en beslutning om at stemme på et bestemt parti og en beslutning om at placere sin stemme på en bestemt måde inden for det pågældende parti.

Denne traditionelle opdeling af valgbeslutningen i to (evt. tre) delbeslutninger har i en række studier været udgangspunktet for såvel konstatering af et sæt af forskelle mellem vælgere og ikke-vælgere som identificering af faktorer, der spiller en rolle for valgdeltagelsens størrelse. I mange forskellige politiske og sociale systemer og på forskellige tidspunkter har sådanne forskelle og sådanne faktorer kunnet påvises, således at der er tale om en empirisk meget velunderbygget side af vælgeradfærdsforskningens teorisæt.²⁰

Imidlertid er det vel diskutabelt, om den logisk klare sondring modsvares af en tilsvarende klart opdelelig psykologisk proces hos vælgerne.²¹ Meget taler for, at denne proces ikke kan splittes op i to tidsmæssigt adskilte delprocesser, idet beslutningerne om at stemme og om at stemme på en bestemt måde er bundet uløseligt sammen – og hvis de kan adskilles, så vil beslutningsrækkefølgen vel

18. Norman H. Nie *et al.*, *SPSS. Statistical Package for the Social Sciences*, Second edition, New York: McGraw-Hill, 1975.

19. Angus Campbell, Philip E. Converse, Warren E. Miller and Donald E. Stokes, *The American Voter. An Abridgement*, New York: John Wiley, 1964, pp. 47–52; og Erik Rasmussen, *Komparativ Politik 2*, 2. udgave, København: Gyldendal, 1972, p. 105.

20. Her skal kun nævnes 3 sådanne studier fra de senere år, alle med en lang række videre henvisninger til denne litteratur: G. Bingham Powell, Jr., »Voting Turnout in Thirty Democracies: Partisan, Legal, and Socio-Economic Influences«, i Richard Rose (ed.), *Electoral Participation. A Comparative Analysis*, Beverly Hills og London: Sage, 1980, pp. 5–34; Sidney Verba, Norman H. Nie, Jae-On Kim, *Participation and Political Equality. A seven-nation comparison*, Cambridge University Press, 1978; og Lester W. Milbrath and M. L. Goel, *Political Participation*, 2nd ed., Chicago: Rand McNally, 1977.

21. Således Campbell *et al.* *op.cit.*, p. 52.

ofte være den modsatte, nemlig at man først bestemmer sig til at stemme på en bestemt kandidat eller liste, hvad der naturligvis kræver, at man deltager i valget ved at stemme.

Det er blevet almindeligt at pege på, at valgdeltagelse kun er én af mange relevante former for politisk deltagelse, og i takt med den stigende erkendelse heraf er sigtet med nyere undersøgelser af politisk deltagelse da også blevet langt bredere, end tilfældet tidligere har været. Her vil den egentlige vælgeradfærd dog fortsat være i centrum. Dels fordi valgdeltagelse er – og allerede dengang var – langt den mest udbredte form for politisk deltagelse, dels fordi det benyttede datasæt i sin nuværende form kun giver mulighed for at studere denne deltagelsesform til bunds.

Politisk deltagelse ses på mikroplanet ofte som betinget af et kompliceret samspil mellem 4 sæt faktorer, nemlig (1) de dele af de stimuli, vælgeren udsættes for, som han opfatter, (2) hans personlighedsstruktur og hans holdninger af forskellig art, (3) hans placering i det sociale system, og endelig (4) de omgivelser (sociale, politiske, fysiske og andre), han lever i.²²

Hovedvægten i dette projekt må af mange grunde især ligge på sammenhængen mellem politisk adfærd på den ene side og dels vælgerens placering i det sociale system, dels omgivelsernes betydning på den anden side. Det er imidlertid vigtigt at huske på, at disse faktorerers betydning især er indirekte. Hermed menes, at de formidles af – virker igennem – vælgerens personlighedsstruktur og hans holdninger og igennem de stimuli, vælgeren udsættes for. Det skyldes dels, at personlighedsstrukturen og hele personens holdnings-sæt er afgørende påvirket af fortidige lære- og socialiseringsprocesser, som blandt andet er bestemt af personens placering i det sociale

system og af omgivelserne, dels at disse faktorer nu har betydning for, hvilke stimuli vælgerne udsættes for, og hvorledes disse opfattes og virker ind på adfærden.

Her kan der være grund til at nævne Renshons forsøg på grundlag af Maslows behovsmodel at opstille en socialpsykologisk forståelsesramme for sammenhængen mellem grundliggende menneskelige behov og politisk adfærd.²³ Renshon hævder, at udgangspunktet for politisk deltagelse er basale menneskelige behov for personlig kontrol over ens sociale og psykologiske livssituation og troen på, at man kan influere på denne livssituation i ønsket retning. I det omfang, det erkendes, at det politiske system betyder noget for ens livssituation, samt at man kan påvirke den politiske udvikling, vil man være disponeret for aktiv politisk deltagelse.

Renshons teori lader sig vanskeligt efterprøve på et historisk materiale, men måske kan den alligevel være af betydning, når det skal diskuteres, hvorfor valgdeltagelsen steg og partivalget ændrede karakter i løbet af den periode, der betragtes her? Politik havde i byerne i en lang periode efter 1849 været et område, som var domineret af borgerskabet, og hvor det vel ikke er urimeligt at tale om, at håndværket og handelens dominansrelationer (for eksempel mester/svend-forholdet) i en vis forstand overførtes, således at vi i byerne har en parallel til det system præget af ærbødighed og følgagtighed, som Moore har vist spillede så stor en rolle i England.²⁴ Men i løbet af århundredets sidste tiår gik det gradvist op for flere og flere, at i hvert fald på længere sigt kunne politik bruges til at skaffe forandring, og dermed kom motivationen til at deltage og til at stemme på partier, der ville en sådan forandring.

På et andet analytisk niveau har blandt andre Bingham Powell peget på, at én forudsætning for høj valgdeltagelse er en rimelig

22. Milbrath & Goel, *op.cit.*

23. Stanley Allen Renshon, *Psychological Needs and Political Behavior. A Theory of Personality and Political Efficacy*, New York: The Free Press, 1974.

24. D. C. Moore, *The Politics of Deference: A Study of the Mid-Nineteenth Century Political System*, Hassocks: The Harvester Press, 1976. Robert McKenzie and Allan Silver har i *Angels in Marble. Working Class Conservatives in Urban England*, London: Heinemann, 1968, vist, at *deference*-syndromet – sammen med en pragmatisk grundholdning – også var vigtigt for de konservative arbejdervælgere i Englands byer i 1950'erne og 1960'erne.

grad af overensstemmelse mellem partisystemets struktur og samfundets gennemgående konfliktmønster.²⁵ Derfor er det også klart, at den pågældende udvikling først kunne komme i byerne i takt med Socialdemokratiets udvikling og opstilling i flere og flere kredse.

I hele denne sammenhæng bliver også betydningen af, at der ikke var hemmelig afstemning, åbenbar, og det vil derfor være en central forventning, at indførelsen af hemmelig afstemning i 1901 var af betydning både for valgdeltagelsen og for partivalget. Hertil kommer, at tilbøjeligheden til at stemme anderledes, end traditionelle normer tilsagde, må have været større, jo mindre man var påvirket af det gamle mønster, dvs. jo yngre man var, og jo mindre socialiseret til dette mønster man var. Begge disse forventninger vil også blive taget op nedenfor.

Det er vist mange gange i undersøgelser af nutidig vælgeradfærd, at der er positiv sammenhæng mellem omfanget af politisk deltagelse og alle former for mål for høj social status, klasse eller central placering i det sociale system. Og de samme sammenhænge findes normalt også, når man sammenstiller for eksempel valgdeltagelse med de enkeltelementer, der indgår i disse mere sammensatte variable, dvs. alder, uddannelse, indtægt, hvor længe man har boet det pågældende sted, erhvervsprestige, stilling, organisationsdeltagelse, eller hvad det nu kan være. De hidtidige overvejelser må, støttet af gængs teori om vælgeradfærd, føre til opstilling af nogle empiriske forventninger om vælgeradfærden i Fredericia Købstad ved disse valg, som så kan underkastes en egentlig efterprøvelse senere i afsnittet:

Forventning 1:

Personer med høj social status har højere valgdeltagelse end personer med lav social status.

Forventning 2:

Denne forskel er under nedbrydning i den periode, der undersøges.

Forventning 3:

Personer, der hverken er helt gamle eller helt unge, har højere valgdeltagelse end andre.

Forventning 4:

Personer, der har boet længe i Fredericia, har højere valgdeltagelse end personer, der ikke har boet ret længe i byen.

Sammenligning af valgdeltagelsen ved forskellige valg og sammenhængen med forskellige sociale baggrundsvariable nødvendiggør imidlertid, at der tages hensyn til omgivelsernes indflydelse – både de sociale og fysiske omgivelser og de politiske omstændigheder omkring hvert enkelt valg. Tabel 2 viste klart, at de ofte konstaterede forskelle mellem valgdeltagelsen i byer og på landet også gjorde sig gældende her – selv om denne iagttagelse strengt taget også burde suppleres med en kontrol for betydningen af afstanden til valgestedet, som for byens vedkommende var tilnærmelsesvis 0, medens den for visse af landkommunerne var af nogen betydning.

Betydningen af forskellige kandidatstrukturer (eller partisystem) fremhæves ofte, når man vil pege på, hvad der kan betinge forskellig valgdeltagelse i forskellige valgkredse, ligesom der er god grund til at fremhæve såvel det almindelige konkurrencemiljø mellem partierne, som hvor tæt de styrkemæssigt er på hinanden.²⁶ Der kan uddrages enkelte konklusioner herom på grundlag af oplysningerne om Fredericia-kredsen i tabel 2, men ellers siger det sig selv, at det er problemstillinger, som bedre analyseres ved at sammenstille et større materiale i en egentlig politisk-økonomisk undersøgelse.

Her vil der blive taget hensyn til disse overvejelser på to måder. For det første omfatter det benyttede datamateriale kun selve

25. G. Bingham Powell, *op.cit.*, pp. 14–18. Det svarer i øvrigt til en af hovedkonklusionerne i Verba *et al.*, *op.cit.*

26. G. Bingham Powell, *op.cit.*, p. 19. For en lidt senere periode har Kristian Vestergaard klart påvist dette i sit speciale i samfundsfag: *Aspekter af vælgeradfærden ved folketingsvalgene 1906–1913*, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, juli 1981, pp. 77ff.

købstaden, hvad der så svarer til, at der indbygges en kontrol for by-land-variablen og for afstandsvariablen.²⁷ For det andet vil det være naturligt at tage hensyn til, om valgene lå før eller efter indførelsen af hemmelig afstemning, da det må antages at have haft en væsentlig selvstændig virkning på deltagelsesmønsteret i nogle vælgergrupper.

Det blev nævnt ovenfor, at det også var en central forventning, at indførelsen af hemmelig afstemning i 1901 havde betydning for valgdeltagelsen. Ser man alene på købstaden, fremgik det allerede af tabel 1 og 2, at den gennemsnitlige valgdeltagelse 1901–03 var næsten 10 pct. højere, end gennemsnittet var for 1890–98. Og det vel at mærke ved næsten helt identisk kandidatstruktur, samme vinder ved alle valgene osv. Det samme mønster findes for hovedparten af købstadsdelene af de provinskredse, hvor det giver mening at sammenligne valgdeltagelsen i 1898 og 1901,²⁸ medens billedet er mindre tydeligt for de pågældende kredsens land-dele og direkte utydeligt for resten af kredsene, hvad der da også viser sig i, at stigningen i valgdeltagelse for hele landet i 1901 kun var 1,4 pct. Men i de tilfælde, hvor (1) det giver mening at sammenligne, hvor (2) afstands faktoren er uden betydning, og hvor (3) vi må antage, at fortidens dominansrelationer fortsat spillede en rolle, og hvor den sociale og politiske frigørelse var mindst fremskreden, steg valgdeltagelsen altså i gennemsnit mere end 10 pct. fra 1898 til 1901. Under de givne vilkår har forventningen således ikke kunnet afkræftes hverken for Fredericia eller for den type af provinsbyer, som Fredericia hørte til.

Den første af de ovenfor mere eksplicit opstillede forventninger var, at personer med høj social status havde højere valgdeltagelse end personer med lav social status. Det er i tabel 3 blevet efterprøvet på den måde, at der for hvert af de seks valg er beregnet, hvor mange procent der deltog i valget blandt de

personer, der i kraft af ledende stillinger i en række firmaer og offentlige institutioner må siges at have været centralt placeret i det sociale system, som havde høj social status, og som også hørte til borgerskabets ledende lag. Til sammenligning er anført deltagelsesprocenter blandt de personer, som éntydigt kan kategoriseres som arbejdere. Det ses, at den opstillede forventning klart bekræftes – i hvert fald for valgene 1890–1901. Imidlertid er det nok også værd at hæfte sig ved, at der i løbet af de 5 valg sker en udvikling, hvorved forskellen mellem de to grupper indsnævres fra 16 pct. i 1890 til 6 pct. i 1901. Det første fald indtræffer i 1892, hvor Socialdemokratiet opstillede første gang i kredsen, men da indsnævringen skyldes faldende deltagelse for vælgerne med høj social status, virker det usandsynligt, at det skulle have noget med Socialdemokratiets opstilling at gøre. Det er derimod givetvis tilfældet i 1901, hvor den næste indsnævring af forskellen finder sted, samtidig med at der for begge grupper sker en forskydning til et niveau for valgdeltagelse, henholdsvis 87 pct. og 81 pct., som svarer til, hvad man ser mange steder i dag. Det er her vigtigt at notere sig, at den største stigning ses blandt arbejderne.

Næste trin i udviklingen ses i 1903, hvor forskellen mellem de to grupper helt forsvinder, idet jeg ikke vil tillægge det betydning, at arbejderne valgdeltagelse nu er blevet en anelse højere, end tilfældet var for den anden gruppe. Derimod er det vigtigt, at de to grupper har ca. samme valgdeltagelse i en situation, hvor valget dels var blevet hemmeligt, dels blandt de tre kandidater havde to, der blev opfattet som repræsentanter for hver sin af de to gruppers interesser. Der er altså heller ingen tvivl om, at forventning nr. 2 er blevet bekræftet.

Forventning nr. 3 vedrørte sammenhængen mellem alder og valgdeltagelse, og byggede på en forestilling om, at sammenhængen var

27. Med den ene undtagelse, at de af købstadens beboere, der boede på kommunens markjorder (dvs. uden for voldene), naturligvis er medtaget i undersøgelsen. Det drejer sig om 8 pct. af vælgerne, hvis valgdeltagelse var systematisk lavere end resten af befolkningen i Fredericia 1890–1903.

28. Jørgen Elklit & Jeremy C. Mitchell, *The Legacy of Open Voting: Patron/Client Relations and the Development of Mass Politics in England and Denmark*, paper prepared for a workshop on »Clientelist Political Systems«, ECPR Joint Sessions of Workshops, Firenze, March 1980, p. 19.

Tabel 3. Valgdeltagelsen i Fredericia Købstad 1890–1903 i udvalgte grupper. Pct.

	1890	1892	1895	1898	1901	1903
Personer i ledende stillinger mm. ^a	85	80	74	80	87	84
Arbejdere ^b	69	70	63	70	81	85
Forskel	16	10	11	10	6	-1

a. N varierer mellem 164 (1890) og 199 (1903).

b. N varierer mellem 477 (1890) og 667 (1903).

den samme som nu. Det vil sige, at valgdeltagelsen skal være relativt lav i de aldersgrupper, der ligger lige over valgretsalderen, derefter skal den stige indtil gruppen, der er i 50'erne eller i 60'erne, hvorefter den skal falde lidt, indtil den tager et kraftigere dyk for den ældste aldersgruppe. Man skal være yderst varsom med alene at se en aldersvariation heri, idet noget af forklaringen kan være forskelle, der er betinget af forskelle mellem mænds og kvinders deltagelsesmønster eller af uddannelsesforskelle mellem de forskellige aldersgrupper.²⁹ Da der i materialet naturligvis kun er mandlige vælgere, og da uddannelsesforskellene var mindre end nu, må det forventes, at forskellen mellem de helt unges og de midaldrendes valgdeltagelse er større end nu, og forskellen mellem de midaldrendes og de gamles er mindre end nu.

Den teoretiske begrundelse for, at det er hos de midterste aldersgrupper, man finder den højeste valgdeltagelse, er, at de er mest integreret i det sociale system, at de mest følger gældende normer, og at de udsættes for flest politiske stimuli. I tabel 4 er vist, hvorledes valgdeltagelsen var inden for 4–5 brede fødselskohorter ved de 6 folketingsvalg.

Der viser sig i tabellen et interessant mønster, hvor det er naturligt at se på de tre første og de tre sidste valg hver for sig. Valgene 1890–95 er først og fremmest karakteriseret ved stigende valgdeltagelse med stigende alder, og forventningen om et fald for de gamle kan altså klart afkræftes for denne del af materialet. Måske ligger der heri en antydning af

den ældste aldersgruppes normsættende funktion i dette endnu ret traditionelle samfund, men det kan kun være en formodning, som senere må undersøges nøjere. Det samme mønster har Bo Öhngren i øvrigt fundet for den samme type valg i samme periode i Oskarshamn.³⁰ For den yngste aldersgruppes vedkommende bekræftes forventningen derimod – også i den form, at der er en væsentlig forskel i deltagelsen mellem den gruppe og de øvrige vælgere.

Ved de sidste tre valg er billedet vendt om. Her ses, at de unge vælgeres deltagelse nu er helt på linie med de øvriges, hvad der er meget bemærkelsesværdigt, medens billedet for de gamle nu bliver som forventet, altså med et ikke ubetydeligt fald i deltagelsen. En del af forklaringen herpå er naturligvis almindelig alderdomssvækkelse. Den ældste aldersgruppe omfattede i 1890 personer, der var fra 61 til 91 år, men i 1903 er situationen naturligvis den, at den yngste er 74 og den ældste godt oppe i 90'erne.

Denne horisontale læsning af tabellen kan i øvrigt anbefales for alle aldersgrupperne, idet det derved bliver muligt at følge udviklingen i valgdeltagelsen inden for de enkelte fødselskohorter i en periode med mange vigtige forandringer i det politiske system. Man kan blandt andet notere sig, at stigningen i valgdeltagelsen – som omfattede alle andre end de ældste – startede allerede i 1898, ikke først i 1901. Det er naturligt at se dette i sammenhæng både med den intensiverede konkurrencesituation, som partierne efterhånden kom i,

29. Milbrath & Goel, *op.cit.*, pp. 114–116; Campbell *et al.*, *op.cit.*, pp. 261–265.

30. Bo Öhngren, *Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870–1900*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 55, Uppsala, 1974, p. 254. I Eskilstuna deltog dog flest i den mellemste aldersgruppe.

Tabel 4. Valgdeltagelsen i Fredericia Købstad 1890–1903 efter fødselskohorter. Pct.

	1890	1892	1895	1898	1901	1903
Født 1799–1829 ¹	78	82	75	70	68	63
Født 1830–1849 ²	78	78	73	80	83	82
Født 1850–1859 ^{3,6}	72	70	67	73	85	89
Født 1860–1871 ^{4,6}	64	68	81	82
Nye vælgere ⁵	64	64	58	74	80	83

1. N varierer mellem 283 (1890) og 91 (1903).
2. N varierer mellem 668 (1890) og 491 (1903).
3. N varierer mellem 445 (1890) og 637 (1892).
4. N varierer mellem 189 (1895) og 861 (1903).
5. N varierer mellem 130 (1892) og 270 (1901).
6. Nye vælgere er ikke medtaget i denne række.

og med den generelle tendens til højere valgdeltagelse, som kan konstateres i disse årtier.

Når vi går ud fra, at vælgere, der er centralt placeret i det sociale system, og som blandt andet derfor må antages at identificere sig mere med systemet end andre, stemmer i større omfang end andre, er det følgerigtigt også at antage, at længden af den periode, man har boet i byen, har en selvstændig indflydelse på valgdeltagelsens omfang.³¹ Det er derfor indholdet af forventning nr. 4. I tabel 5 er vist valgdeltagelsens omfang for personer, der stod på valglisten også ved det foregående valg, og for personer der ikke stod på listen sidst. Der er altså en forskel på mindst 3 år mellem de to grupper med hensyn til, hvor længe man har stået på valglisten. Man skal her være opmærksom på, at denne operationalisering af, hvor længe man har boet i byen, ikke er overvældende god. Det skyldes, at det ikke er muligt at opdele de nye, unge vælgere efter, om de også boede i Fredericia, før de fik valget. En sammenligning med tabel 4 kunne antyde, at det specielt for valgene i 1892 og 1895 kan være et problem, som ikke er til stede ved de tre sidste valg. Der ses i tabel 5 en betydelig forskel imellem de to grupper, som klart bekræfter forventningen

på det foreliggende grundlag. Det er hensigten at gå mere i dybden også med dette spørgsmål, når projektet er blevet udbygget med data, der tillader det.

Et yderligere udtryk for integration i det sociale system er, om man stemte ved det foregående valg, eller om man ved den lejlighed af en eller anden grund holdt sig borte. Man kan se dette som et udtryk for den politiske socialisering, som vælgerne havde været udsat for. Jeg vil af pladshensyn ikke bringe den pågældende tabel, kun referere, at hvis vi for eksempel opdeler de 1892-vælgere, der også stod på valglisten i 1890, efter deres valgdeltagelse i 1890, så viser det sig, at af dem, der også havde stemt i 1890, stemte i 1892 hele 86 pct., medens kun 40 pct. af dem, der havde været sofavælgere i 1890, stemte i 1892. Tallene er tilsvarende for de 4 andre valg. Højest er deltagelsen i 1903 blandt de vælgere, der også stemte i 1901, nemlig 89 pct.³²

De foregående sider har fokuseret på valgdeltagelsen i almindelighed, men der kan være grund til også at se på, hvem det var, der fra valg til valg blev mobiliseret; herved forstås, at de pågældende vælgere ikke havde stemt ved det første af to valg, hvor de var på

31. Milbrath & Goel, *op.cit.*, p. 113.

32. Hvis man antager, at det i denne periode krævede et stærkere engagement at stemme socialdemokratisk end at stemme på de øvrige partier – og specielt Højre – kan vi i forlængelse heraf undersøge, om vælgere med et sådant stærkt engagement i deres parti stemte mere end andre, jfr. for eksempel Milbrath & Goel, *op.cit.*, p. 54, og Campbell *et al.*, p. 52. Det viser sig ved hvert af valgene 1895, 1898 og 1901, at vælgere, der i henholdsvis 1892, 1895 og 1898 havde stemt socialdemokratisk, i større omfang end andre deltog i de nævnte valg. Blandt de af Socialdemokratiets 1898-vælgere, der stadig stod på valglisten i 1901, deltog således ikke mindre end 94 pct. i dette valg.

Tabel 5. Valgdeltagelsen i Fredericia Købstad 1892–1903 efter hvor længe, man har været på valglisten. Pct.

	1892	1895	1898	1901	1903
Stod også på valglisten ved foregående valg ¹	77	72	76	83	85
Stod ikke på valglisten ved foregående valg ²	63	58	67	77	75
Forskel	14	14	9	6	10

1. N varierer mellem 1356 (1892) og 1790 (1903).

2. N varierer mellem 284 (1892) og 484 (1901).

valglisten, men nok ved det andet. Det vil sige, at interessen nu drejes over mod de vælgere, der gradvist igennem 1890'erne og lige efter århundredeskiftet fandt det umagen værd at deltage i folketingsvalgene, selv om de ikke tidligere havde gjort det. På grund af den benyttede definition siger det sig selv, at nye vælgere er holdt udenfor i resten af dette afsnit.

I forlængelse af bekræftelsen af forventningen om sammenhængen mellem social status og valgdeltagelse er det naturligt at opstille yderligere en forventning, der bliver nr. 5:

Forventning 5:

Blandt tidligere sofavælgere var det især personer med lav social status, der blev mobiliseret i denne periode.

Dersom man valg for valg sammenligner de sofavælgere fra valg 1, der stemte ved valg 2, med de sofavælgere, der fortsatte som sofavælgere ved valg 2, viser det sig, at valgene falder i 3 grupper: 1) 1892, 2) 1895 og 1898 og endelig 3) 1901 og 1903. Det bemærkes straks, at skellet mellem de to sidste grupper falder sammen med indførelsen af hemmelig afstemning.

Ved valget i 1892 er der en klar tendens til, at det især var yngre, funktionærer på lavere niveau og offentligt ansatte, der blev mobiliseret. Ved valgene i 1895 og 1898 skiftede billedet, således at det i højere grad var privat ansatte, personer inden for håndværk og industri, ufaglærte arbejdere og vælgere i 30'erne og 40'erne, som gav sig til at deltage i folketingsvalgene, selv om de ikke havde gjort

det ved det foregående valg, hvor de også havde været på valglisten.

Efter indførelsen af hemmelig afstemning skiftede billedet igen i 1901, hvor der tegnede sig et mønster, der genfindes i 1903. Nu var der tale om, at de mobiliserede især var offentligt ansatte, at de var arbejdere eller lavere funktionærer, og at de var beskæftiget inden for handel, industri eller transport. Og der ses en tendens til, at de mobiliserede findes i alle aldersgrupper op til først i 50'erne.

Forventning 5 må altså også siges at være blevet bekræftet, samtidig med at der er peget på, at det også var de yngre sofavælgere, der gav sig til at stemme. Det er rimeligt at forestille sig en tydelig sammenhæng mellem denne form for mobilisering og partivalget, og følgende forventning kan derfor opstilles:

Forventning 6:

Mobiliseringen af tidligere sofavælgere har sammenhæng med ændrede politiske valgmuligheder.

I tabel 6 er derfor vist, hvorledes de mobiliserede stemte ved de tre valg, hvor dette kan undersøges, samt hvorledes de stabile valgdeltagere stemte.

Det fremgår meget tydeligt, at der er en klar sammenhæng mellem overgangen fra at være sofavælger til at deltage i valgene på den ene side, og det at stemme på de to partier, der ikke var almindeligt akcepterede i byens konservative miljø, altså venstrepartiet og – især – Socialdemokratiet, på den anden side.

Som man vel kunne vente, bliver denne sammenhæng stærkere igennem 1890'erne; det må derfor antages, at den også har været

Table 6. Partivalget i Fredericia Købstad 1892–1898 i to grupper af stemmende. Pct.

	1892		1895		1898	
	Stemt 2 gange i træk	Ikke stemt 1890	Stemt 2 gange i træk	Ikke stemt 1892	Stemt 2 gange i træk	Ikke stemt 1895
Højre	87	78	85	73	75	55
(Moderate) Venstre	9	16	7	9	9	18
Socialdemokratiet	4	6	8	18	16	27
I alt	100	100	100	100	100	100
N =	933	110	853	128	890	218

stærk efter 1901, hvor den blot ikke kan efterforskes. Udviklingen i deltagelsesmønstret og Socialdemokratiets fortsatte fremgang i 1901 og senere gør det imidlertid til en temmelig sikker antagelse.

De i tabel 6 fremlagte data underbygger også, hvad der blev sagt i indledningen til dette hovedafsnit. Det blev dér hævdet, at man ikke kan skelne skarpt mellem vælgerens beslutning om at deltage i valget og hans beslutning om at stemme på en bestemt kandidat eller et bestemt parti, fordi det sidste ikke kan lade sig gøre uden det første.

Studiet af politisk deltagelse og af politisk mobilisering lader sig altså bedst gennemføre, dersom man også inddrager partivalget.

4. Socialdemokratiets gennembrud i Fredericia

Socialdemokratiets første opstilling i Fredericia-kredsen i 1892 var startskuddet til en proces, der i løbet af 14 år (eller 6 valg) førte til, at partiet blev kredsens største og dermed vandt folketingsmandatet.

I dette afsnit skal vises, hvorledes denne udvikling startede, dvs. hvilke bevægelser i vælgerkorpset i 1890'erne som i denne sammenhæng er af særlig betydning.

I tabel 7 er samtlige vælgere, der havde valget i 1890, i 1892 eller både i 1890 og 1892, fordelt efter deres adfærd ved de to valg. Det helt dominerende træk er, at 43 pct. af

samtlig stemte på Højres kandidat ved begge valgene; hertil kommer, at under 0,5 pct. af alle vælgere skiftede over fra at stemme på Venstre i 1890 til at stemme på Højre i 1892, ligesom det ses, at Højre kunne mobilisere tilslutning fra 5 pct. af samtlige, der havde været sofavælgere i 1890, og så mange af de nye vælgere, at det svarer til 7 pct. Nogle af disse 7 pct. havde været under 30 i 1890, andre var flyttet til byen i perioden mellem det sidste valg og april 1891, og atter andre var både/og.

Tilsvarende ses, at det nye parti havde en helt anden fordeling af sine i alt 57 vælgere. Relativt mange af Socialdemokratiets vælgere havde ikke haft valget i 1890. Denne gennemslagskraft blandt de nye vælgere genfindes ved de følgende valg. Man kan i øvrigt bemærke, at det ikke bare er Socialdemokratiet, der på dette punkt adskiller sig fra Højre. Også Venstre får en tilslutning fra de nye vælgere, der forholdsvis er væsentlig større end Højres.

Det væsentlige i billedet af tilslutningen til Socialdemokratiet i 1892 er dog, at næsten 2/3 af partiets vælgere havde stemt på Venstre i 1890. Det var et hyppigt set fænomen, at Venstre fik stemmer fra potentielle socialdemokratiske vælgere i de kredse, hvor Socialdemokratiet ikke selv stillede op – ligesom det modsatte også var tilfældet – og derfor måtte for eksempel en socialdemokratisk nyopstilling føre til en stemmeovergang mellem de to partier af den karakter, der ses i tabel 7. Ganske samme mønster ses i øvrigt i Erik Høghs

Tabel 7. Overgangsmatrix for folketingsvalgene 1890 og 1892. Fredericia Købstad. Pct. af grandtotal.

1890	1892					
	Højre	Venstre	Social- demokratiet	Ikke stemt	Forladt vælgerkorpset	I alt
Højre	43	0	0	5	5	53
Venstre	0	4	2	3	1	10
Ikke stemt	5	1	0	9	7	22
Nye vælgere	7	2	1	5	.	15
I alt	55	7	3	22	13	100
N =						1.874

vandringstabeller for Nakskov Købstad ved valgene 1892–98.³³

Ved folketingsvalget i 1895 var Socialdemokratiet i kredsen i stand til næsten at tredoble sit stemmetal, og ved valget i 1898 blev det igen mere end fordoblet. Denne næsten eksplosionsagtige tilvækst fandt helt overvejende sted i byen, således som det fremgik af tabel 1. For blandt andet at gøre det muligt at se, hvor disse stemmer kom fra ved de to valg, er i tabellerne 8 og 9 vist tilsvarende overgangsmatricer for henholdsvis valgene i 1892 og 1895 og valgene i 1895 og 1898. I begge tilfælde er der igen beregnet pct. af grandtotalen, hvad der muliggør en direkte sammenligning af alle tal i de enkelte tabeller, og næsten også på tværs af de tre tabeller, fordi N er af *tilnærmelsesvis* samme størrelsesorden ved de tre lejligheder.

Idet hensigten jo her er at fokusere på So-

cialdemokratiets fremvækst i Fredericia købstad, er der ikke grund til at inddrage de to andre partier på anden måde end i forbindelse med sammenligninger. Det ses, at kun lidt over en fjerdedel af Socialdemokratiets vælgere i 1895 havde stemt på partiet allerede i 1892. Dette afviger meget fra den andel af stabile vælgere, man normalt finder, og som meget bedre korresponderer med tallene for Højre og Moderate Venstre i 1895. Forklaringen er selvfølgelig, at denne andel nødvendigvis må være lille, når et parti er inde i en så hurtig vækst, som Socialdemokratiet var det i Fredericia i disse år. Derfor ser vi også, at det er forholdsvis store dele af partiets 1895-vælgerskare, som i 1892 havde stemt på et af de to andre partier, eller som havde været sofa-vælgere. I alt er det 39 pct. af partiets vælgere, som havde været vælgere i 1892, men ikke havde stemt på det. Gennemslagskraften var

Tabel 8. Overgangsmatrix for folketingsvalgene 1892 og 1895. Fredericia Købstad. Pct. af grandtotal.

1892	1895					
	Højre	Moderate Venstre	Social- demokratiet	Ikke stemt	Forladt vælgerkorpset	I alt
Højre	35	0	1	9	6	51
Venstre	0	3	1	2	1	7
Socialdemokratiet	0	0	2	0	0	2
Ikke stemt	5	0	1	8	7	21
Nye vælgere	8	1	2	8	.	19
I alt	48	4	7	27	14	100
N =						2.031

33. Høgh, *op.cit.*, pp. 260–266.

Tabel 9. Overgangsmatrix for folketingsvalgene 1895 og 1898. Fredericia Købstad. Pct. af grandtotal.

		1898					
1890	Højre	Moderate Venstre	Socialdemokratiet	Ikke stemt	Forladt vælgerkorpset	I alt	
Højre	31	0	2	7	5	45	
Moderate Venstre	0	3	0	1	0	4	
Socialdemokratiet	0	0	5	1	1	7	
Ikke stemt	5	2	3	8	7	25	
Nye vælgere	7	1	5	6	.	19	
I alt	43	6	15	23	13	100	
N =						2.165	

altså betydelig. Hertil kommer, at Socialdemokratiet var i stand til at tiltrække relativt flere af de nye vælgere, end de to andre partier kunne. Dette tyder på, at partiet i særlig grad appellerede til yngre vælgere – en forventning, som der vil blive lejlighed til at tage op nedenfor.

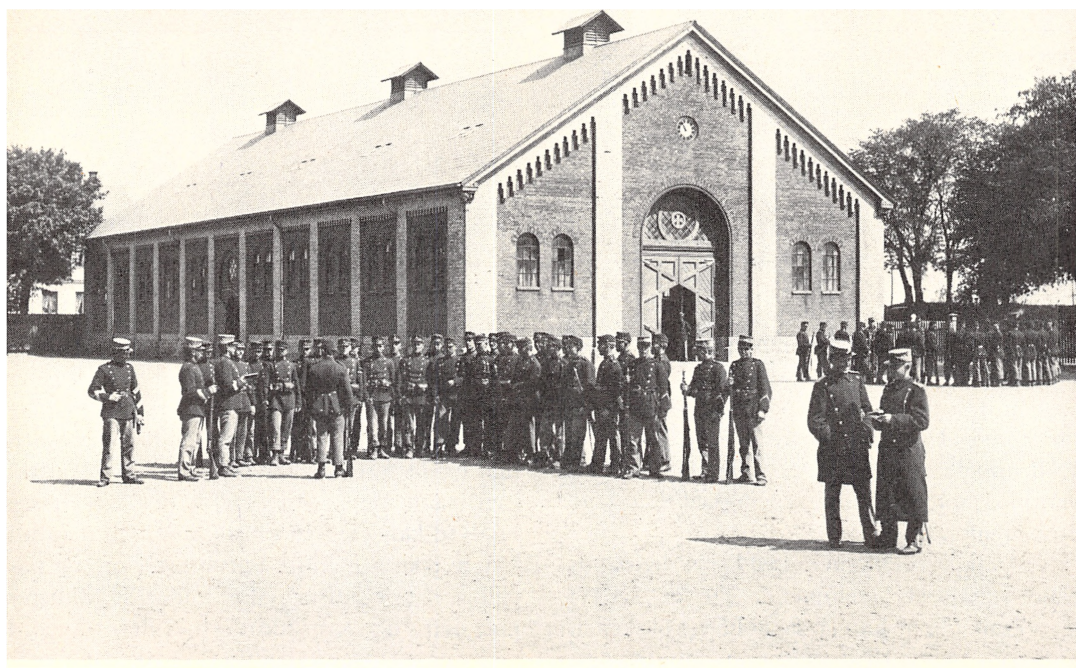
Ved valget i 1898 mere end fordobledes Socialdemokratiets stemmetal. Derfor ser vi igen i tabel 9, at kun en forholdsvis beskeden andel af partiets 1898-vælgere havde stemt på det også i 1895, nemlig 1/3. Og ligesom ved det forrige valg kunne partiet appellere så stærkt til de nye vælgere, at godt en tredjedel af vælgerne kom fra denne gruppe. Den sidste tredjedel kom så fra de to andre partier og fra 1895-sofavælgerne. Det ses, at der ikke længere er nogen tilgang af betydning af tidligere venstrevælgere. Forklaringen er velsagtens, at der ikke længere var potentielle partiskifter tilbage her.

Tilslutningen fortsatte med at stige i samme imponerende takt ved det første valg med hemmelig afstemning, men da det ikke længere er muligt at følge de enkelte vælgers partivalg, vil analysen i dette afsnit ikke gå længere end til og med valget i 1898. Problemerne i forbindelse med overgangen fra åben til hemmelig afstemning vil blive taget op i det følgende hovedafsnit.

Hvem var nu de mænd, der ved de tre første folketingsvalg, hvor denne mulighed eksisterede i Fredericia, stemte på Socialdemokratiet? Antallet af baggrundsvARIABLE, der for tiden er til rådighed inden for projektets rammer, sætter én grænse for, hvor langt denne analyse kan gå. Hertil kommer, at vi indtil videre ikke har andre oplysninger om de pågældendes politiske eller andre holdninger end dem, der kan uddrages af deres adfærd ved valgene. Der kan altså ikke på denne måde inddrages yderligere forklarelementer – i hvert fald kun fra valg til valg.

De forventninger, der her skal efterprøves, har udgangspunkt dels i vælgeradfærdsforskningens hidtidige resultater, dels i den engelske sociolog Frank Parkins forklaring på tilbøjeligheden til at stemme konservativt blandt arbejderklassens vælgere.³⁴ Parkin har overbevisende argumenteret for, at det i et kapitalistisk samfund, hvor traditionelle værdier er så dominerende som for eksempel i England, er arbejderklassens og arbejderpartierne symboler og værdisæt, der er afvigende. Det betyder, at man ikke – således som der har været en stærk tilbøjelighed til i britisk politisk-sociologisk forskning – skal betragte for eksempel de arbejdere, der stemmer konservativt, som afvigere, hvis adfærd man især skal kunne forklare. Det er de arbejdere, der i

34. Frank Parkin, »Working-class Conservatives: a theory of political deviance«, *The British Journal of Sociology*, Vol. 18 (1967), pp. 278–290. Se også hans, *Class Inequality and Political Order. Social Stratification in Capitalist and Communist Societies*, London: Granada, 1972, især pp. 81ff.

Eksercerhuset i Øster Voldgade, Fredericia, hvor folketingsvalgene fandt sted. Foto fra omkr. 1900. Kgl. bibliotek.

et samfund af den pågældende type på trods af alle dominerende normer alligevel stemmer på et arbejderparti, der udviser en afvigende adfærd, som det også ud fra en sociologisk synsvinkel er vigtigt at finde forklaringer på.

Det forekommer oplagt, at man kan overføre Parkins betragtninger også til danske købstæder i slutningen af sidste århundrede, og derfor bliver hovedproblemstillingen her, hvem disse politiske og sociale afvigere var, som stemte på Socialdemokratiet i denne periode, og hvorfor de gjorde det. Det siger sig selv, at det første spørgsmål nok vil vise sig noget nemmere at besvare end det andet.

Parkin er i den sammenhæng inde på, at tilslutning til arbejderpartierne især må forventes, hvor de pågældende vælgere er involveret i normative subsystemer, der kan fungere som en form for barriere over for påvirk-

ning fra samfundets dominerende værdisystem.³⁵ Hvis man bor i arbejderkvarterer med tætte sociale netværk og ensartede værdisæt, eller hvis man arbejder på en større arbejdsplads, hvor andre værdier end det dominerende samfundssystem spiller en væsentlig rolle, er chancen størst for, at man kan klare sig over for presset i retning af konform politisk adfærd, som efter denne opfattelse jo er at stemme konservativt. Hvis man både arbejder på en sådan arbejdsplads og bor i et sådant kvarter, er sandsynligheden for, at man stemmer på et arbejderparti naturligvis større, end hvis kun en af barriererne er til stede.

Det er ulig nemmere at medtage denne form for problemstillinger i moderne interviewundersøgelser, end det er i undersøgelser som den foreliggende af Fredericia i 1890'erne. Alligevel har den forskelligartede udvik-

35. Parkin, *op.cit.*, 1967, pp. 282ff.

ling inden for de forskellige vælgeradfærdsforskningsskoler ført til, at man har været tilbøjelig til i et vist omfang at nedprioritere beskæftigelsen med sociale netværk, også selv om det selvfølgelig er herigennem, at personlig påvirkning og formidling af politisk information finder sted. Sheingold har overbevisende argumenteret for, at det netop i politisk urolige tider er vigtigt at inddrage egentlige netværksanalyser, fordi de forskellige omgivelser og deres forskellige opfattelse af den aktuelle situation må antages at spille en større rolle for de enkelte vælgere end i politisk mere rolige perioder.³⁶ Sheingold minder her om, at den amerikanske Michigan-skoles klassiske, overvejende socialpsykologiske undersøgelser jo blev gennemført i en relativt rolig periode sidst i 1950'erne og i 1960'erne.

Disse betragtninger har også gyldighed for udforskningen af vælgeradfærden i en politisk så urolig periode som den, der ses på her. Hvis vi kunne komme bare i nærheden af et ordentligt kendskab til og en forståelse af de konkrete sociale netværk, som vælgerne i Fredericia indgik i, ville vi være meget langt i retning af en forklaring på udviklingen ved disse folketingsvalg. Det kræver imidlertid et projektoplæg og -omfang, som er vanskeligt – og måske endda umuligt – at realisere, og som det foreliggende projekt kun i et vist omfang og lidt efter lidt vil kunne nærme sig. Det kan dog nævnes, at det næste delproblem, som vil blive taget op, er sammenhængen mellem den sociale, den religiøse og den politiske segregation i 1890'ernes Fredericia.

I første omgang er opgaven imidlertid at efterprøve en række væsentligt mere overskuelige forventninger om sammenhængen mellem socialdemokratisk stemmeafgivning og de socialstrukturelle baggrundsvARIABLE, der er til rådighed. Følgende empiriske forventninger vil blive efterprøvet:

Forventning 7:

Tilbøjeligheden til at stemme på Socialdemokratiet er størst blandt arbejderne, mindst blandt funktionærer og selvstændige.

Forventning 8:

Tilbøjeligheden til at stemme socialdemokratisk er under åben afstemning større blandt privat ansatte end blandt offentligt ansatte.

Forventning 9:

Tilbøjeligheden til at stemme på Socialdemokratiet er større, jo yngre man er.

Af disse forventninger er der vel kun grund til at kommentere nr. 8, fordi den afviger mere end de to øvrige fra aktuelle forhold,³⁷ og fordi den rummer en indsnævring med hensyn til valgreglerne. Baggrunden for at opstille denne forventning er dels Parkins teoretiske overvejelser, som gør det naturligt at forvente, at gennemslaget af samfundets egne institutioner, dels en forestilling om, at sanktionsmulighederne og sanktionsfrygten spillede en større rolle for de offentligt ansatte.

Den første af de tre forventninger er afprøvet i tabel 10, der viser situationen ved valget i 1898. Der er ingen grund til at vise de parallelle tabeller for henholdsvis 1892 og 1895, da der ikke er væsentlige forskelle i mønstret ved de tre valg. Der ses i tabel 10 et klart billede af sammenhængen mellem stillingskategori og adfærd ved valget. I den bagvedliggende kategorisering er der arbejdet med flere grupper, men her er der af hensyn til overskueligheden kun sondret mellem selvstændige, funktionærer og arbejdere. Hertil kommer en forholdsvis stor gruppe af personer, der ikke kan placeres på de øvrige stillingskategorier. Det er uheldigt med en så stor gruppe, der ikke kan placeres, men forklaringen er især den velkendte, at en række af vælgerne i valglisterne kun har anført deres fag, og ikke deres stilling (»snedker« og ikke

36. Carl A. Sheingold, »Social Networks and Voting: The Resurrection of a Research Agenda«, *American Sociological Review*, Vol. 38, No. 6 (December 1973), pp. 712–20, især pp. 716–18.

37. Således har Torben Worre hævdet, at der i begyndelsen af 1970'erne ikke var nogen partiforskel mellem offentligt og privat ansatte funktionærer: Ole Borre *et al.*, *Vælgere i 70'erne*, København: Akademisk Forlag, 1976, p. 80. Jørgen Goul Andersen og Ingemar Glans, »Socialklasser og partivalg i 70'erne«, *Politica*, 13. årgang, nr. 2 (1981), pp. 5–45, kunne dog tyde på, at der alligevel var visse forskelle allerede i 1971, både for så vidt angår funktionærer og arbejdere, og at disse forskelle stadig er til stede, jfr. især pp. 19, 30 og 34.

Tabel 10. Vælgerne i Fredericia Købstad ved folketingsvalget i 1898 fordelt efter stilling og adfærd ved valget. Pct.

	Selvstændige	Funktionærer	Arbejdere	Ikke placérbare	I alt
Højre	55	70	32	48	50
Moderate Venstre	17	3	4	6	7
Socialdemokratiet	8	0	34	21	17
Ikke stemt	21	27	30	25	26
I alt	100	100	100	100	100
N =	424	459	550	440	1.873

»snedkermester« eller »snedkersvend«). Det ses i øvrigt, at tallene i denne gruppe placerer sig nydeligt mellem tallene for selvstændige og arbejdere.

Således som vælgerne på det foreliggende grundlag har kunnet fordeles, ser vi altså, at arbejderne ved dette valg havde Socialdemokratiet som det foretrukne parti. Men vi ser også, at det kun er med en snæver margin, og at næsten lige så mange stemte på Højre, medens lidt færre slet ikke stemte. Selv om der blev tilført nogle personer fra gruppen af personer, der på det foreliggende grundlag ikke kan placeres, ville dette billede sikkert ikke ændre sig ret meget.

I øvrigt var det først i 1898, at gennemslaget i arbejderklassen for alvor kom for Socialdemokratiet. Endnu i 1895 havde kun 16 pct. af dem, vi kan placere som arbejdere, stemt på det nye parti. Gennembruddet blandt arbejderne imellem disse to valg må karakteriseres som en væsentlig forudsætning for den udvikling, der i løbet af de følgende valg sikrede mandatet for Socialdemokratiet.

Hvorledes var nu Socialdemokratiets fremgang stykket sammen? Det kan belyses ved

hjælp af de andele af partiets vælgerskare, der kom fra andre partier, henholdsvis de andele, som udgjordes af nymobiliserede i partiets kernegruppe, altså arbejderne. I tabel 11 er de to sæt tal vist sammen med den andel, som partiets stabile vælgere udgjorde.

Det ses, at tilvandringen fra andre partier hurtigt blev af relativt beskedne betydning sammenlignet med mobiliseringen af faglærte og – især – ufaglærte arbejdere, som ikke havde stemt ved det foregående valg, enten fordi de havde været sofavælgere, eller fordi de ikke havde haft valget.

Tabeller, der af pladsmæssige grunde ikke er medtaget her, viser også, at over halvdelen af Socialdemokratiets tilgang fra Højre i 1898 var arbejdere, faglærte eller ufaglærte. Der som vi havde været i stand til at placere flere efter stilling, end tilfældet er nu, ville disse tendenser utvivlsomt have været endnu tydeligere. Men endda er de overordentlig stærke, og hertil kommer, at ikke én eneste funktionær skiftede til Socialdemokratiet mellem de to valg.

Det er rimeligt at pege på, at disse resulta-

Tabel 11. Socialdemokratiets vælgere i Fredericia 1882, 1895 og 1898 efter type. Pct.

	1892	1895	1898
Skiftet fra andre partier til Socialdemokratiet	66	24	14
Nymobiliserede <i>arbejdere</i> , dvs. nye vælgere og tidligere sofavælgere	18*	27*	30*
Stabile socialdemokratiske vælgere	26	32
N =	57	148	314

* angiver, at det rigtige tal er højere, men på grund af de tidligere nævnte kategoriseringsproblemer med stillingsangivelserne er alle arbejdere ikke med her.

Table 12. Vælgerne i Fredericia Købstad ved folketingsvalget i 1898 fordelt efter fødselsår og adfærd ved valget. Pct.

Parti mm.	Født før 1830	Født 1830–49	Født 1850–59	Født 1860–65	Født 1866–68	I alt
Højre	66	62	45	38	39	50
Moderate Venstre	3	9	8	6	5	7
Socialdemokratiet	1	8	20	24	30	17
Ikke stemt	30	21	27	32	26	26
I alt	100	100	100	100	100	100
N =	157	566	577	346	227	1.873

ter i betydeligt omfang harmonerer med de fordelinger, som Vagn Dybdahl har lagt frem for nogle københavnske og århusianske kredse og dele af kredse i 1890'erne, når hensyn tages til forskelle i social struktur og kandidatstruktur. Specielt god er overensstemmelsen mellem tallene i tabel 10 og Dybdahls tal for den del af Århus Købstad, der indgik i Århus Amts 2. kreds (Nordre), ved valget i 1892.³⁸

Med hensyn til den næste forventning, som gik på, at tilbøjeligheden til at stemme på den socialdemokratiske kandidat var større blandt privat ansatte end blandt offentligt ansatte under åben afstemning, så er billedet også her meget klart. Ved de tre valg, hvor forventning kan efterprøves, altså 1892, 1895 og 1898, var der en klar tendens til større socialdemokratisk stemmeandel blandt ansatte i den private end i den offentlige sektor; fordi stort set ingen funktionærer stemte på Socialdemokratiet i denne periode, vedrører dette udsagn primært byens arbejdere i håndværk og industri.

Skyldes dette resultat udelukkende, at den offentlige sektor i Fredericia var særlig stor og måske lidt specielt sammensat, eller har det en videre gyldighed? Det må naturligvis undersøges ved at se på de relativt få (dvs. omkring en halv snes) kredse, som det er rimeligt at inddrage i en sammenligning med Fredericia. Herved forstår jeg dels, at kandidatstrukturen skal være ensartet i den forstand, at der i hvert fald er opstillet både en højremand og en socialdemokrat, dels at byen skal udgøre en væsentlig del af hele kredsen, såle-

des at dens vælgerkorps ikke forsvinder helt blandt landvælgerne på valgdagen. Indtil der eventuelt engang bliver foretaget en systematisk undersøgelse af dette problem, er det naturligt at pege på, at Dybdahls resultater fra de relevante af de ovennævnte kredse peger i samme retning som resultaterne fra Fredericia af afprøvningen af forventning 8, idet han også har en større andel af socialdemokratiske vælgere blandt de private end blandt de offentligt ansatte.

Forventning nr. 9 sagde, at der ville være en større tilbøjelighed til at stemme på arbejderpartier, jo yngre man var. Heri ligger også, at man ofte har set, at nye partier, uanset placering i det politiske spektrum, tiltrækker unge vælgere i ikke ubetydeligt omfang. I tabel 12 er igen kun vist sammenhængen mellem alder og stemmeafgivning på Socialdemokratiet i 1898, idet billedet er det samme ved de to foregående valg. Sammenhængen er igen meget klar, og det ses også, at der er en tilsvarende sammenhæng mellem alder og det at stemme på Højre – omend med modsat fortegn og på et højere niveau for tilslutning.

Man kunne forestille sig, at denne sammenhæng mellem alder og partivalg var betinget af en skæv aldersfordeling inden for stillingskategorierne. En kontrol herfor viser imidlertid, at sammenhængen mellem alder og partivalg ikke forsvinder, selv om der kontrolleres for stilling – med én undtagelse. Det er de relativt få, der utvetydigt har kunnet placeres som faglærte arbejdere: blandt dem er der ikke forskel mellem forskellige aldersgrupper

38. Vagn Dybdahl, *op.cit.*, Bind 2, pp. 34–51.

med hensyn til tilbøjeligheden til at stemme på arbejderpartiet.

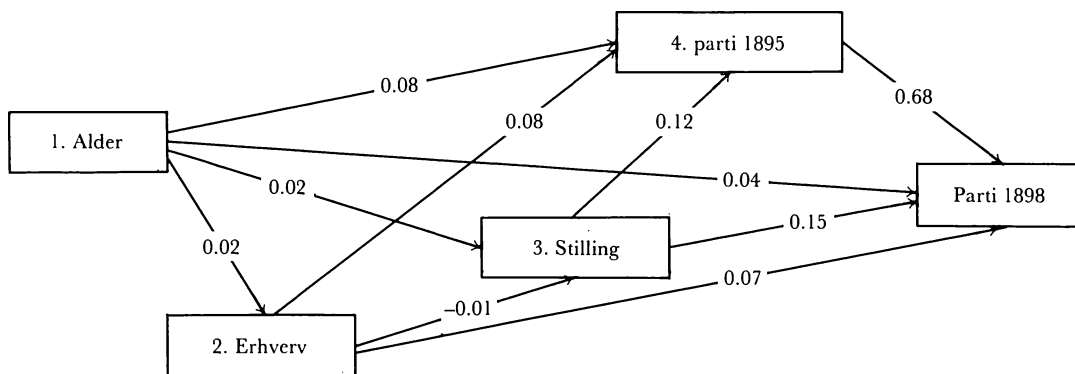
Der er nu konstateret forskellige hovedtendenser i materialet, og det er derfor rimeligt at spørge, hvorledes de forholder sig til hinanden. Fire tendenser har vist sig særlig tydelige, idet nemlig tilbøjeligheden til at stemme socialdemokratisk i Fredericia i 1890'erne helt klart var forbundet med (1) faldende alder, (2) at være arbejder, (3) tilknytning til den private sektor/håndværk og industri og (4) tidligere at have stemt på partiets kandidat. Det er på ingen måde overraskende, at disse 4 tendenser slår igennem, idet det er velkendt fra den almindelige vælgeradfærdsforskningsteori, at disse faktorer spiller en væsentlig rolle for partivalget.

For at få undersøgt de 4 faktoreres relative betydning for stemmeafgivningen på Socialdemokratiet er der gennemført en række

kausalanalyser med udgangspunkt i det af Ottar Hellevik advokerede oplæg for sådanne analyser på grundlag af krydstabeller.³⁹

Her skal kun gengives resultater fra én af de gennemførte analyser, hvor alle 4 nævnte uafhængige variable er inddraget, medens den afhængige variabel er adfærd ved valget i 1898. Analyserne er gennemført efter dichotomisering af variablene, således »stemt på Socialdemokratiet« versus »ikke stemt på Socialdemokratiet«, »arbejder« versus »alle andre«, »beskæftiget i håndværk og industri« versus »alle andre« og endelig »30–40 år« versus »over 40 år«. Det antages, at stilling og erhverv er identisk i 1895 og 1898, og analysen er så gennemført for de 1.461 vælgere, som stod på valglisten både i 1895 og 1898. Det betyder, at de 30–33 årige ikke er med i 1898, hvorfor vi må forvente en lidt svagere effekt af alder på den afhængige variabel.

Den bagvedliggende model ser således ud:

På modellen er anført de vejede,⁴⁰ direkte effekter, der også, for så vidt angår de 4 uafhængige variables direkte effekt på adfærd ved valget i 1898, fremgår af tabel 13. Af denne tabel fremgår også de indirekte effekter såvel som de spuriøse sammenhænges størrelse.

Hovedkonklusionen er dels, at »parti 1895«, altså om man havde stemt socialdemokratisk i 1895 eller ej, har en helt dominerende stilling, når disse 4 uafhængige variable sam-

menlignes, dels at modellens totale forklaringssevne, forstået som summen af de direkte effekter, er så høj som 0.94. Denne størrelse skal ses i forhold til en maksimumsværdi på 1.00, som er sandsynligheden for, at en udskiftning af alle 4 variabelværdier, der peger i socialdemokratisk retning, med de modsatte ville føre til et fuldstændigt skift for alle fra at stemme socialdemokratisk til ikke at gøre det.

39. Ottar Hellevik, »Kausalanalyse ved hjælp af multivariate prosenttabeller«, *Tidsskrift for samfunnsforskning*, bd. 19 (1978), pp. 301–333; og *ibid.*, *Kausalanalyse av krydstabeller*, Oslo: Universitetsforlaget, 1980.

40. Se herom Hellevik, *op.cit.*, 1980, kap. 8 og 14.

Tabel 13. Kausalfortolkning af den dekomponerede statistiske sammenhæng mellem hver af de 4 uafhængige variable og parti 1898

	Uafhængige variable			
	1. Alder	2. Erhverv	3. Stilling	4. Parti 1895
Total kausaleffekt	0.10	0.11	0.24	0.68
Direkte effekt	0.04	0.07	0.15	0.68
Indirekte effekt	0.06	0.04	0.09	
via variabel 2 alene	0.00	.		
via variabel 3 alene	0.00	-0.01	.	
via variabel 4 alene	0.06	0.05	0.09	.
via flere variable	0.00	0.00	.	.
Bivariat statistisk sammenhæng	0.10	0.11	0.24	0.75
Spuriøs sammenhæng	.	0.00	0.00	0.07

Modellens høje forklaringssevne skal ses i lyset af, at den centrale forklarende variabel, altså »parti 1895«, i sammenligning hermed forklares i væsentlig mindre omfang (0.28) af modellen. Dette skyldes i nogen grad, at det benyttede analyseoplæg opererer med en dichotomisering af de inddragne variable; således er ved de to partivariable alle, der ikke har stemt socialdemokratisk, slået sammen. En finere kategorisering ville her givetvis have haft en positiv effekt, hvad der også gælder ved for eksempel erhvervsvariablen.

Konklusionerne ovenfor underbygges meget af tilsvarende analyser af enkelte valg med kun 3 af de uafhængige variable inddraget. Partivalg ved det foregående valg er langt den stærkeste enkeltfaktor, derefter følger hver gang stilling og sidst – på cirka samme niveau – kommer alder og erhverv. Der kan være grund til at hæfte sig ved, at aldersvariablen slår kraftigere igennem, når førstegangsvælgerne er med i analyserne, et forhold, der allerede tidligere er blevet antydnet.

Den fuldstændige og endelige forståelse af såvel de samfundsmæssige som de socialpsykologiske processer, der havde indvirkning på, hvem der stemte socialdemokratisk i Fredericia i 1898, er naturligvis ikke blevet etableret med gennemførelsen af en række kausalanalyser på et begrænset antal variable og en efterfølgende kausalfortolkning af de statistiske sammenhænge. Det forekommer alligevel rimeligt at understrege, at det i meget høj grad var personer i det dominerende sociale

systems periferi – arbejderne og de unge – som var bærere af det socialdemokratiske gennembrud i Fredericia i 1890'erne, og at vælgere, der én gang havde stemt anderledes end det borgerligt-konservative *establishment* forventede, derved havde frigjort sig – måske vundet nogle ressourcer, der ellers ikke var for mange af – og derfor kunne fortsætte dermed ved de følgende valg.

Der ligger i denne formulering en forventning om, at andre måske i højere grad lå under for en frygt for sociale og andre sanktioner, der betød, at de under åben afstemning ikke frit kunne give udtryk for deres egentlige politiske præference.

Afprøvningen heraf vil have form af en mere indirekte argumentation, og det er derfor, problemerne omkring betydningen af overgangen fra åben til hemmelig afstemning er taget op for sig selv, i det følgende afsnit.

5. Overgangen fra åben til hemmelig afstemning

Indførelsen af hemmelig afstemning i 1901 har to konsekvenser for den historiske valgforskning. Dels er det i perioden frem til 1920 ikke længere muligt at få oplyst partiernes styrke i kredsens enkelte kommuner, dels kan det ikke lade sig gøre at følge enkeltvælgeres partivalg, kun om de havde deltaget i valget.

I dette afsnit er hensigten at undersøge, om det trods den principielle hemmelighed alli-

Tabel 14. Skøn over partifordelingen i Fredericia-kredsen ved folketingsvalget i 1901. Skønnede tal er kursiverede.

	Fredericia Købstad		10 landkommuner		Hele kredsen	
	abs.	pct.	abs.	pct.	abs.	pct.
Højre	630	31	100	5	729	18
Moderate Venstre	200	10	1.190	59	1.388	35
Socialdemokratiet	810	40	90	4	901	22
Ugyldige stemmer	20	1	20	1	40	1
Stemt i alt	1.660	82	1.398	69	3.058	76
Ikke stemt	375	18	614	31	989	24
Vælgere i alt	2.035	100	2.012	100	4.047	100

gevel er muligt at sige noget om partiernes styrke henholdsvis i Fredericia Købstad og i de 10 landkommuner under ét ved valget i 1901. Resultatet heraf vil så blive søgt tolket i lyset af delanalyser af hvem, der overhovedet deltog i valget i 1901, idet dette jo er oplyst i form af afkrydsning på valglisten og er koblet sammen med undersøgelsens øvrige data.

Med udgangspunkt i tabel 1's marginaler for valget i 1901, de tre partiers fordeling på by- og landstemmer igennem 1890'erne og kendskab til den andel, der i samme periode stemte på samme parti ved to valg efter hinanden, er tabel 14 konstrueret. Det siger sig selv, at angivelserne ikke kan være helt præcise, men det vil være min påstand, at tabellens tal er meget tæt på den korrekte fordeling.

Under alle omstændigheder er niveauet for disse tal rigtigt, og det kan derfor umiddelbart konstateres, at Socialdemokratiets fremgang fortsatte under den hemmelige afstemning, således at partiet i 1901 fik halvdelen af alle gyldige stemmer i Fredericia Købstad, og at fremgangen 1898–1901 var større end 1895–1898.

En del af denne tilvækst kan tilskrives en ændring i andelen af nye vælgere, der deltog i valget. Dette tal lå i 1890'erne gennemsnitligt på 67 pct., ca. 5 pct. under valgdeltagelsen for alle vælgere under ét. I 1901 steg valgdeltagelsen blandt de nye vælgere til 77 pct. Det var stadig ca. 5 pct. under den almindelige valgdeltagelse, men dog en stigning på 10 pct. i forhold til de sidste tre valg med åben afstemning; konklusionen er, at det nu må være

blevet oplevet som nemmere, dvs. mindre ressourcekrævende, at stemme. En betydelig del af denne tilvækst må have været til fordel for Socialdemokratiet, idet partiet ved de tre valg 1892–98 klart havde relativt flere stemmer i den gruppe end i byen som helhed, og man må antage, at denne tendens også gjorde sig gældende i 1901.

På den anden side må man være opmærksom på, at den aldersspecifikke stemmeafgivning på partierne undergik ændringer i 1901. Det viser sig, hvis man ved hjælp af de enkelte aldersgruppers tilbøjelighed i 1895 og 1898 til at stemme på det nye parti vil prøve at verificere tallet 810 i tabel 14, altså skønnet over det socialdemokratiske stemmetal i byen. Selv hvis man antager, at hver aldersgruppes tilbøjelighed til at stemme socialdemokratisk ændredes med samme faktor fra 1898 til 1901, som tilfældet havde været fra 1895 til 1898, kommer man på grundlag af vælgernes aldersfordeling og valgdeltagelse i 1901 kun frem til et forventet stemmetal på godt 650, eller godt 80 pct. af det meget pålidelige skøn i tabel 14. Udviklingen i tilbøjelighed til at stemme socialdemokratisk var altså så kraftig, at det ikke rækker med en normal multiplikativ model til at beskrive den.

I 1901 finder man også et markant fald i andelen af personer, der var sofavælgere ved to valg i træk. Ved de tre sidste valg i 1890'erne drejede det sig i gennemsnit om 53 pct. af de sofavælgere fra ét valg, der stadig stod på valglisten ved det følgende valg, men i 1901 var det kun 35 pct. Målt i absolutte tal

drejer det sig ikke om mere end 50 personer, der nu stemte, selv om de efter tendenserne fra de seneste tre valg ikke skulle have gjort det. Imidlertid er det rimeligt at se dette som endnu et indicium på, at situationen i 1901 var anderledes end før – og igen må vi gå ud fra, at en betydelig del af denne vælgergruppe har stemt socialdemokratisk – nu, hvor ingen kunne se eller høre dem gøre det.

Vi har tidligere været inde på, at tre faktorer spillede en stor rolle for valgdeltagelse og partivalg i Fredericia i 1890'erne, og man må forvente, at det også under de nye vilkår ville være tilfældet. Det er derfor blevet undersøgt, om der var særlige variationer i valgdeltagelsen inden for forskellige alders- og stillingskategorier og blandt de forskellige partiers 1898-vælgere.

Det viser sig, at der er en række forskelle, som med rimelighed kan sættes i forbindelse dels med overgangen til hemmelig afstemning, dels med den yderligere fremgang, Socialdemokratiet derefter oplevede. Taget under ét steg valgdeltagelsen fra 74 pct. i 1898 til 82 pct. i 1901. Ser man imidlertid på de forskellige stillingskategorier, finder man meget forskellige stigningstakter. Arbejdernes valgdeltagelse steg således med 12 pct., medens funktionærernes steg 7 pct., dvs. kun lige knap så meget som gennemsnittet, og de selvstændige, som før valglovsændringen havde den højeste valgdeltagelse, havde den mindste stigning, kun 2 pct. Tilsammen betød det, at de tre nævnte stillingskategorier nu havde en helt ensartet valgdeltagelse, nemlig 81 pct.

På samme måde kan det konstateres, at valgdeltagelsen inden for de forskellige aldersgrupper blev meget ensartet i 1901, mellem 80 og 85 pct. for alle aldersgrupper undtagen de ældste (dvs. vælgere født før 1830), som havde en valgdeltagelse på 68 pct.

Valgdeltagelsen var højest for personer født i 1850'erne, dvs. vælgere der var mellem 42 og 51 år. Denne alderskategori, såvel som gruppen lige under (39–41 år), havde stigninger i

valgdeltagelsen på hele 12 pct., medens den var klart mindre både for de yngre og de ældre vælgere, og de ældste vælgere havde endog et fald på 2 pct. i valgdeltagelsen.

Ser vi endelig på betydningen af partivalget i 1898 for, om man stemte i 1901, viser det sig igen, at billedet er blevet mere ensartet, end det var tidligere. Der er dog stadig forskelle, idet Socialdemokratiets 1898-vælgere i højere grad end Højres deltog i valget i 1901, nemlig med 94 over for 86 pct.

De tre nævnte faktorer er blevet inddraget i en kausalanalyse med henblik på at belyse deres relative effekt på valgdeltagelsen i 1901. Ikke overraskende viser det sig, at virkningen af alder og stilling er beskeden – og til dels negativ – og at virkningen af, om man stemte socialdemokratisk i 1898 eller ej er større, uden dog på nogen måde at blive af tilsvarende betydning, som vi kunne konstatere i det foregående afsnit.

Væsentlig mere interessant er nok et forsøg på ved hjælp af såkaldt *discriminant-analyse*⁴¹ at finde frem til funktioner, der kan bruges til at sondre mellem – eller diskriminere mellem – vælgere, der stemte på det ene eller det andet parti. Hensigten er altså at få opstillet en eller flere matematiske funktioner, der rimeligt godt kan indplacere vælgerne i de »rigtige« partier på grundlag af deres værdier på de benyttede uafhængige variable, som her er stilling, alder og parti ved det foregående valg. Fordi den afhængige variabel (parti) er målt på nominalskealaniveau, er det rimeligt at bruge discriminant-analysen og ikke en af de andre foreliggende estimationsteknikker.⁴²

Det er muligt at opstille et sæt discriminant-funktioner, der kan placere næsten 78 pct. af vælgerne i 1898 i det parti, som de pågældende rent faktisk stemte på, og som for 76 pct. af de resterende har det faktiske parti som det, der er næststørst sandsynlighed for, at de pågældende stemte på. Dette resultat må betegnes som ganske tilfredsstillende.

41. Gennemført ved hjælp af SPSS-programpakkens discriminant-analyse-program. Se herom Nie *et al.*, *op.cit.*, pp. 434–467, hvor der også er enkelte henvisninger til den øvrige litteratur.

42. John Aldrich and Charles F. Cnudde, »Probing the Bounds of Conventional Wisdom: A Comparison of Regression, Probit, and Discriminant Analysis«, *American Journal of Political Science*, Vol. XIX, No. 3 (August 1975), pp. 571–608, især dog pp. 585ff. Denne artikel har også en række udmærkede henvisninger til den relevante litteratur.

De pågældende funktioner er også blevet benyttet i et forsøg på at opløse valgghemmeligheden i 1901, idet man naturligvis kan bruge dem til at opstille skøn over, hvilket parti der er størst sandsynlighed for, at hver enkelt vælger har stemt på ved valg, hvor man *ikke* kender det faktiske partivalg. Det viser sig imidlertid, at denne fremgangsmåde ikke fungerer tilfredsstillende i Fredericia i 1901, idet man ikke kommer frem til stemmetal for de tre partier, som svarer til skønnene i tabel 14. Forklaringen er givetvis, at netop selve overgangen fra åben til hemmelig stemmeafgivning har påvirket koefficienterne i de benyttede funktioner, der som nævnt var opstillet på grundlag af sammenhængene i 1898.

Selv om resultatet af dette forsøg altså er negativt, underbygger det netop derfor så meget mere hovedkonklusionen i dette afsnit, som jo er, at overgangen fra åben til hemmelig afstemning blev af væsentlig betydning for den fortsatte politiske udvikling og for hastigheden heri – og der er vel ingen grund til at tro, at det ikke også gjaldt andre steder end i Fredericia?

Hvis man her skal forsøge sig med en sammenfatning, må der især lægges vægt på to forhold.

For det første må det fastholdes, at valgdeltagelsen i en række kommuner – blandt andet Fredericia – steg kraftigt i 1901. Det vil sige, at flere end ellers har været motiveret for at stemme. Ganske vist var der i disse årtier generelt en stigning i valgdeltagelsen, men nogle steder var den altså særlig stor efter hemmeliggørelsen af stemmeafgivningen. Det forekommer derfor naturligt at spørge, hvad det var, der tidligere havde holdt nogle vælgere tilbage fra at stemme.

Det andet hovedpunkt må være, at det især var Socialdemokratiet, der havde fordel af denne ændring i valgsystemet. Der var i disse år også en udvikling i gang, der betød, at det klart blev arbejdernes foretrukne parti, men blandt andet i Fredericia øgedes tilslutningen i 1901 så meget, at det er vanskeligt at tro, at

indførelsen af den hemmelige afstemning ikke havde en selvstændig virkning herpå.

Disse træk kan kun tolkes på den måde, at der i Fredericia ligesom i andre bymiljøer var et sæt af sociale normer, som sagde, at »man« stemte på Højre. Og hidtil havde disse normer været så stærke, at det deraf skabte sociale pres – en variant af valgtryk, som naturligvis er særlig vigtig ved åbne valg – først for alvor kunne brydes under hemmelig afstemning.

Vælgerrollen havde ikke tidligere kunnet udøves frit, fordi vælgerens placering i en række sociale systemer (kvarteret, arbejdspladsen, kirkesamfundet, foreningerne osv.) lagde stærke bånd på ham med hensyn til, hvordan der kunne stemmes ved valgene. Adfærden ved folketingsvalgene var ikke nogen privatsag, og derfor kunne vælgerrollen ikke adskilles fra vælgerens andre sociale roller.

Indførelsen af hemmelig afstemning afskaffede kontrolmuligheden og dermed også muligheden for såvel sociale (negative eller positive) som økonomiske eller andre sanktioner. Vælgerrollen blev nu adskilt fra andre sociale roller, og en konsekvens blev stigning i valgdeltagelsen – især i provinsbyerne⁴³ – og i mange tilfælde også en yderligere fremgang for Socialdemokratiet.

6. Konklusion

Hensigten med denne artikel har været at belyse tre problemkomplekser, som er væsentlige for forståelsen af den politiske udvikling i Danmark, omkring århundredskiftet. Som eksempel er valgt Fredericia Købstad, en større provinskøbstad, som var præget af industrialiseringens gennemslag, en betydelig tilflytning og flere former for offentlig, dvs. statslig, virksomhed end andre provinsbyer. derefter) opstillede i Fredericia-kredsen, som udover købstaden omfattede 10 landkommuner, en højremand, en venstremand og en socialdemokrat. Der blev afholdt »navnlig« afstemning ved alle valgene fra 1890 til 1898, og

43. Elklit & Mitchell, *op.cit.*, p. 19.

da valglisterne er bevaret i god stand, er der her et enestående materiale til rådighed til belysning af den udvikling, der førte til, at kredsen fra 1906 skiftede fra at være en nogenlunde sikker venstrekreds til at blive en stærk socialdemokratisk bastion – og det på trods af alle Højres samtidige forsøg på at erobre kredsen.

Valglisterne er ved hjælp af et specielt udviklet edb-program til *nominal record linkage* blevet koblet sammen, således at det benyttede datasæt består af oplysninger om de 3.501 vælgere, som havde valget ved mindst et af de seks folketingsvalg fra 1890 til 1903. Der er her kun benyttet materiale fra de 6 valglijster, men det er hensigten at udvide materialet med flere oplysninger om de pågældende personer. Der tænkes her specielt på indkomst- og formueforhold, på arbejdspladstilknøytning, på organisationsmedlemskaber og på placering i sociale netværk.

De tre temaer, som er blevet behandlet, er for det første politisk deltagelse og mobilisering i forbindelse med disse 6 valg; dernæst er der blevet set på Socialdemokratiets gennemslag i byens vælgerkorps i disse år, og de faktorer, som betingede dette, og endelig er overgangen fra åben til hemmelig afstemning i 1901 blevet analyseret.

Det har kunnet fastslås, at en række af de faktorer, der normalt efter 2. verdenskrig har vist sig af betydning for politisk deltagelse, også var væsentlige i Fredericia i denne periode. Af særlig betydning for perioden med åben afstemning er konstateringen af en klar sammenhæng mellem placering i det sociale system og valgdeltagelse, men det kunne også konstateres, at denne sammenhæng blev af væsentlig mindre betydning efter indførelsen af hemmelig afstemning. I samme retning peger resultaterne af analyserne af betydningen af alder og af, hvor længe man havde boet i byen (dvs. været på valglisten), hvor interessante skift kunne konstateres fra 1898 eller 1901. Udviklingen gik i retning af, at gældende sociale normers virkning på valgdeltagelsen og partivalget gradvist blev mindre. En oplagt forklaring herpå er den voksende tilflytning til byen i slutningen af 1890'erne og efter århundredeskiftet, en voksende »natio-

naliserings« af folketingsvalgene i takt med den almindelige politiske udvikling og Socialdemokratiets fremvækst i de fleste større og halvstore byer, og naturligvis også en voksende politisk og klasse-mæssig bevidsthed i dele af vælgerkorpsen.

Det er et hovedresultat, at indførelsen af hemmelig afstemning var af central betydning i denne udvikling. Det ses blandt andet deraf, at Socialdemokratiets gennemslag først blev afgørende efter 1901, og den særlige undersøgelse af mønsteret i mobilisering viste, at det især var offentligt ansatte, specielt arbejdere og lavere funktionærer, der fra 1901 fandt det umagen værd at deltage i valgene. Noget holdt altså tidligere disse personer, som antageligt ikke havde mange politiske og sociale ressourcer, tilbage fra at stemme, og det er nærliggende at pege på frygten for negative sanktioner af social eller anden art.

I hvert fald ved valgene efter 1901, hvor denne udvikling fortsatte, kan også andre forhold have spillet ind. I takt med den økonomiske og sociale udvikling, og i og med at Venstre ved Systemskiftet i 1901 overtog regeringsmagten, må betydningen af frygten for eventuelle negative sanktioner under alle omstændigheder have været faldende. Og hertil kommer, at udsigten til sejr i den politiske kamp var voksende, efter at Socialdemokratiet i 1901 havde overtaget pladsen som kredsens næststørste parti efter Højre. Det har utvivlsomt trukket flere stemmer til – måske også fordi nogle vælgere ville være med på den vindende vogn – altså vælgeradfærdsforskningens klassiske *bandwagon*-effekt.

Det er også et hovedresultat, at Socialdemokratiets gennemslag ved disse valg, hvor der i byen rundt regnet var tale om en fordobling af stemmetallet fra valg til valg, blev båret af arbejderklassen. Hertil kommer, at man også må pege på de unge vælgere som en kategori, der i særlig grad stemte på den socialdemokratiske kandidat. Det viser sig endvidere, at der var større stabilitet i den socialdemokratiske tilslutning end i tilslutningen til de to andre partier. Det kunne tyde på, at der var tale om en stærkere forankret identifikation med parti og klasse, end tilfældet er med de to andre partier, men indtil videre kan det

kun være en arbejdshypotese til brug i det fremtidige analysearbejde.

Det sidste af de tre problemkomplekser behandles i afsnit 5. Det drejer sig om betydningen af indførelsen af hemmelig afstemning i 1901. Det er allerede ovenfor blevet understreget, at denne ændring i valglovgivning må tillægges overordentlig stor betydning for den konstaterede udvikling i Fredericia. Løsrivelsen af vælgerrollen fra andre sociale roller og privatiseringen af valgbehandlingen gjorde det muligt for vælgere uden mange politiske og sociale ressourcer at deltage i større omfang end tidligere, og med hensyn til partivalget er der ingen tvivl om, at det i høj grad var til fordel for det parti, der stod som repræsentant for arbejderklassens interesser.

Det er hensigten at udbygge de her fremlagte resultater i flere retninger, hvoraf to skal nævnes. Det er allerede blevet omtalt, at datasættet vil blive udvidet ved tilføjelse af en række yderligere oplysninger. For tiden arbejdes med indlæsning af folketællingerne i 1890 og 1901, hvor alle personer, mænd såvel som kvinder, over 15 medtages. Hertil kommer, at det er planen at inddrage oplysninger om indtægts- og formueforhold og om organisationsmedlemskaber mm.

Tilføjelsen af sådanne oplysninger vil gøre det muligt mere præcist, end det her har været tilfældet, at kunne sige noget om den enkelte placering i det sociale system og om mængden af politiske og sociale ressourcer; derved kan en række af de ovenfor fremlagte resultater blive præciseret og udbygget i betydeligt omfang.

Hertil kommer, at dette skulle muliggøre en analyse af, hvilke konkrete sociale netværk de enkelte vælgere indgik i, og herved skulle en analyse af de kanaler, som især formidlede de sociale og politiske normer, blive mulig. Arbejdspladsanalyser kan gennemføres også uden inddragelse af lønningslister, idet folketællingen i 1901 har oplysning herom, og en opdeling af byen i naboskaber som udgangspunkt for at se på eventuelle tendenser til politisk homogenisering er også en af de planer, der indgår som et naturligt led i det fremtidige arbejde med dette projekt om sociale og

politiske udviklingslinier 1870–1903 og sammenhængen derimellem.

Litteraturliste

- Aldrich, John and Charles F. Cnudde, »Probing the Bounds of Conventional Wisdom: A Comparison of Regression, Probit, and Discriminant Analysis«, *American Journal of Political Science*, Vol. XIX, No. 3 (August 1975), pp. 571–608.
- Andersen, Jørgen Goul og Ingemar Glans, »Socialklasser og partivalg i 70'erne«, *Politica*, 13. årgang, nr. 2 (1981), pp. 5–45.
- Bang, Im. og Wilhelm Elberling, *Rigsdagsvalgene 1895–1910. En historisk-statistisk Oversigt*, København: Engelsen og Schrøder (i komm.), 1911.
- Borre, Ole *et al.*, *Vælgere i 70'erne*, København: Akademisk Forlag, 1976.
- Boserup, Anders, »Nogle kritiske bemærkninger om Erik Høgh's »Vælgeradfærd i Danmark 1849–1901«, og om dens bidrag til socialfysikken«, *Sociologiske Meddelelser*, 17. serie (1973), pp. 39–78.
- Bourke P. and D. DeBats, »Identifiable Voting in Nineteenth-Century America: Towards a Comparison of Britain and the United States before the Secret Ballot«, *Perspectives in American History*, 11 (1978), pp. 259–288.
- Campbell, Angus *et al.*, *The American Voter: An Abridgment*, New York: John Wiley & Sons, 1964.
- Drake, Michael, »The Mid-Victorian Voter«, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. I. No. 3 (Spring 1971), pp. 473–490.
- Drake, Michael, *Introduction to Historical Psephology*, Milton Keynes: The Open University Press, 1974.
- Dybdahl, Vagn, *Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet ca. 1880-ca. 1913*, Århus: Universitetsforlaget i Aarhus, 1969, 1–2.
- Elklit, Jørgen, »Om udforskningen af vælgeradfærd i Danmark i det 19. århundrede«, *Historie*, X, 2 (1973), pp. 266–288.
- Elklit, Jørgen, »Valg- og stemmelister vedr. folketingsvalg 1849–98 i Landsarkivet for Nørrejylland. En foreløbig oversigt«, *Arkiv*, Bind 4, nr. 4 (1973), pp. 232–273.
- Elklit, Jørgen, *The Formation of Mass Political Parties in the Late 19th Century: The Three Models of the Danish Case*, paper prepared for an ECPR-workshop on »Mass Political Organizations«, Grenoble, France, April 1978; Århus: Institute of Political Science, University of Aarhus, March 1978.
- Elklit, Jørgen, »Election Laws and Electoral Behaviour in Denmark until 1920«, i Otto Büsch (Hrsg.), *Wählerbewegung in der europäischen Geschichte*, Berlin: Colloquium Verlag, 1980, pp. 366–397.
- Elklit, Jørgen & Jeremy C. Mitchell, *The Legacy of Open Voting: Patron/Client Relations and the Development of Mass Politics in England and Denmark*, paper prepared for an ECPR-workshop on »Clientelist Political Systems«, Florence, Italy, March 1980; Aarhus: Institute of Political Science, University of Aarhus, 1980.

- Elklit, Jørgen & Jan Skytte, *Find Person by Name (FPN). Et nominal record linkage program til anvendelse på blandt andet danske politiske og sociale massedata fra det 19. århundredes sidste del*, paper til fremlæggelse på seminaret »Historiske databaser i Norden«, Utstein Kloster, Norge, maj 1980; Århus: Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, maj 1980.
- Hellevik, Ottar, »Kausalanalyse ved hjælp av multivariate prosenttabeller«, *Tidsskrift for samfunnsforskning*, bd. 19 (1978), pp. 301–333.
- Hellevik, Ottar, *Kausalanalyse av krystabeller*, Oslo: Universitetsforlaget, 1980.
- Høgh, Erik, *Vælgeradfærd i Danmark 1849–1901. En politisk sociologisk analyse*, København: Jørgen Paludan, 1972.
- Krieger, A., *Fremstilling af de gældende Regler om Valgene til Rigsdagen*, Kjøbenhavn: Thaning & Appel (i komm.), 1897.
- Kuhnle, Stein, *Patterns of Social and Political Mobilization: A Historical Analysis of the Nordic Countries*, Sage Professional Papers in Contemporary Political Sociology 06–055, London and Beverly Hills: Sage, 1975.
- McKenzie, Robert & Allan Silver, *Angels in Marble. Working Class Conservatives in Urban England*, London: Heinemann, 1968.
- Milbrath, Lester W. & M. L. Goel, *Political Participation*, 2. ed., Chicago: Rand McNally, 1977.
- Mitchell, Jeremy Corlett, »Electoral Strategy under Open Voting: Evidence from England 1832–1880«, *Public Choice*, Vol. XXVIII (Winter 1976), pp. 17–35.
- Mitchell, Jeremy Corlett, *Electoral Change and the Party System in England 1832–1868*, Ph. D. Dissertation (Yale, 1976), Xerox University Microfilms, 76–30, 237.
- Moore, D. C., *The Politics of Deference: A Study of the Mid-Nineteenth Century English Political System*, Hassocks: The Harvester Press, 1976.
- Nie, Norman H. et al., *SPSS. Statistical Package for the Social Sciences*, 2. edition, New York: McGraw-Hill, 1975.
- Parkin, Frank, »Working-class Conservatives: a theory of political deviance«, *British Journal of Sociology*, Vol. 18 (1967), pp. 278–290.
- Parkin, Frank, *Class Inequality and Political Order. Social Stratification in Capitalist and Communist Societies*, London: Granada, 1972.
- Pedersen, Mogens N., »Om den rette brug af historiske materialer i statskundskaben: Nogle didaktiske overvejelser«, i Erik Damgaard et al. (eds.), *Festskrift til Erik Rasmussen*, Århus: Forlaget Politica, 1977, pp. 235–271.
- Powell, G. Bingham, Jr., »Voting Turnout in Thirty Democracies: Partisan, Legal, and Socio-Economic Influences«, i Richard Rose (ed.), *Electoral Participation. A Comparative Analysis*, Beverly Hills and London: Sage, 1980, pp. 5–34.
- Rasmussen, Erik, *Komparativ Politik 2*, København: Gyldendal, 2. udgave, 1972.
- Renshon, Stanley Allen, *Psychological Needs and Political Behavior. A Theory of Personality and Political Efficacy*, New York: The Free Press, 1974.
- Rokkan, Stein, »Electoral Systems«, i Stein Rokkan, *Citizens. Elections. Parties*, Oslo: Universitetsforlaget, 1970, pp. 147–168. Revideret version af en artikel i Sills (ed.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. 5, NY: Macmillan and The Free Press, 1968, pp. 6–21.
- Shade, William G., »'New Political History'. Some Statistical Questions Raised«, *Social Science History*, Vol. 5, no. 2 (Spring 1981), pp. 171–196.
- Sheingold, Carl A., »Social Networks and Voting: The Resurrection of a Research Agenda«, *American Sociological Review*, Vol. 38, No. 6 (December 1973), pp. 712–720.
- Statistisk Tabelværk*, København, anf. år.
- Thomsen, Niels, »Urbaniseringen og den politiske adfærd«, i Grethe Authén Blom (ed.), *Urbaniseringsprocessen i Norden*, Del 3, Industrialiseringens første fase, Oslo: Universitetsforlaget, 1977, pp. 143–177.
- Thomsen, Niels, »Venstres vælgere. 1870–1930«, i Kurt Sørensen (ed.), *Venstre. 50 år for folkestyret*, Holte: liberal, 1979, pp. 97–135.
- Verba, Sidney, Norman H. Nie & Jae-On Kim, *Participation and Political Equality. A Seven-Nation Comparison*, Cambridge UP, 1978.
- Vestergaard, Kristian, *Aspekter af vælgeradfærd ved folketingsvalgene 1906–1913*, speciale i samfundsfag, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, juli 1981.
- Öhngren, Bo, *Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folk rörelser i Eskilstuna 1870–1900*, Studia Historica Upsaliensia 55, Uppsala, 1974.

Debat

Bodil Møller Knudsen:

Boder*

Hidtidige definitioner og beskrivelser af boder

I de middelalderlige skriftlige kilder og i den litteratur, som omhandler middelalderbyernes topografi, socialtopografi og bebyggelsesmønstre forekommer fænomenet boder meget ofte.

Når de her er gjort til genstand for en nærmere undersøgelse, skyldes det først og fremmest en tydelig uoverensstemmelse mellem de konkrete beskrivelser af boder, som findes i skøder og jordebøger og de definitioner af boder, som optræder i opslagsværker som Håndbog for danske Lokalhistorikere, Ordbog over det danske Sprog, Kalkars Ordbog til det ældre danske Sprog og Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder. I det følgende diskuteres bodedefinitionerne i disse værker; og ved hjælp af de besiddelsesforhold, som knytter sig til boderne, fremlægges en ny definition af begrebet bod.

I Håndbog for danske lokalhistorikere beskrives boder i købstæderne som de mange småhuse, der beboedes af håndværkere, daglejere og fattigfolk, der ofte boede til leje.¹ I Ordbog over det danske Sprog bestemmes en bod som blandt andet et lille hus, husrum til midlertidigt ophold, tarvelig bolig, især om fattigboliger i en købstad.²

Kalkar definerer bod blot som hytte, lille hus, og derefter citeres et eksempel på, i hvilken sammenhæng en bod kan optræde: »en min bod i mit hus i then gardh, som ieg nw ibor, boden liggendis ud til gadhen.³ I Kulturhistorisk leksikon nævnes, at udtrykket bod anvendes i ældre dansk om fattigboliger i købstæderne.⁴ I disse definitioner er der visse fællestræk hvad angår opfattelsen af boderne størrelse, materiale og standard samt beboernes sociale status: boderne beskrives som små huse eller hytter, deres materiale og standard som tarvelig eller dårlig; og endelig beskrives boderne som fattigboliger, beboede af håndværkere, daglejere eller af fattigfolk.

Generelt tager disse definitioner udgangspunkt i og eksempler fra eftermiddelalderlige forhold.⁵ Endog artiklen i Kulturhistorisk leksikon anvender ved sin bestemmelse af boder som fattigboliger blandt andet et eksempel fra 1600-årene, nemlig Nyboder. Eksemplet er i øvrigt misvisende, fordi Nyboder ikke var fattigboliger, men boliger for flådens folk.

På baggrund af den del af projekt Middelalderbyens materiale, som omfatter årene fra ca. 1300 til ca. 1550, skal det undersøges, hvorvidt de egenskaber, hvorved begrebet bod bestemmes i de ovennævnte definitioner, faktisk er fællestræk for alt, hvad der i kilderne optræder med betegnelsen bod.

* Statens Humanistiske Forskningsråd iværksatte i 1977 projekt Middelalderbyen, hvis formål det er, at undersøge ti udvalgte danske byers opståen og topografiske udvikling gennem middelalderen. I forbindelse med dette arbejde foretages der forskellige undersøgelser af middelbar topografisk karakter, hvilket denne artikel er et resultat af.

1. Håndbog for danske lokalhistorikere. Red. af Johan Hvidtfeldt. 1952–56, p. 164.

2. Ordbog over det danske Sprog. 1919–56. 2. Bd., sp. 929.

3. Kalkar, Otto: Ordbog til det ældre danske Sprog. 1300–1700. 1976, p. 237.

4. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid. I–XXII, 1956–78. Bd. II, sp. 32 – bodha. Kun norsk og finsk materiale behandles under Bu.

5. I Ordbog over det danske Sprog anvendes dog også Klareboderne i København som eksempel. Kalkar citerer blandt andet et par middelalderlige kilder, som ikke indeholder belæg for den definition, han anvender dem som eksempel på.

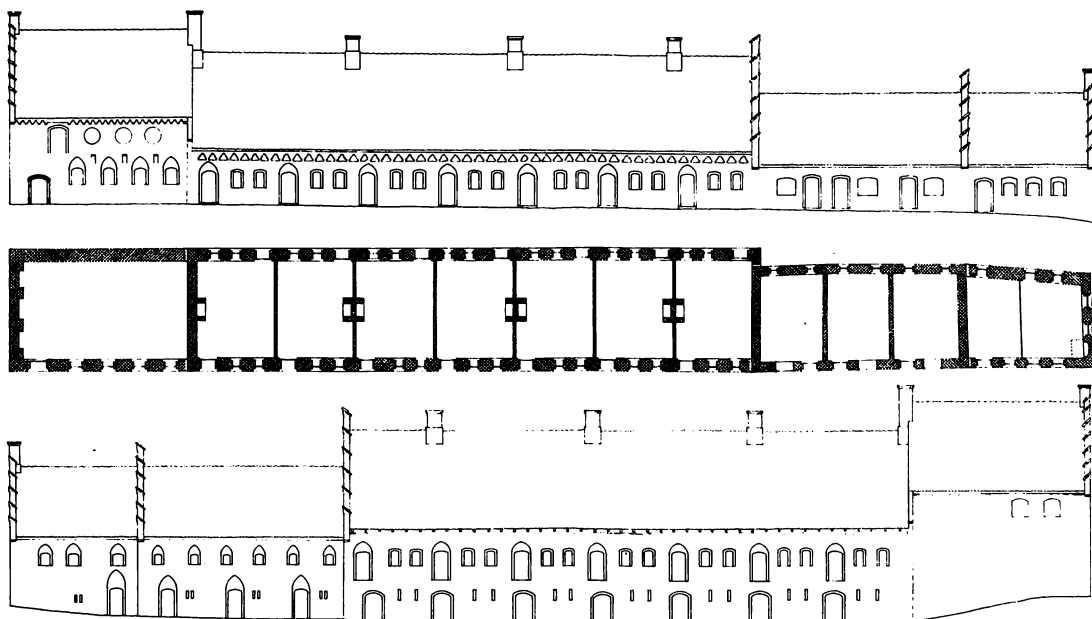

Fig. 1. Stenboderne i Næstved. Nord- og sydside samt stueplan af gaderækkens huse omkring 1500-tallet. Mål 1:400.

Størrelse

En beskrivelse af bodernes størrelse, både med hensyn til grundareal og antal fag eller stokværk vanskeliggøres af, at disse betegnelser næsten aldrig forekommer i de skriftlige kilder.

Fra Aalborg kendes nogle få størrelsesangivelser. I forbindelse med salg af to boder med hus og jord gives i et skøde følgende beskrivelse af den ene bod: »er muret imellem »stolpen« 2 Lofter paa »som fem bygende, thii ære iiiii gwlfwe«; og af den anden: »som er 4 »byndgende« i den sønder Side, det er 3 »gwlfue«, og 5 »byndinge« i den nørre Side«. ⁶ Her er størrelsen angivet i bindinger og gulve (begge længdemål) og lofter (højdemål), men det er ikke muligt at slutte sig til et nogenlunde præcist grundareal.

Da de skriftlige kilder i sig selv giver alt for få oplysninger om bodernes størrelse, må man

vende sig til enten arkæologisk materiale eller endnu stående eller rekonstruerbare bygninger, som via de skriftlige kilder kan identificeres som boder.

Eksempler på dette forhold er Mogens Tuesens boder i Næstved samt Jørgen Kochs boder og De høje klædeboder i Malmø.

Boderne i Næstved (fig. 1) blev bygget for borgmester Mogens Tuesen og i 1484 skænket til Sct. Peders kirke sammesteds. Bygningerne beskrives i skødet således: »Thet ny Steenhus . . . som ære syw Bodher og Bolige, met syn Kællere, huer Bodh«. ⁷ På fig. 1 ses nord-siden, i et stokværk, og sydsiden i to. Hver enkelt bods grundareal er ca. 7 × 8 m. ⁸

I Västergatan i Malmø lod borgmester Jørgen Koch i 1500-årenes første halvdel opføre tre stenboder i forbindelse med sit stenhus. Disse tre boder udgjorde en grundmuret længe i flere stokværk og med hvælvede kældere. Fig. 2 viser en tegning og et rekonstruk-

6. Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis. 2. Rk. 1928–1939, 10137.

7. Repertorium, 2. Rk. 5410 og Danske Magazin. Første Bind. 1745, p. 269–272.

8. Nystrøm, Arne: De middelalderlige stenboder på sct. Peder kirkeplads. Næstved. 1974, p. 13.

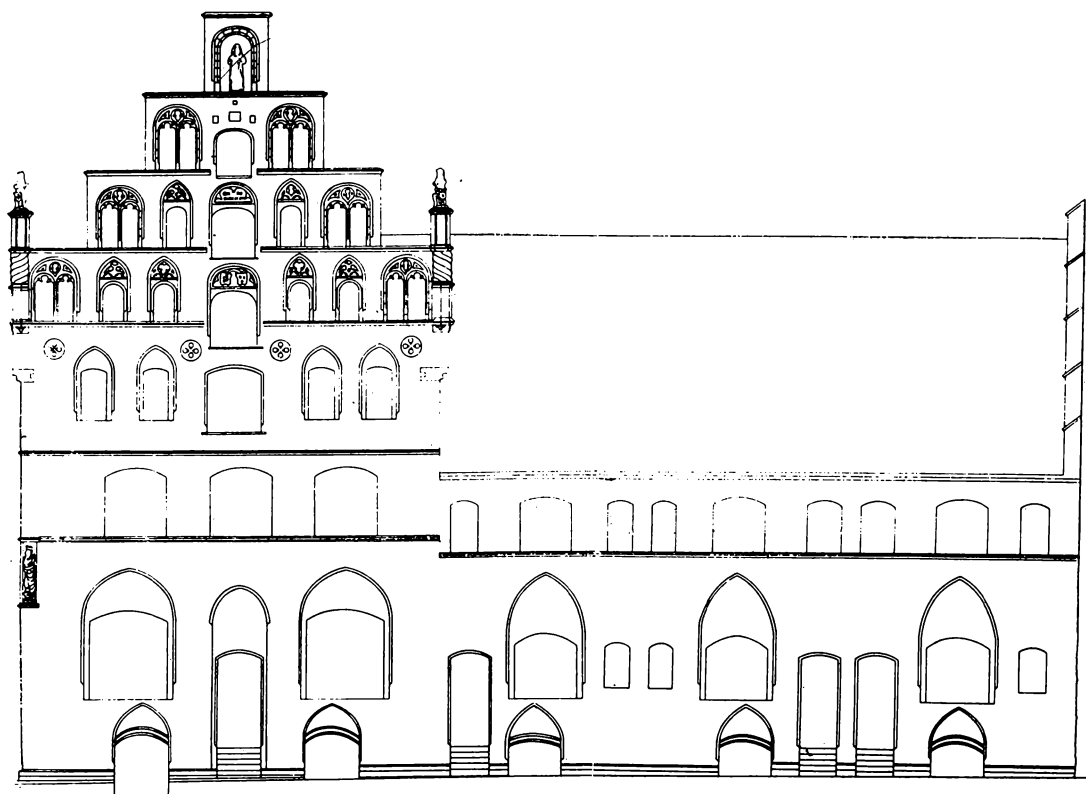

Fig. 2. Stenboderne i Västergatan i Malmö.

tionsforslag, fremsat af Brita Nyström efter en bygningsarkæologisk undersøgelse.⁹ I samme by lå De høje klædeboder, som også var i flere stokværk og havde hvælvede kældre. Fig. 3 viser en rekonstruktion på baggrund af en bygningsarkæologisk undersøgelse.¹⁰

Der er således klare eksempler på, at boder kunne variere meget i størrelse og bestå af store stenbygninger.

Standard og materialeanvendelse

Det andet fællestræk i de foranciterede definitioner drejer sig om bodernes standard og det anvendte materiale. De eksempler, som

lige er fremlagt, viser, at boder ikke nødvendigvis var tarvelige bygninger. Dette billede bekræftes af de mange gange, stenboder nævnes i kildematerialet fra de ti byer, som er behandlet i projekt Middelalderbyen.

Det skal ikke anfægtes, at boder kunne være små og tarvelige, men der findes så markante afvigelser fra dette synspunkt, at det ikke kan fastholdes som et definerende træk ved begrebet bod.

Beboere

Det tredje fællestræk i de hidtil benyttede definitioner var, at boderne tjente som bolig for

9. Isberg, A. U.: Anteckningar om Malmö stad. 1876, p. 101–103. Og Bjurling, Oscar: Malmö stads historia. Första delen. 1971, p. 306.

10. Weibull, Lauritz: Lunds ärkestifts urkundsbok. III. 1904, p. 159. Og Holmberg, Rikard: Rådhus och gilleshus, bodar och köpmanshus i Skånes medeltidsstäder. I Skånes Hembygdsförbund. Årsbok. 1969, p. 58–82.

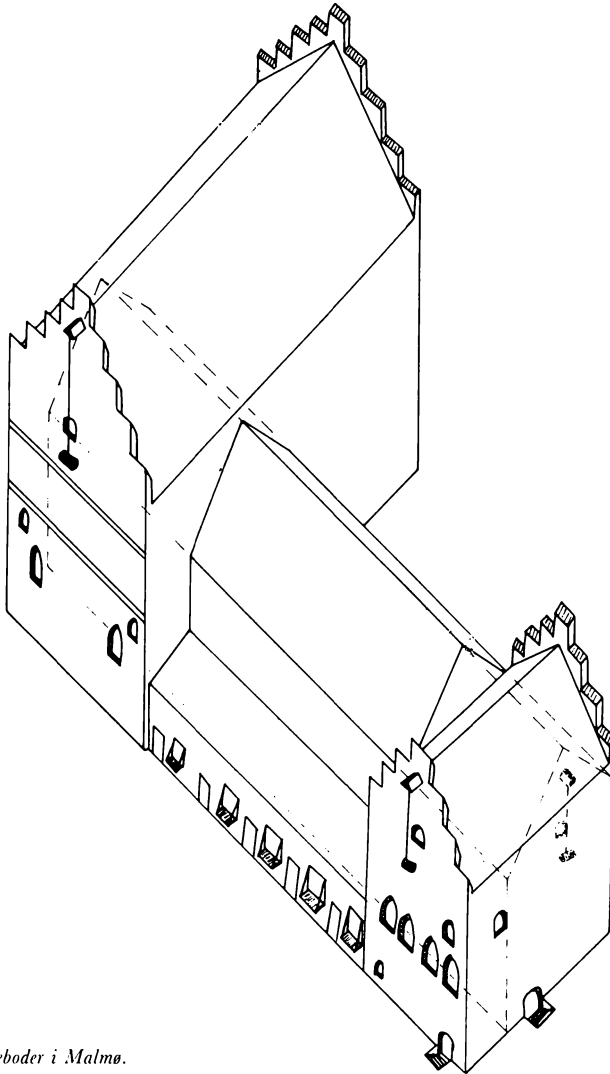

Fig. 3. De høje klædeboder i Malmø.

daglejere og håndværkere, men især for fattige.

At dette var tilfældet skal ikke benægtes. Flertallet af de personer, der i de skriftlige kilder optræder som beboere af boder er ikke karakteriseret ved titel eller stand, og det er derfor umiddelbart umuligt at sige noget om deres sociale eller økonomiske status.

Forholdene i Aalborg kan imidlertid belyses lidt nærmere ved at sammenholde de i projektet indsamlede kilder af topografisk karakter med medlemslisten for det i 1431 stiftede Guds legems lav, der hovedsageligt var

et købmandslav, men også havde gejstlige og adelige medlemmer. Lavet blev ledet af byens borgmestre og rådmænd, samt af to skaffere, en tysk og en dansk. Netop nogle af disse skaffere, hvis sociale position må anses for at være temmelig høj, boede i boder.¹¹ Det samme gælder personer, der var i stand til at yde relativt store pengelån.¹² Der er intet i materialet fra de andre byer som tyder på, at forholdene i Aalborg har adskilt sig radikalt fra dem, og det må konkluderes, at ikke alene personer med lav, men også personer med høj økonomisk og social status boede i boder.

11. Nyrop, C.: Danmarks Gilde- og Lavsskråer. I. 1899, p. 635 og p. 639. Repertorium, 2. Rk., 8784.

12. Nyrop, C. op. cit. p. 635. Repertorium, 2. Rk., 8784.

Nydefinition af begrebet bod

Det bliver således klart, at ingen af de almindelige definitioner på boder, hverken er fyldestgørende eller indeholder en fællesnævner for begrebet bod. Der findes imidlertid en sådan fællesnævner. Ved en gennemgang af de skriftlige kilder fra de ti byer, træder det klart frem, at der til boderne er knyttet særlige besiddelsesforhold. I alle de tilfælde, hvor besiddelsesforholdet omtales, fremgår det, at boderne aldrig beboedes af de personer, som ejede dem, men at boderne altid blev lejet ud.¹³

Til forskel fra den hidtidige forskning, som har fremhævet fysiske og sociale karakteristika, skal man i stedet hæfte sig ved det forhold, at alt hvad der betegnes som boder i de danske høj- og senmiddelalderlige byer er til udlejning. Det er således besiddelsesforholdet, som udtrykkes i begrebet bod og hverken en bygnings fysiske fremtræden eller beboernes sociale status. Boder kan derfor defineres som udlejningsbygninger – eller rum. Når der i forannævnte skøde, vedrørende borgmester Tuesens boder i Næstved, står: »Thet ny Steenhus . . . som ære syw Bodher og Boli-ge . . .«, så beskrives der altså en fysisk størrelse (stenhuset), som skal anvendes til udlejning (boder).

En lundensisk kilde fra 1310 kan forstås på samme måde. Ærkebisp Esger stadfæstede da den pligt, som de tyskere, der boede i Lund, havde til at benytte domkirkens krypt som sognekirke. Det udtrykkes således: » . . . qui in propriis ortis non habita(n)t uel eciam integras non conducunt curias alienas sed in tabernis habitant et qui domos conducent in aliorum curiis speciales . . .«. ¹⁴ I forbindelse med de fysiske størrelser hus og gård tilføjes

således besiddelsesforholdet, idet det bemærkes, at pligten gælder beboere af gårde og huse, som lejes; derimod anføres intet om besiddelsesforholdet i forbindelse med boder. Dette må skyldes, at det var klart, at man boede til leje, når man boede i en bod.

Hvem udlejede boderne

Hele middelalderen igennem udlejede de gejstlige institutioner, de boder, som de ejede i byerne. Dette gjaldt både landklostre, byklostre, domkapitler, sognekirker, kapeller og altre.

Også byernes råd udlejede boder, dels ude i byen, dels de boder, som lå i tæt forbindelse med eller i selve rådhuset. Ligeledes træffes mange borgere som udlejere, især i perioden efter 1400. Disse borgere var for størstedelen borgmestre, rådmænd og – eller – købmænd. Antallet af boder, som den enkelte borger ejede, kunne variere fra 2–3 stykker til de 57, som borgmester Jørgen Koch ejede i Malmø i årene lige efter reformationen.¹⁵ Udlejning af boder har været en af måderne, hvorpå man i det middelalderlige samfund kunne frugt-bargøre sine penge. De gejstlige institutioner kunne på denne måde bringe eventuelle overskud til at yngle uden at komme i konflikt med renteforbudet.

I løbet af 1400–1500-årene skabte en anden samfundsgruppe, nemlig købmændene, ved handel et overskud, som bl.a. kunne investeres i og yderligere frugt-bargøres ved byggeri og udlejning af boder. Om førnævnte Jørgen Koch hedder det således i 1536 at »Hand haver mere rente hvert aar indenfor porten i Malmö end 3.000 daler!«.

13. Mere end 100 kilder har en angivelse af besiddelsesforholdet til boder. Oftest har disse kilder karakter af adkomster (skøder, gavebreve samt enkelte domme).

14. Diplomatarium Danicum. 2. Rk. 6. Bd. p. 262, Nr. 309. Overs. ses i Danmarks Riges Breve. 2. Rk. 6. Bd. p. 229–230, Nr. 309: . . .der ikke bor i deres egne Gaarde og heller ikke lejer andres Gaarde helt for sig selv, men bor i Boder og lejer enkelte Huse i andres Gaarde, . . .

15. Bjurling, Oscar, op.cit. p. 294.

Fridlev Skrubbeltrang: Historikerens ansvar – og kritikerens

*i anledning af
Thorkild Kjærugaards indlæg*

En historikers fremstilling bør naturligvis i hovedsagen bygge på kendsgerninger (fakta) fremdraget og fastslået ved egen eller andres forskning. Samtidig må det erkendes, at der findes områder, hvor det ikke er muligt at nå til fuldkommen sikre resultater. Den samvittighedsfulde forsker kan da i bedste fald holde døren åben for flere muligheder, men må i andre tilfælde betone kildematerialets utilstrækkelighed. Kritikerens (anmelderen) kan som regel ikke med rimelighed gøre indvendinger mod historikerens valg af forskningsområde, og det kan være overordentlig svært, ja, tidsmæssigt uoverkommeligt, for kritikeren at vurdere det kildemateriale, som er det væsentligste nye i en større historisk fremstilling.

Denne »optakt« skylder jeg Thorkild Kjærugaard, når jeg i det følgende tager stilling til hans fyldige anmeldelse i dette tidskrifts bind XXIX, s. 276–284. Med rette har den fået sin plads i Fortid og Nutids Debat-afsnit. Såvel til indledning som i det følgende indeholder anmeldelsen venlige og anerkennende bemærkninger om »Det danske Landbosamfund 1500–1800«. *Det bør vist siges.* – Når T.K. kalder bogen »det mest ambitiøse værk« i mit forfatterskab, generer det mig en smule, fordi »ambitiøs« desværre er et tvetydigt ord. Men en historikers sunde ærgerrighed må frem for alt tage sigte på at fremstille det væsentligste, hans emne rummer, så klart og redeligt som muligt, uafhængigt af, hvad eventuelle kritikere senere måtte mené.

Blandt de 4 »hovedpunkter«, som Thorkild Kjærugaard har valgt at diskutere, er det første *periodiseringen* (et af de mange unødvendige fremmedord, der dagligt skæmmer sproget og skræmmer en del læsere). Tidsinddelingen er for mig et rent praktisk, men iøvrigt underordnet spørgsmål. »1500–1800« er naturligvis

afrundede årstal, og for læserne er det sikkert en fordel at møde en kendt danmarkshistorisk opdeling. Jeg afviser al tale om en tilsigtet »dramatisk effekt« (de, der kender mig, vil næppe påstå, at jeg ynder den slags!). Forøvrigt er det jo urigtigt, at selvejerbondestanden blev »udslettet« o. 1500, og det kan næppe hævdes, at de store landboreformer i hast »genskabte« den. Det er påfaldende, at Kjærugaard ikke omtaler arvefæste, skønt der gennem århundreder fandtes en efterhånden ganske veludbygget bro, der førte over til arvefæstelignende forhold, det *familiefæste*, som jeg tillægger stor betydning, jfr. en række tabeller i min bog og kommentarer til disse (især s. 158 f., 201–205, 218–224 og 343–346).

Thorkild Kjærugaards kritik af min tidsmæssige afgrænsning (hans hovedpunkt I) indeholder foruden det med »den særlige dramatiske effekt« en anden overraskende »formodning« om, at jeg »finder den egentlige dynamiske faktor i det . . . skiftende styrkeforhold mellem på den ene side bonden og på den anden side adelen og godsejerne«. Det spørgsmål kan ikke besvares, for mig bekendt var der på dette punkt ikke noget iøjnefaldende *skiftende* styrkeforhold i 300-året!

Under punkt I anfører Thorkild Kjærugaard sine mere eller mindre sikre »formodninger« om landbrugets stilling til forskellige tider. Han skriver bl.a. (s. 277 øverst): »Som helhed må man formode, at landbruget var mindre påvirket af Den store nordiske Krig end af Den første Verdenskrig, hvor følgerne af den pludselige mangel på udenlandsk gødning og foderstoffer afslørede en umiddelbar sårbarhed over for storpolitiske begivenheder, som var ukendt for det ældre landbrug«. – Nu har jeg jo for henved 40 år siden skrevet ret udførligt om vort landbrugs forhold under 1. verdenskrig, ikke mindst dets økonomi.¹ Jeg finder Kjærugaards sammenligning meningsløs, navnlig da han (s. 277, højre spalte) røber sin egen usikkerhed m.h.t. landbrugets situation i tiden omkring den store nordiske krig (1709–1720) med ordene: »Højkonjunkturen blev afløst af en vanskeligt tolkelig

1. Det danske Landbrugs Historie, Bind V, s. 507–525, »Landbruget under første Verdenskrig«.

periode ca. 1580–ca. 1730 med hastigt svingende prisbevægelser, der afsluttedes i en udpræget lavkonjunktur«.

Havde Kjærgaard haft et mere indgående kendskab til forholdet mellem godsejere og fæstebønder, der iøvrigt kunne variere fra gods til gods og fra én ejerperiode til en anden, ville han næppe så ensidigt have talt om »styrkeforholdet« mellem ejere og fæstere. De havde også fællesinteresser. Bl.a. har jeg bemærket, at godsejere tildelte velstillede bønder lånekorn, da det jo betød bedre udsæd, større høstudbytte og mere værdifuld landgilde! – Henvisningen til en side i Schultz Danmarkshistorie III, s. 338, er temmelig intetsigende, der foreligger nyere, mere omfattende undersøgelser, som siger noget andet (Aksel Lassen, Fasmer Blomberg). – Det er gådefuldt, hvorfor C. F. Allen og Johs. V. Jensen (»Kongens Fald«), venstrebønders opgør med Højre og slægtskab (?) med marxistiske teorier skal indblandes i en ret uforståelig kritik af min bog (s. 278).

Hovedpunkterne II og III angår mine undersøgelser over væsentlige sider af *fæstevæsenet*, som Kjærgaard stort set anerkender på sin lidt forbeholdne måde. Det er en svær opgave at kritisere anvendelsen af et kildemateriale, som jeg (men kun jeg) har anvendt års arbejde på. Jeg takker Thorkild Kjærgaard, fordi han i en række noter (især 7–10) dels refererer, dels supplerer sin fremstilling i teksten (s. 278 ff.). Men jeg kan desværre ikke takke ham for en kritik, der gang på gang bærer præg af at være kritik, fordi der nu engang skal kritiseres, eller fordi han ofte tillægger mig meninger og hensigter, som jeg aldeles ikke har. Skønt jeg næppe har for vane at udtrykke mig særlig uklart, må jeg åbenbart atter udtale mig om nogle punkter, som jeg ville anse for temmelig indlysende for den historisk interesserede læser.

Overfladisk set er det naturligvis en inkonsekvens, at jeg i en del af mine tabeller anvender 5-års perioder, i andre 10-års. Pladshensyn, men også et vist ønske om bedre overblik spiller ind. Kjærgaard gør da også kun indsigelse mod det »brud på sædvanlig praksis«, som vedrører reformperioden, idet der s. 340 f og 344, i tabeller vedrørende *års-*

ger til fæsterskifte og til belysning af *familiefæste*, pludselig optræder en 7-årsperiode: 1780–86, fulgt af 1787–96 og 1797–1807 (hvor min undersøgelse af flere grunde standser). – Var det naivt af mig at anse det for en selvfølge, at historikeren (og historisk interesserede læsere) måtte have en særlig interesse i at se, hvordan udviklingen formede sig i reformperioden og i tiden før og efter denne? Jeg havde i hvert fald ikke ventet, at Thorkild Kjærgaard ville beskyldte mig for at forudsætte, hvad jeg kunne ønske at bevise. Jeg har – som altid – ladet kildematerialet vise, hvordan forholdene lå. Det har nu og da ført til resultater, som overraskede mig. I dette tilfælde er det dog Kjærgaard, der – i tillid til sine europæiske konjunkturiagttagelser – kommer for skade at benægte fakta, idet han, efter en fejlslæsnings af forsiddelseskurven øverst s. 465, vil påstå, at »det ellers så klare skel ved 1787« forsvinder. Forhåbentlig vil han og andre lade sig overbevise af følgende uddrag af mit materiale, som jeg naturligvis har noteret både gods- og landsby (eller gård-)vis og derefter har optalt på årslister for godser og landsdele.

For de to hovedlandsdele angiver 1. antallet af *anvendelige* fæstebreve (i nogle få tilfælde er oplysningerne utilstrækkelige), 2. antallet af gårdforsiddelser.

	Sjælland		Jylland	
	1.	2.	1.	2.
1778	52	15	160	23
1779	39	14	93	16
1780	44	9	114	10
1781	47	8	114	9
1782	54	16	138	26
1783	42	15	122	27
1784	30	12	114	30
1785	46	13	119	12
1786	55	25	126	19
1787	55	20	110	19
1788	43	6	150	2
1789	41	9	69	9
1790	29	4	57	3
1791	35	9	87	4
1792	30	5	102	4
1793	44	7	90	8
1794	31	9	68	1
1795	35	3	74	6
1796	20	4	59	6
1797	30	0	64	1
1798	32	7	44	1
1799	23	1	45	3
1800	37	4	75	6

Rigtigt er det, at antallet af gårdforsiddelser efter 1787 gik stærkt tilbage, men skønt fæstevæsenet af flere grunde, bl.a. begyndende overgang til arvefæste (Nordsjælland) og selveje (Jylland), reduceredes en del, blev forsiddersprocenten i tiåret 1790–99 dog for Sjællands vedkommende 16 og for Jyllands 6. I perioden 1800–1807, hvor mine undersøgelser slutter, var omtalte procent for landet som helhed endnu ca. 5. Det er en situation, der afviger betydeligt fra Kjærgaards påstand om, at »i en række år var det, formentlig for både første og sidste gang i danmarkshistorien, næsten umuligt at drive en gård så dårligt, at man måtte gå fra den«.

I stedet for at tilslutte mig formodningen om en afgørende indvirkning fra vesteuropæiske konjunkturer foretrækker jeg at støtte mig til hjemlige kendsgerninger. Forsiddelsesstatistikken må ses i forbindelse med gode og dårlige høstårs følger for danske bønder. Sagen er ikke helt ligetil. Det kan bl.a. udlæses af en række afhandlinger i tidsskriftet »Danmarks og Norges økonomiske Magazin« (1757–64), hvor det diskuteres, hvorvidt høje, lave eller middelhøje kornpriser gavnede landbrugerne mest. Priserne lå naturligt nok højest efter år med misvækst, der medførte, at mange bønder ikke havde korn at sælge, men tværtimod ofte måtte købe. De priser, der blev betalt, kunne ofte, men langt fra altid stå i forhold til kapitelstakster eller (på Sjælland) det såkaldte kirkekøb.² I reglen steg forsiddelsesernes tal allerede i misvækståret, ofte dog først i det følgende år. Omvendt: en god høst kom undertiden for sent til at redde en gårdfæster, der »sad yderligt« som følge af det forrige års ringe høstudbytte. Det var netop tilfældet i 1787. Året 1786 var i store dele af landet (også på Fyn) et dårligt år. Det gode høstår 1796 giver sig ligesom 1787 først året efter et tydeligt udslag i stærkt dalende forsiddelsesprocent (jfr. s. 400 og ovenstående tabel).

I Thorkild Kjærgaards ordrige omtale af gårdforsiddelser antydes det, at jeg skulle anse disse for »en specifik fejl ved fæstevæsenet«, og han taler om »den givetvis ubehagelige, men i øvrigt ganske uundgåelige udskillelse af gårdbrugere, som ikke kunne klare sig« (s. 280). Ofte var det således, men m.h.t. det »uundgåelige« vil jeg henvise til eksemplet fra Holmegaard 1715 (s. 157 nederst), til visse punkter i min omtale af ridefogder (især s. 198), og til en fortegnelse over gårdforsiddere på Sorø Akademis gods (*ikke* et af de 68, der indgår i min fæstestatistik), hvor ikke blot fæstere med meget små restancer blev afsat, men hvor i hvert fald en enkelt fæster helt *uden* restancer ikke fik sin ret, simpelthen fordi der *var* indsat en anden fæster på gården! Man bør i øvrigt mærke sig, at diskussionen om gårdfæsteres udsættelse i landbokommissionen 1786–87 ikke viste en ensidigt bondebeskyttende tendens (s. 332 f.).³ Forsiddelser havde som regel økonomiske årsager. Herunder hørte også for en del *rømning*, hvorved gårdfæsterens hensigt naturligvis var andetsteds at skaffe sig en bedre tilværelse, som han ofte havde forberedt i tide (s. 156). I »Husmand og Inderste«, s. 35, anføres eksempler på meget omfattende rømnings sidst i 1600-tallet, tydeligt nok med det nævnte formål.

Under IV beskæftiger Thorkild Kjærgaard sig med »tesen om at landboforholdene i ældre tid skal have været særligt ugunstige på Sjælland« (læs: den sjællandske øgruppe), s. 276. Denne opfattelse deler jeg utvivlsomt med de fleste historikere, og jeg burde måske have illustreret vornedskabets indflydelse i langt højere grad, end det er sket. Men samtidig må jeg fremhæve, at væsentlige forhold veksler fra gods til gods, som det tydeligt fremgår af en kortfattet oversigt s. 459–63.

Jeg vil nødtigt fremhæve modsætningsforhold mellem fæstebonde-tilstande i de forskellige landsdele uden mere indgående stu-

2. Jeg kan henvise til min afhandling »Kapitelstakster og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede«. Festskrift til Erik Arup (1946), s. 225–249.

3. Den »klare modstrid«, som Thorkild Kjærgaard s. 281, note 11, mener at kunne påvise, skyldes en misforståelse. I min sætning s. 339: »Opgangslinien blev brudt« indskyder T. K. »[fra omkr. 1740]«, men det drejer sig om femårene 1750–54 og 1760–64. Læser man min fremstilling i sin rette sammenhæng, er T.K.s næste indskudte parentes »[i årene efter 1765]« helt overflødig.

dier, end dem jeg navnlig i 1950'erne og omkring midten af 1970'erne har foretaget (for husmændenes vedkommende må jeg endnu længere tilbage). Jeg forstår ikke, hvad der menes med, at den sjællandske fæstebonde skulle have været et offer for »en indkredsning mellem godsejerne og landarbejderne, der handlede i en slags indbyrdes forståelse« (s. 282). Arbejdslønnens størrelse må jo ses i forbindelse med naturallønnens værdi, og de gentagne forbud mod *lønnesæd*, som vi naturligt nok har utilstrækkelige oplysninger om,⁴ viser, at forordningerne ikke blev overholdt.

Det var forståeligt, at mange ikke-stavnsbundne bønderkarle udvandrede til Sjælland, hvor lønnen var højest og mange erhvervsmuligheder størst. Udsigt til gårdfæste kunne også virke tillokkende, navnlig ved sammenligning med de fynske godser, hvor indfæstningerne både i tiden før og efter stavnsbåndets indførelse var langt højere (tabellerne s. 228 og s. 348). At mulighederne i reglen var bedst i nærheden af København, kan vi være enige om.

Jeg er heller ingen ynder af »moralske vurderinger«, men citatet øverst s. 284 er løsrevet fra sin sammenhæng, og derved taber det sin fulde mening. M.h.t. noter kan man skønne forskelligt. En konsekvent gennemførelse ville kræve et uhyre antal fodnoter og af pladshensyn en stærkt forkortet fremstilling. Hvad angår *bibliografien* s. 447–56 finder jeg selv mangler. De instruktive forskningsoversigter i Fortid og Nutid burde være nævnt. Enkelte af de i noterne 20, 21 og 22 nævnte afhandlinger forelå dog endnu ikke, da jeg forberedte min bog om det danske landbosamfund.

Henrik Stevnsborg: Københavnske politi- og domsmyndigheder

I december 1976 gjorde Harald Jørgensen som daværende landsarkivar ved det sjællandske landsarkiv en slags status: »Kort efter min

tiltrædelse som landsarkivar i 1962 enedes man om indenfor huset at give en nyregistrering af (domstols- og politiarkiver fra de ældste tider og indtil retsplejereformens gennemførelse 1. okt. 1919) en høj prioritering«, skrev han dengang (Københavnske politi- og domsmyndigheder, herefter KPD, IV 1976, forord). Handling var så sandelig fulgt på ord. Lollandske, falsterske, bornholmske og sjællandske »retsbetjentarkiver« var i mellemtiden blevet nyregistreret; og som kronen på værket var de københavnske politi- og domsmyndigheders arkivalier blevet gennemgået, »udtyndet«, ompakket, restaureret og nyopstillet.

Resultaterne af denne sidste kraftanstrengelse blev i 1975–76 præsenteret for arkivets gæster i form af 4 stencilerede, såkaldte »foreløbige arkivregistraturer«. Landsarkivet kunne i december 1976 med føje være stolt af sig selv; for intet, end ikke den mest velfunderede kritik af hverken opstilling, kassationspraksis eller registraturer, kan rokke ved det formålstjenlige i at have gjort de vigtige politi- og retsarkiver lettere tilgængelige, end de var før. Disse bestræbelser går f.s.v. smukt i takt med de ændrede behov inden for dansk historieforskning, der, med Niels Steensgaards ord, fra omkring midten af 1960'erne i stadig stigende grad orienterede sig mod både teoretiske og empiriske studier af »minoriteter og officielle grupper som hekse, slaver, indianere, højreekstremister, oprørske bønder, kvinder og forbrydere i al almindelighed. Hertil (kom) en frodig blomstring i studiet af folkelige bevægelser, andelsbevægelser, afholdsbevægelser, arbejderbevægelser« (Universalthistorie, samfundshistorie og historisk strukturalisme, Historisk Tidsskrift 1980, s. 91). Med sådanne forskningsområder ligger det nær at gå til et kildemateriale som netop rets- og politiarkiverne.

Den dokumenterede velvilje hos det sjællandske landsarkiv til at sætte ressourcer ind på at lette adgangen til dette relevante kildestof for

4. Jeg har dog en række henvisninger om lønnesæd m.m. i min bog om landbosamfundet, samt i »Husmand og Inderste« (især s. 171–79, 233–50).

forskningen er imidlertid ikke uden videre ensbetydende med, at nyregistreringen er uproblematisk, eller at der med de foreliggende 4 arkivregistraturer blev skabt et vellykket redskab til gavn for arkivets brugere.

Jeg skal i det følgende gennemgå de fire bind, i omvendt rækkefølge. Dels er bind IV og III de mindst omfangsrige med hensyn til sidetal og med hensyn til behandlede arkivfunds; dels er de de mindst problematiske. Bindene II og I fordrer derimod en mere indgående behandling, hvortil kommer at de kan betragtes som en art forarbejder til Harald Jørgensens i 1980 udkomne bog »Thi kendes for ret«. Denne, som bærer undertitlen »Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919«, står som det hidtil seneste resultat af landsarkivets arbejde med de københavnske politi- og domsmyndigheders arkivalier og skal omtales til slut.

Registraturens bind IV vedrører københavnske *skifte- og overformynderiarkivalier* (1976). Bindet er forfattet af Finn Andersen, som har givet korte, undertiden ret så summariske, men alligevel instruktive rids af skifteforvaltningen i København gennem tiderne. Navnlige hans redegørelse for de mildest talt komplicerede jurisdiktionsforhold i hovedstaden indtil 1771 er vellykket. Det er rosværdigt, at der heri omtales samtlige skifteretter og ikke blot de, hvis akter tilfældigvis skal findes i Landsarkivet for Sjælland; og det er ikke mindre rosværdigt, at der samtidig gives henvisning til, hvor der ellers skal søges, hvis man skal uden for landsarkivet.

Imidlertid er den flittige og indforståede brug af skifteretstekniske begreber, der aldrig får en nærmere forklaring, lidt af et minus. Hvor mange ved på stående fod, hvad »kurateller« er, for ikke at tale om »stervbomidler«, »proklamata«, »designationer« eller »tvangsakkord«? (KPD IV, s. 12, 15, 16, 22, 48). Man er ilde stedt, når man på én gang skal have en fremmedordbog og en håndbog i skifteret på bordet for at kunne læse sig igennem dette kodesprog. En ordforklaring ville derfor ikke have været af vejen.

Gad vidst, forøvrigt, hvad filosofien egentlig er bag, at Sø- og handelsrettens skiftearki-

valier 1862–1953 ikke er registreret og opstillet blandt de øvrige københavnske skiftearkivalier, men tværtimod skal søges i Sø- og handelsrettens eget arkivfond (jfr. KPD II, s. 148 og 166 ff). I sandhedens interesse skal dog siges, at der gives præcise krydshenvisninger fra bind IV (s. 48 og 52) til det sted, hvor disse akter skal findes i registratures bind II.

Bind III, vedrørende *tinglæsningsarkivalier*, er ligeledes forfattet af Finn Andersen (1975).

Af praktiske hensyn er de eksisterende københavnske tinglæsningsarkivalier, som det er tilfældet med skiftearkivalierne, blevet skilt ud af de arkivfunds, hvor de proveniensmæssigt hører hjemme. At dét utvivlsomt er en klog disposition – både for brugerne og for dem, der skal ekspedere i arkivalierne – kan der dårligt herske tvivl om. Kun på et enkelt punkt er jeg en anelse forbeholden: »Kopibøgerne for arrester, domme m.m.« (KPD III, s. 34 og 59) havde måske haft en mere naturlig plads blandt de »egentlige« domstolsarkivalier (registratures bind II).

Også i dette bind har Finn Andersen givet korte historiske skitser, her af de vekslende instanser, som har varetaget tinglæsningen i København; men som i bind IV er der problemer med de mange tekniske og juridiske fagudtryk: »Afkaldsprotokoller over tinglæste afkald« eller »fallissementsbekendtgørelser«, for nu at tage et par ekstra pompøse eksempler på uigennemskuelige termer (KPD III, s. 4, 40). Når det gælder begrebet »realregistre« er der dog god hjælp at hente i Harald Jørgensens senere udkomne artikel om »De ældste københavnske realregistre«, som giver en letlæst redegørelse for disse kilder til den ældre københavnske ejendoms historie (Historiske Meddelelser om København 1978, s. 60–70). I registraturen gøres der alt for lidt stads af den såkaldte »Oversigt over kvarterernes fordeling på afdelinger«. Under denne lidt grå overskrift gemmer sig en fortræffelig nøgle til, hvor realregistre skal findes i arkivet idag. At henvisne denne »Oversigt« til s. 75 er derfor alt for beskedent; den burde findes allerede på s. 1.

Bind II bærer titlen »*Diverse domstolsarkiver*« og er forfattet af Finn Andersen, Harald Jørgensen og Margit Mogensen (1976).

Nok omfatter dette bind arkiverne fra ikke mindre end 19 københavnske domstole og retsinstanter; men det rummer ikke, hvad man ellers umiddelbart kunne forledes til at tro, samtlige arkiver af denne type. Dét er vigtigt at få understreget, for der gås i registraturen meget let hen over det faktum, at Landsarkivet for Sjælland blot er én blandt flere institutioner, der opbevarer sådanne arkiver. Forfatterne til denne »foreløbige arkivregistratur« kan selvsagt ikke være uvidende om dette forhold, og der nævnes da også raskvæk – men uden supplerende kommentarer – instanser, hvis akter befinder sig i Rigsarkivet (herunder Forsvarets Arkiver) eller i Københavns Stadsarkiv. Der nævnes Admiralitetsretter, militær retspleje og en Gældskommission før 1771; ligesom der tales om Rådstueretten, Kammerretten, Konsistorialretten og Tamperretten (KPD II, s. 3, 19, 24, 27, 29, 30, 43, 50, 134, 147). Som det absolutte minimum havde det været på sin plads med henvisninger til, hvor materialet fra de nævnte instanser beror idag, som det undtagelsesvis sker i forbindelse med en omtale af Politi- og kommercekollegiet (KPD II, s. 3). Endnu bedre ville det have været med en samlet oversigt over de uigennemskuelige jurisdiktionsforhold i København gennem tiderne, som navnlig i perioden indtil 1771 antog næsten kafka'ske dimensioner. Den skitse, Finn Andersen har givet for skifteretternes vedkommende i bind IV, kunne have tjent som forbillede.

Forud for selve nøglen til de enkelte arkivfonds har forfatterne skrevet kortere eller længere oversigter over de berørte instansers historie og kompetenceområde. Disse oversigter er at opfatte som »administrationshistoriske indledninger« (KPD II, forordet) – hvilket i praksis er ensbetydende med den nøgne beskrivelse af den enkelte, løsrevne institution og netop dens kompetence. Retstinstanserne synes her at fungere i deres egen stille inert, uden nævneværdig påvirkning fra det øvrige samfund. En så »ren« administrationshistorisk tilgang til emnet forekommer

mig gold (jfr. også Grethe Ilsøe, Administrationshistorie. Bidrag til beskrivelse af et forskningsområde, Arkiv 7, 1978–79, navnlig s. 183). Ihvertfald er der ikke megen hjælp at hente for den, der måtte ønske svar på f.eks., hvorfor en domstol opstod, hvorfor den fik just det udseende, og hvorfor den til sidst blev nedlagt.

Et par af disse »administrationshistoriske indledninger« skal kommenteres nærmere. Margit Mogensen har behandlet det københavnske *Bytings* historie, indtil retten blev ophævet i 1771. I dette afsnit vises læseren og brugeren af registraturen hen til originale akter i Generalprokurørens arkiv på Rigsarkivet (KPD II, s. 6). Det er næppe helt forkert, hvis jeg gætter på, at Margit Mogensen har sporet disse eller godt begravede dokumenter med bistand fra Egil Skalls artikel om »Magistratens forretninger i midten af det 18. århundrede« (Historiske Meddelelser om København 1970, s. 11–22, jfr. Margit Mogensen, Københavns byting indtil 1771. En introduktion til arkivet, Arkiv 5, 1974–75, s. 255–59). Som bruger af registraturen ville jeg sætte pris på at blive henvist til Egil Skalls artikel, før jeg blev sendt på selvstændige arkivstudier på Rigsarkivets læsesal.

Det er ligeledes svært at finde argumenter for, hvorfor man leder forgæves efter en omtale af f.eks. et retshistorisk standardværk som Poul Johs. Jørgensens »*Dansk Retshistorie*« (i 6. opl. 1974), som ellers indeholder en indgående diskussion af bytingenes kompetence (f.eks. s. 428–40). I forbindelse med *Christianshavns byting* kunne der – igen med god grund – have været refereret til Axel H. Pedersens behandling af denne domstol i værket om »*Birketing i gl. Københavns Amt 1521–1965*« (1968, s. 37–42).

I 1975 offentliggjorde Harald Jørgensen en artikel om »*Københavns ældst bevarede retsprotokol*« (Historiske Meddelelser om København 1975, s. 7–21). Titlen er misvisende, eftersom den hofretsprotokol fra 1667, der her er tale om, ikke er den ældste. Fra Holmens Admiralitetsretter findes i Rigsarkivet dombøger tilbage fra 1664! Harald Jørgensen henviser imidlertid i registraturen til sin egen artikel, så dét er, som det skal være (KPD II,

s. 17). Men hvorfor er det den eneste henvisning; hvorfor er V. A. Sechers omfattende undersøgelser af det københavnske retsvæsen i 1600-tallet uomtalt? (Bidrag til Københavns Rets- og Kulturhistorie i Kristian IV.s og Frederik III.s Tid 1624–63, Historiske Meddelelser om København 1, 1907; om »gårds- eller hofretten« s. 309–19).

Faktisk er det kun, når det gælder *Søretten* samt *Sø- og handelsretten*, at litteraturhenvisningerne forekommer dækkende. Ellers ser det ud til, at registratures forfattere har valgt enten at se stort på den allerede eksisterende litteratur eller at fortie dens eksistens.

Forskere som Alfred Soman (i Frankrig) og Filippo Ranieri (i Tyskland) har i 1970'erne vist, hvorledes de europæiske notarialarkiver kan rumme private forlig, der snarest har karakter af »retssagssurrogater«, og altså ikke blot protokollationer vedrørende dét, man almindeligvis forbinder med notarialforretninger (Alfred Soman, *Deviance and Criminal Justice in Western Europe, 1300–1800: An Essay in Structure, Criminal Justice History: An International Annual* 1, 1980, s. 2–28. Filippo Ranieri, *Rechtsgeschichte und quantitative Geschichte. Die Verwendung der historisch-quantitativer Methoden bei der Auswertung der Notariatspraxis in der neueren Privatrechtsgeschichte*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1977, s. 333–63). Det er derfor en skam, at det smukt bevarede arkiv fra Københavns *Notarius Publicus* ikke er blevet vist ekstra interesse. Nu kan man til gengæld undre sig over, hvorfor den ene af embedets 4 rækker kopibøger fra tiden mellem 1830 og ca. 1920 (Kopibøgerne for vekselprotester) er kasseret systematisk, mens de 3 resterende rækker (for henholdsvis dokumenter på dansk, dokumenter på fremmede sprog og søforklaringer) er bevaret. Hvad er begrundelsen for denne disposition, og hvem har egentlig foretaget kassationen? (KPD II, s. 125).

De håndfaste »udtyndinger« i *Landsoversamt Hof- og stadsrettens* sagsakter, som landsarkivet ihvertfald selv har foranstaltet, skal jeg vende tilbage til under omtalen af »Thi kendes for ret«.

Også i *Auktionskontorets* arkivalier har lands-

arkivet kasseret. »(Auktionskatalogerne) er gennemgået med henblik på kassation, således at kun kunstauktioner, særlige boer og samlinger er bevaret« (KPD II, s. 115). Siden er der, som det vil ses af Margit Mogensens gode og kontante artikel om »Auktionsvæsen og auktionskataloger i København« (Historiske Meddelelser om København 1980, s. 75–88), blevet færdiggjort et stort systematisk index til dét, der er bevaret (som et plaster på såret?). Det er oplagt, at det sjællandske landsarkiv i dette tilfælde blot har fulgt stier, som var trådt, allerede inden det i 1944 modtog auktionskatalogerne fra perioden mellem 1875 og 1914. Arkivet har derfor formel rygdækning for sin kassationspraksis, som begunstiger den, der søger oplysninger om det finkulturelle i fortiden og om Danmarkshistoriens koryfæer. Denne praksis falder godt i tråd med en anden indarbejdet tradition, som landsarkivet viderefører: nemlig embedsetaterne, som indleder hovedparten af de enkelte arkivfonds i dette bind af registraturen. Vi får navne og data på f.eks. byfogder, byskrivere, underfogder og auktionsdirektører. Vi præsenteres for retspræsidenter, vicepræsidenter og justitssekretærer ved Sø- og handelsretten (heriblandt den eneste kvindelige »retsbetjent«, der er nævnt i registraturen!). I tilgift indvies vi i assessorernes vej til et embede i Hof- og stadsretten og sågar i problemerne med den videre karriere. Hele det store underordnede personale i pyramidens bund, de hvis daglige slid var selve forudsætningen for assessorernes virke, har derimod ikke fået nogen »stat«.

Et par petitesser i forbindelse med disse »stater«, siden det *skal* være: Om Nicolai Stabel, der var dommer i Hof- og stadsretten fra 1771 til 1805 (KPD II, s. 39), hedder det, at han havde en fortid som auditor (ved Søetatens kombinerede Ret, kan det tilføjes). En nok så væsentlig kvalifikation i denne sammenhæng var det givetvis, at han sideløbende med auditorhvervet og dommersædet i Hof- og stadsretten præsiderede i Underadmiralitetsretten. I Poul Frederik Beckmanns karrierebeskrivelse må der iøvrigt være indløbet en fejl, når der skrives, at han var »virkelig assessor (ved Hof- og stadsretten) 5. juli 1793

– 3. juni 1800 (død)« (KPD II, s. 40). Et opslag i registraturens bind I vil afsløre, at han faktisk pr. 5.7.1793 sammen med A. V. F. Bornemann tog sæde i den da nyoprettede Politiret (KPD I, s. 11).

Bind I (1975) vedrører *Politiretten* (1776) 1793–1845; *Kriminal- og politiretten* 1845–1919; *Københavns politichef* 1815–27; *Københavns politica*. 1730–1945. Hertil kommer *udvandringssager* og *Københavns Vagtvern* 1944–47 samt *Kystpolitiet* 1817–1919. Bind I er ligesom bind II forfattet af Finn Andersen, Harald Jørgensen og Margit Mogensen.

Hvad angår registraturens disposition og opstillingen af de enkelte arkivfonds skal der fra et brugersynspunkt ikke rettes indvendinger imod, at arkivalierne fra *Københavns politier* er brudt op i fire tidsafsnit: 1) tiden indtil 1793, 2) 1793–1863, 3) 1863–1919 og 4) tiden efter 1919, omend der med en sådan opstilling har måttet brydes med »de allerstrengeste proveniensprincipper« (KPD I, s. 97). Omvendt er opretholdelsen af en på en gang fyldig og kaotisk saggruppe som de »udtagne journalsager, saglig ordnet« i såvel politidirektørens som politiinspektoraternes arkiv absolut ingen gevinst. Ganske uanset de forsøg, man fra landsarkivets side har gjort for at presse en systematisk ned over journalsagerne, der forekommer »udtaget« i tidens løb af mere eller mindre uransagelig grunde, føles savnet af et ordentligt index til disse mange »udtagne sager«.

Det virker vildledende, at »Journal over sager og dokumenter nr. 1« (KPD I, s. 101) samt »Hovedjournaler 1793–1944« (KPD I, s. 109 og ikke s. 107, som der fejlagtigt står på s. 101) findes opstillet i *Københavns politis* arkivfond, når denne lange journalserie i virkeligheden også er hovednøglen til *Politirettens* arkiv, der registreres før politiarkivet. Klart betænkeligt er det ligeledes, at »De bevarede arkivalier fra 1776–93, der belyser politimesterens dømmende virksomhed i den såkaldte »politiret« ... af praktiske grunde (er) udskilt af politimesterarkivet og anbragt i spidsen for Københavns Politirets arkiv 1793–1845« (KPD I, s. 99). Bag disse rokeringer i politiets og Politirettens arkivalier gemmer

sig det dilemma, landsarkivet har stillet sig selv i, fordi det partout har villet skille akterne i separate grupper: som et afkast af henholdsvis politimester (direktør) embedets dømmende og udøvende kompetence. En sådan sondring er på forhånd dømt til at mislykkes. Først med 1849-grundlovens løfteparagraffer, der blev ført ud i livet med den store retsplejereform i 1919, blev politi- og anklagemyndighed adskilt fra den dømmende myndighed. Så at ville sætte skel dér, hvor grænserne mellem det udøvende politi, det administrative politi, det anklagende politi og det dømmende politi i realiteten var fuldstændig flydende, er uheldigt. Jeg vil tro, at en slavisk, kronologisk opstilling for det første gør mindre vold på den datidige virkelighed og for det andet byder på et klarere overblik end den valgte »tematiske«, hvor domsakterne følges af den udøvende myndigheds akter.

Også i bind I ægger landsarkivets mangel på interesse for at se politimyndighedernes historie i lyset af, hvad der sker i det omgivende samfund, til modsigelse. Det forekommer lidt fattigt, at institutionernes udvikling enten ansues som en simpel funktion af det voksende befolkningstal i hovedstaden, eller kort og godt tilskrives hans kongelige majestæts personlige indgriben (KPD I, f.eks. s. 71, 77, 78). At oprettelsen af en kollegial *Politiret* i København i 1793, som det postuleres af Harald Jørgensen, udelukkende skulle bunde i et næsten privat opgør mellem Hof- og stadsretten og Højesteret om den korrekte behandling af tyvssager (KPD I, s. 3), kan ligeledes illustrere, hvordan billedet fortegnes, når den større samfundsmæssige kontekst ignoreres, og institutionerne betragtes som i et vakuum. Såvidt jeg kan se, må oprettelsen af denne politiret forstås på baggrund af den pressede situation, politiet befandt sig i under de omfattende folkelige protestaktioner, der rullede hen over København i foråret 1793. Som modtræk så den absolutistiske stat sig i denne – den franske revolutions – epoke nødsaget til at skabe en mere »sikker« og velfungerende politimyndighed i hovedstaden (Henrik Stevnsborg, For »at fremme og opretholde den fuldkomne borger-sikkerhed«. Om oprettelsen af Københavns

Politiret i 1793, *Politihistorisk Selskabs års-skrift* 1981, s. 21–44; samme, *Fra Den store Udfejlsesfest til Tømmerstrejken: Om førindustriell, folkelig protest i København i sidste halvdel af det 18. århundrede, Fortid og Nutid* 28, 1980, s. 590–94).

Også i bind I af arkivregistraturen er der langt mellem litteraturhenvisningerne. På de ialt 234 sider er der siger og skriver to henvisninger til andre forskeres arbejder (KPD I, s. 88 og 95). Men skønt politihistorie notorisk er et lidet dyrket felt, er det helt uforståeligt, at Harald Jørgensen hverken trækker på eller forholder sig til de få, der trods alt har beskæftiget sig med emnet (en historiografisk oversigt over den vigtigste politihistoriske litteratur findes i: Henning Koch, *Politimyndighedens oprindelse (1681–1684) – organisation og beføjelser*, Kriminalistisk Institut Københavns Universitet 1980, offentliggøres i *Historisk Tidsskrift* 1982, under udgivelse). F.eks. er det unødvendigt, at den første politimesterinstruks fra 1683 forbigås i fuldstændig tavshed. (Skal man tro registraturen, blev der først skabt præcise retningslinier for politimesterens myndhedsområde i 1691, d.v.s. 9 år efter, at han var tiltrådt (KPD I, s. 75)). For selvom hverken Kristian Hvidt (*Politimester og Politiret i København. Et bidrag til studiet af enevældens retspleje, i Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75 års jubilæum, 1964, s. 82–96*) eller Fogtmans re-skriptsamling gengiver 1683-instruksens ordlyd, gør de trods alt opmærksom på dens eksistens. Og selvom instruksens først for nylig er blevet genfundet og dens tilblivelse sat i en samfundsøkonomisk ramme (Henning Koch, *anf. arb.*), ses dens indhold immervæk refereret i en københavnhistorisk »klassiker« som Oluf Nielsens »Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse« fra 1889 (bd. 5, s. 484). Igen i forbindelse med det historiske rids af *Kriminal- og politiretten* ville det have været hensigtsmæssigt, om der med støtte i J. Svane-Mikkelsens vægtige afhandling fra 1969 om »Københavns politi og forholdet til offentligheden omkring enevældens ophør« (*Historiske Meddelelser om København 1969, s. 55–164*) havde været forsøgt en egentlig perspektivering af billedet af denne domstol, som skabtes i just de år,

hvor statsforfatningen bevægede sig fra absolutisme til konstitutionelt monarki.

I bind I af de »foreløbige arkivregistraturer« er de enkelte arkivfunds, som i bind II, gerne indledt med en embedsetat; men som dér er det langtfra alle personalekategorier, der har fået deres »stat«. Udover lange lister med dommere og justitssekretærer ved henholdsvis Politiretten og Kriminal- og politiretten er der minibiografier af f.eks. politimestre, politidirektører og vicepolitidirektører. Det er under alle omstændigheder inkonsekvent, at der ikke er lavet tilsvarende »stater« over politiinspektørerne, mens det – sammenholdt med de principper, der også er fulgt i bind II – vel var at forvente, at eksempelvis det »omfattende kontorpersonale«, som havde deres gang i politidirektørens sekretariat mellem 1919 og 1945 (KPD I, s. 90), er forblevet en anonym masse.

»Thi kendes for ret« af Harald Jørgensen er udgivet af Rigsarkivet i 1980 i serien af »Administrationshistoriske studier«. Denne serie er et håndgribeligt resultat af »det rådsinitiativ, som blev taget af Statens humanistiske Forskningsråd i foråret 1975, da man besluttede at igangsætte et forskningsprojekt vedrørende den danske lokaladministrations historie ca. 1660–1868« (Harald Jørgensen, *De første resultater af forskningen i lokaladministrationens historie, Forskningen og Samfundet* 4. årg., nr. 3, marts 1978, s. 14). Fremfor alt er Harald Jørgensens bog dog et barn af landsarkivets nyregistrering i 1960'erne og 1970'erne af de københavnske politi- og retsarkiver, idet navnlig bind I og II af de »foreløbige arkivregistraturer« som tidligere antydet må betragtes som forarbejder til »Thi kendes for ret«. Imidlertid har Harald Jørgensen nu til en vis grad inddraget allerede eksisterende litteratur om sit emne, ligesom han har foretaget supplerende arkivstudier uden for det sjællandske landsarkiv. På disse to væsentlige punkter adskiller hans bog sig altså fra registraturerne. Jeg savner stadig V. A. Sechers undersøgelser af det københavnske retsvæsen i 1600-tallet. Jeg savner også stadig Kristian Hvidts artikel om »Politimester og politiret i København«, for slet ikke at tale om

et pionerarbejde som J. L. A. Kolderup Rosenvinges »Grundrids af den danske Politiret« (2. udg. 1828). Alligevel er det naturligvis et stort plus, at »Thi kendes for ret« er forsynet med et noteapparat, som giver indgang til den anvendte litteratur. Her træffer man bl.a. værker af Jens Engberg og Torben Wanscher, som i 1976 i et på én gang heftigt og indtrængende nødråb satte spørgsmålstegn ved de kassationer, Landsarkivet for Sjælland har foretaget i de københavnske politiarkiver. De gjorde gældende, at landsarkivet med sine »udtyndinger« – i bedste fald i ubetænksomhed og i værste fald med gustent overlæg – havde intet mindre end læderet politiarkiverne. Stribevis af centrale akter til belysning af den tidlige arbejderbevægelses historie var røget i papirmøllen, mens »overklasse-aktstykker« om f.eks. indretningen af et pissoir ved Det kgl. Teater med nænsom hånd er blevet bevaret for eftertiden (Arkiv 6, 1976–77, s. 86–98). Også Claus Bjørn var rystet: »det forekommer næsten utroligt, at disse kassationer . . . er sket så sent som for ganske få år siden, hvor enhver med blot den mindste fornemmelse af hvad der foregår indenfor dansk historieforskning vil have erfaret, at netop materiale om vilkårene for samfundets underste lag – dem, der hyppigt kom i kontakt med politiet – har været genstand for en stadig stigende interesse« (Fortid og Nutid 27, 1977, s. 268).

I dét nummer af tidsskriftet Arkiv, hvor Jens Engberg og Torben Wanscher rejste deres anklager, fik Harald Jørgensen lejlighed til en replik. Med en konstant betoning af den autoritet, som en livslang gerning inden for arkivvæsenet har givet, går denne replik i brechen for de stedfundne kassationer. Arbejdsgangen i kassationsforretningerne beskriver Harald Jørgensen således: »De anvendte metoder var de sædvanlige. Man skånnede materialet, der var ældre end 1870, og man bevarede ligeledes alt relevant protokolmateriale. Man besluttede endvidere at bevare hver 10. årgang af de lange rækker af domssager og journalsager intakt, mens de mellemliggende år blev gennemgået pakke for pakke og sag for sag« (Arkiv 6, 1976–77, s. 103). Ved denne gennemgang tog kassator,

igen ifølge Harald Jørgensen, »de hårde handsker på« (samme, s. 100).

Går man ind i registraturen ses, at der er kasseret energisk i *Københavns politis* journalsager helt tilbage til 1860 (KPD I, s. 110), og at *Kriminal- og politirettens* arkiv af landsarkivet i de 8 år mellem 1966 og 1974 brutalt er blevet skåret ned fra ca. 725 til ca. 385 hyldemeter (KPD I, s. 46–47). Igen er det journalsagerne, der har måttet holde for.

Også i »Thi kendes for ret« berøres disse kassationer, som retfærdiggøres med en henvisning til de indvundne hyldemeter og med, at protokolmateriale jo er intakt (Thi kendes for ret, herefter TKR, s. 324). Nøjagtig samme argumentation genfindes, når det gælder kassationerne i *Landsover- samt Hof- og stadsrettens* sagsakter (TKR, s. 349). Af arkivregistraturens bind II kan aflæses, hvad rydningen af ialt ca. 172 hyldemeter i denne domstols arkiv har »kostet«. Fra tiden efter 1870 er der idag udelukkende bevaret mindre fragmenter af Landsover- samt Hof- og stadsrettens »pådomte sager« fra alle andre år end 1879, 1889 o.s.v. med 10-års intervaller frem til 1919. For de »forligte og hævdede sager«s vedkommende har udtyndingerne sågar ramt dokumenter helt tilbage til 1840 (KPD II, s. 70–73).

Kassationer kan naturligvis være berettigede, og ihvertfald er de uundgåelige al den stund, at det danske arkivvæsen ikke råder over ubegrænset plads. På den anden side er der vist ingen tvivl om, at Jens Engberg og Torben Wanscher sætter fingeren på et meget ømt punkt, når de borer den i det sjællandske landsarkivs kassationsprincipper. For uanset »replikken« og uanset defensoratet i »Thi kendes for ret« kan man stadig føle sig i vildrede. Lad mig blot nævne et par af de påtrængende spørgsmål, som landsarkivet lader stå ubesvaret: Hvorfor er protokollerne fredet på forhånd, er de da vigtigere end de løse akter; hvad gør netop 1870 til en naturlig skillelinie (som endda ikke respekteres); hvad er tanken med »samples«, som betyder at sagsakterne er bevaret i deres helhed fra enkelte, tilsyneladende tilfældigt udvalgte 10-år, mens der til gengæld er kasseret skånselsløst fra de mellemliggende perioder; hvorfor ar-

bejdes der med disse 10-års intervaller og ikke med hvert 5. eller for den sags skyld med hvert 25. år? Og hvorfor »samples« frem for sammenhængende »serier«?

De supplerende arkivstudier til »Thi kendes for ret« har utvivlsomt været en sejt og stenet vandring; men den har været umagen værd. Den har f.eks. betydet, at en domstol som den københavnske Rådstueret nu er blevet sat i en naturlig sammenhæng, skønt dens arkivalier ikke befinder sig i Landsarkivet for Sjælland men i Københavns Stadsarkiv.

Selv om der med Harald Jørgensens bog endelig foreligger en bredt anlagt fremstilling af de civile københavnske domstoles historie over et tidsrum på ikke mindre end ca. 250 år, er der imidlertid stadig store udforskede labyrinter på vores landkort, så længe den militære retspleje og søværnets jurisdiktioner ikke er undersøgt. Harald Jørgensen er selv klar over problemet, men søger på forhånd at imødegå den eventuelle kritik med en påstand om, at »Den militære retspleje og dens institutioner er ... en verden for sig, (der ikke) synes ... at have påvirket eller haft nogen større indflydelse på udviklingen af de civile domstole« (TKR, s. xii). Argumentet holder ikke. Modsat Harald Jørgensen er jeg aldeles overbevist om, at det ville være ulejligheden værd at sammenstille, for at tage et eksempel, justitsprotokollerne fra de københavnske krigsretter med de tilsvarende protokoller fra den tidlige inkvisitionskommission (1686–1771). I Københavns kommandantskabs justitsprotokol 3, 1696–1704 i Forsvarets Arkiver gives der således eksempler på, at inkvisitionskommissionssager er blevet protokolleret hér, midt blandt krigsretssagerne (fol. 9–14, 16–17), i stedet for i kommissionens egen protokol.

Harald Jørgensen opfatter denne tidlige inkvisitionskommission som en civil instans, formentlig fordi dens akter idag befinder sig i Landsarkivet for Sjælland. Ret besat var kommissionen dog snarest en militær institution (jfr. også TKR, s. 92, 209, 211); og hvis den ikke i en senere fase, fra 1771 indtil den blev ophævet i 1842, havde haft en civil Hof- og stadsretsassessor som leder, havde dens akter givetvis idag skullet søges i Forsvarets

Arkiver. Det er også svært at komme uden om, at der var et fast kontingent af militære dommere i den civile Politiret fra 1701 til 1771 (efter 1708: Politi- og kommercekollegiet), ligesom der omvendt sad civile dommere i en af søværnets stående kommissionsdomstole i 1680'erne (Henrik Stevnsborg, Normer og sanktioner i et førindustrielt storbyfund. Prostitutionen i København i sidste halvdel af det 18. århundrede, udgivet licentiatafhandling, Historisk Institut, Københavns Universitet 1978, s. 34).

Meget tyder derfor på, at forbindelserne mellem det civile retsvæsen og militærets og søværnets domstole i praksis har været knyttet anderledes tæt, end Harald Jørgensen vil anerkende. Allertungest vejer imidlertid, at den såkaldte *inkvisitoriske* procesform, som i løbet af 1700-årene totalt fortrængte den *akkusatoriske* inden for strafferetsplejen (Henrik Stevnsborg, Fra »samfundets« til »statens« strafferetspleje, Kriminalistisk Instituts stencilerie nr. 13, Københavns Universitet 1981), fandt vej til de civile domstole efter først at have været grundigt afprøvet ved forsvarets og marinens mange og vidtforregnede jurisdiktioner. Principielt må derfor insisteres på, at der tages behørigt hensyn til hovedstadens fuldstændige domstolsstruktur og ikke blot til enkelte mere eller mindre vilkårligt afgrænsede sider heraf. Forresten griber Harald Jørgensen også selv en enkelt gang til sagsakter fra Den beredne Livgarde for at kaste lys over den civile Borgrets historie (TKR, s. 412, note 3).

Det er lidt af en gåde, understreges det flere steder i »Thi kendes for ret«, at de københavnske domstole indtil midten af det 18. århundrede øjensynlig har pådømt et forsvindende lille antal straffesager (TKR, s. 12, 15, 30, 47, 82, 84, 182). Ser man på strafferetsplejen dengang, er det måske ikke så gådefuldt endda. Først i 1751 blev det gjort til en fast regel, at det offentlige af egen drift skulle rejse sådanne sager; indtil da måtte den, der mente sig forurettet almindeligvis selv tage initiativ til påtalen og samtidig betale sagsomkostningerne af egen lomme (til bl.a. varetægtsfængsling af den sigtede og til retsgebyrerne). På denne baggrund kan det

næppe undre, hvis privatmand tænkte sig om en ekstra gang, inden han eller hun gik til domstolene med en straffesag, jfr. også de tidligere omtalte forlig i notarialprotokollerne, der kan ses som en art – mindre omkostningskrævende – »retssagsurrogater«.

Tanken om, at de mange løse brikker må sættes i mønster og de store linier trækkes op, som den kommer til udtryk i 3 »Tilbageblik« i »Thi kendes for ret«, er sympatisk. Så meget mere skuffende er det, at dette, som i de »foreløbige arkivregistraturer«, først som sidst sker inden for rammerne af domstolens og arkivernes eget lille, isolerede univers uden større interesse for, hvad der skete udenfor. Som en rød tråd løber gennem disse »Tilbageblik« spørgsmålet om, hvorvidt domstolene og deres embedsmænd selv har kunnet påvirke lovgivningsmagten med hensyn til de organisatoriske regler for deres eget daglige virke, iøvrigt en problemstilling der også er antydet i Forskningsrådets »administrationshistoriske projekt« (Harald Jørgensen, *De første resultater* . . . , s. 14, 16). Harald Jørgensen kan påvise »et positivt samvirke mellem de forskellige led indenfor datidens administrative system og (vise,) at ikke alle ændringer havde deres oprindelse fra den centrale myndighed. Der kunne komme forslag nedefra« (TKR, s. 147). Dette var f.eks. tilfældet, da byfoged og byskriver i 1758 tog initiativ til at anlægge realregistre for Københavns daværende 12 kvarterer (TKR, s. 20–23). En sådan iagttagelse er selvsagt værdifuld; men det skal erindres, at udtrykket »nedefra« ikke er et synonym for de menige arbejdsbier. Som i arkivregistraturerne er det dommere samt retsbetjente og embedsmænd af de højere charger, der har interesse. Det er ikke noget tilfælde, at det tidlige 1800-tals store retslærde Anders Sandøe Ørsted placerer sig som den ubestridte topscorer i personregisteret med ikke mindre end 17 henvisninger (TKR, s. 445).

Med belæg i politikammerrettens *domprotokoller* hævdes s. 222, at der i 1792 »blev . . . forelagt politimesteren 669 sager . . . til afgø-

relse«. Tallet kan umulig være rigtigt. En simpel optælling af de behandlede sager ved rettens tre sæt *forhørsprotokoller* viser helt anderledes store tal: henholdsvis 891, 837 og 1041, d.v.s. ialt 2769 behandlede sager i 1792 (Henrik Stevnsborg, *For »at fremme og opretholde* . . . , s. 29). Uoverensstemmelsen er af en sådan størrelsesorden, at den ikke lader sig forklare med, at et antal sager er blevet udskudt til det følgende år, hvoraf må sluttes, at politikammerrettens domprotokoller er en kilde, der ikke tåler at stå alene.

»Thi kendes for ret« har sine svage punkter. Men på trods heraf; og på trods af, at skrivestilen gennemgående er præcis så knirkende og knastør som de gamle støvede aktstykker, er »Thi kendes for ret« et uomgængeligt vidnesbyrd om, *hvor* meget længere man kan komme end tilfældet er i landsarkivets arkivregistraturer, når relevant litteratur inddrages, og når der tillige forskes i andre arkiver.

Arkivregistraturerne er, som det fremgår af titlen, »foreløbige«. Tør man være så optimistisk at håbe på, at de ved lejlighed tages op til revision, og at de finder deres endelige udformning i et snævert samarbejde mellem samtlige de arkiver, som idag opbevarer kilderne fra de københavnske politi- og domsmyndigheder? I betragtning af, at det i langt de fleste tilfælde vil være de stencilerede registraturer, landsarkivets gæster vil se og bruge; og i betragtning af, at rets- og politiarkiverne tegner til at ville få en central placering i de kommende tiårs historieforskning, burde dette arbejde prioriteres højt.

Bent Egaa Kristensen: En bog om den radikale historikertradition

Jens Chr. Manniche har tidligere i nogle tidsskriftartikler behandlet forskellige sider af den historikertradition, der har domineret i dansk historievidenskab fra 1880'erne og i hvert fald frem til omkring 1970, som forfatteren selv udtrykker det.¹ Nu foreligger der fra hans side

1. Jens Chr. Manniche: »Den radikale Historikertradition«, Aarhus 1981; tidligere artikler »Tysk-kritisk skole og fransk-kritisk skole. Et bidrag til studiet af historieteoretiske synspunkter i Danmark«, *Historisk Tidsskrift* bd. 75,

en samlet undersøgelse af denne traditions grundlag. Værkets titel, »Den radikale Historikertradition«, er i høj grad dækkende for indholdet, da det hermed pointeres, at traditionen er formet af et forskerkollektiv og at sammenknytningen af historie og radikalisme er en central synsvinkel i værket.

Værkets centrale figur er således Kr. Erslev, men Manniche inddrager, i højere grad end det tidligere er gjort, J. A. Fridericia i undersøgelsen ved siden af Erslev. Forfatteren trækker derefter linjerne op i forhold til næste generation ved en karakteristik af P. Munchs, Erik Arups og Aage Friis' stilling til de synspunkter som traditionens første generation efterlod. Når Manniche betegner traditionen som »radikal« i politisk forstand, tilknyttet det politiske miljø der senere blev til partiet Det radikale Venstre, har det sin grundelse i det grundsynspunkt, at en videnskabsteoretisk undersøgelse ikke blot kan nøjes med at se på videnskabsinterne forhold. Den videnskabsteori og de opfattelser af historiske sammenhænge, der ligger til grund for traditionens videnskabelige arbejde, bliver til på en samfundsmæssig baggrund, som via forskellige former for ideologi har en eller anden form for indflydelse på historievidenskaben, såvel som på andre videnskaber. Denne sammenkædning af videnskab og ideologi er et grundsynspunkt, hvorpå hele værkets udformning hviler (p. 2).

Manniche har hentet inspiration i den svenske idéhistoriker Sven-Eric Liedmans analyser af ideologiens rolle i humanvidenskaberne og forholdet mellem ideologi og videnskab i samfundet.² Ideologiens rolle i humanvidenskaberne er i flg. Liedman begrundet i deres samfundsmæssige funktion. Enhver videnskab har således en *ekstern* videnskabelig anvendelse; mens naturvidenskabernes vigtigste anvendelse er *materiel* (d.v.s. i produktionen), og f.eks. juraens rolle er *administrativ*, er hu-

manvidenskabernes anvendelse overvejende *ideologisk*. Hermed menes videnskabens anvendelse for at påvirke menneskers forestillinger, d.v.s. bekræfte styrke eller forandre vurderinger og normer vedrørende verden og mennesker, religion, kunst, politik og moral og alt andet, som har med menneskelige forhold at gøre. Med Liedman definerer Manniche begrebet ideologi neutralt som en mere eller mindre distinkt forestillingsverden med indbyrdes nært forbundne accepterede sandheder, vurderinger og normer om menneskers handlinger, om samfund og historisk udvikling og om naturen (p. 31).

Selv om det naturvidenskabelige videnskabsbegreb har præget humanvidenskaben og man derfor har set det som et ideal ikke at lade sig besmitte af ideologiske opfattelser i det omgivende samfund, har dette p.g.a. fagets genstandsområde været umuligt at undgå. Da faget historie omhandler alle menneskelige forhold gennem tiderne har det altid været med til at påvirke menneskers forestillinger om tilværelsen lige som det modsatte har været tilfældet. Ud fra denne synsvinkel kan også videnskabelige tekster underkastes ideologisk analyse. En sådan tekst er, som det med et Liedman-citat udtrykkes, »forfattet af et menneske med et verdensbillede og en samfundsposition, og sporene af dette må altid kunne søges i den videnskabelige fremstilling« (p. 32). Der vil således altid være både en teoretisk og en ideologisk dimension i videnskaben.

På det teoretiske plan er de enkelte videnskaber under indflydelse fra mere overordnede videnskabsteoretiske strømninger med ideer om, hvad videnskab og videnskabelig erkendelse er, hvordan de skal drives, hvilke sammenhænge, der er interessante og relevante at beskæftige sig med, samt hvordan tingene i verden hænger sammen. Der er således en klar sammenhæng mellem viden-

Kbh. 1975 p. 39–59. »Traditioner i dansk historiografi« og »Den radikale historieskrivning« hhv. p. 189–202 & p. 233–63 i Niels Christensen, Jens Chr. Manniche og Uffe Østergaard (red.): »Tradition oprud og formidling. Diskussion om historisk metode og teori på Historisk Institut 1973–78«, Særtryk 1, Den jyske Historiker, Aarhus 1979.

2. Hovedværket er Sven-Eric Liedman: »Motsatsernes Spel. Friederich Engels och 1800-tallets vetenskap« 1–2, Lund 1977. Jvf. tillige »Den historisk-kritiska skolan i idéhistorisk belysning«, Scandia bd. 41, 1975 p. 249–69.

skabsteori og ideologi, et forhold Manniche betegner som en funktionssammenhæng; en bestemt videnskabsteori vil normalt i en given historisk sammenhæng fungere sammen med en bestemt ideologi, selv om dette forhold kan ændre sig under ændrede historiske betingelser.

Historisk forskning foregår som en sammensat og kompliceret proces på mange planer samtidig; men Manniche finder det ud fra en analytisk betragtning muligt at adskille og beskrive en række niveauer, der indgår i processen, og som mere eller mindre klart kan genfindes i den færdige tekst. Forfatteren anfører i relation hertil en række analysebegreber, som en egentlig tilbundsgående historioGRAFISK analyse efter hans mening burde involvere, samtidig med at den burde forsøge at vægte deres indbyrdes betydning for den videnskabelige situation og udvikling (p. 28).

På et overordnet niveau kan man tale om en *historieopfattelse*, der dækker over de teoretiske og empiriske opfattelser af og antagelser om den historiske virkeligheds beskaffenhed, som i en eller anden forstand indgår i en historisk undersøgelse. I *metoden* operationaliseres denne opfattelse med henblik på tilrettelæggelsen af en bestemt undersøgelse, d.v.s. at begrebet dækker over de regler og normer for en videnskabelig undersøgelse, som er gældende inden for en bestemt historikertradition. På et elementært analyseplan er der en række *teknikker*, som er betinget af kildematerialet, d.v.s. som er specifikke for de typer af materiale, der stilles spørgsmål til; mest centralt kildekritikken, men også statistiske metoder etc. *Tilsammen* holdes disse felter sammen af *historieteorien*, d.v.s. de videnskabs-teoretiske overvejelser specielt vedrørende faget historie, som styrer forskningsprocessen, og som afspejles i det færdige produkt.

Selv om Manniche mener, at det overstiger værkets ambitionsniveau at operationalisere disse analysebegreber, ligger de alligevel på flere måder til grund for undersøgelsen, da det netop er nogle af disse sammenhænge forfatteren søger at analysere og beskrive.

I overensstemmelse med det skitserede forhold mellem de forskellige begreber vil historieopfattelsen særligt kunne spores i den mere

omfattende *syntese*, mens metode og teknik især vil præge den snævrere *analyse*, og jo snævrere den er, jo mere vil teknikken (kildekritikken) dominere. Forfatteren fremhæver i forlængelse heraf, at videnskabelige teorier kan have forskellige grader af *ideologisk mangetydighed*. Ideologien hhv. teorien kan ligge så langt udenfor teksten, at dette vanskeliggør analysen og jo mere af ideologien, der befinder sig uden for teksten, desto mere mangetydig er denne i ideologisk henseende. En fysisk teori kan f.eks. forenes med mange slags forestillingsverdener, men den kan alligevel underkastes en ideologisk analyse, for det er ikke en hvilken som helst, den kan forenes med (p. 33).

Tilsvarende mener forfatteren at man kan tale om elementer, der er videnskabsteoretisk mangetydige, d.v.s. de kan forenes med flere (men ikke med alle) videnskabsteoretiske grundpositioner. Indenfor faget historie gælder dette f.eks. kravet om kildekritik, som er forenelig med både en historistisk og en positivistisk grundposition. Generelt sagt synes især teknikker at være ideologisk og videnskabsteoretisk mangetydige. Metoder og teorier er det i aftagende grader, således at der ned gennem niveauerne i det ovenfor skitserede begrebsapparat er en stigende grad af ideologisk mangetydighed eller indifferens.

Manniche fremhæver, at han, på linje med de forskellige forsøg, der har været på at anvende Thomas S. Kuhns paradigmatteori i den nordiske historiografiske forskning, finder at en totalitetsbetragtning af de videnskabelige forskningsprocesser og deres produkter er nødvendig. Der er imidlertid efter anmelderens mening en afgørende forskel i den måde hvorpå Manniche realiserer dette totalitetsperspektiv i forhold til de forskellige forsøg på at anvende paradigmebetragtningen. Således anvender f.eks. Birgitta Odén i sine undersøgelser af Weibull-traditionen den opdeling af paradigme-begrebet i fem forskellige komponenter, som er foretaget af Håkan Törnebohm: Videnskabsideal, videnskabsopfattelse, verdensbillede/perspektiv, etisk opfattelse og æstetisk opfattelse. Odén analyserer materialet i relation til disse fem begreber, uden at der siges noget om hvilket forhold,

der er mellem de forskellige komponenter, der analyseres hver for sig uden nogen bestemt sammenhæng, således at et totalitetsperspektiv ikke etableres. Manniches bestemmelse af forholdet mellem ideologi og videnskab og analysebegreberne omfatter derimod en teori, der følger de forskellige niveauer sammen i en struktur, således at der bliver tale om en ordnet helhed.

Forudsætningerne for den radikale historikertaditions udvikling må på baggrund af ovenstående overvejelser søges i det videnskabs-teoretiske og ideologiske klima, som traditionsbærerne befandt sig i, både som historikere og som samfundsvæsener. Humanvidenskaberne var i anden halvdel af 1800-tallet præget af et spændingsforhold mellem konkurrerende forskningstraditioner, hvoraf den ene, *historismen* med baggrund særlig i tysk historisk videnskab, var den dominerende indenfor faget historie, mens den anden, *positivismen*, slår igennem efter ca. 1870.³ For historismens vedkommende er det særligt den idealistiske filosofi, med baggrund i romantikken, som indgår i historismen, forfatteren fremstiller, idet han tager en række centrale repræsentanter for denne retning op: W. v. Humboldt, L. Ranke og J. G. Droysen, samt C. Paludan-Müller, der på dansk grund repræsenterer historismen i generationen forud for Erslev. Manniche fremhæver tillige kildekritikkens betydning for historismen og nævner de kildekritiske principper, som bl.a. Ranke praktiserer dem; undersøgelse af kildens samtidighed og vidneforhold, af dens eventuelle tendens, troværdighedsvurdering og afhængighedsproblemer.

I billedet af positivismen indgår, dels et rids af H. T. Buckles og John Stuart Mills grundsynspunkter, dels en mere omfattende redegørelse for Harald Høffdings forfatter-skab. Høffding er central for den unge radikale historikergenerations videnskabssteoretiske skoling, og han betegnes i denne forbindelse som en filosofisk mentor for 1870'erne

enerationen. Politisk lå han på linje med dem, med venstreprægede synspunkter, og i sin filosofi var han i høj grad præget af positivistiske strømninger. (p. 100) Manniche mener, at der kan iagttages nogle klare lighedspunkter mellem den tyske historisme og positivismen, som de bl.a. fremtræder hos Høffding, idet begge retninger mener at sand viden ikke består i en ophobning af kendsgerninger, men i erkendelse af sammenhængen mellem tingene eller fænomenerne. M.h.t. denne erkendelse er der imidlertid en afgørende videnskabs-teoretisk forskel, idet sammenhængen for historisterne kun kan anes eller forstås ved en *intuitivt præget indlevelsesmetode*. Heroverfor fastholder Høffding *erfaringen som kilde til erkendelse*, at verden kan forklares rationelt og at humanvidenskaberne ikke som videnskaber er væsens-forskellige fra naturvidenskaberne. Karakteristikken af Harald Høffdings synspunkter leder frem til en bestemmelse af den politiske ideologi, der gør det rimeligt at betegne traditionen som radikal. Der er tale om et fælles fold af politiske synspunkter, der indgik som integreret led i deres historieopfattelse. Forfatteren søger at indkredse det miljø og den ideologi, der i perioden efter 1864 udviklede sig i den københavnske akademiker verden; det miljø de radikale historikere voksede op i, præget af den kulturkamp, som foregik i provisorietiden. Det påvises, hvorledes de radikale akademikere på baggrund af den danske samfundsstruktur, kunne opfatte sig selv som stående over klasserne, som bærere af helhedens interesser, som repræsentanter for almenvellet, og det påvises hvilken sammenhæng der er mellem deres politiske ideologi og faktiske placering i samfundet. Manniche sammenfatter i kort-hed radikalismen, hvad angår samfundsopfattelsen: »*Frihed og lighed – politisk, økonomisk og kulturelt*; dette er de overordnede begreber, hvori der indgår et centralt begreb som *social retfærdighed, beskyttelse mod undertrykkelse*. Dertil *rationalitet og oplysning og bevidstgørelse; antimilitarisme; ejendomsrettens spredning; classesamar-*

3. Dette spændingsforhold mellem to forskningsretninger indenfor 1800-tallets videnskaber er hovedemnet for 1. bind af Liedmans i note 2 nævnte værk, som Manniche da også støtter sig til.

bejde, samtidig med en erkendelse af samfundets klassekarakter« (p. 132).

Det er et hovedsynspunkt i værket, at det afgørende brud mellem den af historismen prægede historievidenskab omkring 1880 og den unge radikale historikergeneration først og fremmest manifesterede sig i sidstnævntes tilknytning til positivistiske videnskabsideal-aler. Kildekritikken udgør efter forfatterens mening næppe i sig selv modsætningspunktet; det empiriske er noget centralt for både historismen og de radikale historikere. Kildekritikkens betydning ligger mere i at den, som led i videnskabernes almindelige professionaliseringsbestrebelse, bliver et væsentligt aspekt i uddannelsen og systematiseres i et helt andet omfang, end det tidligere var sket i Danmark.

I holdningen til og hovedforestillingerne om syntesen slog den radikale ideologi desuden klart igennem, og *det* er nok – ved siden af og knyttet sammen med de videnskabs-teoretiske anskuelser – det andet centrale moment, der gør det rimeligt at tale om, at den radikale tradition betegner noget nyt i forhold til den hidtil dominerende historistiske tradition (p. 133).

Forfatteren søger dernæst at følge udviklingen i Kr. Erslevs kildekritiske synspunkter fra de tidligste studieår og frem til de afhandlinger, hvor kildekritikken er fuldt udviklet. Denne undersøgelse tjener til at kaste lys over sider af Erslevs videnskabsideal og visse centrale aspekter i hans udvikling som historiker.

Ved sin introduktion af de kildekritiske principper er Erslev klart inspireret af tysk historisk videnskab, og kritikken beskæftiger sig med de historiske beretninger. De kildekritiske undersøgelser giver anledning til en række afhængigheds- og tendensanalyser, der ved siden af samtidighedsbestemmelse må siges at udgøre hovedindholdet i den nye kritiske metode. Forfatteren fastslår, at Erslev her nøje går i Rankes fodspor og i det hele taget står på kildekritikkens almindelige stade (p. 155).

Arbejdet med kildekritikken når et højdepunkt for Erslev omkring 1890, idet han afklarer og udbygger sine teoretiske synspunk-

ter, ofte i polemik mod forgængere og samtidige. Det centrale for Erslev er her at betragte materialet enten som andres observationer eller – vigtigere – som råmateriale for egne observationer. Historie er i dette lys en erfaringsvidenskab på linje med naturvidenskaberne, med regler og metoder, som i hvert fald ikke i princippet adskiller sig fra disses. Erslevs anliggende er i høj grad mulighedsbetingelserne for objektiv viden om fortiden. Sondringen mellem levn og beretning har Erslev hentet hos de tyske teoretikere; han henviser selv til Droysen og angiver andetsteds kendskab til Bernheims »Lehrbuch«, men disse synspunkter overtages ikke slavisk (p. 174). Manniche finder det imidlertid bemærkelsesværdigt, at Erslev i sin lærebog – »Grundsætninger« – kun i ringe grad synes at kunne frigøre sig fra den tradition, for hvem undersøgelsen af historiske beretninger står i det kildekritiske centrum, til trods for at han i flere af de samtidige afhandlinger samler opmærksomheden om kilden som levning. Først med »Historisk Teknik« i 1911 har han formået at formulere teoretisk den indsigt, der her demonstreres i praksis.

Selv om Erslev i sine konkrete arbejder – f.eks. afhandlingen om Kalmarsbrevet – ved undersøgelsen af kildens sammenhæng med dens ophavssituation, praktiserer en vekselvirkning mellem kildefortolkning og helhedsopfattelse, der svarer til den s.k. hermeneutiske cirkel, er det imidlertid ikke et forhold, der kommer til udtryk i hans teoretiske formuleringer. Erslev har ikke erkendt dette forhold, fordi han i overensstemmelse med sin positivistiske selvforståelse opfatter forskningsprocessen som en lineær bevægelse. Det må efter forfatterens mening være derfor, at Erslev på trods af tilløb til det modsatte, sætter et skarpt skel mellem levn og beretning, i stedet for at skelne mellem to forskellige sluttemåder, som han senere gør i »Historisk Teknik«. Manniche søger først og fremmest at finde ud af, hvad der er Erslevs opfattelse af den historiske rekonstruktion eller metode. Dette er det grundlæggende tema i forfatterens undersøgelse af Erslevs kildekritiske forfatterskab. Hverken i »Grundsætninger« eller andre dele af dette forfatterskab er der imid-

lertid en systematisk beskrivelse af forskningsprocessen som helhed, og forfatteren må slutte, at Erslev ikke har blik for, at der skulle være særlige problemer forbundet hermed. (p. 163 og 181)

Kildekritikken stod så centralt i Erslevs (og Fridericias) indsats, at den kom til at fremstå som det egentlig selvstændige videnskabelige element i faget. Derved blev kildekritikken *en norm for faget*; en norm som alle tilsluttede sig uanset om de opfattede sig som positivister eller historister. (p. 207) Kildekritikken havde netop karakter af et fælles fundament, der nærmede de to retninger til hinanden, idet kildekritik og empiri indgår med vægt i dem begge, trods ideologiske modsætninger.

Sammenhængende med synet på kildekritikken som den centrale historiske metode udvikledes en *forskningsetik*, hvis karakteristika var krav om saglighed, fordomsfrihed og upartiskhed. Betydningen på længere sigt var, at denne forskningsetik – ofte uproblematisk – viderførtes af den næste generations historikere. Manniche mener at gennemslagskraften i Erslevs senere sontring mellem historieforskning og historieskrivning formentlig ligger i dette forskerideal. Konsekvenserne heraf for traditionen blev en forsigtighed og skepsis over for historiske undersøgelser, som bevægede sig ret meget ud over det kildeanalytiske plan. (p. 210)

Kildekritikkens udformning som den centrale metode fører til en række problemer omkring den historiske rekonstruktion, og synteseproblemet har da også for en eftertid stået som »det skær traditionen kuldsejlede på«. Manniche søger derfor nærmere undersøgt hvorledes den forholdt sig til syntesen.

Med udgangspunkt i den nyere historioGRAFISKE litteratur diskuterer forfatteren begrebet »syntese« og dets indhold; det afgørende mål, efter hans mening, være at en sådan fremstilling behandler hele *samfundet*, og ihvertfald omfatter en så lang periode, at der er tale om en udvikling. »Syntesen må altså indebære nogle synspunkter på, dels hvordan det pågældende samfund hænger sammen, dels hvordan og hvorfor det udvikler sig, som det gør«. (p. 215) Manniche fastslår på denne

baggrund, at syntesen, i Erslevs og Fridericias selvforståelse, indgår i den videnskabeligt arbejdende historikers arbejdsområder. En syntese båret af udviklingstanken og en tro på lovmæssigheder er således et centralt, måske endda konstituerende element i en ordentlig historievitenskaber. Erslev kombinerer i sine arbejder udviklingstankegangen med en strukturbestemt betragtning af samfund. Erslev opererer med, hvad han kalder en *komparativ* metode, hvis grundlæggende præmis synes at være at samfund (og institutioner) følger bestemte udviklingsmønstre. Dette kommer eksempelvis til udtryk i »Valdemarernes Storhedstid«, hvor undersøgelsens grundlæggende præmisser netop er udviklingstanken og en samfundsbeskrivelse baseret på den komparative metode.

De generelle forestillinger, der bruges til opbygningen af helhedsbilledet og de faktorer, der trækkes frem som væsentlige i udviklingen, kan vanskeligt skilles fra ideologien. (p. 241) Dette er f.eks. tilfældet med opfattelsen af statsmagten i »Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse«. Overfor de forskellige samfundsklasser – aristokrati, bønder, gejstlighed og borgerskab – står en kongemagt, hvis primære opgave det er at skabe og holde ro og orden i samfundet, at gøre ret og sikre rigets enhed. Det hovedsynspunkt vi møder her, at en enkelt gruppe ikke skal styre – og da slet ikke aristokratiet – og at statsmagten skal regere til hele folkets bedste og især forhindre at nogen klasse undertrykker »folket«, optræder igen og igen.

Det er almindelig accepteret og gentaget så ofte, at det har karakter af en etableret kendsgerning, at Erslevs bidrag til Danmarks Riges Historie ikke er en syntese og at det heller ikke var god historieskrivning. Forfatteren finder imidlertid ikke denne vurdering rimelig, idet der her er givet et sammenhængende bud på et nyt syn på Danmarks historie. Erslevs bind af DRH er som hans andre synteser et værk gennemsyret af den positivistisk prægede radikale videnskabsteori og historieopfattelse. Der er tale om en sammenhængende helhedsopfattelse af udvikling og forandring i det danske samfund i middelalderen, og det er en opfattelse som dermed i det væsentlige

adskiller sig fra den tradition de radikale historikere gør op med. Manniche efterlyser derfor de æstetiske normer hvorpå ovennævnte vurdering, som også Erslev synes at have været trykket af, bygger. Dette spørgsmål ser forfatteren sig imidlertid ikke i stand til at besvare. (p. 259)

Erslevs senere synteser, »Den romerske Kejserertids Kultur« og »Det sekstende Aarhundrede«, finder Manniche mere præget af større vægt på idealistiske forklaringer end tidligere; men han pointerer samtidig at der ikke i den radikale historieopfattelse indgår en enkelt overordnet teori om sammenhænge i historien, som har forrang for alle andre forklaringsmodeller på den måde, at den altid vil prioritere visse forklaringsmodeller frem for andre. Resultaterne er at synteserne indenfor den radikale tradition er præget af multikausale forklaringer, der giver fremstillingerne et noget flimrende skær, fordi de grundsynspunkter, der trods alt findes, ofte brydes af andre forklaringer. (p. 274 f.)

Manniche mener, at Erslev havde ret, da han i rektortalen 1911 beklagede, at der ikke i hans generation var fremkommet en stor samlet syntese over Danmarks historie, men fastslår samtidig, at ovenstående analyse viser, at der ikke er nogen grund til at tage dette – eller andre udsagn – til indtægt for manglende synteseevner eller syntesebevidsthed hos grundlæggeren af den radikale historievidenskabelige tradition.

Det er påvist af forfatteren, at det ideologiske element var af bærende karakter i de radikales syntesebestræbelser. Deres videnskabelighedsbegreb, der satte videnskabelighed lig med objektivitet, gav imidlertid, da man blev opmærksom på problemet, anledning til anfægtelser m.h.t. syntesens videnskabelighed. Man fik derved et *objektivitetsproblem*, som det aldrig, indenfor videnskabstraditionens rammer, lykkedes at få løst samtidig med at syntesens mulighed, som en integreret del af videnskabeligheden, fastholdes. Der er altså tale om et modsætningsforhold, som ikke blev løst og næppe heller kunne løses uden at der måtte foretages fundamentale ændringer i videnskabsbegrebet. Erslevs forsøg i 1911 bragte ham ikke videre mod en afklaring.

Det er givet, at de radikale historikere, i hvertfald i deres praksis, har givet videnskaben en politisk funktion, udsprunget af deres samfundsenngagement, og ikke har set nogen nødvendig modsætning mellem de to ting. Deres engagement i samfundsanliggender var således også et engagement som professionelle historikere og ikke kun som almindelige samfundsborgere. Det er et spørgsmål om historiens »nytte«, d.v.s. fagets samfundsmæssige betydning, relevans og funktion overhovedet var et problem for de radikale historikere. (p. 314)

Erslev kombinerer i følge Manniche historismens forestillinger om de humanistiske fags nytte for det enkelte menneske med positivismens tillid til samfundsvidenskabernes nytte for samfundet. Erslev fastslår imidlertid også, at det er det rent videnskabelige moment, der så at sige afgør den effekt historien har. Videnskabsbegrebet synes således ikke at give plads for en historie, der er »nyttig« ud over den rene erkendelse, men i lys af den radikale ideologi, er det vanskeligt at drage den konklusion, at faget skulle være »unyttigt«. Erslevs problem, som vi finder det i 1911-skrifterne, opstår snarere af at han her forestiller sig, at dramatiske begivenhedsskildringer virker stærkere end videnskabelige tilstandsanalyser.

I 1911 udmøntede Erslev sine teoretiske overvejelser over faget i nogle skrifter, der kom til at stå som kronen på hans indsats i bestræbelserne på at videnskabeliggøre historien. Disse skrifter – primært »Historisk Teknik« og »Historieskrivning«, men tillige i et vist omfang rektortalen »Vort Slægtleds Arbejde i dansk Historie« – har haft en tungtvejende indflydelse på traditionens videre udvikling. Forfatteren karakteriserer dem med rette som fascinerende læsning, der er udtryk for en stadig søgende, udogmatisk tænkning omkring fagets grundlæggende problemer, men de er samtidig svære at få hold på p.g.a. deres konfliktyldte formuleringer og uafklarethed. (p. 325)

I forhold til »Grundsætninger« indeholder »Historisk Teknik« m.h.t. kildeteorien nogle fundamentale ændringer. Mens Erslev tidli-

gere havde delt *kilderne* i to kategorier, levn og beretninger, gjorde han i HT denne sondring *funktionel*, d.v.s. til en sondring der ikke er begrundet i den enkelte kildes egenskaber, men i hvordan de bruges af historikeren. Det bliver med andre ord en funktion af problemstillingen om kilden udnyttes som levn eller beretning.

Dette funktionelle kildebegreb implicerer en ændret opfattelse af historikerens rolle i forskningsprocessen. Hvor forskeren tidligere betragtedes som et næsten passivt registreringsapparat, hvis opgave »blot« var at udskille objektive kendsgerninger af materialet, så tildeles han nu en langt mere aktiv rolle. Denne opfattelse blev langt fra accepteret af Erslevs elever, der dels fandt den gamle sondring mellem levn og beretning mere håndterlig end den funktionelle kildefinition, og dels ikke kunne forstå nødvendigheden af de teoretiske implikationer, som lå deri. Man må også konstatere, at den er uforenelig med den objektivitetsopfattelse, som tidligere er beskrevet.⁴

Den videnskabsteoretiske baggrund for Erslevs overvejelser er i flg. Manniche den nykantianske strømning i Tyskland omkring århundredskiftet. Der er ikke tvivl om, at de nykantianske synspunkter i den udformning Heinrich Rickert gav dem, har udøvet en vis indflydelse på Erslev og fået ham til at overveje hvad historisk videnskabelighed er. Vigtigt er her det synspunkt, at det objektive element i videnskab for nykantianerne ikke er en overensstemmelse med den i sig selv kaotiske virkelighed, men derimod *metoden*. Virkeligheden har således ikke nogen struktur i sig selv, men får det først, når videnskabsmanden kommer til og med sin udvælgelse og forenkling bringer orden i den. (p. 340) Her kommer altså også et udvælgelsesprincip ind, idet virkeligheden opfattes som kaos, hvor videnskabsmanden må foretage en udvælgelse mellem væsentligt og uvæsentligt og ordne det udvalgte.

Erslev har imidlertid ikke villet give slip på sin oprindelig positivistisk farvede videnskabsopfattelse. Løsningen har han da fundet i sondringen mellem historieskrivning og historievidenskab – en sondring han har kunnet hente belæg for hos Høffding – hvor en række af de karakteristika, nykantianerne i forlængelse af historismen tillægger historien overfor naturvidenskaberne, efter Erslevs mening karakteriserer specielt historieskrivningen. Manniche fastslår i den forbindelse at Erslevs 1911-skrifter ikke kan siges at udgøre noget samlet hele, idet der i Erslevs overvejelser i HT afspejles et brud mellem to opfattelser af videnskabelighed. Erslev indrømmer således det erkendende subjekt en væsentlig betydning i erkendelsesprocessen, men i og med at historikerens egne nutidserfaringer spiller så vigtig en rolle, er det svært at se, hvorledes det subjektive »spøgelse« undgås. Dette berøres imidlertid ikke i HT. I modsætning hertil finder forfatteren, at videnskabsidealet i »Historieskrivning« er umiskendeligt positivistisk, således at det er et åbent spørgsmål om dette videnskabsbegreb i sig selv udelukker en videnskabelig syntese. På den anden side synes der med kravene om observerbarhed, dokumentation og sikkerhed at være lagt alvorlige hindringer i vejen for en syntese. (p. 361)

I en vis forstand giver denne videnskabelighed kun anvisning på problemløsninger af begrænset omfang, og snarere synes det videnskabelige ideal at være den minutiøse kildekritiske afhandling, hvor de fleste af disse videnskabelighedskrav kan opfyldes. Den ideologiprægede syntese må derfor erklæres for *for* subjektiv til at være videnskab, men da den på den anden side ikke helt kan opgives af historikere, bliver problemet at skaffe plads til den på anden måde i tilknytning til faget.

Det er et spørgsmål om de tilløb til en accept af det erkendende subjekts rolle i erkendelsen og forskningsprocessen, der kan konstateres i disse skrifter, overhovedet fik nogen gennemslagskraft, som følge af udformningen

4. Dette forhold mellem en materiel og en funktionel kildefinition og implikationerne heraf m.h.t. erkendelsens grundlag er nærmere behandlet af Karsten Thorborg i »Arbejdspapirer til historisk metode« I-II, Historisk Institut (v. Københavns Universitet) 1975-76.

af »Historieskrivning«. Forfatteren konstaterer at Erslevs løsning på de faglige problemer først og fremmest bestod i at sætte problemerne udenfor parantes, henføre dem til en ikke-videnskabelig gren af faget og fastholde et klart positivistisk videnskabsideal. (p. 362)

Manniche konkluderer på denne baggrund, at der for Erslevs og Fridericias efterfølgere var to udviklingsmuligheder i forhold til det dilemma Erslev havde peget på uden at kunne løse det: På den ene side en videnskabelig historie defineret af et objektivitetskrav og en tanke om sammenhængende udvikling; som de mest fremtrædende repræsentanter for denne retning anfører forfatteren Erik Arup og P. Munch. På den anden side en historie, der erkendte en udvalgsproblematik, som vanskeliggjorde det samme objektivitetskrav og fokuserede på det forskende subjekts belastning af videnskabeligheden med en tendens til at ende i relativisme; som repræsentant for dette standpunkt fremhæves Aage Friis. (p. 394)

Manniche mener at det for en umiddelbar betragtning ser ud som om dansk historievitenskaber fra omkring 1930'erne gik ind i en fase kendetegnet af meget ensartethed omkring videnskabsopfattelsen, præget af den ovenfor anførte anden udviklingsmulighed (Friis') karakteriseret ved en udskillelse af ideologien (»afideologisering«) og koncentration om metoden som den intersubjektive fælles norm i et ellers subjektivt præget fag, kort sagt garanten for den videnskabelighed, der trods alt måtte være. Man fik derved en empirifikseret, ateoretisk eller ligefrem teori-fjendsk, syntesefornægtende videnskabelighed med en relativistisk opfattelse af resultaterne.

Med denne udvikling fra 1930'erne »etableredes et videnskabeligt fællesskab, som man måske maliciøst med et udtryk fra en diskussion om litteraturvidenskabens historie i Sverige kan kalde »én hellig almindelig kirke«. Det herskede ubestridt indtil slutningen af 1960'erne, da studenter»oprøret« virkelig fik sat gang igen i faglige diskussioner om videnskabelighed, samfundsrelevans, engagement og faglige genstandsområder. Det skabte en opbrudssituation præget af krisefornemmel-

ser, men også af ny optimisme og bestræbelser på faglig fornyelse«. (p. 399)

Det er i denne sammenhæng Manniches intentioner med værket må ses, idet han fremhæver at det netop i denne situation er nødvendigt at vide, hvad det er for en tradition, der skal gøres op med. Sigtet er således at kortlægge de synspunkter, der har haft så stor betydning for dansk historievitenskaber i dette århundrede. I forfatterens fremhævelse af det s.k. studenteroprør som anledning til den kritiske ransagelse, der bryder traditionens dominans, fremgår det, at det er på baggrund af denne udvikling han ser sit arbejde. Dette udgangspunkt kommer også til udtryk i de centrale problemstillinger, der ligger til grund for undersøgelsen: traditionens holdning til objektivitetsproblemet, fagets genstandsområde og metoder, historievitenskabens samfundsmæssige funktion, dens »nytte« og sammenkædningen af videnskab og politisk praksis – emner, der særlige blev aktualiseret i denne sammenhæng.

Det standpunkt hvorudfra forfatteren anskuer traditionen er således primært 1970'ernes metode- og teoridebat, samt den formulering problemerne har i denne debat. Manniche tegner på denne måde et billede af de linjer, der fører fra Erslevs og Fridericias fastlæggelse af traditionens grundlæggende positioner og frem til de problemer den står overfor i 1970'erne.

Analysen af den radikale ideologi, der så at sige bærer Erslevs og Fridericias fremstillinger, må fremhæves som et af værkets væsentligste bidrag til forskningen. Denne analyse vil uden tvivl sætte diskussionen om Erik Arup og hans omstridte Danmarkshistorie i et nyt lys, idet forfatteren påviser, at mange af de udslag af radikal tankegang, som eftertiden især har hæftet sig ved hos Arup, allerede findes hos Erslev og Fridericia.

Værket er således centreret om at undersøge den videnskabsteoretiske opfattelse, der præger traditionen, og den sammenhæng der er mellem videnskaben og den radikale politiske ideologi. I og med at traditionen med rette kan karakteriseres som radikal, bliver der rammet en kraftig pæl gennem den påstand om en objektiv, værdifri forskning, som

var en hovedhjørnesten i den (ny)positivistiske videnskab der særlig stod for skud i studenteroprørets ideologikritiske bølge.

I denne forbindelse vil anmelderen imidlertid ikke undlade at bemærke en tendens af et vist ideologikritisk tilsnit, der stedvis kommer til udtryk i analysen af den radikale ideologi i Erslevs praktiske synteser. Der er her *enkelte steder* i påvisningen af visse materialistiske træk hos Erslev, tale om en glidning i retning af at kritisere Erslev for ikke at være konsekvent materialistisk i sine forklaringer af udviklingen. Eksempelvis fremhæver Manniche at Erslev i »Den romerske Kejsertids Kultur« nok er opmærksom på at de religiøse strømninger har et materielt grundlag i samfundstilstandene, men forfatteren fremhæver samtidig at dette fortaber sig i rent idealistiske forestillinger om åndslivet og at forklaringerne dermed holder sig på et utilstrækkeligt plan. (p. 265–69)

Det ligger altså i forfatterens synsvinkel at anskue udviklingen ud fra sit slutpunkt; et synspunkt, der er gennemført konsekvent og med held i værket, men et synspunkt som også må have sine begrænsninger. Udviklingen i Erslevs kildekritiske synspunkter undersøges således med henblik på at belyse den videnskabsopfattelse, der kommer til udtryk heri. Forfatteren behandler især denne virksomhed ud fra de konsekvenser, der fik for traditionen, at Erslev kun beskæftiger sig med kildekritikken og tilsyneladende ikke var opmærksom på, at den øvrige del af forskningsprocessen kunne være behæftet med særlige problemer. Manniche afslutter denne del af undersøgelsen med en vellykket karakteristik af det præge traditionen på lidt længere sigt fik, som følge af at kildekritikken blev gjort til en norm for faget, og af at der tillige udvikledes en forskningsetik, der lagde vægt på saglighed, fordomsfrihed og upartiskhed.

Der er imidlertid også i denne betragtning en tendens til at kritisere Erslev for ikke i 1890'erne at have blik for de indsigter han senere nåede frem til i sine 1911-skrifter. (jfr. p. 177 og p. 190) Erslev kritiseres ligeledes for

at være for koncentreret om kildekritiske problemer (selvfølgeligheder), mens han overhovedet ikke udtaler sig om forskningsprincipper eller metode;⁵ med andre ord en kritik svarende til den, der i 1970'erne blev rejst mod traditionen for ensidigt at beskæftige sig med kildekritiske detail-spørgsmål og negligere grundlæggende metode- og teoriproblemer.

Overfor dette synspunkt må det imidlertid fremhæves, at den type af undersøgelse af berettende kilders afhængighedsforhold og troværdighed Erslev gennemfører i sine kildekritiske afhandlinger, i retrospektiv kan forekomme at være en selvfølgelighed, men at dette ikke var tilfældet i 1880'erne og 90'erne, og at den måde hvorpå Erslev gennemfører disse undersøgelser tværtimod er ny – et synspunkt jeg skal forsøge at uddybe i det følgende.

Ligesom Manniche ved at påpege sammenhængen mellem ideologi og videnskab må siges overbevisende at have »rehabiliteret« traditionens grundlæggere m.h.t. eksistensen af syntesebestræbelser og synteseevner, er der efter anmelderens mening grundlag for, under en anden synsvinkel, også at revurdere traditionens kildekritiske bestræbelser. Jeg finder dette muligt ud fra en betragtning, der så at sige anskuer traditionens udvikling den modsatte vej af den Manniche er gået, ud fra dens begyndelsespunkt. En betragtning der således tager udgangspunkt i selve brudsituationen. Ved at fastslå på hvilken måde Erslevs synspunkter er banebrydende og således i højere grad undersøge hans udvikling i forhold til samtidens opfattelse, kan man e.m.m. også forklare nogle af de problemer, forfatteren har måttet lade stå hen.

Manniche karakteriserer flere steder i værket Erslevs videnskabsteoretiske standpunkt som positivistisk, i modsætning til en historistisk-hermeneutisk opfattelse repræsenteret ved Johannes Steenstrup og Caspar Paludan-Müller. I forlængelse af dette fremhæver forfatteren at kildematerialet for hermeneutikerne er »et springbrædt til indlevelse i tidli-

5. Dette er et gennemgående tema, jvf. p. 162 f.

gere tiders menneskers motiver og handlinger«; mens det centrale for Erslev er »at betragte materialet enten som andres observationer eller – vigtigere – som råmateriale for egne observationer«. Dette er efter min mening en god karakteristik af forholdet. Der er imidlertid i denne forbindelse grund til at fastslå, at de to videnskabsopfattelser også kommer til udtryk i *kildekritikken*, idet de kildekritiske begreber og tilgangen til kilderne i det hele taget er bestemt af de videnskabs-teoretiske positioner.

De to positioner, der her er tale om, har jeg tidligere, i en karakteristisk af forholdet mellem Erslevs og Paludan-Müllers kritik, betegnet som hhv. *levnkritik* og *overleveringskritik*.⁶

At Erslev har været opmærksom på, hvad den forskellige tilgang til kilderne disse positioner indebærer, fremgår for så vidt af de kildekritiske afhandlinger. Det er et tilbagevendende tema, at Erslev, fremfor at basere kritikken på en historisk betragtning af de berettende kilder som Paludan-Müller f.eks. gør det, fremhæver selve resterne af fortiden som det fundament, kildekritikken må bygge på. I afhandlingen »Henrik af Æmeltorp i de ægte og uægte Kilder« har han mere prægnant end andre steder påpeget en afgørende forskel i tilgangen til kilderne: »Naar vi er kommet til andre Udslag end vore Forgængere, ligger det i dette simple, at vi har læst *Kilderne forfra*, medens man tidligere læste dem bagfra, ikke ihukommende at det var denne uheldige Maade, hvorpaa Fanden læser Bibelen«.⁷

At Paludan-Müller læser kilderne bagfra, som Erslev her formulerer det, fremgår af anvisningerne i de propædeutiske forelæsninger.⁸ Historiens stof er for Paludan-Müller overleveringen, de berettende kilder. Denne overle-

vering kommer historikeren i møde i de nyere fremstillinger, men han må for at forske søge tilbage til overleveringen i dens oprindelige renhed. Dette foregår ved at han følger de citater, hvortil de nyere fremstillinger støtter sig, og ved hjælp af dem kan han ved fortsat læsning nå tilbage til deres kilder, samt måske, hvis de er bevarede, nå til kundskab om de oprindelige kilder, monumenterne. Denne læsning bagfra er også indbygget i definitionen af forholdet mellem de to kildekritiske begreber Paludan-Müller opererer med, »Monument« og »Kilde«, idet historikeren gennem citaterne søger tilbage til kilderne og gennem disse til Monumenterne, hvis de er bevarede. Monumenterne er netop det slutpunkt, historikeren kan nå til gennem overleveringen, hvis den oprindelige kilde er bevaret.

Der ligger heri en historisk betragtning af overleveringen, som er fremmed for renaissance og oplysningstidens historikere, men typisk for historismen. En betragtning der må forstås ud fra det forhold, at arbejdet for tidligere tiders historikere grundlæggende bestod i at bygge videre på den berettende overlevering, der forelå for dem, ved at skrive denne af, gøre tilføjelser dertil og udmale de heri beskrevne tilstande, således som vi kender det fra tilblivelsen af den middelalderlige årbogslitteratur og dennes videre bearbejdelse hos Hans Svanning, Huitfeldt, Niels Krag, Hamsfort m.fl.⁹

Erslevs læsning forfra af kilderne har sin baggrund i ønsket om at nærme den historiske videnskab mest muligt til naturvidenskabernes og komme så nær som muligt til den her rådende direkte iagttagelse af fænomenerne. Da al erkendelse stammer fra sans-

6. Jvf. min anmeldelse af Leo Tandrup: »Ravn« i dette tidsskrift bd. 29:1, p. 36–56, som jeg henviser til for en uddybning af dette forhold.

7. »Henrik af Æmeltorp i de ægte og uægte Kilder«, H. T. 7 r. V, Kbh. 1898 p. 489–519, citatet p. 510–11 min fremhævning.

8. Caspar Paludan-Müller: »Indledning til Historiens Studium«, 1880, manuskript i Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling 2470, 4°. En udgave heraf i Historisk Instituts skriftsrække, under tilsyn af Karsten Thorborg og Kai Hørby, er under forberedelse.

9. Påvisningen af dette forhold er et hovedanliggende i Erslevs forfatterskab, jvf. således »Erik Plovpennings Strid med Abel. Studier over ægte og uægte Kilder til Danmarks Historie«, H. T. 6 r. II, Kbh. 1890 p. 359–442 samt »Henrik af Æmeltorp«. Jvf. tillige talrige eksempler i »Grundsætninger for historisk Kildekritik«, Kbh. 1892 og »Historisk Teknik. Den historiske Undersøgelse fremstillet i sine Grundlinjer«, Kbh. 1911.

ning, må enhver beretning, i følge denne opfattelse, i sidste instans bygge på fortællinger af øjen- eller ørevidner til begivenheden. På baggrund af dette skelner Erslev mellem *førstehandsvidner*, der har deres kundskab umiddelbart fra egne iagttagelser, og *andenhandsvidner*, som har deres kundskab middelbart fra andre. Ved siden af denne *absolutte skelnen* mellem vidnernes placering i forhold til begivenhederne, indfører Erslev en *relativ skelnen* m.h.t. beretningernes placering i overleveringen, en skelnen mellem *primære* og *sekundære kilder*.¹⁰

Erslev tager således udgangspunkt i selve begivenheden og anskuer overleveringen herudfra; hans læsning af kilderne starter derfor med de dele af overleveringen, som ligger begivenheden nærmest, og fortsætter fremad mod hans egen tid, idet han kronologisk set fjerner sig mere og mere fra begivenheden – det er dette Erslev sigter til når han siger, at han *læser kilderne forfra*.

De to opfattelser, der her er skitseret, kan også karakteriseres som (kritisk) traditionsforvaltning og direkte iagttagelse af fortiden, idet de implicerer forskellige holdninger til kilderne, historiens stof. For Paludan-Müller er dette stof som nævnt overleveringen. Historikeren modtager kundskab om fortidens begivenheder ved overlevering fra de foregående slægter og bearbejder dette stof til erkendelse. Det er fordi overleveringen opfattes som et væld, der bærer vidne fra fortiden til nutiden; at *overleveringen skal tros til den modbevises*; overleveringen lignes således også med menneskeslægtens erindring.

Denne opfattelse må nødvendigvis medføre en mere traditionsbundet historieforskning end den erslevske, fordi den i overleveringen gældende opfattelse skal påvises at være urigtig, før en anden kan sættes i stedet. Hertil bidrager også det forhold, at dokumenter og arkæologiske fund ikke i sig selv kan lægges til grund for den historiske forskning. De skal placeres i forhold til den berettende overlevering før, det kan afgøres hvad de bærer vidne om.

For Erslev er historiens stof derimod *alle levn af fortidens menneskeliv*.¹¹ Erslev stiller sig dermed i en friere mere aktiv position i forhold til materialet end Paludan-Müller, direkte overfor de bevarede rester af fortiden, af hvilke han udskiller de kendsgerninger, som indgår i rekonstruktionen af fortiden. På denne baggrund må det fastslås at Erslev ikke indfører en fast defineret størrelse, »kildekritikken«, i dansk historievidenskab. Erslev *udvikler* derimod *en* kildekritik ud fra sin positivistiske videnskabsopfattelse. En analyse af Erslevs kildekritiske forfatterskab i relation til de samtidige udenlandske metodeteoretikere – Droysen, Bernheim og senere Langlois & Seignobos – viser da også, at de erslevske principper er udviklet ret så selvstændigt i forhold til disse udenlandske kollegers synspunkter.

Dette forhold giver således en forklaring på hvorfor en så væsentlig del af Erslevs forskerindsats er koncentreret omkring de kildekritiske problemer; ligesom det på baggrund af den indtil da rådende traditionsforvaltning bliver klart hvorfor Huitfeld-kritikken spiller en stor rolle i Erslevs arbejde.

Paludan-Müllers overleveringskritiske holdning kan efter min mening bidrage til at forklare mange af de ellers ret isolerede træk i den med Erslev samtidige, konservative romantiske strømning, som Johannes Steenstrup repræsenterer. Steenstrups voldsomme respekt for bl.a. Saxos værk, og hans uvilje mod at acceptere resultaterne af brødrene Weibulls undersøgelser heraf, har således sin mere videnskabelige begrundelse i traditionsforvaltningen – man kan sikkert også påpege alment politiske begrundelser.

På baggrund af dette »overleverings«-begreb bliver det også mere forståeligt og rimeligt, at Erslev lægger stor vægt på, at han i sin kritik går forudsætningsløs til kilderne, idet der, i modsætning til Erslevs levnbetragtning, for Paludan-Müller (og Steenstrup) altid på forhånd foreligger en opfattelse af fortiden, som de skal tage stilling til – og tro, hvis de ikke kan modbevise den. I forlængelse af

10. Erslev: »Grundsætninger« hfv. §§ 23–24 & 12–13.

11. Jvf. Erslev: »Historie« i Salmonsens Konversationsleksikon 1. udgave bd. VIII, Kbh. 1898 p. 963–72, p. 963.

70'ernes positivismekritik er man måske ellers tilbøjelig til at opfatte dette som almindeligt positivistisk pral, på linje med påstanden om den værdifri forskning, der indgår i den logiske empirismes videnskabsbegreb, mens det altså her har en mere specifik betydning.

Jeg kan på baggrund af ovenstående godt acceptere Manniches opfattelse af kildekritikken som et fælles accepteret »teorineutralt« element i 1930'ernes danske historieforskning. Jeg opfatter det imidlertid ikke som en på forhånd givet egenskab ved kildekritikken, men ser det som et resultat af udviklingen. Dette stiller efter min mening et spørgsmålstegn ved Manniches bestemmelse af kildekritikken som ideologisk mangetydig, således som det fremgår af hans begrebsapparat. At det derimod *analytisk* forholder sig sådan, at det ud fra den enkelte kildekritiske analyse kan være vanskeligt, eller umuligt at bestemme den videnskabsteoretiske position, der kommer til udtryk heri og at de grundlæggende teoretiske præmisser på denne måde kan siges at ligge langt uden for teksten, har forfatteren derimod ret i.

Den betragtning af Erslevs opfattelse på baggrund af de i samtiden eksisterende synspunkter, som i det foregående er skitseret for kildekritikkens vedkommende, kan e.m.m. også bidrage til at uddybe Manniches analyse af syntesens placering i traditionen. I sin diskussion af begrebet »syntese« undersøger Manniche ikke, hvorledes Erslev selv formulerer det problem, der i vore dage almindeligvis kaldes synteseproblemet. Forfatterens definition af begrebet er imidlertid velegnet til at forbinde og forklare Erslevs og Fridericias spredte ytringer og indkredser ikke mindst noget centralt i deres praktiske syntesearbejder. På den anden side er Manniche ikke i stand til at forklare, hvorfor samtiden (og Erslev selv) ikke fandt at hans bidrag til Danmarks Riges Historie var en syntese og ydermere ikke mente, at det var god historieskrivning.

Jeg mener at de normer – som Manniche

efterlyser – der begrundes denne opfattelse, er at finde i det, der med Paludan-Müllers ord kaldes den pragmatiske historieskrivning. Denne historieskrivning søger at fremstille begivenhederne efter de herskende retninger og ledende personligheder, så deres betydning af sig selv træder frem for læseren. Der er klare ligheder mellem disse betragtninger og teatret, idet hensigten med fremstillingen er at bringe læseren i en position, hvor han er i stand til at opleve de konkrete begivenheder, hvorigennem udviklingen foregår.¹² En undersøgelse af Erslevs fremstilling i DRH, på baggrund af de publicerede forarbejder hertil, viser, at Erslev har forsøgt at tilgodese både de kunstneriske intentioner, der ligger i den livfulde og anskuelige skildring af fortiden, og de videnskabelige krav om dokumentation og kritik, der kommer til udtryk i hans forskning; men dette har ikke været muligt for Erslev. Det fremgår tillige af indledningen til hans bind af DRH, at han har tilstræbt en sådan livfuld skildring, men at kildematerialet har lagt alvorlige hindringer i vejen for dette.¹³

Det er altså Manniches fortjeneste at have påvist at Erslev (og Fridericia) performativt opererer med et syntesebegreb, der klart adskiller sig fra det ideal, der ligger til grund for Erslevs bidrag til DRH. Dette forhold peger efter min mening på, at der sker et skred i Erslevs opfattelse af den historiske fremstillings karakter og indhold; en udvikling, der så vidt jeg kan se, modsvares af et brud i Erslevs opfattelse af den videnskabelige erkendelse. Manniche mener at den påviste videnskabsopfattelse, indbefattende en syntese baseret på udviklingstanken og den komparative metode, også gør sig gældende i »Historieskrivning«. Dette finder anmelderen dog, at der er grund til at sætte et spørgsmålstegn ved, selv om man må indrømme at netop dette skrift er så dunkelt og modsætningsfyldt, at det er overordentlig vanskeligt at trænge til bunds i deri.

Det er fra flere sider fremhævet, at Erslev i

12. Jvf. tillige Tandrup-anmeldelsen p. 50–51.

13. Erslev: »Den senere Middelalder«, Danmarks Riges Historie bd. II, Kbh. 1898–1905 p. 12 f.

»Historieskrivning« gør sig til talsmand for en empiristisk »scissors and paste« eller mosaikopfattelse af den historiske erkendelse.¹⁴ Karsten Thorborg har således påvist, at Erslev sætter et *princielt skel* mellem den måde hvorpå historikeren etablerer sine kendsgerninger, og den måde, hvorpå han eller hun danner sig en helhedsopfattelse af sit erkendelsesobjekt. Thorborg betegner denne opfattelse som *kendsgerningspositivisme*.¹⁵

Det er en nødvendig konsekvens af denne opfattelse at syntesen bliver et specielt problem, idet den enten må tilvejebringes ved en blot og bar *sammenstilling af alle etablerede kendsgerninger* – og dette er praktisk umuligt – eller på grundlag af en *udvælgelse* af nogle kendsgerninger fremfor andre – og dette er ikke foreneligt med videnskabsbegrebet. Dette problem er genstanden for Erslevs overvejelser i »Historieskrivning«, og hans »løsning« på dette uløselige problem består som bekendt i sondringen mellem en strengt videnskabelig historieforskning og den mere subjektive historieskrivning, hvor den praktisk nødvendige udvælgelse kan foregå ud fra den enkelte historikers opfattelse af, hvad der er vigtigt og uvigtigt.

Manniche har dokumenteret, at der i Erslevs og Fridericias fremstillinger er tale om en syntesebestræbelse, der indgår som et integreret led i videnskabeligheden. Dette bygger forfatteren især på de af Erslevs fremstillinger, som daterer sig til før udarbejdelsen af bidraget til DRH eller ihvertfald til før århundredskiftet. Erslevs tilslutning til det kendsgerningspositivistiske standpunkt og den hermed forbundne mosaikopfattelse af erkendelsen, er derfor noget nyt i forhold til den opfattelse Manniche har påvist. Jeg mener således, at der er tale om et skift i Erslevs videnskabsopfattelse fra en opfattelse, der bygger på tanken om en sammenhængende udvikling, til et synspunkt, der lægger størst

vægt på de enkelte kendsgerningers etablering, således at erkendelsesidealet bliver en blot og bar sammenstilling af kendsgerningerne.

Hvis man skal søge efter en baggrund for dette brud, må det fremhæves at der på flere planer foregår væsentlige ændringer i perioden fra o. 1880 til 1911-skrifternes fremkomst.

I undersøgelsen af den videnskabsteoretiske baggrund for Erslevs 1911-skrifter er man tilbøjelig til at lægge stor vægt på Heinrich Rickert og nykantianismen. Der foregår imidlertid også vigtige forandringer indenfor naturvidenskaberne og positivismen, idet Mills og Comtes udviklingstanke og bestræbelser på at påvise lovmæssigheder i samfundsvidenskaberne, omkring århundredskiftet opgives til fordel for den *elementlære*, som den logiske empirismes grundlægger, Ernst Mach introducerer.

Alle fænomener i verden består i følge Mach kun af enkeltstående *sansninger*. Hvad enten det drejer sig om en stol eller en historisk begivenhed, har dette fænomen ikke nogen eksistens udover de enkelte sansninger, som fænomenerne blot er relativt konstante komplekser af.¹⁶

Selv om Erslev måske ikke direkte har haft kendskab til Machs opfattelse, har han stiftet bekendtskab dermed i Langlois' og Seignobos' værk »Introduction aux études historiques«. Forfatterne følger bl.a. Mach, idet de hævder at et dokument ikke udgør et samlet hele, men derimod består af et stort antal uafhængige påstande, der alle må undersøges hver for sig.¹⁷ På trods af at Erslev ikke følger dem i denne opfattelse, er det bemærkelsesværdigt at franskmændene med deres skelnen mellem analyseoperationer og synteseoperationer netop repræsenterer en kendsgerningspositivistisk opfattelse, som er mere klart formuleret end Erslevs. At objektivitets- og udvælgelsesproblemet skulle være særlig ak-

14. Jvf. således Inge Skovgaard Petersen: »Kritik af den klassiske metodelære« i Studier i historisk metode bd. 7 og Thorborg »Arbejdspapirer«.

15. Thorborg I p. 4.

16. Jvf. Liedman 1977 II p. 108 f.

17. Ch.-V. Langlois & Ch. Seignobos: »Introduction aux études historiques«, Paris 1898 p. 134, jvf. Liedman 1977 I p. 237.

tuelt fra midten af 1890'erne, er der flere forhold i Erslevs og Fridericias erfaringer, der kunne tyde på. De har begge gjort erfaringer med syntesen i arbejdet med DRH, hvor Erslev som nævnt måtte se i øjnene, at det ikke er muligt at tilgodese både videnskabelige og kunstneriske hensyn. Det må tillige have spillet en rolle, at f.eks. Edvard Holms værker – som Manniche også gør opmærksom på – har givet anledning til anfægtelser med hensyn til objektiviteten.

Dette må, så vidt jeg kan se, forklares med at de fremstillinger, der fremkom forud for dette tidspunkt, og som måske p.g.a. deres nationalistiske og skandinavistiske indhold faldt de radikale historikere for brystet, kunne kritiseres for klare kildekritiske mangler. Dette er f.eks. tilfældet med C. E. F. Reinhardtts færk om Valdemar Atterdag.¹⁸ Efterhånden dukker der imidlertid flere værker op som kildekritisk er uangribelige og tillige sobre og rimelige i formen, men hvis synspunkter alligevel er de radikale historikere imod. Et eksempel herpå har vi i Marcus Rubins anmeldelse af første del af A. D. Jørgensens bidrag til DRH.¹⁹ Rubin må heri indrømme, at der er fuld dokumentation for alt det, som er medtaget i værket, men han finder grund til at påtale forfatterens udvælgelse af det, han finder vigtigt i udviklingen. A. D. Jørgensen har således lagt stor vægt på åndslivet i Frederik d. VI's regeringstid, men er derimod gået let henover de økonomiske forhold, som Rubin finder det uomgængelig nødvendigt at få med.

Hvis den placering, der her er foretaget af Manniches påvisning af et videnskabeligt funderet syntesebegreb hos Erslev og Fridericia, er rimelig, må der hermed blive kastet nyt lys over især Erik Arups placering i traditionen. Arup skulle således i følge den her skitserede opfattelse med sin Danmarkshistorie stille sig på et standpunkt, som traditionens

mest fremtrædende repræsentant fandt det nødvendigt at opgive så tidligt som omkring århundredskiftet. Dette forhold kunne vel bl.a. tjene som forklaring på det forhold, at Erslev i sin anmeldelse af første bind af Arups »Danmarks Historie« fremhæver at værket er et udtryk for *Arups opfattelse* af Danmarks historie, mens Arup derimod opfattede værket som en videnskabelig fremstilling af forskningsresultater.²⁰

De anførte betragtninger og supplerende bemærkninger skal ikke give anledning til tvivl om det forhold, at Manniches værk er det hidtil mest vellykkede forsøg på at forklare og periodisere dansk historievidenskabs historie i det 20. århundrede.

Værket må interessere alle, der ønsker at forholde sig til de problemer, den historiske videnskab står overfor, og som har foranlediget forfatteren til at skrive bogen. Manniche har således demonstreret det frugtbare i at anvende de grundsynspunkter i den historiografiske forskning, som præsenteres i værkets indledning. På grundlag af de af Sven-Eric Liedman inspirerede overvejelser over forholdet mellem ideologi og videnskab i de humanistiske videnskaber, er der tegnet et helstøbt billede af den radikale historikertradition, og de problemer den blev konfronteret med. Det er tidligere fremhævet at udgangspunktet for Manniche har været 1970'ernes metode- og teoridebat. Der kan derfor også være grund til at fastslå, at forfatteren med dette værk har undersøgt og påpeget nye problemstillinger i den historiografiske forskning.

Jens Chr. Manniche har formuleret sig meget beskedent om sigtet med værket; han vil bidrage til at kortlægge de synspunkter, der har haft så stor betydning i dette århundredes danske historievidenskab. Lad det hermed være fastslået, at forfatteren har ydet et værdifuldt bidrag hertil.

18. Erslev: Anm. af C. E. F. Reinhardt »Valdemar Atterdag og hans Kongegjerning«, H. T. 5 r. III, Kbh. 1881 p. 285–307 & 565–66.

19. Marcus Rubin: Anm. af A. D. Jørgensen »Danmarks Riges Historie 1814–38«, Tilskueren 1897, p. 465–87.

20. Erslev: Anm. af Erik Arup »Danmarks Historie I«, Politiken 15. september 1924 (kronik).

Helle Askgaard:

Er en stationsby en by med station?

Nej, ikke nødvendigvis, – men den har ofte en, – eller har haft det. Dette må vist betegnes som et af resultaterne, som deltagerne i et planlægningsseminar fandt ud af på Hansens Hotel i Vejen i september 1979. Formålet var at samle impulser til udformning af et projekt til undersøgelse af stationsbyens historie 1840–1940. Deltagerne, 16 mænd og 2 kvinder repræsenterede fagene historie, geografi, arkitektur og etnologi. Ansættelsesmæssigt var der en overvægt af Erhvervsarkivets folk, repræsenteret med 3.

Statens Humanistiske Forskningsråd har besluttet at iværksætte et 4-årigt projekt om stationsbyens historie 1840–1940, og som følge heraf foreligger nu to publikationer: *Chr. R. Jansen (red.): Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840–1940, 150 s. ill., kr. 38,80. Universitetsforlaget i Århus 1980* og *Vigand Dann Rasmussen: Nørrejske Jernbanebyer, 144 s. ill., kr. 62,85. Universitetsforlaget i Århus 1981.*

Om den første bog kan man sige, at den er billig, er smukt trykt og med pæne illustrationer. Men indholdet? Som nævnt har SHF bevilliget pengene. Men efter gennemlæsningen sidder man tilbage med spørgsmålet: Til hvad og til hvem? Man har fornemmelsen af at være budt til middagsselskab, men bordplanen er endnu ikke udarbejdet, og værtparret har ej heller lagt sig endeligt fast på menuen.

Stationsbyen består af et par genoptrykte artikler, der dannede udgangspunkt for deltagernes drøftelser, nogle mundtlige indlæg og afslutningsdiskussionen. Redaktøren af bogen, der er blevet ansat som projektleder, har ikke tilføjet noget ud over sit eget indlæg.

Indledningsartiklen er skrevet af Viggo Hansen fra Geografisk Institut i Kbh. i 1965 og har titlen *Den rurale by*. Han var selv deltager i seminaret. Titlen er vigtig, fordi den netop omhandler alle de små byer, der voksede frem i DK i 1800-tallet, som oftest på bar mark, og som først blev registreret statistisk i 1901 under begrebet »bymæssig bebyggelse«. Nogle af byerne, men ikke alle fik station.

I artiklen gives en karakteristik af de på-

gældende byers funktioner og det fastslås, at jernbanerne virkede lokalisering fra 1880–1920. Efter 1920 blev der kun anlagt få baner, og vækstkerne for bymæssig bebyggelse lå ofte helt andre steder. I en fig. præsenteres kurver over 6 udvalgte landkommuners vækst 1860–1960. Bortset fra en enkelt kurve, viser kommunerne ikke nogen vækst fra 1880. Enten er den i gang før, og fortsætter så bare uændret, eller også viser kurverne stagnation. Omkring 1920 viser fire af kurverne stagnation, to vækst.

I teksten gives en række eksempler på, at anlæggelsen af en jernbane ikke i sig selv er et incitament til befolkningstilvandring og bydannelse, da væksten i så fald skulle ske med anlæggelsen af stationen. Det gør den i en lang række tilfælde ikke, og det antydes, at væksttidspunktet snarere er et spørgsmål om behov for byfunktioner.

Den næste artikel »De nye byer« er skrevet af historikeren og etnologen Poul Balle-Petersen til Arv og Eje i 1976. Der anføres først lidt om folks associationer ved stationsbybegrebet: noget grimt, kedeligt og hensygnende. Dernæst fastslås også i denne artikel, at jernbaneforbindelsen ikke i sig selv altid har været den dominerende faktor ved disse byers begyndende fremvækst, men at væsentlige faktorer var befolkningstilvæksten og købstadsprivilegiernes bortfald. I denne artikel udnævnes stationsbyernes storhedstid til ca. 1890–1920.

Artiklen gør udførligt rede for hvorledes den statistiske indsamling af data til bymæssig bebyggelse foregik i årene efter 1901, og de usikkerheder, den anvendte metode medførte. Et par eksempler demonstrerer, at undergrænsen svinger omkring 600, og at det ikke synes at være afgørende for en statistisk inddragelse, om byen har station eller ej. Fx havde Brørup haft station siden 1874 og talte 502 indbyggere i 1901, men blev alligevel klassificeret som landdistrikt. Som eksempler på byer uden station, men medtaget som bymæssig bebyggelse, nævnes Glumsø med 605 indb. og Horslunde med 703 indb. Også denne artikel konstaterer, at der ofte går ca. 20 år fra et sted får station, og til der har dannet sig et bysamfund.

Den resterende del af artiklen handler om byggestil, byernes udvikling af byfunktioner gennem tiden, befolkningens aldersfordeling og deres religiøse og politiske holdning. Da artiklen her må støtte sig til spredte undersøgelser, bliver den skitseagtig, men alligevel føler man, at man får en ret god indføring i de problemstillinger, man kunne tage op til nærmere behandling.

Chr. R. Jansens artikel *Stationsbyen – Definition* holder sig til sin overskrift. Der indledes med en kort oversigt over nogle få publikationer, der har drøftet stationsbyproblematikken, men forf. er meget upræcis i sin begrebsanvendelse. Også denne artikel gennemgår de statistiske problemer med de bymæssige bebyggelser, her med historikernes almindelige jamrende og let moraliserende tone over Danmarks Statistiks fremgangsmåde og ændrede praksis gennem tiden. Den definition, der standses ved, er: *bymæssig bebyggelse uden for købstæderne, som ikke er forstæder, med en sammenhængende bebyggelse af bymæssig karakter og mindst 250 indbyggere.*

Artiklen efterfølges af seminarets diskussion, der dog ikke nåede frem til en endelig stationsbydefinition.

Det mest givende ved denne bog er nok de tre næste afsnit. Først bringes et katalog på 50 forslag til forskningsemner vedr. stationsbyen, grupperet i 8 hovedemner, udarbejdet af Ib Gejl og Erik Korr Johansen. Selvfølgelig lapper en del af emnerne over hinanden, da emnerne må hænge sammen, men der er nok at tage fat på, og opregningen må kunne give inspiration til specialestudierende med interesse inden for dette område. Den trykte mundtlige forelæggelse kommer med flere interessante eksempler til illustration af listens problemstillinger.

Af praktisk art er også Henrik Fode og Finn H. Lauridsens gennemgang af *arkivmateriale* og Thomas W. Lassens *litteraturvejledning*. Den sidste er grupperet i forskellige temaer, men inden for hvert tema er den ikke alfabetiseret, hvilket besværliggør brugen af den.

Den sidste artikel redegør for et registreringsprojekt om *Vestjyske stationsbyer*, udført af Skjern og Esbjerg museer ved Kim Clausen og Peter Dragsbo. Projektet har to trin, en

registrering af det fysiske miljø af 18 byer, der var udført på seminartidspunktet, og nogle planlagte etnologiske punktundersøgelser. Udarbejdelsen af bogen må være gået lidt hurtigt, for den litteratur, artiklen henviser til, optræder hverken efter artiklen eller i den tidligere nævnte litteraturliste.

Bogen bringer forbavsende lidt nyt for kenderne af problemstillingen. For almindelige mennesker med interesse for stationsbyer vil den virke meget indforstået. En række spørgsmål melder sig efter gennemlæsningen: Hvorfor begynder projektet 1840, – før den første jernbane anlægges, og hvorfor skal det afsluttes 1940, et årstal der på ingen måde udgør en vending i stationsbyernes udvikling, – som det så rigeligt dokumenteres i de genoptrykte artikler. Hvorfor kalder man projektet *Stationsbyen*, når det af indlæggene tydeligt fremgår, at man må undersøge alle rurale byer eller oplandscentre eller oplandsbyer, for at nå frem til den såkaldte »stationsby«. Hvilke problemkredse projektet vil koncentrere sig om, oplyses ikke. Når SHF har planlagt en 4-årig bevilling, må de jo have modtaget en ansøgning. Hvad har man ansøgt om og til hvem? Er det de etablerede institutter, der skal have gavn af projektet, er det nye studerende eller unge arbejdsløse? Er det især historikerne, man vil inddrage, eller kunne man ikke med fordel inddrage flere geografer, der som oftest har langt større rutine i kvantitative undersøgelser. Ingen af disse spørgsmål besvares i rapporten, og den afsluttende debat virker mere forvirrende end konkluderende. Vagn Dybdahl, der er blevet formand for den nedsatte styringsgruppe, citeres for først at påpege, at der ikke var talt meget om *mellemkrigstiden* og rejste spørgsmålet, om 1940 var den naturlige afgrænsning for projektet. Efter forskellige debatindlæg med forlag til punktundersøgelser og interview, fremhæver Dybdahl så, at *det planlagte projekt var rent historisk og drejede sig om stationsbyens opståen og udvikling og ikke om, hvordan folk i stationsbyen følte det fx i 1930'erne.*

Som den første publikation under stationsbyprojektet har man valgt at udgive historikeren Vigand Dann Rasmussens specialeafhandling fra 1975. Titlen *Nørrejske Jernbaner*

refererer til den gamle definition af Nørrejylland: Jylland nord for Kongeåen.

Bogens hovedafsnit omhandler placering af jernbanelinier og ekspeditionssteder, og af tidsmæssige grunde har forfatteren indsnævret sig til at undersøge Esbjerg-Varde-Ringkøbing-Holstebro-banen, også kaldet *vestbanen*, der blev indviet 1874–75. Det nye denne bog bringer er derfor en påvisning af, hvem der fik indflydelse på vestbanens linieføring og en undersøgelse af de potentielle jernbanesognes forsøg på at påvirke holdepladsernes placering.

Forslaget om en vestjysk bane blev vedtaget i 1868 samtidig med forslaget om havneanlæg ved Esbjerg. På dette tidspunkt var den danske jernbanediskussion så vidt, at der ikke blev stillet spørgsmål ved, at jernbaner i videst mulig udstrækning skulle forbinde købstæderne. Holstebro, Ringkøbing, Varde og Esbjerg var derfor på forhånd faste fixpunkter. Alt det kortmateriale, der henvises til i skrivelser mellem teknikere og ministerium er forsvundet på nær et enkelt, men de forskellige forslag til linieføring er søgt rekonstrueret.

De instanser, der søgte at påvirke teknikernes linieforslag, var Ringkøbing amtsråd og forskellige sogneråd. Argumenterne var mangeartede, og til tider modsatrettede. De forskellige andragender nævner egnessmæssige og anlægstekniske hensyn, betydning for hedeegnenes opkomst, landbrugs- og industriproduktion samt jævnt terræn eller andre omkostningsbesparende forhold. Da de indkomne forslag blev vurderet ud fra anlægs- og driftsomkostninger i forhold til teknikernes oprindelige forslag, blev de så godt som alle forkastet. Konklusionen er derfor for Vestjyllands vedkommende, at den lokale indflydelse på linieføringen var beskedent.

Mens der ikke blev stillet spørgsmål om linieføringen på strækningen Varde-Esbjerg, var der forslag til placering af ekspeditionssteder langs hele linien fra Holstebro til Esbjerg. 53 sogne var med i debatten herom, mod 54 i problemet med linieføringen. De argumenter, der prægede disse andragender, var oplandets størrelse og vejforbindelserne til de ønskede ekspeditionssteder. Det eksisterende rejsemønster, og tilstedeværelse af by-

funktioner som apotek, distriktslæge og herredsfogedkontor blev også nævnt. Endelig gjorde en del ansøgninger opmærksom på tilstedeværelsen af råstoffer, fx tørvejord, samt fordelene for eksisterende industrier.

En nedsat kommission skulle vurdere de forskellige forslag og udarbejde en indstilling til indenrigsministeriet. I dens begrundelser for placeringen af ekspeditionsstederne lagdes vægt på 4 faktorer: 1. horisontalt parti på banen, af hensyn til afvikling af togdriften. 2. gode vejforbindelser til landstationen. 3. egnens beskaffenhed og befolkningstæthed. 4. passende afstand til nabostationerne.

Da kontrakten med entreprenørerne blev underskrevet den 7. okt. 1872, havde man besluttet sig for følgende 9 landstationer: Guldager, Tistrup, Ølgod, Tarm, Skjern, Lem, Tim, Ulfborg og Vemb. De sogne, der var skuffede over resultatet af bestræbelserne for at sikre sig direkte kontakt med det moderne transportmiddel havde i visse tilfælde indsendt nye andragender, men forgæves. En del af de lokale ansøgninger faldt selvfølgelig sammen med teknikernes forslag, og forfatteren konkluderer i dette afsnit, at der kunne konstateres en tendens til at tage hensyn til de lokale ønsker, især hvis der som i tilfældet med Tim var lokal enighed.

De resterende tre kapitler i bogen på 21, 6 og 3 s. er ansatser til undersøgelser, der formodentligt er tænkt større, end de er blevet fuldført. Det største af dem, »Befolkningsudvikling i de nørrejske landsogne 1860–1901« ligger i nogen grad inden for de problemstillinger Stationsbyprojektet diskuterede. Inden for tidsrummet 1860–1901 behandles de nørrejske landsognes befolkningstal og tilvækst. Sognene inddeles i sogne med og uden jernbane. Jernbanesognene deles derpå yderligere i sogne med primær, sekundær og tertiær bane. Endelig undersøges befolkningstilvæksten i sogne med station, sogne med holdeplads, sogne uden ekspedition og sogne uden jernbane.

Perioden er delt i 3 10-års og 1 11-års interval, og udregningerne foregår dels inden for disse grupperinger, dels i hele tidsrummet 1860–1901 og der foretages sammenligninger med væksten i perioden 1840–1860. Procent-

sammenligningerne foregår ofte over forskellige tidsintervaller og er derfor vanskelige at gennemskue. Det ville have været bedre i stedet at udregne gennemsnitlige årlige vækstrater efter rentesrente princippet.

Et jernbanesogn er efter forfatterens definition et sogn, der berøres af en jernbane. Hvis kapitlets konklusioner sammendrages, kan man konstatere, at sogne uden jernbaner i samtlige perioder i tiden 1840–1901 har haft mindre vækst end jernbanesogne. Tilsvarende kan det konstateres, at samtlige tendenser er ens: stigninger og fald følges pænt ad i begge grupper. Inden for jernbanetyperne konkluderes, at primær- og tertiærbaner synes at være anlagt gennem relativt tætbefolkede egne, mens sekundærbanerne, hvortil den vestjyske hører, snarere anlagdes af egnsudviklingshensyn i de tyndt befolkede områder. Et kort over Vestjyllands befolkningstæthed 1860 med jernbanen indtegnet, viser dog, at også her er det befolkningstætheden, der har påvirket jernbanens slyngninger.

I de opstillede tabeller er samtlige jyske sogne indføjjet i de citerede kategorier, og det er derfor gennemsnitstal for alle sogne, der giver tendensen, som synes klar. Hvad man ikke får svar på, er det i Stationsbyprojektet rejste spørgsmål: Var der nogle sogne uden jernbane, der gik på tværs af tallene, og havde disse fællestræk med jernbanesognene?

Det næstsidste kapitel er koncentreret om byen Vembs udvikling i forhold til sognet 1870–1906. For at tilvejebringe talmaterialet har forfatteren måttet anvende folketællinger og matrikelkort. Om resultatet er at sige, at Vemb by i hele perioden bortset fra 1901–1906 udviser en større procentvis stigning end sognet. Det sidste kapitel skitserer Vembs erhvervsudvikling, men skildringen er ikke dybtgående og giver ikke nye bidrag til den eksisterende forskning på dette område. Bogen afsluttes med afrunding, litteraturliste, noter og navneregister.

Af bogens indledning fremgår ikke, hvad hensigten har været, så det er vanskeligt at sige, om den er nået. Som bogen skrider frem

bliver emnet mere og mere indsnævret, og vi ender på Nørregade i Vemb ved skomagerens hus. Den store og brede indledning omhandler jyske baneanlæg i almindelighed, men den strækning, hvor detailstudierne gennemføres, er Ringkøbing-Holstebro. Resultaterne herfra vil sikkert være nyttige, når andre tager fat på andre strækninger, men bogen som sådan ville nok have været mere helstøbt, hvis den havde koncentreret sig om de vestjyske sogne, hvor forfatteren foretager sine nærmere undersøgelser.

De mange fotografier liver op i bogen, og hensigten med at bringe de forskellige kort er også god, selv om det er vanskeligt at læse navnene på en del af dem.

Nørrejyske Jernbaner er en historisk afhandling, der er udarbejdet før Stationsbyprojektet blev iværksat. Bogen illustrerer historikernes svagheder og styrke: de er gode til at grave ned i kildematerialet, men de savner geografernes talbehandling og teoriapparat, og deres arbejder ville blive mere levende, hvis de etnologiske aspekter blev styrket. Endelig kunne det være rart at få et par arkitektoniske ord med på vejen i forbindelse med illustrationerne. Hvis de fire fagområder ville gå op i en højere enhed, ville man med glæde se frem til fremtidige publikationer fra Stationsbyprojektet. Vil de?

Mikael Venge:

Løst krudt mod livsfæstet

Fortid og Nutid 29 indeholdt en kritisk afhandling af Benito Scocozza, der rejste spørgsmålet, om de nye magthavere efter Christian II's fald virkelig indførte livsvarige fæstemål som norm, således som det er blevet fastslået i en række gængse oversigtsværker.¹ Navnlig Erik Arup fremhævede i varme vendinger Frederik I's forordning af 14. maj 1523 som retsgrundlaget, der selv under adelsvælden sikrede fæstebønderne den trygge besiddelse af deres gårde.² I stedet hævder Scocoz-

1. B. Scocozza, Blev der indført livsfæste i Danmark i 1523? Fortid og Nutid 29. Kbh. 1981, s. 184–201.

2. E. Arup, Danmarks Historie II. Kbh. 1932, s. 414.

za nu, at forordningen blot indeholdt en indskærpelse af, at indgåede aftaler mellem godsejer og fæstebonde skulle overholdes. Det forekommer mig dog, at Scocozzas behandling af den formodede livsfæste-forordning indeholder en række skævheder, som jeg i det følgende vil søge at påpege.

Først selve fremgangsmåden. Scocozza har øjnet en urimelighed i den etablerede opfattelse, hvilket ikke kan undre. Så udforsket som Danmarkshistorien er, må den nødvendigvis vrimle med urimeligheder. Det er normal praksis blandt historikere, at man derefter giver sig til at undersøge det rejste spørgsmål. Scocozza har imidlertid valgt en anden fremgangsmåde. Indledningsvis annonceres ganske vist en traditionel historisk undersøgelse. Der refereres til »spørgsmålet om livsfæste« og »spørgsmålet om eksistensen af livsfæste«. Lidt senere hedder det dog med nogen moderation: »Denne undersøgelses ærinde er først og fremmest at finde ud af, om der rent faktisk indførtes lovbealet livsfæste med Frederik I's forordning ...«³

Men selv dette beskedne ærinde forrettes ikke. I stedet hager Scocozza sig med en mærkelig intensitet fast i den bestående, etablerede opfattelse. Med lidt velvilje kunne man kalde hans afhandling en minutøs historiografisk analyse. Mindre velvillige læsere (men til dem hører undertegnede bestemt ikke!), ville måske mene, at Scocozza lagde et dialektisk håndslag for dagen, som anstod sig bedre i en anden sammenhæng. Muligvis hænger denne næsten sadistiske og – viser det sig – masochistiske historiografiske endevenden sammen med, at afhandlingen kan være blevet til i forbindelse med den undervisning i historisk metode ved Københavns universitet, som jeg har forstået på ham, at han varetager. Det antydes af, at afhandlingen tilsyneladende i sin opbygning afspejler et af de i denne fotokopieringens guldalder så yndede kompendier til undervisningsformål samt af, at noter og henvisninger virker påklistrede. Men da afhandlingen nu engang er publiceret i

Fortid og Nutid som en regulær historisk undersøgelse, må det være berettiget, at en anden historiker med andre synspunkter tager til genmæle – ikke mindst, når man som undertegnede uventet ser sig selv figurere som skydeskive.

Af Scocozzas historiografiske udredning fremgår det, at ingen ringere end Johannes Steenstrup har æren af at have introduceret forestillingen om livsfæstets indførelse i dansk historie. Det skete i et af Steenstrups banebrydende landbohistoriske arbejder, en afhandling om fæstebondens retsforhold fra 1880'erne, som bl.a. behandler livsfæstet.⁴ Man kunne have ventet, at Scocozza havde indladt sig på en drøftelse af Steenstrups opfattelse, som dog er omgærdet af nogen argumentation, men det sker ikke. I stedet kaster han sig – med den omtalte sadistiske fryd – over dette århundredes Danmarkshistorier og deres behandling af livsfæstets indførelse i 1523, som Scocozza affyrer bredside på bredside imod.

Det virker unægteligt, som om hans ærinde netop ikke har været livsfæstets indførelse. Hverken Arup, Politikens Danmarkshistorie eller min ringhed – for slet ikke at tale om Schultz' Danmarkshistorie – er vel særligt interessante i denne sammenhæng, da de (vi) kun bygger på Steenstrup eller hinanden og ikke selv har undersøgt spørgsmålet. End ikke Scocozzas eget feudalisme-opus undgår en lille salut, som dog – i dette tilfælde – fuser af, da det højst overraskende viser sig, at han alligevel ikke er faldet i den faldgrube, alle andre historikere er faldet i. Scocozza overser her tilsyneladende det fundamentale forhold, at alle samlede fremstillinger nødvendigvis må bygge på den forskning, der foreligger tilgængelig på affattelsestidspunktet. Erik Arup udtrykte forholdet uhyre rammende, da han i et svar til kritikerne af 1. bind af hans Danmarkshistorie skrev:

»Jeg mener i min håndbog alene at have samlet og givet de resultater, hvortil den historiske forskning i 1925 var nået. Jeg ved

3. Scocozza, anf. arb. s. 184, 187.

4. J. C. H. R. Steenstrup, Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid. Historisk Tidsskrift 5. r. VI, Kjøbh. 1886–87, især s. 665–74.

meget vel, at mit arbejde vil forældes, efterhånden som den historiske forskning skrider frem og måske når til helt andre anskuelser om det danske folks historiske udvikling end den, der er nedfældet i mit arbejde som de mest antagelige i 1925. Jeg smigrer mig ikke med, at min Danmarkshistorie er skrevet for evigheden. Jeg ved meget vel, at nye undersøgelser vil bringe nye resultater, som jeg, så længe jeg kan, da vil indsætte i min fremstilling. Hvis Wimmer har læst runeindskrifterne forkert, og Lis Jakobsen kan læse dem bedre, vil jeg ikke noget øjeblik tøve med at ændre min fremstilling dermed ...«⁵

Havde Scocozza i stedet anvendt noget af den energi og oplagthed, hvormed han øjensynligt er skredet til hudfletningen af de forskellige Danmarkshistorier, på en egentlig historisk undersøgelse, ville vi måske i dag have siddet med en ny indsigt i reformationstidens fæsteformer. Nu bliver det mest, hvis man vil have mig undskyldt, til torskesmut.

Den eneste undtagelse fra raden af Danmarkshistorier og dermed tilsyneladende et værdigere angrebsmål er Aksel E. Christensens afhandling fra 1946, som Scocozza da også går hårdt i rette med. Uden på nogen måde at forklejne Aksel E. Christensens indsats i denne afhandling, som ofte og med rette er blevet citeret, og som i øvrigt kun er en meget lille del af et stort og vægtigt forfatter-skab, som den 40-årige Aksel E. Christensen allerede dengang havde bag sig, må man vel nok have lov at fastslå, at han ikke har analyseret selve forordningen, endsige situationen i 1523. Aksel E. Christensens sigte er, som det præcist angives i titlen, at undersøge »Senmiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for forordningen om livsfæste af 1523«. Det sker med udgangspunkt i en indtrængende diskussion af Steenstrups og andres opfattelse af livsfæstet og med suveræn beherskelse af det senmiddelalderlige kildemateriale, der kan belyse spørgsmålet.

Afhandlingen blev publiceret i festskriftet

til Erik Arup⁶ og er vel skrevet til denne lejlighed. Under besættelsen i 1941 var Aksel E. Christensen barslet med en mastodont, sin disputats om den hollandske Østersøhandel, der stadig er standardværket på området, i 1943 kom 1. bind af »Industriens Historie i Danmark«, og i 1945 udgav han »Kongemagt og Aristokrati«. Samme år konkurrerede han om Knud Fabricius' professorat, bl.a. ved at forelæse over et bundet emne, hvis groteske snørklethed røber, at »Kongelovens« forfatter næsten må have udtænkt en særlig raffineret »professor-fælde«. Ikke desto mindre fik Aksel E. Christensen skrevet en fængslende og lærerig forelæsning om et emne, der må have stået ham fjernt. Denne forelæsning blev kort efter – i marts 1946 – trykt i Scandia.⁷ At han samtidig måtte værgе for sig i en meningsløst hårdhændet polemik, der førtes imod ham i Historisk Tidsskrifts spalter af dets redaktør, Astrid Friis, der også var hans konkurrent til professoratet, tjener yderligere til at understrege den anspændte situation, hvori afhandlingen til Arupfestskriftet er blevet til.

Aksel E. Christensen må tilgive disse betragtninger, men de har været nødvendige for at sætte afhandlingen om de senmiddelalderlige fæsteformer i relief. På denne baggrund vil man kunne forstå, at jeg finder det højst upassende, at Scocozza føler sig kaldet til, som han udtrykker sig, »at skære det ud i pap« for Aksel E. Christensen, hvad livsfæste-forordningen drejer sig om, når han – Scocozza – end ikke har undersøgt hverken forordningen, dens baggrund endsige fæsteformerne i den følgende tid.

Når Scocozza vælger at stille sin egen, meget snævre synsvinkel overfor en række værker med et helt andet sigte, må resultatet næsten blive skævt. Da fremgangsmåden under alle omstændigheder virker forfjælet, er det blot for en ordens skyld, jeg nævner, at Scocozza har overset ikke uvæsentlige dele af livsfæstets historiografi. Mens et historisk spørgsmål, der aldrig er blevet undersøgt, ef-

5. E. Arup, Danmarks Historie III. Kbh. 1955, s. 257. Retskrivningen er moderniseret.

6. Festskrift til Erik Arup den 22. november 1946, red. af A. Friis og A. Olsen. Kbh. 1946, s. 134–56.

7. Aksel E. Christensen, »Kongens riger og lande« under den tidligste danske enevælde, Scandia XVII. Lund/Stockholm 1946, s. 61–83.

ter min opfattelse ikke kan løses blot ved at endevende de steder i litteraturen, hvor det er strejft, så kunne man dog, når nu endelig denne chaiselong-metode er valgt, forvente, at litteraturen var udtømt til bunds.

Det er allerede påtalt, at Scocozza gik hårdt i rette med Aksel E. Christensens afhandling fra 1946. Den eneste historiker, der rigtigt finder nåde for hans øjne, er Fridlev Skrubbeltrang, hvis store værk fra 1978, »Det danske Landbosamfund 1500–1800«, gentagne gange påberåbes. Skrubbeltrang må endda finde sig i at blive anvendt som kasteskyts mod Aksel E. Christensen, ligesom for at bortvejre læserens sidste tvivl om, at Christensens afhandling i Arup-festskriftet var det pureste galimatias. Som nævnt, finder jeg Scocozzas vurdering helt malplaceret. Man kunne tilføje, at Aksel E. Christensen mange år senere atter kom ind på livsfæste-forordningen, nemlig i den forelæsningsrække, han holdt ved sin afsked fra Københavns universitet. Her omtales forordningen med et forbehold meget lig det af Scocozza så højt be-sungne forbehold hos Skrubbeltrang,⁸ således at Scocozzas skarpe konfrontation mellem de to historikere bliver helt uden mening.

Om min egen fremstilling i Gyldendals Danmarkshistorie skriver Scocozza, at jeg »uden videre« har karakteriseret Frederik I's forordning som en livsfæstebestemmelse. Der henvises ikke nærmere til værket, vel af den simple grund, at Scocozza ikke har ulejlighet sig med at slå efter. Det er da rigtigt, at jeg i forbindelse med en gennemgang af de bondevenlige forordninger, som den nye regering i 1523 udstedte for at dæmpe misfornøjelsen blandt bønderne, har omtalt denne forordning som forordningen om livsfæste.⁹ Men i litteraturoversigten, der fungerer som en blanding af noteapparat og forskningsdiskussion, er der dog gjort opmærksom på, at Skrubbeltrang i sit nævnte værk har taget »et kritisk forbehold« overfor livsfæste-forordningen.¹⁰ Når Scocozza udtrykkeligt gør op-

mærksom på, at jeg har omtalt Aksel E. Christensens afhandling fra 1946, må han altså have kigget i litteraturoversigten, men så burde han vel også have nævnt, at Skrubbel-trangs forbehold var kommet med.

Lidt mere udførligt har jeg strejft forordningen i det andet af de to skrifter om regeringsskiftet 1523, jeg har udgivet. Her drøftes samtidens opfattelse af Frederik I's magt-overtagelse som en adelsreaktion, og de bondevenlige love, hvortil den famøse forordning hørte, tolkes, ligesom i Gyldendals Danmarkshistorie, som et forsøg fra regeringens side på at modvirke dette indtryk.¹¹ Om selve forordningen skriver jeg: »Mens hærens overgang til Sjælland var under forberedelse, udfærdigedes i Odense den 14. maj forordningen om livsfæste, der gav bønderne sikkerhed mod, at fæstemålene opsagdes i utide«. Efter nogle sammenligninger med den påtænkte forordning om vornedskabets op-hævelse hedder det videre: »Agitationen i henvendelserne til bønderne er naturligvis rent opportunistisk. Frederik I og hans rådgivere har været sig bevidst, at omvæltningen i det ydre tog sig ud som et adeligt komplot«.

Bortset fra selve betegnelsen livsfæste-forordning, hvis berettigelse fremtidig forskning må afklare, kan jeg fuldt stå ved denne formulering. Jeg må derfor protestere imod, at Scocozza noget studentikost, forekommer det mig, har latterliggjort den modsætning, jeg i Gyldendals Danmarkshistorie har opstillet imellem livsfæste-forordningen og adelens hævvelse af retten til frit at kunne opsigte fæstemålene, der indsattes i Frederik I's håndfæstning. Scocozza finder de to regeringsforanstaltninger, indrømmelsen til adelen i håndfæstningen den 26. marts og den bondevenlige forordning den 14. maj, i den skønneste harmoni. Jeg kan ikke se andet end, at der er tale om to diametralt modsatte tendenser. Derimod udtrykker både håndfæstningsbestemmelsen og forordningen naturligvis begge, hvad jeg har konkluderet i Gyldendals

8. Aksel E. Christensen, *Ret og magt i dansk middelalder*. Kbh. 1978, s. 63.

9. *Danmarks Historie II*, red. af Aksel E. Christensen m.fl. Kbh. 1980, s. 288.

10. *Sst.* s. 310.

11. M. Venge, »Når vinden føjer sig ...« Odense 1977, s. 112.

Danmarkshistorie og stadig vil stå ved: »At spørgsmålet om fæstemålenes varighed har været et aktuelt stridspunkt«. ¹²

Et fremskridt er det dog, at Scocozza her har nedladt sig til at angive et sidetal. Ulykkeligvis er han af Gyldendals forlag blevet ledt på vildspor, og for at forebygge fremtidige misforståelser er jeg nødsaget til at opklare dette forhold. Scocozzas henvisning er dobbelt. ¹³ Først henviser et lille 5-tal til en note nederst på siden, hvor det oplyses, at »Hvidtfeldt har samme overvejelser« – et fiffigt vink til læseren om, at mine betragtninger er snuppet fra Politikens Danmarkshistorie. Oprigtigt talt finder jeg ikke, at Scocozza, hans meget udtalte afhængighed af Aksel E. Christensens og Skrubbeltrangs formuleringer i alle saglige spørgsmål taget i betragtning, er den rette til at antyde, at andre historikere er sekundære.

Men lad det nu fare. Oppe i selve teksten fortsætter han med i kursiv at henvise til min fremstilling med et »Venge, 97«. Forholdet er imidlertid det, at Gyldendals forlag har valgt nederst på hver side fortløbende at angive det pågældende afsnits nummer og titel, svarende til de kapiteloverskrifter, der i ældre værker befinder sig øverst på siden. Lader man hastigt blikket glide ned fra det af Scocozza citerede sted, mødes det følgelig af et »97. Den sociale spænding«, som altså refererer til ka-

pitelinddelingen, mens sidetallet – 294 – anføres nedenunder i skarp parentes. Jeg indrømmer, at det ser lidt forvirrende ud.

Det vil være fremgået, at jeg finder Scocozzas besvarelse af sit eget spørgsmål højst mangelfuld. Ideen, en undersøgelse af fæsteformerne i de dramatiske årtier omkring reformationen, er naturligvis god nok, men det er svært at få øje på blot en ansats til en løsning i Scocozzas afhandling. F.eks. kan det undre, at han end ikke har slået op i Troels Dahlerups udgave af det kongelige rettertings domme fra årene 1536–44. ¹⁴ Her kan man simpelthen se i sagregistret under f.eks. misligholdelse, opsigelse eller udvisning af fæste og således så at sige få serveret en undersøgelse ganske gratis.

Måske hænger det sammen med, som tidligere antydet, at Scocozzas egentlige ærinde er et ganske andet. En indledende bombastisk proklamation og nogle slutbetragtninger lader ane, at han er blevet grebet af en social indignation, som er al ære værd, selv om den indfinder sig med 4–500 års forsinkelse. Blot forstår jeg ikke, at det netop skal gå ud over fæstebønderne, som trods alt efter tidens forhold repræsenterer befolkningens mere velbærgede lag. Det skal indrømmes, at litteraturen om 1500-tallets talrige proletariat er sparsom, ¹⁵ men alene af den grund vil en foregelse utvivlsomt blive hilst velkommen*.

12. Danmarks Historie II s. 294.

13. Fortid og Nutid 29, s. 199.

14. T. Dahlerup, Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid I–II. Kbh. 1959–69.

15. Nogle nylige eksempler: F. Skrubbeltrang, Det danske Landbosamfund s. 45–49, T. Dahlerup, den sociale forsyning og reformationen i Danmark, Historie, Ny rk. XIII. Århus 1979, s. 194–207, E. Ladewig Petersen, Fra standssamfund til rangsamfund 1500–1700. Dansk social historie 3. Kbh. 1980, s. 135–143.

* Artiklen er skrevet inden Aksel E. Christensens død 15. december 1981.

Anmeldelser

Dansk Socialhistorie. Gyldendal i samarbejde med Statens humanistiske forskningsråd 1–7, kr. 980,- (sælges kun samlet).

Jørgen Jensen. *Oldtidens samfund*. Tiden indtil år 800. Dansk socialhistorie 1, 1979, 270 s., ill.

Første bind i serien dansk socialhistorie er, med forfatterens ord, »tænkt som et overblik over nogle af de tendenser, der i øjeblikket brydes i den arkæologiske videnskab« (se endv. Fortid og Nutid, bind XXVII, 3) – et forsøg på at give en socialhistorisk tolkning af det arkæologiske materiale. Socialhistorie benyttes her i den bredere angelsaksiske betydning af ordet, lig med samfundshistorie. Udgangspunktet herfor er dels de etnografiske teorier om primitive samfundsformer som i de senere år har tjent som inspiration for nye tolkninger af det arkæologiske materiale, dels de økologiske synspunkter som i stigende grad har vundet indpas i arkæologien. Bogen er det første forsøg på at give en samlet fremstilling af den forhistoriske samfundsudvikling på dette grundlag, ligesom det er den første populære sammenfatning af Danmarks oldtid siden bl.a. P. V. Glob og Johannes Brøndsteds bøger fra begyndelsen og midten af tresserne. Begge dele må hilses med glæde og kan tages som tegn på at en ny generation af danske arkæologer er i færd med at løfte og forny arven efter Brøndsted generationen, såvel videnskabeligt som formidlingsmæssigt. Herom vidner også den nye populære fremstilling af Danmarks oldtid, i en rigt illustreret pragtudgave, som for øjeblikket udkommer på Sesams forlag og som vil blive anmeldt i et senere hefte af Fortid og Nutid, samt i det hele taget den aktivitet der præger dansk arkæologi i disse år på næsten alle fronter.

Bogen falder i fire dele – jægere og fødeindsamlere (11.000 – 4200 f.kr.) – det første landbrug (4200 – 2800 f.kr.) – et agrarsamfund i langsom vækst (2800 – 500 f.kr.) – og et agrarsamfund under forvandling (500 f.kr. – 800 e.kr.).

Hvert kapitel er bygget ens op. Først en beskrivelse af den økologiske baggrund, et afsnit om befolkningsudvikling, et afsnit om erhverv og bosættelse og et afsnit om sociale og politiske mønstre. Der gives således en bred beskrivelse af de vigtigste sider af samfundsforholdene, og den systematiske opbygning af de enkelte kapitler i bogen gør det muligt at sammenligne forandringerne fra periode til periode. Det fremgår ligeledes klart på hvilke områder og i hvilke perioder kildematerialet står svagt i forhold til de problemer der søges belyst.

Bogen lider således ikke af den svaghed som har karakteriseret næsten alle tidligere fremstillinger, hvor tyngdepunktet i beskrivelserne og tolkningerne veksler

med kildematerialets art og omfang, således at det bliver umuligt at sammenligne forandringerne i de forskellige perioder og forklare udviklingen på et ensartet grundlag. Den konsekvente socialhistoriske indgang til emnet giver således en langt bedre forståelse af det arkæologiske materiales begrænsninger og styrke end tidligere fremstillinger som var dikteret heraf.

De teoretiske forudsætninger for tolkningerne og forklaringerne af den økologiske udvikling, befolkningsudviklingen (demografi) og de sociale strukturer præsenteres undervejs i bogen forud for deres anvendelse i tolkningen af det arkæologiske materiale, således at læseren har mulighed for at skelne mellem teori og tolkning. Hvert kapitel rummer endvidere et afsnit om de arkæologiske kilder til belysning af perioden, samt et afsnit om den relevante litteratur og de problemer den belyser. Dertil yderligere en omfattende litteraturliste. Dette er et overordentligt nyttigt indslag i bogen, idet læseren således får en deskriptiv, »neutral« indføring i det kildemateriale og den litteratur som har ligget til grund for de forudgående tolkninger.

Alt ialt må bogens opbygning betragtes som forbilledlig. Læseren får et klart indtryk af forskellen mellem teori, tolkning og kildemateriale og kan med udgangspunkt heri selv arbejde videre med stoffet på baggrund af kilde- og litteraturgennemgangen, samt litteraturlisten. Bogen vil således være et velegnet udgangspunkt for undervisning (aftenskole, højskole etc.), hvor den kan fungere som emnekatolog med tilhørende litteratur.

Fremstillingen er generel, der males med meget brede penselstrøg på tværs af gængse kronologiske og kulturelle opdelinger af materialet. Forfatteren har tydeligvis ønsket at pointere de brede træk i udviklingen, kontinuitten. Tyngdepunktet i forklaringen af de generelle forandringer ligger så afgjort i samspillet mellem befolkningsudviklingen og økologien/erhvervsformerne. De sociale og politiske strukturer står svagere i billedet. Det skyldes dels at det arkæologiske materiale på nuværende tidspunkt tillader sikrere slutninger om erhvervsformer og økologi, dels at økologiske og demografiske forklaringer har været fremherskende gennem den sidste halve snes år. Der gøres i bogen ikke noget forsøg på at præsentere egentlige socialhistoriske analyser af det arkæologiske materiale, hvilket bl.a. afspejles i de sparsomme illustrationer. Det skyldes først og fremmest at der kun fandtes meget få tilgængelige, publicerede analyser på det tidspunkt manuskriptet afsluttedes, men det hænger naturligvis også sammen med den brede fremstillingsform. Bogen kan således betragtes som en særdeles velskrevet sammenfatning af de generelle teorier og forklaringsmodeller som har været forsøgt anvendt i arkæologien igennem de sidste 10–15 år, eksemplificeret på Danmarks

forhistorie frem til år 800. Og det er i sig selv en bedrift. Til gengæld må læseren savne nærmere anvisninger på hvordan nogle af de mange teorier kunne tænkes afprøvet på et arkæologisk materiale. Der gives her kun nogle ganske få eksempler fra de seneste års forskning. Jeg tror det ville have styrket fremstillingen hvis forfatteren havde søgt at give en lidt mere systematisk oversigt over nogle af de metoder der idag står til rådighed for arkæologien når man forsøger at belyse økonomiske, demografiske og sociale forhold i et arkæologisk materiale.

Det er symptomatisk for den udvikling arkæologien gennemgår i disse år, at der på væsentlige punkter vil kunne tilføjes nye træk til fremstillingen både i kraft af nye udgravninger og i kraft af nye videnskabelige undersøgelser. Bogens værdi består imidlertid i at den gennem sin generelle præsentation af mulige tolkningsmodeller for oldtidens samfundsudvikling fortsat vil kunne tjene som inspiration for kolleger og som udgangspunkt for videre fordybelse i de mange problemstillinger der ridses op. Også ved at ægge til modsigelse, ikke mindst når det gælder tolkningerne af de sociale og politiske strukturer, hvor de etnografiske modeller nok giver et for skematiseret billede og hvor der ikke mindst for jernalderens vedkommende savnes en diskussion af den europæiske feudalismeforskning i relation til spørgsmålet om den økonomiske og politiske centralisering som kendetegner udviklingen frem til år 800.

Gennem sit signalement af en række af de nye tendenser der prægede den arkæologiske forskning gennem 1970'erne, anvendt og eksemplificeret på den forhistoriske samfundsudvikling i Danmark frem til år 800, fremstår dansk socialhistorie bind I som en af de mest inspirerende arkæologiske publikationer fra de senere år.

Kristian Kristiansen

Niels Lund og Kai Hørby: Samfundet i vikingetid og middelalder. 800–1500. Dansk Socialhistorie bd. 2. 1980, ill., 321 s.

Med det foreliggende bind 2 af socialhistorien er perioden mellem oldtid og tiden efter 1500 nu dækket ind. En gennemlæsning af bindet illustrerer imidlertid klart, at der ikke er søgt etableret nogen form for sammenhæng imellem behandlingen af oldtiden og den efterfølgende periode vikingetiden. Det samfund, Jørgen Jensen skildrer omkring 800, er således ikke til at kende igen i Niels Lunds version, ligesom det er vanskeligt at se sammenhængen imellem Niels Lunds behandling af det sene vikingetidssamfund og Kai Hørbys af tidlig middelalder.

Den manglende koordinering de forskellige forfattere imellem kan delvis forklares ud fra forskellige videnskabssteoretiske tilgangsvinkler til behandlingen. Medens Jørgen Jensen tager udgangspunkt i en overordnet teori, som nærmest kan karakteriseres som nyevolutionistisk, og herudfra søger at nå frem til en samlet forklaring på oldtidssamfundets strukturer og ændringer, arbejder Niels Lund ud fra et positivistisk kildekritisk grundlag. Kai Hørby på sin side står på kildekritikkens grund, men

hylder samtidig en nærmest hermeneutisk indfaldsvinkel.

Disse forskellige tilgangsvinkler til behandlingen af stoffet må naturligt føre til forskellige opfattelser af samfundsforholdene og ikke mindst af ændringsprocesserne. Dog må det beklages, at det ikke er lykkedes, eller man ikke har forsøgt, i det mindste at nå frem til en blot tilnærmet fælles afklaring af, hvad der skal forstås ved genstandsfeltet socialhistorie. Resultatet er, at det ikke er muligt ved læsning af de to bind at få et blot nogenlunde samlet overblik over den sociale udvikling fra oldtiden til middelalderens afslutning.

Med ordene »Jeg har ikke taget mit udgangspunkt i nogen bestemt teori, men stillet spørgsmål om en række emner, som forekommer mig socialhistorisk relevante og søgt at besvare dem, så langt kilderne rækker« (forordet) præciserer Niels Lund sin tilgangsvinkel til behandlingen af vikingetiden. Dette udgangspunkt fastholder forfatteren konsekvent gennem sin fremstilling. Ikke blot tager han ikke udgangspunkt i en bestemt teori, men al teori eller teoretisk refleksion synes at være bandlyst. Niels Lund ser det nærmest som sin hovedopgave at nedgøre enhver form for teori eller syntesedannelse, det være sig på makroteori- som delteoriplanet.

For Niels Lund er det kun kilderne og de kendsgerninger, der kan uddrages af disse, der alene konstituerer, hvilke sider af fortiden man kan belyse. Kilderne udgør brikkerne til opbygning af et billede af fortiden, mangler nogle, bliver billedet fragmentarisk eller i værste fald uden konturer overhovedet. Samtidig opererer forfatteren med et uhyre bastant kildebegreb, der nærmest kan karakteriseres som materielt. Dette fremgår af, hvad han overhovedet betragter som værende kilder. Arkæologisk materiale opfattes nærmest som værende synonymt med fortidslevn (s. 22–27). Naturvidenskabelige undersøgelser som pollenanalyser, analyser af skeletmateriale etc. synes f.eks. ikke at indgå i hans kildebegreb.

Niels Lunds kildeopfattelse sætter sig også igennem med hensyn til, hvad han opfatter som værende socialhistorisk relevante emner, eller måske rettere, hvad der åbenbart falder udenfor. Det er således symptomatisk, at driftsystemer og ideologiske forhold stort set ikke berøres, områder til hvilke kildematerialet er så sporadisk, at det kræver en udstrakt anvendelse af modeller for at kunne fortolkes og udnyttes.

Selve fremstillingen af periodens socialhistorie indledes med en gennemgang af en række forskellige kildegrupper eller typer af kilder, der er til rådighed til studiet af vikingetidens historie. En for én køres de igennem det kildekritiske apparat for sluttelig af komme ud stort set berøvet enhver form for sikkerhed og værdi. Kong Alfreds oplysninger i indledningen til Orosius er relevante for danske forhold, men da kildegrundlaget for disse oplysninger er ukendt, kan deres værdi ikke vurderes. Nye stednavne kan lige så godt være betinget af ændrede ejendomsforhold som eventuel ny bebyggelse, – det kan vi ikke vide noget om – hvorfor dette materiales værdi er begrænset. Aller sørgeligst er dog situationen vedrørende det arkæologiske materiale. Dette er tilfældigt overleveret, idet overleveringen blandt andet er afhængig af materialernes bestandighed. Samtidig udgør det kun få procent af det potentielle kildemateriale, og er derfor uegnet

til statistisk bearbejdning, det være sig med henblik på socialstratigrafiske analyser som på regionale inddelinger. Ligeså galt fat er det sandsynligvis også med runestensmaterialet. Den viden, det derfor er muligt at nå frem til om de sociale strukturer i vikingetiden, må derfor blive uhyre fragmentarisk. Dette er måske forklaringen på, at behandlingen af vikingetiden kun fylder 75 sider, medens Kai Hørby til sin fremstilling af middelalderen anvender 240 sider.

At det er rimeligt og nødvendigt at sætte spørgsmålstegn ved en række mere eller mindre knæsatte teorier om f.eks. slægtssamfundet, den indre bebyggelseekspansion samt opfattelserne af årsagerne til den ydre ekspansion skal medgives, men Niels Lund søger kun i begrænset omfang at sætte noget andet i stedet for det, han river ned.

I flere af de tilfælde, hvor forfatteren antydningvis forsøger at beskrive nogle sammenhænge, opererer han med en række modernistiske begreber, der intet har med datidens samfund at gøre. På s. 39 kommer han ind på muligheden af, at hjemvendte vikinger eventuelt har anvendt nogle af de erhvervede midler til køb af jord. Dette forudsætter, at der herskede privatejendomsret, dvs. fri dispositionsret over jorden enten for en enkelt person eller en gruppe. Ifølge landskabslovene er jorden eller måske mere konkret adkomsten til udbyttet af jorden ikke frit omsættelig, ligesom jordbesiddelse ikke er knyttet til et defineret geografisk område. Selv om landskabslovene selvfølgelig er sene kilder, er det for mig vanskeligt at forestille sig, at udviklingen skulle være gået fra privatejendomsret til reguleret besiddelsesret. I samme forbindelse kommer Niels Lund ind på, at de erhvervede rigdomme i form af mønter må have fungeret som penge. Dette må kræve, at de pågældende mønter tjente som almen æquivalent, dvs. som alment accepteret værdimål vor vareudveksling. Dette forudsætter, at pengeøkonomien var gennemført på alle væsentlige samfundsområder, hvilket ikke påvises. De pågældende mønter kan lige så godt have tjent til rigdomsophobning med en eventuel statusforbedring til følge.

Sammenfattende kan det siges, at Niels Lund har set det som sin opgave at nedbryde de herskende forestillinger om vikingetidens samfund og søge at rydde op i, hvad vi ud fra kilderne reelt ved, og det er ikke meget. Kun på få områder bidrager forfatteren med synspunkter, der kan føre forskningen videre. Interessant er paralleliseringen med den engelske kongemagts udvikling. Det forekommer frugtbart at sammenligne med det engelske samfund, da der reelt forekommer en række fundamentale lighedspunkter. Konkret viser Niels Lund, at kongetitlen i den ældste periode ikke er lig med udøvelse af kongemagt, ligesom han argumenterer for, at den regerende konge ud over sacrale funktioner ikke havde nogle samfundsmæssige funktioner, og derfor måtte søge sit magtgrundlag i sit personlige jordegods. Kun i forbindelse med handelen havde kongen i den tidlige periode nogen indtægtsgivende funktion. Tilbage står, at der savnes en forklaring på, hvorfor en række konger i Skandinavien og England over en forholdsvis begrænset tidsperiode kom til at besidde tilstrækkeligt jordegods til at rigssamlinger kunne gennemføres.

Efter en gennemlæsning af Niels Lunds afsnit om vikingetiden, sidder man tilbage med en viden, der er mindre end den, man havde i forvejen. Hvad det var for en type samfund, der eksisterede i vikingetiden, og hvorledes dette ændrede sig, står aldeles uklart, ligesom årsagerne til vikingetidens ophør og overgangen til det middelalderlige samfund tilhører gåderne. Det er forstemmende, at Niels Lund kun i begrænset omfang forsøger at opstille andre forklaringsmuligheder og andre metoder til en bedre udforskning af perioden. Alt håb lades ude, der er stort set ingen mulighed for nogen sinde at vinde indsigt i det danske samfund fra 800–1050. Det eneste, man kan gøre, er at læne sig tilbage i stolen og vente på, at der tilfældigvis skulle dukke nyt arkæologisk materiale op af den danske muld, så der kan føjes endnu en lille brik til billedet af det danske vikingetidssamfund.

Som ovenfor nævnt kan der konstateres markante forskelle imellem Niels Lunds og Kai Hørbys måde at gribe behandlingen an på, hvilket får betydning for såvel omfanget af beskrivelsen som vægtningen af emner. Kai Hørby inddrager således langt flere aspekter af samfundslivet end Niels Lund. I denne forbindelse skal det bemærkes, at ideologiske eller om man vil, åndelige strømninger og disses indflydelse på samfundsudviklingen tildeles en fremtrædende plads. Dette skyldes ikke blot, at kildematerialet trods alt er rigere til middelalderens historie, men også at forfatteren forholder sig mere bevidst til sin opgave, således forstået, at han søger at indkredse genstandsfeltet socialhistorie, samt hvad der periodiserer middelalderen som samfund betragtet.

I sin bestemmelse af socialhistoriens opgave tager Kai Hørby udgangspunkt i de senere års vesteuropæiske socialhistoriske forskning, der søger at udsondre *samfundsgruppernes historie som en særlig disciplin* (p. 90). Denne forskningstradition ser forfatteren som et svar på efterkrigstidens marxistiske historieopfattelse. Selv om forfatteren medgiver, at analyser med udgangspunkt i den historiske materialisme også må betragtes som socialhistorie, finder han det mere frugtbart at forholde sig mere åbent til »forestillinger om udviklingens lovmæssighed (dens forudberegnelighed)« og i stedet søge sin genstand både i det gamle samfunds ideer om økonomi og samfundsopbygning, samt dennes faktiske udvikling. At en dogmatisk opfattelse af udviklingen, som underlagt et sæt af lovmæssigheder, der under bestemte givne forhold sætter sig igennem, er et problematisk analytisk udgangspunkt vedr. studiet af førkapitalistiske samfund, skal medgives forfatteren. Men at denne opfattelse generelt skulle karakterisere den marxistiske forskning, således som Kai Hørby synes at antage, må undre, da de forsøg, der specielt i de sidste årtier er gjort for at udvikle og anvende den historiske materialisme til konkrete samfundsanalyser ikke kan være forfatteren ubekendte.

Kai Hørby gør sig nærmest til talsmand for en hermeneutisk indfaldsvinkel til sit stof. Forståelse for og indlevelse i datidens ideer og forestillinger udgør for ham en vigtig bestanddel i blotlæggelsen af det undersøgte samfund. Han lægger vægt på, at gå ind og forstå datidens menneskers livssituation indefra ud fra en antagelse om, at menneskenes grundlæggende biologiske funktioner er de samme (p. 82). Samtidig advarer ham mod at anlægge

moralske vurderinger af, hvad der er godt og skidt, og i det hele taget overføre vor tids opfattelser og værdier på datidens samfund (p. 91). Han understreger dog, at der ikke finder værdifri forskning. At man må være sig bevidst om forskelle imellem det middelalderlige og det moderne industrisamfund, er et indlysende rigtigt synspunkt, men forfatteren lever ikke selv op til dette krav. På en række områder anvender han en række begreber, der klart er knyttet til det kapitalistiske samfund, og som derfor kommer til at virke direkte blokerende for en forståelse af og indlevelse i datidens forhold. F.eks. anvender han et ejendomsbegreb, der på linje med Niels Lunds implicerer eksistensen af privatejendomsret ligesom hans opfattelse af kontraktforholdet begrebsligt knytter sig til liberalismen. Fæsteforholdet betragtes som et gensidigt frivilligt kontraktforhold indgået imellem lige parter. Selv om fæsteren (landboen) var en fuldgyldig retslig person og således formelt kunne handle i sin egen ret, må kontraktforholdet sættes i relation til produktionsforholdene, for at vurdere, hvad dette forhold betød for fæsterens livssituation.

For Kai Hørby som for Niels Lund er det kildematerialet, der alene konstituerer, hvilke sider af samfundslivet man kan belyse. Han formulerer det således (p. 269–270): »Vi opnår den størst mulige troværdighed i slutninger, dersom vi koncentrerer os om de få, men ganske markante træk, som vi kender på en sådan måde, at det ville være urimeligt at tvivle derpå – og lade de områder ubehandlede, hvor der ikke foreligger tilstrækkelig gode oplysninger (selv om de måske kan være langt vigtigere end dem, vi kender bedre).« Selv om Kai Hørby ikke står for samme destruktive kildekritik som Niels Lund, får grundsynspunktet dog til følge, at Kai Hørby ikke kan give et sammenhængende overblik over de sociale strukturer og livsvilkår, samt de ændringer disse undergik. Uden at operere med forestillinger om samfundstotaliteten, forestillinger som nødvendigvis kan justeres og revideres, er det for mig at se vanskeligt at indplacere og vægte de kildemæssigt rimeligt inddækkede områders betydning i samfundssystemet.

Indledningsvis periodiserer Kai Hørby middelalderen ud fra to begivenheder, indførelse af kristendommen og gennemførelse af reformationen, begivenheder kan karakteriserer som tilstandssæringer over tid (p. 81). For forfatteren er det afgørende, at Danmark med kristendommens indførelse gradvis inddrages i den europæiske kulturkreds, og at kirken som institution får en stadig stigende indflydelse på samfundslivet og i særdeleshed på formen og indholdet af udøvelsen af kongemagten, hvilket får en samfundsskabende indvirkning. At kristendommen som ideologi får indflydelse på en række samfundsområder, og at kirken som institution bliver en betydelig samfundsmagt, er det vigtigt at få understreget, men for at de anlagte kriterier for periodiseringen kan tjene til at karakterisere det danske middelaldersamfund må det påvises, at kristendommen som ideologi og kirken som institution får en samfundsskabende indflydelse på alle samfundets grundlæggende områder, herunder også besiddelsesforholdene, afhængighedsrelationerne og dermed også relationerne imellem de enkelte sociale grupper og disses levevilkår. Det lykkes det efter min

opfattelse ikke Kai Hørby at godtgøre. Det er ikke tilstrækkeligt at vise, at kirken bliver storgodsbesidder. Det afgørende må være, om denne godskoncentration på kirkens hænder medførte væsentlige forskydninger samfundsgrupperne imellem med hensyn til kontrollen over jorden, samt om det førte til ændring af driftsmåden.

Generelt kan det siges, at hovedsvagheden i Kai Hørbys behandling ligger i den manglende vægtning af produktionsforholdene – driftssystemer, besiddelsesforhold og udbytningsrelationer. Han behandler faktisk flere sider af disse problemer, men det lykkes ikke i tilstrækkelig grad at få disse forhold knyttet sammen med forskydningerne i socialstrukturen og med vurderinger af livsvilkårene. Når forfatteren (p. 172) udtaler, at befolkningstilvæksten i hvert tilfælde i teorien kan sætte produktionen i vejret og når produktionen vokser, steg også befolkningens evne til efterspørgsel, kræver dette en nærmere forklaring på fordeling af produktionen og især merproduktionen. Det må også ændre, at den senmiddelalderlige agrariske behandles i så begrænset omfang og så spredt i betragtning af, at de sidste årtiers agrarhistoriske forskning klart har dokumenteret, at denne medførte omfattende sociale omstruktureringer.

Kai Hørbys afsnit om middelalderen indeholder mange relevante betragtninger om især kirkens rolle i samfundslivet både som kulturformidler og magtfaktor, men det må generelt konkluderes, at det ikke lykkes at bibringe læseren en sammenhængende forståelse af de sociale relationer og forskydninger samfundsgrupperne imellem, ligesom en indlevelse i disse gruppers livsvilkår er vanskelig at få hold på. Både Niels Lunds og Kai Hørbys behandling af henholdsvis vikingetid og middelalder illustrerer den begrænsning, som mangelen på anvendelse af teorier og modeller, sætter for muligheden af at nå frem til et sammenhængende billede af og forklaring på samfundsstrukturene og de ændringsforløb disse gennemgår.

Birgitte Wählin

Erling Ladewig Petersen: Fra standssamfund til rangssamfund 1500–1700. Dansk socialhistorie 3, 1980, 447 s., ill.

Forfatteren til dette bind er professor Erling Ladewig Petersen, hvis store kendskab til perioden alene dokumenteres af den side i litteraturhenvisningerne, som den relevante del af hans videnskabelige produktion følger. Hans forskning er nået langt omkring i perioden (og ofte uden for), men tyngdepunktet er dog det 17. århundreeds første halvdel og der særligt den danske adels problemer.

Titlen på bindet er *Dansk socialhistorie 1500–1700: Fra standssamfund til rangssamfund*. De kronologiske begrænsninger, der behandles med den ringe respekt, de her fortjener, er heldige, fordi skønt tyngdepunktet i bogen naturligt bliver Adelsvælden (1536–1660), er det her muligt at pege på udviklingslinierne før og efter.

»Socialhistorie« er et idag ofte anvendt begreb, men desværre næsten lige så ofte et meget uklart defineret begreb, og det er derfor fuldt ud rimeligt, at forfatteren

bruger en lang introduktion til at forklare, hvad socialhistorie er for ham og hvilke problemer den rejser.

Han begynder med at tage afstand fra G. M. Trevelyans definition af socialhistorie som »*history with the politics left out*«. Da dette citat idag ofte anvendes som prægelnabe, er det rimeligt at gøre opmærksom på, at Trevelyan selv få linier efter definerede socialhistorie positivt som »... *the daily life of the inhabitants of the land in past ages* ...«. En bred definition af socialhistorie, der peger på den kulturhistoriske tradition, vi her i landet har set i Troels-Lunds *Dagligt Liv i Norden* ... og senere »Daglig-livs«-værker.

Det er ikke den tradition, forfatteren tilknytter sig. For ham er socialhistoriens område sociale grupper, relationerne og forskydningerne mellem dem. En særlig vægt lægges på den sociale mobilitet indenfor og mellem grupperne. Som forklaringsfaktorer peger han på en bred vifte, omfattende økonomiske, sociale og politiske, materielle og immaterielle faktorer. Som han senere gør opmærksom på, har den økonomiske forklaring en særlig vægt, både i kraft af den relativt store interesse, den økonomiske historie har haft og det veludviklede teoretiske apparat, økonomisk videnskab stiller til rådighed.

Som begrebsapparat introducerer han inspireret af agrarhistorikeren Slicher van Bath en skematiseret model af socialstrukturen, hvor en socialgruppe indplaceres ved at angive dens sociale prestiges *relative* fordeling mellem tre sektorer: den økonomiske, den politiske og den sociale. I denne model skulle det være muligt at sammenligne to grupper, således at hvis den relative fordeling for begge var identisk, da ville grupperne også være identiske.

Det er enkelte uklarheder i modellen. Det fremgår ikke klart, hvilke elementer, der indgår i de forskellige statuskasser og det synes ikke logisk, at samme relative fordeling af status også skulle betyde samme absolutte status. Disse uklarheder er næppe centrale, da hovedformålet er at indføre en distinktion mellem struktur og funktion, mellem statiske og dynamiske elementer.

Her påberåbes den franske Annalesskole og vel særligt det analyseskema, som Frédéric Mauro har fremført.¹ For Mauro er den økonomiske historie videnskaben om den økonomiske udvikling på lang sigt (*longue durée*), der både omfatter den økonomiske videnskab, der for ham kun har gyldighed indenfor en given struktur, og samtidig består af en undersøgelse af, hvorledes denne struktur forandrer sig.

Derfor bør en samfundsanalyse indledes med en makrostatisk beskrivelse, hvor de fælles og vedvarende elementer for perioden fastlægges, dernæst en mikrodynamisk analyse af det økonomiske livs typiske enheder, som skulle gøre en endelig makrodynamisk fremstilling af

samfundets udvikling indenfor og udover den makrostatiske ramme mulig.

Måske havde den anden tilgang end det skarpe skel mellem struktur og funktion bedre udnyttet inspirationen fra Annalesskolen, nemlig konstateringen af, at historien bevæger sig med forskellige hastigheder, hvor socialhistorien bevæger sig langsommere end den politiske begivenhedshistorie og de økonomiske konjunktursvingninger, medens der på den anden side er historier der bevæger sig endnu langsommere eller er næsten immobile. Opfattelsen medfører ikke nogen rigorøs opdeling af historien i lukkede etager, da de forskellige tider gensidigt påvirker hinanden og den tredeling, man fx ser hos Fernand Braudel, er delvis bestemt af fremstillingstekniske hensyn.

Skønt forf. gør sin inspiration fra Annalesskolen klar, er han dog ikke nogen kritikløs elev. Særlig vender han sig mod forsøg på at kvantificere det, der for ham ikke kan kvantificeres fx massepsykologiske faktorer. For den videre udvikling af sit begrebsapparat gør forfatteren klart, hvilken rolle ens samtid spiller for begrebsapparat og vurderinger.²

Selv argumenterer forf. for en udstrakt eklekticisme ved valget af modeller og begrebsapparat. Kun afviser han dem, der indeholder elementer af *a priori*-lovæssigheder. Man savner måske en afvejning af problemerne ved enten at anvende samtidige modeller med de fordele, de giver i retning af et veludviklet begrebsapparat og et for nutidige mennesker relativt letforståeligt sprog overfor mere specifikke modeller, der mere præcist vil udtrykke den datidige realitet, men samtidig giver problemer, både hvad angår udformningen og siden forståelsen af dem.

Med det sigte socialhistorien har her, er det særlig definitionen af de sociale grupper og den sociale mobilitet, der bliver central. Her lånes et spektrum af sociale strukturer fra Roland Mousnier, der bl.a. kan karakteriseres ved de forskellige muligheder for social mobilitet de giver fra kastesamfundets ingen til det egalitære samfunds ubegrænsede. (Det kan der måske forvirre, at det egalitære samfund tidligere under indflydelse fra Slicher van Bath er beskrevet som et samfund, hvor alle individer har fuldstændigt samme sociale status, og social mobilitet *ex definitione* meningsløs). Mousniers model er tydeligvis mest værdifuld for standssamfundet, og Danmark var i det meste af perioden et standssamfund.

Er begrebet »socialhistorie« således indgående diskuteret, kan det samme ikke siges for det indledende »Dansk«. Det forbliver gennem hele fremstillingen uvist, i hvilket omfang og efter hvilke kriterier materiale fra Sønderjylland er inddraget. Derimod brydes forbindelsen

1. Jvfr. forfatterens anmeldelse af Witold Kula, *Théorie économique du système féodal* i (Dansk) Historisk Tidsskrift 1976, p. 83 ff særlig p. 83. Kula henviser igen til Frédéric Mauro (op.cit. p. 12 n. 23) og hans artikler »*Pour une théorie du capitalisme commercial*« *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* XLII, 1955, p. 117-121 og »*Théorie économique et histoire économique*« *Recherches et Dialogues Philosophiques et Économiques*, IV (Cahiers de l'Institut de Science Économique Appliquée, no 79) Paris 1959, p. 45-75. Der formuleres modellen præcist p. 59.

Det er uheldigt, når Kulas arbejde anføres som det eneste marxistiske værk. Inspirationen der er langt stærkere fra Annalesskolen end fra fx den øvrige østeuropæiske forskning.

2. Det er tvivlsomt, når Annalesskolen anføres som særligt optaget af værdiproblemer. Den var – og er – tydeligt objektivistisk, og fx Marc Bloch stod tydeligvis uforstående overfor tysk historievidenskabs værdirelativisme.

til Skåne klart og præcist ved den politiske afståelse, skønt fx Knud Fabricius, *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige* viser, hvor meget langsommere bruddet af de økonomiske og de sociale bånd var.

Endelig har forf. valgt en egen titel til værket: *Fra standssamfund til rangssamfund*, der udtrykker en af værkets hovedteser. Inspireret af Aksel E. Christensen, *Det danske standssamfunds epoker* ser han adelsvælden som standssamfundets endelige etablering, et standssamfund, der dog går i opløsning og afløses efter 1660 af enevældens rangssamfund, hvor de arvelige standsprivilegier afløses af rangsprivilegier, der principielt set er opnåelige for alle.

Værkets anden bærende tese er den rolle, statsmagtens expansion tillægges som forklaringsfaktor, ikke blot for den politiske, men også for den økonomiske og den sociale udvikling.

Introduktionsdelen af sluttes som værkets øvrige dele med en forskningsoversigt. Forskningsoversigterne er nok blandt bogens mest velkomne dele og skønt de ikke kan erstatte det ofte savnede noteapparat, giver de en oversigt over litteraturen, der hidtil har været savnet og som et noteapparat sjældent kan give.

I bogens struktur kan man måske se det skel mellem statik og dynamik, som forfatteren har opstillet i introduktionen. Den første del omhandler hele perioden og behandler forhold, der enten har været konstante eller ændret sig meget langsomt. Derimod behandler de tre næste dele udviklingen i tre successive perioder. Fremstillingen afsluttes med en sammenfatning, hvor forfatterens hovedteser resumeres.

Den første del, *Befolkning, samfundsstruktur og produktionssystem*, indledes med et forsøg på at bestemme befolkningens størrelse i 1645. Udgangspunktet er skattemandtallet for Øerne i 1645. De tidligere opfattelser diskuteres, og forf. fremlægger klart sine egne overvejelser.³ Ved resultatet, der angives med tusinders nøjagtighed havde man dog måske også været interesseret i overvejelser over hvor brede usikkerhedsmarginerne er. Er skattemandtallene for 1645 usikre, måske for usikre, så er de der dog. Føt den tid er der ingen anvendelige tal, og man må for at beskrive befolkningsudviklingen støtte sig på bebyggelseshistorien.

Her trækkes linierne tilbage til den senmiddelalderlige agrarkrise, befolkningstallet og forskydningen af tyngdepunktet fra Jylland til Øerne. Bebyggelseshistorien er vanskelig og usikker at arbejde med. Det er fx tvivlsomt, om man ud fra de store sognesammenlægninger i Jylland i 1555 kan slutte, at Jylland ikke havde overvundet krisens virkninger endnu, hvis der ikke er tale om en nyskabelse, men blot en kodificering af en langt ældre praxis, som Troels Dahlerup har påvist det for Hardsyssel.

Efter 1500 kan forfatteren i højere grad støtte sig på en lang række opgørelser over gårde og huse i forskellige egne af landet. Skønt man næppe vil anfægte hovedten-

densen, bliver der altfor ofte anført tal, der af metodiske årsager er meget usikre. Det er som der senere i forbindelse med den store matrikel gøres opmærksom på meget usikkert og usystematisk, hvorledes husmandsgruppen bliver registreret, og det er derfor uheldigt uden forbehold at anføre tal for huse mv og sågar angive udviklingsprocenterne med en decimals nøjagtighed.

Efter 1645 forbedres kildegrundlaget betydeligt med de nu påbudte kirkebøger, og med anvendelse af særlig Aksel Lassens resultater vises den demografiske katastrofe Svenskekrigene var.

Måske mere væsentlig for forståelse af tiden bliver det næste kapitel, hvor flere undersøgelser af demografiske forhold i mindre samfund giver indtryk af, hvor usikkert livet var, hvor lidt der skulle til, før krig, pest og sult rev store huller i befolkningens rækker og den svage vækst blev afbrudt af brutale dyk.

Men skønt tallene taler deres klare sprog, føler man dog, at der kunne siges mere. Først og fremmest, at familien ikke dengang var den kompakte kernefamilie, vi kender i dag, ikke et fokus for de samme intense følelser som i dag, men en langt løsere og pragmatisk organisation, som også har væsentlig betydning i socialhistorien fordi det var den væsentligste produktionsenhed.

I det næste kapitel introduceres de socialgrupper, samfundet bestod af dengang. Det er standssamfundet og den funktionalistiske ideologi, der begrundede det, der beskrives. Et hovedpunkt er den måde, den funktionalistiske standsopdeling slog igennem i privilegierne og kronens forsøg på at henvise hver stand til standens funktionelt bestemte område.

At standssamfundet skal opfattes som »en afspejling af landets produktionssystem« som forfatteren skriver, synes umiddelbart at være udtryk for den vulgærmarxisme, der tidligere er blevet advaret imod. Med Max Weber kunne man gøre opmærksom på, at medens *klassen* kan defineres ved en fælles økonomisk interesse, så kan *standen* betegnes ved en social status, en »ære«, der kan have sine rødder i en fælles oprindelse, fælles funktion og udtrykkes ved en fælles standsbundet levevis og moralkodex.

I det sidste kapitel i den statiske del behandles levestandard. Der fremlægges en FN-definition for levestandard, hvoraf der dog kun behandles enkelte elementer: Føde og ernæring og retssikkerheden.⁴

FN-definitionen giver anledning til at gøre opmærksom på de emner, bindet kommer ind på og særlig hvilke det ikke kommer ind på. Skønt andre områder berøres andetsteds i bogen, er der i det mindste et område, der bliver stedmoderligt behandlet, nemlig uddannelsen. Adelsens uddannelsesforhold diskuteres som mobilitetsfaktor, måske med en lidt overfladisk indholdsbeskrivelse. Derimod beskrives uddannelsen overhovedet ikke for hverken borgere eller bønder, og endda et så grundlæggende spørgsmål som læsefærdighedens udbredelse kommer man ikke ind på.

3. Desværre har den alvorlige kritik, Anders V. Kaare Frederiksen retter mod 1645 skattemandtallets præcision i sin *Familiekonstitution*, ikke været tilgængelig ved udarbejdelsen.

4. Desværre skæmmes afsnittet af, at animalsk og vegetabilsk ernæring tilsyneladende er byttet om i konklusionen (nederst s. 151).

Den første af de kronologiske dele, *Standssamfundet 1483-1558*, behandler de sociale forandringer, hvis resultat blev Adelsvældens samfund. En særlig vægt lægges her på kronens aktive pres for at sætte de enkelte stænder på deres rette plads i systemet.

Først behandles udviklingen for bønderne. De to vigtigste dele var indførelsen af vornedskabet og af livsfæstet. Desværre er afsnittets indledende dele præget af flere unøjagtigheder. Den middelalderlige landbo var ikke jordløs, som der tilsyneladende angives, men havde vel en status, der lå op ad den senere fæstebonde. Vornedskabet beskrives fejlagtigt som »... den nærmeste arvinges pligt til at overtage ledige fæstegårde på godskomplekset...« og ikke som det stavnsbånd for alle født på godset, det var. Den norske forordning af 1466 omhandler ikke fæstebønder, men arvinger til selvejere. Endelig er Lollands Vilkår fejlagtigt dateret til 1443 i stedet for 1446.

Den anden væsentlige forandring for bondestanden var livsfæstet, der blev lovfæstet ved en række forordninger fra 1523 til 1551, som fastlagde, at fæsteren havde sikret ret til gården, så længe han bestred sine forpligtelser overfor godsejeren. Med udgangspunkt i Aksel E. Christensens undersøgelser af Skovkloster og Næsbyhoved, der viser et årligt fæsteskitte på 10-15% før Reformationen, mener forf. at forordningerne betød indførelse af et hidtil ukendt livsfæste. Som Fridlev Skrubbeltrang dog har gjort opmærksom på er kildematerialet for fæsteskitter også efter Reformationen spredt og viser ikke altid væsentligt længere fæstetider. For Skovkloster var således de årlige fæsteskitter 10% omkring 1600 overfor ca. 15% ved 1460.

Dannelsen af den næsten kastemæssigt afgrænsede adel følger forfatteren tilbage gennem senmiddelalderen. En særlig vægt lægger han på, at den store adelshandel, man ser i det 15. århundrede efter Reformationen aktivt begrænses af kronen i overensstemmelse med kravet om den funktionelle afgrænsning af stænderne.

Det er muligt at dette fald overdrives. Et forbud medfører oftest ikke en større omtale i det bevarede kildemateriale, og man ved, at handelen udenom købstæderne var et problem gennem hele perioden, som for udsatte områder fx Langeland blev anslået til at omfatte mere end den lovlige handel gennem købstaden. På europæisk plan er hele perioden blevet karakteriseret ved at den uofficielle, ikke regulerede handel vokser på bekostning af den traditionelle.⁵ Blandt de meget få bevarede godsregnskaber indeholder i det mindste to oplysninger om indtægter fra skudehandel.

Det sidste kapitel i denne behandling »den offentlige sektor«. Det er området for Kristian Erslevs klassiske *Konge og Lensmand*, og det er hans konklusioner om en stigende koncentration i det ved Reformationen stærkt udvidede lensvæsen til fordel for kronen, der følges. Særlig peges på de konsekvenser, reformerne fik for den lavadel, der indtil da havde været i stand til at leve standsmæssigt ved indtægter fra smålenene. Dermed peges også

på et område, som der desværre ikke går i dybden med, nemlig de socialhistoriske konsekvenser af Reformationen, hvor rigets første stand, gejstligheden, undergår radikale forandringer. Ikke blot forsvinder flere af standens enkeltdele, men de tilbageblevne dele er nu så forskellige i rettigheder og privilegier, at de ofte fungerer som særskilte stænder, og nu med gang og sæde efter adelen. Den gejstlige stands arbejdsområde, der før havde omfattet store dele af central- og lokaladministration, bliver nu indskrænket til kirke- og skolearbejde. Det medfører, at den stadige tilgang af adelige til gejstligheden, både som kongelige embedsmænd og til de velaflagte karrierer, kirken selv kunne tilbyde, nu ophører. Det er utvivlsomt den lavadel, der tidligere havde levet nært tilknyttet de enkelte bispedømmer og klostre som gejstlige og lensmænd, der rammes hårdest.

På den anden side medfører Reformationen også udviklingen af det protestantiske præsteskab. Som bogen fremhæver, var det kun få præster, der blev tvunget til at forlade deres embeder ved Reformationen, hvad der da også havde været ganske imod en reformations ånd. Indskrænkningen af gejstlighedens opgaver betød, at sognekaldene ikke mere skulle anvendes til aflønning af administratorer og sekretærer, og derfor afløstes den forhulede kapellan, der havde varetaget sognet for den ikke residerende kaldsbesidder, nu af en sognepræst, der nød kaldets fulde indtægter. I modsætning til fx England er forbedring af præsternes indtægter tydeligvis en del af kronens politik i årene efter Reformationen.

Den økonomiske forbedring, og det faktum at præsterne efter Reformationen fik legitimt afkom, der krævede en standsmæssig uddannelse, er noget af baggrunden for den forbedring af uddannelsesniveaue, der følger Reformationen.

Når Københavns Universitet fik så knapt afmålte rammer, som tilfældet var, skyldes det ikke blot kronens økonomiske problemer, men også at størstedelen af sognepræsterne indtil da havde fået deres uddannelse ved domkapitlerne. I løbet af det 16. århundrede bliver det et stadigt mere udbredt krav, at sognepræsten skal have en universitetsuddannelse bag sig, og domkapitlerne, der ikke som angivet bliver inddraget, men består under kronens beskyttelse, mister størstedelen af deres kirkelige og undervisningsmæssige funktioner og bliver i realiteten overvejende et lønfond for gejstlige og den nu helt sekulariserede administration.⁶

En del af den idémæssige udvikling får man i næste kapitel, *Idehistoriske aspekter*. Der lægges stor vægt på den udbredelse dominikanerprædikener fik, særlig fordi prædikener var blevet et tiggermunke specialområde. At de var udbredt til også fx domkapitler, som det undrende konstateres, kan forklares ved at en stor del af de gejstlige, der fik en videregående teologisk uddannelse (og ikke fx en juridisk, som en stor del af de gejstlige kongetjener fik) frekventerede det 1388 grundlagte dominikaneruniversitet i Köln.

5. Fernand Braudel i *Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme, Vol. 2 Les Jeux de l'Échange*, Colin, Paris, 1979, p. 12, 32.

6. Jvf. mit (upublicerede) speciale »Anvendelsen af Kapitelsbeneficier som kongelige Forleninger 1536-1645« Århus 1979.

Som forfatteren formulerer sig, får man det indtryk, at det uden for dominikanernes rækker var den katolske kirkes doktrin, at man kunne opnå syndernes forladelse uden en oprigtig tro, en påstand, der vel kun kan belægges med gammellutheranske angreb på den katolske kirke.

Det er tvivlsomt om man kan slutte sig til en generel kritik af standssamfundet fra dominikanernes prædikener. At handelsmanden angribes er ikke noget særkende for dominikanerne, men et gennemgående træk i den middelalderlige kirkes samfundssyn, hvor handelsmanden ikke passede ind i samfundets opdeling i dem, der arbejdede, dem der bad og dem der kæmpede: *Homo mercator vix aul nunquam deum placere possit*. Vigtigere er, at man ikke kan slutte fra en kritik af enkeltpersoners fejl til en kritik af standssamfundet: Når man på kalkmalerier ser konger og kejsere, bisper og endda paver på vej ud mod højre, til hvor der kun er gråd og tænders gnidning, er det intet angreb på embedets autoritet, men en understregning af det enkelte menneskes fejlbarlighed.

Den næste del bærer titlen, *Standssamfundets opløsning 1558–1629*. Det er en utilfredsstillende titel, da stænderne ikke opløses, men der i stedet sker en stigende social polarisering indenfor stænderne. Denne polarisering ser forf. i sammenhæng med den europæiske højkonjunktur, der gennem stude- og kornexporten gav store indtægter til de i Danmark, der magtede at mobilisere den kapital, en sådan fjernhandel krævede. Ud fra toldregnskaber fra 1611–13 og 1640 kommer forfatteren frem til en årlig export på 1,85 mio resp. 2,1 mio og en import på 0,25 resp. 0,3 mio. Et så stort exportoverskud, at det burde have givet anledning til overvejelse om nøjagtigheden.

Smugleri er ex definition vanskeligt at vurdere, men har sandsynligvis været mere udbredt for importvarerne. Skønt det ikke er en del af handelsbalancen, havde man særligt med den vægt der lægges på det offentlige vækst i øvrigt, måske ventet at kronens indflydelse på betalingsbalancen også blev inddraget. Øresundstolden indbragte alene 0,5 mio i 1641 og på den anden side har kronens gældsforpligtelser belastet betalingsbalancen i stigende grad. Der er dog næppe tvivl om, at der kom store pengemængder til landet. Det er tvivlsomt om man som forfatteren kan betragte det direkte som kapital, uden at det forvirrer. En meget stor del blev anvendt til at opretholde og udbygge den standsmæssige konsumtion, som de mange herregårdsopførelser udtrykker.

Den del af indtægten, der blev investeret, gik i meget høj grad til en intensificeret jordhandel, der naturligvis ikke i sig selv øger produktionen og i perioder pressede jordpriserne op i et niveau, der ikke kan forklares ved rentabilitetsovervejelser, men alene ved jordens prestige-værdi, som forfatteren tidligere har gjort opmærksom på i *Christian IV's pengeulån til danske adelige*. Det er derfor sandsynligt, at kun en mindre del af de indtægter, adelen fik, gik til driftsforbedrende – i modsætning til spekulative – investeringer og derfor fik den selvstrøm, der løb ind i Danmark ikke nær den samme ekspansive effekt som en kapitalimport ville gøre i vore dage.

Det skal også ses ud fra de reelle muligheder, der var for at kontrollere driftsinvesteringers rentabilitet. Der tales i bogen ofte om indtægtsmaximering, men man bør

gøre sig klart, at regnskabsvæsenet dengang ikke tillod nogen vurdering af rentabilitet. Regnskabernes funktion var at kontrollere enkeltposter og kassebeholdning og når man ser, hvor uoverskueligt posterne er rodet sammen på et iøvrigt tilsyneladende velbevaret gods som Giessingholm, bliver det forståeligt, at den eneste mulige maximeringsstrategi bliver den simple, at købe billigt eller slet ikke og at sælge dyrt. Det er dog ikke godsdriften, der er den afgørende forklaringsfaktor for den sociale polarisering i adelen for forfatteren. Det er de indtægter, som en stadig mindre del af adelen fik fra kronen og der særlig fra de store lensmandsposter.

Vi er her kommet ind på et af forfatterens centrale interesseområder og det er resultater fra mange års forskning, som her med stor sikkerhed lægges frem. Det bliver da også gjort helt klart, at der eksisterer en markant sammenhæng mellem lensindtægter og social eller måske mere præcist her økonomisk fremgang. Desværre savner man en diskussion af et andet forhold, der også gjorde godsbesiddelsen i den danske adel labil, nemlig mangelen på den feudale førstefødselsret. Den danske arveret, der medførte opdeling mellem alle arvinger, kombineret med tidens høje dødelighed, medførte betydelige omfordelinger, ikke blot mellem enkeltpersoner, men også i familiers sociale status.

Man kan derfor forvente, at højadelige med rige familieforbindelser ceteris paribus vil vokse i velstand gennem livet. Desværre savner man en kvantitativ vurdering af arveforholdenes betydning for den sociale mobilitet sammenlignet med betydningen af indtægter fra kronen og rigets tjenester. Det vækker i det mindste overvejelser, når bogen anfører, at medens højadelige lensmænd havde betydelige formueforbedringer, så havde lensmænd fra den almindelige adel i gennemsnit kun mulighed for at holde fast i deres en gang erhvervede gods. Som en væsentlig faktor fremhæves de ændrede og stigende uddannelseskraav og de økonomiske fordringer de stillede. Det er naturligvis tvivlsomt, som det sker her, at generalisere ud fra de omkostninger, som så højadelige familier som Rosenkrantzernes på Rosenholm havde. De få lavadelige, der opnåede stilling i Danske Kancelli og må formodes at have opfyldt uddannelseskraavene, har ikke nær været i stand til at investere så meget i deres uddannelse. Der har næppe været nogen hjælp i den »studieunderstøttelse«, forfatteren ser kronen praktisere. Disse legater blev givet til unge mænd med gode forbindelser. Sivert Grubbe, som fremhæves, fik fx sit kannikedomme overladt fra faderen. Hele dette system af vennelegater ophører næsten fuldstændigt ved Christian den IV's regeringstiltrædelse, for atter at vokse frem i 1620'erne. Understøttelserne peger altså ikke på en uddannelsespolitik, men på et andet forhold, der også havde stor betydning ved rekrutteringen til kongens tjeneste, nemlig familieforbindelserne.

Den afsluttende del, *Skattestatens vækst 1629–1700*, indeholder allerede hovedtesen i titlen. I diskussionen om det 17. århundredes krise i Europa støtter han sig særlig på Niels Steengaards fortolkning, der ser hovedårsagen til krisen i en stigning i det offentlige udgifter, der ikke dækkes af en tilsvarende stigning i samfundets produktion. I en større ramme indplaceres den danske udvikling

i den model, Josef Schumpeter har opstillet, der fører fra den middelalderlige domænestat, hvor kongen levede af sit eget, dvs godserne, til den absolutistiske skattestat.

Det er værd at gøre opmærksom på, at forfatteren uden kommentarer har tillempelet Schumpeters model, der egentlig er en trefasemodel, hvor kronens stigende økonomiske behov først fører til stænderstaten, hvor stænderne optræder som modvægt til den expanderende kongemagt ved at fastholde retten til at bevilge og administrere skatter. I de fleste europæiske stater brydes stænderstaten af absolutismen, men som fx England, Nederlandene og Würtemberg viser, ikke altid.

Når forfatteren udelader denne anden fase, udtrykker det vel at forsøgene på at dæmme op for kronens skatteexplosion fx gennem landkommissærerne spiller en så ringe rolle. Blandt de mange følger af skatteexplosionen savner man måske en mere præcis diskussion af den »korrupsionsexplosion«, der også fulgte med. Det skyldes sikkert igen en utilstrækkelig beskrivelse af datidens »embedsmand«, der normalt uden store juridiske eller moralske problemer kombinerede embedsforpligtelser i præcis moderne forstand med privat foretagervirksomhed.

Skattestatens vækst medfører en yderligere fortsættelse af den sociale polariseringsproces, der begyndte under de gode år. Særlig væsentlig er forfatterens fremhævelse af, at omstruktureringen af det danske godssystem, hvoriets udbredelse, bondegårdsnedlæggelse for alvor tager fart efter skattestaten og de forringede europæiske afsætningsforhold fra ca. 1630. Geografisk sker der en tydelig forskydning til fordel for København både p.g.a. kronens politik og Svenskekrigenes ødelæggelser. Ser man et styrket bourgeoisie bag Enevældens indførelser, er det samtidigt et bourgeoisie, der er styrket af, måske en parasit på skattestatens vækst. Skønt skattestatens vækst betyder en forarmelse for alle samfundsgrupper, ikke mindst for bønderne, er periodens taber frem for nogen den gamle danske adel, der forarmes, mister sin politiske magt og endelig sine økonomiske privilegier.

Det er den forandring, der allerede er indeholdt i titlen, og også diskuteres tilbunds i den afsluttende *Sammenfatning*, nemlig overgangen fra standssamfundet til rangsamfundet. I den diskussion om social mobilitet, der for forfatteren er en så væsentlig del af socialhistorien, ses standssamfundet som et delvis fastlåst system, hvor mobiliteten fra stand til stand begrænses, hvorimod rangsamfundet åbner alle muligheder for alle. Som forfatteren også gør opmærksom på, er det reelt en begrænset mobilitet stadigvæk. Den vedrører kun de øverste lag. Købmænd kan kun med vanskelighed bevæge sig over i gods ejerlaget og for den store del af befolkningen, der er beskæftiget i landbruget, er mobiliteten både socialt og geografisk faldende. At dette stadigvæk kan være hovedtesen, skyldes måske nok også den vægt, der har været i dansk socialhistorisk forskning, på de øverste sociale lag.

Bogen afsluttes med en omfattende litteraturliste. Udvalgelseskriterierne synes at have været relevante fremstillinger i bog- og artikelform, de allermost centrale kildeudgivelser og ingen opslagsværker. Skønt man nok kunne savne enkelte ting og måske særligt opslagsværker som *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, er det dog i det store og hele og med den påtænkte målgruppe et rimeligt udvalg. Litteraturlisten er sammen med forskningsoversigterne med til at gøre bogen til et meget værdifuldt hjælpemiddel fremover.⁷

Set i sin helhed efterlader *Fra standssamfund til rangsamfund* ingen tvivl om, at der her er skabt en ny danmarkshistorisk, en ny socialhistorisk syntese, der for dansk socialhistorie vil være værket fremover i mange år. På godt og ondt. Syntesen er skabt på baggrund af et bredt kendskab ikke blot til dansk, men også til europæisk historie og bæres gennem værket af et konsistent historiesystem og evnen til at fastholde de store gennemgående temaer. Set i sin helhed rejser bogen også problemer. Beklageligt i en bog, der skulle henvende sig til et publikum uden for faget, er det tunge og fremmedordsmættede sprog.

Et mere principielt problem er den for udbredte tælleglæde. Alt for ofte anføres tal, der er baseret på et meget usikkert kildegrundlag, fuldstændigt uden de nødvendige kritiske kommentarer. For den uskoled læser stiger tilliden til tallene, når de anvendes til beregninger med promilles nøjagtighed. Faren ved denne udbredte anvendelse af tabeller og kurver, er at man giver tal lov til at tale direkte til læseren, selv når tallene er så usikre, at de ikke burde have lov til at sige noget uden gennem en ansvarsbevidst historikers mund.

Der er ved bredt anlagte fremstillinger af denne art vanskelige overvejelser ved anvendelse af begreber og teorier, som det allerede berøres i de indledende afsnit. Det er desværre mit indtryk, at forfatteren for ofte anvender moderne begreber uden at have foretaget de nødvendige modifikationer den historiske virkelighed kræver.

Det er karakteristisk for fremstillingen og noget, der giver den helhedspræg, at den hviler på en anvendelse af økonomisk teori og begrebsapparat og at den oftest sette handlingsnorm er kravet om økonomisk maksimering, også hvor det drejer sig om kronen eller adelen.

Det er da også fx muligt, som der skrives, at der ved Frederiks II's store mageskifter har været betydelige driftsøkonomiske fordele hentet og at det har været en del af hans motiver. Men det eneste, vi ved, han selv har udtrykt, var at motivet var at skaffe nye vildtbaner, og det understøttes af at der blev nedlagt både bøndergårde og endda hovedgårde for at skaffe plads til dem. Det er måske vigtigt at forstå konsumtionsnormer ved siden af profitmaksimeringsnormer.

Om Christian IV's merkantile politik citeres majestæten selv for at sige at den skulle være »os til ære og købmænd

7. Der er dog direkte mangler, idet i det mindste to værker, der er anført i forskningsoversigterne er faldet ud i litteraturfortegnelsen. Det er H. Wiese og J. Bölts: *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwest-europäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*. Fr. Lütge u.a. (Hrsg.): Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 14. Stuttgart 1966 og forf. anmeldelse i *Scandinavian Economic History Review* 18, 1970. Endvidere Erland Porsmose, *Landsbyudlæggelser og hovedgårdsexpansion på Fyn*. Historisk Tidsskrift 78, 1978.

dene ikke tilskade«. Men dette æresbegreb, der tilsyneladende spillede en rolle ved siden af den økonomiske maksimering, der for adelen selv var adelsmærket, det begreb, der så tydeligt skiller den tids selvforståelse fra vor, det behandles ikke.

En anden immateriel faktor, nemlig religionen, bliver konsekvent, når den optræder, reduceret til samfunds-ideologiske synspunkter. Det er i klar overensstemmelse med det helhedssyn, der præger værket således at integrere forklaringsfaktorerne i den samlede fremstilling, men det betyder at religionen ikke forstås som den selvstændige forestillingsverden, det også var. Man savner nok også i stedet for eller ved siden af den elitære fremstilling af de teologiske overvejelser, en beskrivelse af de langsomme forandringer i folkereligiøsitet. Det er klart, at man her er ved at gå udenfor socialhistorie, som forfatteren definerer det.

Det er et stort krav, at socialhistorien også skal inddrage de historiske samfunds selvforståelse, men man aner desværre, at alternativet bliver at *homo oeconomicus* efter i økonomisk videnskab at være blevet sat på plads som en nødvendig, omend også meget tør stråmand, nu skal ikklædes kød og blod af en teoriimponeret historievidenskab.⁸

Ole Bay

Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud 1700–1870. Dansk socialhistorie 4. 1979. 333 s., ill.

Det er en omfattende periode, der skal behandles i socialhistoriens bind 4. Den spænder fra 1700 til 1870, eller fra begyndelsen af den store nordiske krig til kort før slaget på Fælleden for nu at hente dateringer fra den politiske historie. Når man yderligere tager i betragtning, at de efterfølgende godt hundrede år får ialt 3 bind, så er det et langt tidsrum og forskningsmæssigt meget forskelligt behandlede tidsrum, der her gennemgås på lidt over 300 sider. Det er en periode, hvor den offentlige statistik udvikles og når en relativ høj grad af professionalisme og omfang, og det er en periode, hvor mængden af kilder til de enkelte individers livsforløb i bredeste forstand øges voldsomt. En gårdfæsterson født f.eks. år 1700 er vi rent faktisk ikke sikker på at kunne identificere, hvis kirkebogen er brændt og fæsteprotokollerne ikke bevaret. Men vedkommendes tip-tipoldebarn, der kommer til verden omkring 1850 i samme sociale miljø vil vi med meget stor sandsynlighed kunne følge fra fødsel over skolegang, konfirmation, erhvervsudøvelse, soldatertjeneste, økonomisk aktivitet osv. Dette eksempel blot for at præcisere, hvor forskelligartet kilde- og forskningssituationen tegner sig ved begyndelsen og slutningen af den periode, professor Hans Chr. Johansen her behandler.

Overfor dette problem synes forfatteren at have valgt den løsning, at han har koncentreret sin fremstilling om

tidsrummet ca. 1750–1800 med relativt få linier tilbage til periodens begyndelse og med nogle flere frem til ca. 1870. Rent statistisk er det ikke vanskeligt at påvise, hvordan sidste halvdel af 1700-tallet har en stor overvægt i bindet. Hans Chr. Johansen gennemgår f.eks. indkomstudviklingen, der først får 4½ side om langtidstudviklingen, hvorefter han behandler den unægtelig noget tvivlsomme indkomstskat – tvivlsom som kilde til de sociale forhold – af 1789 over 5 sider, mens der bliver 2½ til indkomstskatten af 1870. Boligstandarden på landet tilmåles ialt 5 sider, og de omhandler med få liniers undtagelse 1700-tallet. Næste afsnit hedder Boligstandarden i byerne indtil omkring 1850 og får 6½ side inklusive illustrationer. Men der er næsten tale om falsk varebetegnelse, for jeg har kun kunnet tælle 14–16 linier, der ikke omhandlede 1700-årene. Denne skævhed er mest udpræget i bindets midterste del, men den kan spores hele fremstillingen igennem. I det indledende store afsnit om befolkningsforholdene behandler Hans Chr. Johansen emnet vielser og valg af ægtefælle over godt 8½ side, hvor med god vilje de 2 kan siges at skildre forholdene i 1800-tallet. Og i det efterfølgende afsnit om fødsler, der er tilmålt 4 sider, synes forfatteren at have valgt en art tilstandsbeskrivelse omkring år 1800 med nogle få blik tilbage og frem i tiden.

Det er tænkeligt, at udgangspunktet har været det, der måske ligger i bindets titel: En samfundsorganisation i opbrud. Det kan give mening, hvis intentionen har været at skildre det danske samfund før den moderniseringsproces, der over en bred front omdanner samfundet i sidste halvdel af 1800-tallet, for alvor sætter ind. Men forfatteren er ikke meget oplysende, når det gælder intentionerne bag arbejdet. Det er allerede velkendt, at »hver forfatter sin socialhistorie« i denne serie, men Hans Chr. Johansen er ikke meget oplysende om, hvilken der er hans. Han beskriver sig som »... påvirket af den moderne sociologis begrebsapparat og af en omfattende angelsaksisk og fransk litteratur fra den seneste snes år med udgangspunkt i historisk-demografiske og socio-økonomiske problemstillinger«, og så kan man ellers gennemgå litteraturlisten og pille ikke-danske navne ud for at få nærmere besked!

Når dette så er sagt, så må man konstatere, at Hans Chr. Johansens behandling af periodens socialhistorie bryder med tilvante forestillinger. Borte er adel og borger, præster og bønder eller traditionelle grupperinger som mestre-svende og gårdmænd-husmænd, og i stedet optræder husstandsgrupperinger, gods og landsogn, mindre byer og større byer – alias Middelfart og Odense – samt København. Skillelinien by-land er gennemgående. Som drivkraft bag den udvikling, der foregår i den behandlede periode spiller Hans Chr. Johansen meget direkte ud med »... de tekniske fremskridt, der var gennemført i de mellemliggende 170 år. Takket være dem havde den danske befolkning i 1870 en tilværelse, hvor den i højere grad end tidligere kunne værges sig mod naturens luner... Danmark var forvandlet fra et stagnerende u-landssamfund til et samfund med vækst uden

8. Jvfr. Marc Bloch, *Classification et choix des faits en histoire économique: réflexions de méthode à propos de quelques ouvrages récents*, Annales d'Histoire Économique et Sociale, t. 1, særlig p. 256.

dog endnu at være nået frem til at blive et egentligt velstandssamfund . . .«. Det er for så vidt klar besked, men det ville ligesom have været meget rimeligt at placere disse betragtninger sammen med foregående citat i forordet i stedet for på side 24.

Hans Chr. Johansen indleder med at skildre »de ydre rammer« (s. 11–37), hvilket omfatter et relativt udførligt afsnit om ændringer i de naturgivne forhold, dvs. klimaet. Dernæst opridses udviklingen i landbrug, byerhverv, transport og handel samt pengevæsen. Det bliver for alle emners vedkommende til korte skitsemæssige fremstillinger, og man kan undres over, at forfatteren i forhold hertil gør så forholdsvis meget ud af de yderst sparsomme og tildels tvivlsomme oplysninger om de klimatiske forandringer – især når han tilsyneladende ikke bruger de erhvervede indsigter til noget i den senere fremstilling.

Anderledes tilfredsstillende er det følgende hovedafsnit om »befolkningsudviklingen« (s. 39–104), der fremstår som en opsummering af den befolkningshistoriske forskning, som ikke mindst forfatteren selv har stået for. Det er også betegnende, at gennemgangen af kildematerialet og forskningssituationen her er langt udførligere og mere oplysende, end det er tilfældet for de øvrige hovedafsnit, hvor forfatteren synes at mene, at alle bøger er lige gode – eller lige uinteressante! De samme dyder har det følgende hovedafsnit om »gruppedannelser i samfundet« (s. 105–181), hvor det som nævnt er gods og landsby, den store og den lille by og husstandene, der er grupperne. Forfatteren benytter lokale fynske eksempler til skildringen af godserne og bysamfundene – som nævnt Odense respektive Middelfart – men det kan nok overraske læseren, at han er i stand til at behandle den lille fynske købstad ved Lillebælt uden at omtale det landbrug, byens borgere *også* drev ved siden af de urbane bestillinger, der naturligvis omtales (se G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningsens Tilstand i Danmark III, 1806 s. 160 ff.).

Afgjort svagere er efter anmelderens opfattelse de følgende to afsnit om levestandard og indkomstudvikling (s. 183–239) og uddannelsesforhold og analfabetisme (s. 241–266), hvor Hans Chr. Johansen dog har et par vellykkede sider om den almindelige befolknings læse- og skriveyndighed. Det er i det hele taget et karakteristisk træk ved dette bind, at man så tydelig fornemmer, hvor forfatteren har sine interesser og sine egne studiefelter. Så er fremstillingen sprogligt veloplagt, argumentationen præcis og informationsgraden i forhold til læseren høj. Men hvor forfatteren har siddet med sin disposition foran sig og ikke kunnet aftvinge et afsnit interesse eller haft egne resultater foran sig, der bliver skildringen mærkelig farveløs og uengageret. Det kan illustreres ved et lille afsnit fra kapitlet om uddannelsen, hvor forfatteren omtaler »anden voksenundervisning«. Det er ikke længere, end det kan bringes i sin helhed:

»Skoleordningen af 1814 bestemte, at der skulle holdes aftenskole på landet for den voksne ungdom. Det vides ikke, i hvilket omfang noget sådant har fundet sted, men uddannelse på landet udenfor den undervisningspligtige alder har formentlig i det meste af den periode, der behandles i dette bind, været af ringe omfang. Mod perio-

dens slutning begynder folkehøjskoletanken at vinde indpas, men først i slutningen af 1860'erne får denne skoleform dog sit egentlige gennembrud.

I byerne opstod der i 1800-tallet efterhånden en del former for erhvervsrettede uddannelser efter den undervisningspligtige alder i form af tekniske og handels- og søfartsprægede uddannelser. Disses udbredelse og evtal er kun lidet kendt«.

Det er sådan, forfatteren udtrykker sig, når enmet ikke rigtig kan aftvinge hans interesse. Det dukker op rundt omkring, også i de bedste afsnit. F.eks. er Hans Chr. Johansen ikke videre indstillet på at behandle kvindens stilling særskilt, så det bliver til 1 ½ sides omtale s. 166 f. uden den informationsfylde, der præger de foregående sider i samme afsnit.

Bindet afsluttes med et hovedafsnit om individ contra samfund (s. 267–309). Det er nok det afsnit, anmelderen står mest usikker overfor. Usikker, fordi det i sin disposition rummer et meget originalt forsøg på at gribe om hele perioden – og her faktisk hele perioden for at vise en *forandring*. Hans Chr. Johansen har undervejs flere steder gjort opmærksom på den rolle, den offentlige sektor spillede, f.eks. som beskæftigelsessted både i hovedstaden, hvor hof, militær og centralstyre er markante indslag, men også f.eks. i Odense som eksempel på den større provinsby. I dette afsnit er relationerne mellem det offentlige og indvinderne trukket op for den omhandlede periode, og herunder er placeret emner som social- og sundhedslovgivning, kriminallovgivning og straffepraktis. Forfatteren er naturligvis på hjemmebane i et underafsnit som »individet i den økonomiske politik« s. 279 ff. og ligeledes det foregående »politiske påvirkningsveje« s. 270 ff. er lykkedes godt. Men det er også dette afsnit, hvor forfatterens almene tilgangsvinkel forekommer problematisk. Han beskæftiger sig med individet overfor samfundet uanset hvilke individer, der er tale om. Det er nok her, at den »traditionelt indstillede socialhistoriker vil føle sig mest utilfreds. Det forekommer som om forfatteren så temmelig ureflekteret tilbageprojicerer moderne tilstande, hvor man i det mindste formelt tildeler ethvert individ en lige placering i samfundet. Man savner ganske enkelt i dette afsnit en fastholdelse af den absolut ikke særlig revolutionære opfattelse af tidsrummet som værende præget både i 1700 og 1870 af en betydelig ulighed indvinderne imellem. Og at denne ulighed ikke blot gjaldt indkomst og formuedannelse m.m., men at den berørte individernes personretlige forhold, deres faktiske muligheder for erhvervsudøvelse og mobilitet. Det skal opledes i Hans Chr. Johansens fremstilling, at der var tale om bestemte relationer mellem forskellige individer, som f.eks. godsejer og bonde, mester og svend, og at der var en sammenhæng mellem disse relationer og den forskelligartede behandling, disse individer var genstand for fra statens side, både formelt og i praksis. Bindets sidste sætning er tillige dets sidste afsnit efter den typografiske opsætning at dømme og den lyder: »Antallet af indsatte i fængslerne var i 1870 omkring 1000«. Det er ikke ukarakteristisk for afsnittet som for hele fremstillingen, at der kvantificeres ganske nøgternt uden nogen form for ræsonnement over, *hvem* der sad i fængslerne og *hvorfor* de sad der!

Hans Chr. Johansens fremstilling af socialhistorien fra 1700 til 1870 præges i det hele taget af, at der sjældent funderes over, hvordan de enkelte aspekter af samfundet hænger sammen. Der opregnes og optælles og udsiges mere eller mindre sikre formodninger, men man savner ordene »fordi« eller »derfor«. På en mærkelig måde synes alle udsagn at være omtrent lige gode eller lige begrænsede, og som sagt skal man et godt stykke ind i bogen for at finde en tilkendegivelse af, hvorfor forfatteren faktisk mener at kunne konstatere en forandring fra 1700 til 1870. Og han har ikke fundet det umagen værd at samle op til slut og fortælle om, hvad der nu er forandret i forhold til tiden omkring år 1700. Det er en mærkelig atomiseret fremstilling af datidens danske samfund, der ganske vist bringer mange informationer, særlig i de to første afsnit, men som ikke giver noget bud på, hvad man skal bruge dem til f.eks. i relation til bindets titel: »En samfundsorganisation i opbrud«. Jeg ved ikke, om det er forfatteren, der har ansvaret for den. Hvis det er tilfældet, så giver han som tidligere nævnt ikke mange antydninger af, hvilken samfundsorganisation, der er tale om. Og han peger nok på enkelte sider af opbruddet, men han kommer ikke med nogen samlet bedømmelse af, hvor langt opbruddet er nået for slet ikke at tale om, hvad der så var ved at skabes til afløsning.

Hans Chr. Johansens fremstillingsform er svingende. Hvor den er bedst – og hvor indholdet er bedst – er den kontant, konstaterende, hvad vi ved og hvad vi kan skønne med mange korte afsnit. Men hvor forfatterens engagement er svindende, der får fremstillingen let samme karakter som nutidens økonomi-rapporter om tingenes skæve gang. Det giver en mærkelig læserytme, hvor man skiftevis fanges af præcise udsagn, enkelte steder endog diskussion af kildegrundlag og metodiske overvejelser, og så dysses i søvn over afsnit som det på s. 261, der er citeret i sin helhed foran. Hvor fremstillingen er bedst veksler positive oplysninger fra forfatterens side med velvalgte eksempler (f.eks. godserne og købstæderne på Fyn), men overraskende gives der plads til et langt citat om landtransportens vanskeligheder (s. 30–31), der kunne være klaret ved et par linier af forfatteren selv, eller godt tre sider med menuplaner fra ca. 1800 (s. 208–11).

Man kan ikke andet end få det indtryk, at der er tale om en ikke meget gennemarbejdet fremstilling fra forfatterens side. Han er ikke gået langvejs for at supplere sine egne studieområder, og litteraturlisten – der kun er halvt så omfattende som det foregående bind – har adskillige oplagte huller. Påfaldende mangler er f.eks. Asger Simonsens arbejde om husmandsbefolkningen på Lolland, der faktisk ville have kunnet forsyne forfatteren med mange oplysninger, og Svend Jespersens posthumt udgivne studie over danske bøndergårde, hvis byggemåde forfatteren jo reelt skildrer ret indgående (s. 222 f.). Det er ikke utænkeligt, at denne kritik må henvise til værkets tilblivelsesform og de vilkår, forfatterne har haft under udarbejdelsen, men det er blot trist, at dette bind på så mange måder må forekomme mindre tilfredsstillende. Dets styrke er det samlede sæt af informationer, det rummer for tidsrummet ca. 1750 til 1800 og de to indledende afsnit om befolkningsudviklingen og gruppedannelserne. Lad så være, at andre (de fleste?) historikere

re måske ville finde *de* gruppedannelser, som Hans Chr. Johansen behandler så indgående mindre relevante end andre, men her er der tale om en kyndig oversigt over de resultater, den historisk-demografiske forskning i Danmark har nået, fortrinsvis i den seneste snes år.

Claus Bjørn

Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen. Sociale brydninger 1914–39. Dansk socialhistorie 6, 1980, ill., 425 s.

»Sociale spørgsmål drejer sig om forholdet mellem klasserne, dvs. mellem grupper af personer, der lever på forskelligt velstandsniveau eller under forskellig magt og anseelse. Betegnelsen anvendes fortrinsvis overfor de dårligere stillede klasser og disses forhold til det øvrige samfund.«

Denne definition på socialhistorie er hentet fra Fredrik Zeuthen, »Arbejdsløn og Arbejdsløshed« (1939). Den er gået via Gunnar Viby Mogensen (Socialhistorie. 1975) for at blive citeret med tilslutning i bind 6 af »Dansk social historie«. Man kan altså ikke sige, at traditionen afvises.

I forordets videre udredning peger forfatterne, Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen, tilbage på Max Webers tredeling af samfundets ulighedsdimensioner, økonomisk ulighed, ulighed i prestige (status) og ulighed i magt. De lægger ikke skjul på, at den økonomiske ulighed, trods mangler i statistikken, er lettest at få hold på, mens udredningen af prestige- og magtrelationer må baseres på materiale, der er langt sværere at behandle. De er også klar over, at denne vanskelighed afspejles i deres fremstilling.

Forfatterne vil dog definere begrebet socialhistorie noget bredere end Zeuthen, idet de ikke specielt vil lægge vægten på de dårligere stillede klasser, men vil have deres bog til at handle om »samtlige befolkningsgruppers levevilkår og deres relationer til og reaktioner over for hinanden, historien om deres samarbejde og deres kampe.« I afsnittet om kilder og litteratur til perioden 1914–20 hedder det indledningsvis, at »Reguleringspolitikken under første verdenskrig er et centralt socialhistorisk emne, for så vidt som denne politik betød et afgørende brud med en traditionel liberal erhvervs politik.« Alene ud fra forfatterernes eksplicite udsagn om, hvad socialhistorie er, vil det nok være vanskeligt at skelne den fra historie i bred almindelighed. Det skal ingenlunde bebrejdes dem, så meget mindre som socialhistorie nok er den bindestregshistorie, der i den almindelige bevidsthed i de seneste år er rykket nærmest centrum i historie som sådan.

Så meget mere interessant er det at følge fremstillingens eget, implicite udsagn om, hvad der bør med, hvad der bør have en fyldig redegørelse, og hvad der kan henvises til en mere stedmoderlig behandling.

Det kan ikke undre, at forfatterne, med den faglige baggrund de har, giver kyndige og overskuelige redegørelser for udviklingen i indkomstfordeling og formueforhold m.m. Det er derimod lidt ærgerligt, at der ikke følger nogle overvejelser over, hvad man købte for indtægterne

– eller i det mindste hvad indtægterne gav mulighed for at købe. Hvor store var f.eks. rationerne under første verdenskrig? »Der Mann ist, was er isst« må i socialhistorisk henseende tillægges en vis betydning. I hvert fald må den stadigt stigende gennemsnitshøjde i den danske befolkning være et indicium på ændringer i kostvaner og dermed i levevilkår. Den procentvise fordeling på forskellige forbrugskategorier i arbejderfamiliers udgifter råder ikke bod på denne mangel.

To så væsentlige komponenter i levevilkår som boligforhold og arbejdstidens længde, og dermed væksten i fritid, behandles indenfor de givne rammer ret udførligt; men selve arbejdssituationen, som i de senere år har samlet megen opmærksomhed, bliver kun meget sporadisk belyst. Under omtalen af flytningen fra land til by anstilles der nogle betragtninger over arbejdsvilkårene på landet, og i forbindelse med fagforeningsagitationen blandt landarbejderne nævnes også nærheden mellem arbejdsgiver og arbejdstager i gårdmandsbruget. Men tilværelsen på fabrikker og værksteder forbigås. Det er sandt nok, at Statistisk Departement næppe har interesseret sig meget for det; men er spørgsmålet først rejst, leder det selv frem til noget materiale. Man kan umiddelbart pege på forskellen mellem den lille virksomhed med mester og 3–5 svende og fabrikken med 100 arbejdere og en eller flere værkførere ansat til at holde afstanden til direktøren, som igen repræsenterede de anonyme ejere. Arbejdsulykkernes art og antal kunne måske også belyse et eller andet.

Heller ikke den forøgede fritids indhold kommer i focus. Et så epokedannende fænomen som radioen omtales, så vidt jeg kan se uden det stikordsregister, som man unægtelig savner, ikke mere end 2 steder. Det ene sted er radioen nævnt under det, der hedder »andre udgifter« i familiebudgetterne, det andet sted nævnes det blot, at lytterantallet i 1925 var på 68.000. Men i 1939 var Danmark radio-dækket, og Statsradiofonien sendte de fleste af normaldagens vågen-timer. Godt nok viste en af de første lytterundersøgelser, at »Balaleika-musik«, som den lette og uforpligtende »musik« hed i rapporten, var stærkt aflyttet, men antallet af lytterbreve til »den fra radioen kendte« foredragsholder og den udførlige kommentar i dagspressen af udsendelserne viste det nye massemediums betydning.

Spørgsmålet om magten i samfundet bliver i begyndelsen af perioden til en diskussion af finansfyrsterenes (H. N. Andersen, Glückstadt, Alexander Foss) mulighed for at øve indflydelse på den politiske ledelse. Dette afsnit er i det hele ikke heldigt gjort, dels fordi den kritiske holdning til materialet ikke har været lige skarp hele tiden, dels fordi den private tilknytning til hoffet, som utvivlsomt bevidnes i de pågældendes memoirer, ikke var så afgørende.

En mere fyldig diskussion om organisationernes magt, specielt under kriseadministrationen i 30'erne, er mere givende. Forbindelsen herfra til korporativistiske tanker (erhvervsting i stedet for Landstinget) får også sin behandling, om end Ole Bjørn Krafts erindringer fra 1970'erne næppe kan bære den vægt, der tillægges dem. Man kan derimod diskutere, om enkelte, selv meget betydelige politikeres tanker om erhvervsorganisationernes

eventuelle deltagelse i Christiansborgpolitikken er socialhistorie. Her ville snarere en behandling af udvælgelsen af den styrende elite være på sin plads. På den ene side kan sættes, at de nederste lag i samfundet havde mulighed for at udskifte en betragtelig del af eliten, ikke blot på Christiansborg, men også i kommuner og ikke mindst i organisationerne. På den anden side kan sættes, at det var en mulighed, der ikke blev gjort brug af i noget betragteligt omfang. Generalforsamlingssamfundet med de bureaukratiske tilrettede generalforsamlinger og med enstonende »genvalg!« antyder problemfeltet.

Men det er måske i grunden ikke rimeligt i en anmeldelse at bebrejde forfatterne, at de ikke har behandlet det emne eller det emne mere udførligt. Sådanne betragtninger må i hvert fald ikke overskygge, at der foreligger et nyttigt, stedvist endda underholdende, arbejde.

Det der egentlig karakteriserer bogens implicite forståelse af socialhistorie som emne er, at fænomenerne anskues fra oven i samfundet. Udgangspunktet for skildringen af kårene for de ringest stillede er sociallovgivningen. Husassistenternes arbejdsvilkår omtales fyldigt, men udgangspunktet er, at der var mangel på husassistenter. I hvilke hjem? kunne man måske spørge.

Nogle steder når skildringen aldrig ned fra elitesynspunktet. Arbejderkulturen behandles som et diskussions-emne, hvor Bomholt og Hartvig Frisch m.fl. anlagde ens eller forskellige synspunkter. Men en omtale, endsige en tolkning af fænomener som Borgerlig Konfirmation, Arbejdersangforeningen, Arbejderidrætten, Arbejdersamariterne og Arbejdernes Ligkistemagasin har forfatterne ikke vovet sig ud i.

Der røbes ingen hemmelighed, og jeg risikerer intet sagsanlæg ved at påpege, at forfatterne ikke anlægger en marxistisk synsvinkel. En del steder hentydes der til en sådan alternativ betragtelighed eller kategorisering. Hvor mange marxister der vil føle deres synspunkter refereret, tilkommer det ikke mig at dømme om. Men der er en nærliggende risiko for at blive misforstået, eller endog misbrugt, ved som forfatterne gør (side 289 og 291) at bruge ord som klassesarbejde og klassealliance, fordi disse begreber har en veldefineret plads i den marxistiske teori; selv om den selvfølgelig heller ikke samler enighed dér.

Forfatternes sym- og antipatier kan give sig helt morsomme udslag, når det (side 77) anses for »givet, at det for visse lavtlønsgruppers vedkommende var meget vanskeligt at holde en passende afstand mellem løn og understøttelse.« Eller når forfatterne (side 291) sætter påvirkning fra de tyske revolutionære bevægelser efter første verdenskrig i modsætning til »stabilitet og sundt om-dømme.«

Det hedder i sidste afsnit af forfatternes programmerklæring, at de vil anlægge »et observatørsynspunkt«. Ordet »objektiv« har formentlig forekommet dem for flertydigt eller for belastet. »Hvorvidt dette er lykkedes«, skriver de, »må læserne skønne over – og de vil givetvis skønne forskelligt alt efter deres indstilling og forudsætninger.« Det er sande ord. Jeg må da vedkende mig, at denne anmeldelse er en potentiel kilde til min indstilling og mine forudsætninger.

Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen. Velfærdsstaten 1940–1978. Dansk socialhistorie 7, 1980, ill., 399 s.

De træk, der karakteriserer Ingrid Henriksens og Svend Aage Hansens bd. 6 af Dansk Socialhistorie, træder måske endnu tydeligere frem i bd. 7, hvor udviklingen føres op til 1978. Forfatternes sym- og antipatier er måske endnu sværere at holde i ave, men det må næsten betragtes som en kvalitet ved dette bind, at der på nogle felter heller ikke gøres noget forsøg i den retning.

I forordet noteres kort, at forfatterne har redegjort for deres opfattelse af, hvad social-historie er, i indledningen til bind 6 (se anmeldelse af dette bind). Den samme diskrepans mellem program og udførelse, som måtte konstateres i bind 6, er at finde i i bind 7. Spørgsmålet om ulighed i magt, der bestemt ikke fik en synderlig grundig behandling for 1920ernes og 1930ernes vedkommende, er næsten helt forsvundet i behandlingen af besættelsesårene, hvor der ellers er al mulig grund til at tage spørgsmålet op til grundig overvejelse.

Forfatterne har disponeret bogen i tre hovedafsnit, 1939–53, 1953–72 og 1972–78. Navnlige for det første afsnits vedkommende har denne periodisering næppe været heldig, fordi læseren (og synes det i visse tilfælde også forfatterne) har svært ved at holde styr på, hvor i tidsforløbet man nu befinder sig.

Allerede under besættelsen førtes en diskussion om den sociale balance. Specielt repræsentanter for fagforeningerne hævdede, at den økonomiske politik havde medført en forskydning i indkomster til skade for arbejderne, mens andre lag havde klarret sig igennem. Diskussionen fortsatte efter krigen, og spørgsmålet behandles også her i bogen, hvor netop udviklingen i indkomstfordeling og formuefordeling er det felt, forfatterne mest føler sig hjemme i. Men den valgte periodeinddeling stiller sig hindrende i vejen for en tilstrækkelig nuanceret analyse. Netop i en socialhistorisk sammenhæng vil det være interessant at få belyst, hvilke kræfter der var de drivende i den ubestridelige forandring af den sociale balance, først i den ene retning 1940–42, siden tilbage igen. Det er ikke tilstrækkeligt at henvise til partiet Venstres politiske vilje, der jo også var til stede i 1930erne – og for den sags skyld fortsat var der i 1945. Er det helt urimeligt at forestille sig, at forfatternes ubetvivlelige uvilje mod marxistisk terminologi har bevirket, at ordet klassekamp har været umuligt for dem at føre i pennen?

Forfatterne tilslutter sig den opfattelse, at besættelses-tiden var en parentes i udviklingen, og at det danske samfund på alle vigtige områder efter krigen tog fat, hvor det havde sluppet i 1939. Men denne opfattelse er vanskelig at sandsynliggøre i en fremstilling, der emne efter emne kaster læseren frem og tilbage mellem f.eks. 1942 og 1950. Det bliver ikke bedre af faktuelle fejldateringer. Politiet blev ikke interneret i september 1943 (side 76) men i 1944. Kommunistloven blev ikke vedtaget »et par dage efter« den 22. juni (side 83) men først i august.

Forfatterne gør ikke nogen røverkule af deres liberale sindelag. I omtalen af boligpolitikken betegnes et frit boligmarked som den paradisiske naturtilstand, man des-

være kom bort fra under krigen og har så meget besvær med at komme tilbage til. Såvel boligrestriktionerne som boligforligene i 1960erne og 1970erne behandles ud fra denne synsvinkel, mens forestillingen om, at der kunne være tale om fordelingspolitiske foranstaltninger, først til gunst for lejerne, siden til fordel for ejerne af udlejnings-ejendomme, åbenbart ligger forfatterne fjernt. Er det atter fordi forfatterne føler sig på gyngende grund, når de efter deres eget socialhistoriske program skal behandle magtfordelingen i samfundet?

Det liberale sindelag bliver accentueret, for ikke at sige det lige ud: reaktionært, enkelte steder, hvor forfatterne letter på objektivitetens sikkerhedsventil. Side 125 omtales en »gylden tid for arbejderne« og side 356 betegnes henholdsvis 80% og 60% af arbejdsløshedsunderstøttelsen som en god belønning. Jeg finder i hvert fald betalingen for at gå på efterløn særdeles beskeden og tvivler heller ikke på, at forfatterne ville betakke sig.

Løvrigt er bogens styrke, lige som i forrige bind, netop behandlingen af indkomst- og formuefordelingen, hvor læseren får grundig information, også om vanskelighederne ved at fortolke talmaterialet. Det kan somme tider knibe med at følge de fortolkningsmæssige nuancer, der kan se ud som inkonsekvenser. På side 265 får man at vide, at produktionen efter krisens gennemslag i midten af 1970erne steg med 11–13% i industrien trods 60.000 færre ansatte. På side 329 omtales, at produktivitetstigningen i samme periode halveredes. Begge dele kan naturligvis være rigtigt, men det stiller store krav til læserens opmærksomhed.

Bogens svaghed er dens unladelsessynder. En så vældig ændring i levevilkår for alle i det danske samfund som fjernsynets indførelse og udbredelse bliver spist af med 4 linier. Her kunne det ellers være på sin plads at anstille betragtninger, som ikke behøver at være uden empirisk grundlag, over hvad fjernsynet betød for magtfordelingen – og for fødselstallet.

Ungdomsoprøret, de opsætsige studenter og rødstrømperne behandles, uden at man kan tale om imponerende indforståethed; men idrættslivet, professionalisering, den aktive massebevægelse og tilskuerne får måske ialt et par bisætninger.

Fragmenteringen af historievidenskaben i diverse bindstregshistorier har tilsyneladende gjort det lettere for den enkelte forsker at vælge mellem de dele af samfundslivet, der skulle behandles, og de dele der ikke skulle. Socialhistorie er ikke blot et modefænomen, og det behøver så vist heller ikke at være historie »fra nedens«; men socialhistorien stiller igen historikeren i den eksistentielle situation, at hun/han må opstille kriterier for sin sondring mellem væsentligt og uvæsentligt, sådan som historikere uden bindstreg altid skal. I den forstand er der tale om en renaissance for Clio. Den er knyttet tæt sammen med, at historikernes personlige univers endnu stærkere bliver referencerammé for produktet; men ingen bør fælde tårer i den anledning.

Henrik S. Nissen

Inger Dübeck: Dansk arkivret. Dänisches Archivrecht, mit deutscher Zusammenfassung. Udgivet af Rigsarkivet. Universitetsforlaget i Aarhus 1980. 222 s., ill. kr. 134,20.

Med denne bog introduceres begrebet »dansk arkivret«, der af forfatteren defineres som de retlige regler, hvorefter danske offentlige arkiver og deres samlede bestand forvaltes, samt de bestemmelser og retlige normer, som kan danne grundlag for løsnings af retlige konflikter inden for arkivområdet (s. 11).

Siden 1979 har forfatteren været tilknyttet Rigsarkivet som juridisk konsulent, og bogens tilblivelse kan ses som en naturlig følge af denne virksomhed, der hidtil fortrinsvis har været koncentreret om tilgængelighedsforhold i almindelighed og problematikken omkring offentlighedsloven og registerlovene i særdeleshed. Bogens gennemgående hovedtema (s. 29–173) er da også spørgsmålet om tilgængelighed af henholdsvis det offentlige og private arkivalier, når de er overdraget til arkiverne, mens forfatteren (s. 12) på forhånd afstår fra at behandle eller kun behandler de øvrige meget væsentlige sider af arkivretten ganske kort (s. 15–23), undertiden sporadisk (f.eks. s. 29 og 44). Det drejer sig især om arkivvæsenets funktioner over for de arkivskabende myndigheder, herunder eksempelvis kassationsfunktionen, tilsynsfunktionen og dokumentationsfunktionen.

Efter i et afsnit om arkivretlige tilgængelighedsproblemer at have nævnt indsamling, ordning, registrering, opbevaring og kassation som dele af tilgængelighedsproblematikken indsnævrer forfatteren sit endelige undersøgelsesfelt til alene at omfatte den arkivretlige »aktindsigt« eller adgang til at benytte arkivalier (s. 29).

Dispositionen falder naturligt i to hovedafsnit, omfattende henholdsvis arkivalier af offentlig proveniens (s. 46–124) og privatarkiver (s. 125–173). I begge afsnit redegøres grundigt for tilgængelighedsregler, beskyttelsesregler (bl.a. straffelovens bestemmelser om freds- og æreskrænkelser, ejendomsret og ophavsret) og dispensationsregler. Endvidere gives i førstnævnte hovedafsnit en beskrivelse af både forvaltningens og arkivernes dispensationspraksis samt af klagemulighederne over nægtet aktindsigt eller adgang til arkivalier, herunder domstols- og ombudsmandsprøvelse. Til orientering og komparation er indlagt en række kapitler om udenlandske, specielt vesttyske arkivretlige forhold. Fremstillingen er desuden suppleret med ialt 10 bilag med de væsentligste love, bekendtgørelser og cirkulærer in extenso (s. 187–211) samt med et register over citerede danske love (s. 215–17).

I 1954 ændredes den almindelige tilgængelighedsgrænse for arkivalier fra året 1848 til året 1900, men allerede i 1960'erne forlod man denne bestemmelse og gennemførte for både Rigsarkivets og landsarkivernes arkivalier af offentlig proveniens en glidende 50-års tilgængelighedsfrist. Undtaget herfra er dog arkivalier, der indeholder oplysninger, som 1) er af betydning for rigets sikkerhed, 2) angår kongehuset, 3) kan være krænkelende for den person, de angår, og hans nærmeste familie eller 4) vedrører forhold, der tilhører privatlivet, og som med rimelig grund kan forlanges unddraget offentligheden. Sådanne

arkivalier er først tilgængelige, når de er 80 eller 100 år gamle, evt. 100 år efter den pågældendes fødsel. Alle ministerier og styrelser har tiltrådt disse tilgængelighedsregler, herunder at ansøgninger om dispensation herfra normalt afgøres af rigsarkivaren, når arkivalier, der er undergivet 50-års fristen, er mellem 25 og 50 år, og når arkivalier, der er undergivet en frist på 80 eller 100 år, er mellem 50 og 80 år henholdsvis mellem 50 og 100 år. Hvis arkivalierne derimod er yngre, under 25 henholdsvis under 50 år, skal der hentes skriftlig adgangstilladelse hos den myndighed, hvorfra de pågældende arkivalier stammer eller som har dispositionsretten. Arkivalier i private personarkiver er ikke tilgængelige, før de er 80 år gamle, medmindre den, der har afleveret dem, udtrykkeligt har aftalt en anden frist med Rigsarkivet. For private institutionsarkiver gælder den glidende 50-års tilgængelighedsfrist. Hvis ingen anden bestemmelse foreligger, gives tilladelse til benyttelse af privatarkiver, der ikke er 80 henholdsvis 50 år gamle af rigsarkivaren (bilag 4).

Forfatteren understreger, at arkivernes tilgængelighedsproblemer har nær konneksitet med forvaltningens almindelige offentlighedsproblematik, idet grundstammen i begge er en konflikt mellem kravet om offentlighed af hensyn til forskningens frihed og kravet om beskyttelse af den enkeltes personlige og private interesser. Denne konflikt er blevet akcentueret i takt med, at de seneste års historiske og samfundsvidenskabelige forskning er blevet langt mere optaget af aktuelle samfundsproblemer end tidligere og derfor ønsker udvidet adgang til forvaltningens nyere og nyeste sager (s. 12).

Ifølge den siden 1. januar 1970 gældende offentlighedslov kan enhver kræve at få aktindsigt i sager, der fra dette tidspunkt har været under behandling i den offentlige forvaltning. Da myndighederne ifølge arkivbekendtgørelsen 1976 (bilag 5) normalt skal aflevere deres arkivalier til arkivvæsenet, når disse er 30 år gamle, vil offentlighedsloven ikke før år 2001 umiddelbart kunne anvendes på afleverede arkivalier. Forfatteren påpeger imidlertid, at det er uklart, i hvilket omfang offentlighedsloven kan tillægges betydning for arkivvæsenets tolkning af de gældende tilgængelighedsregler. Offentlighedsloven opfattes som en »minimumslov« og overlader det til den enkelte myndighed selv at beslutte, hvorvidt den til videnskabeligt brug vil give yderligere aktindsigt (»meroffentlighed«). Det er forfatterens opfattelse, at arkivvæsenet i sin tilgængelighedspraksis bør udvise en sådan smidighed, at den i videst muligt omfang harmonerer med myndighedernes praksis vedrørende aktindsigt (s. 50).

I sin beskrivelse af arkivvæsenets dispensationsregler redegør forfatteren for den erklæring, som enhver, der opnår tilladelse til at benytte ikke tilgængelige arkivalier, skal underskrive (s. 104–06). Erklæringen består i, at man ikke uden særlig tilladelse vil lade afskrifter, fotokopier eller anden gengivelse gå videre til nogen person eller institution, før de pågældende arkivalier er almindeligt tilgængelige, og at man ikke vil publicere materialet, hverken helt eller i uddrag, hvis det på nogen måde kan være til skade for nulevende personer eller deres nærmeste pårørende. Herudover kan der naturligvis i hvert enkelt tilfælde fastsættes yderligere vilkår for be-

nyttelsen. I denne sammenhæng bør nævnes de betingelser, som Justitsministeriet normalt stiller i forbindelse med adgang til ikke tilgængeligt arkivmateriale: oplysningerne fra de pågældende arkivalier skal behandles som fortrolige og må kun anvendes til det angivne formål, og de skal gengives på en sådan måde, at de omhandlede personer ikke kan identificeres. Manuskriptet skal forevises ministeriet eller rigsarkivaren, hvis eventuelle henstillinger om ændringer heri skal efterkommes. Publicering af manuskriptet eller udlån igennem universiteternes specialebiblioteker må kun ske efter særlig indhentet tilladelse. Endelig forbeholder ministeriet sig ret til når som helst at tilbagekalde tilladelsen (s. 102). Her kan det vistnok være på sin plads at understrege, at forfatteren tidligere (s. 43 f) har fremhævet, at arkivbenytteren i lighed med, hvad der er gældende i vesttysk arkivret, også i Danmark *alene* bærer ansvaret for, at hverken levende eller afdøde personers personlighedsret krænktes, uanset om forpligtelsen er bestyret ved benytters underskrift på en særlig »misbrugserklæring« eller ej.

Normalt gives ikke generelle tilladelser eller arkivfuldmagter, men kun tilladelser til at benytte konkrete sager. En væsentlig undtagelse herfra er dog gjort i 1961, da Udgiverselskabet for Danmarks nyeste historie (DNH) ved kgl. resolution opnåede generalfuldmagt for medarbejderne til med henblik på arbejdet med besættelsestidens historie at benytte samtlige statens arkiver indtil maj 1945, dog med de undtagelser, som de enkelte ministre måtte anse for nødvendige til varetagelse af hensynet til statens sikkerhed og tilbørlig diskretion over for enkeltpersoner. I 1977 blev generalfuldmagten ved en ny kgl. resolution udvidet til med samme undtagelser at omfatte arkiverne frem til 24. august 1949 (s. 107f). I forbindelse med afvisning, især fra Justitsministeriet af ansøgninger om adgang til offentlige arkivalier fra samme periode har arkivvæsenets og forvaltningens tilgængelighedsregler og dispensationspraksis i almindelighed og DNHs generalfuldmagt i særdeleshed været genstand for opmærksomhed og kritik (s. 116 f).

Gang på gang i bogen understreger forfatteren behovet for at harmonisere og koordinere arkivvæsenets og forvaltningens afgørelser af dispensationssager (s. 49, 50, 57, 67, 85, 101, 119 og 171) og tilkendegiver samtidig som sin løsning på problemet, dels at rigsarkivaren får tillagt en koordinerende myndighed og kompetence til at udstede retningslinjer for alle forvaltningsområder, dels at der i forbindelse med en revision af offentlighedsloven fremkommer en ministeriel bekendtgørelse, som giver rigsarkivaren kompetence til »efter samråd med de respektive forvaltningsmyndigheder (efter et vist åremål?) at give ret til aktindsigt i videnskabeligt øjemed i nærmere angivne dokumenter, der ellers ikke er undergivet retten til aktindsigt efter offentlighedsloven« (s. 171). Forslaget om rigsarkivarens centrale stilling i beslutningsprocessen begrundes forfatteren med, at arkiverne sidder inde med en videnskabelig ekspertise til vurdering af den forskningsmæssige betydning af en eventuel aktindsigt (s. 119), og at arkiverne har en lang tradition som formidler af forskningsadgang (s. 67). Hun rejser dog også spørgsmålet, om det fra arkivernes synspunkt ville være hensigtsmæssigt at »vælte« dispensationsafgørelserne over på de ar-

kivskabende myndigheder, men påpeger samtidig, at en sådan ordning »formentlig ville få flere uheldige konsekvenser«, især fordi disse myndigheder, der som forvaltningsinstitutioner ikke almindeligvis skal vurdere forskningsprojekter m.v., næppe heller besidder videnskabelig ekspertise hertil (s. 119). Andetsteds omtaler forfatteren muligheden af i Danmark at etablere et tilsvarende organ som det norske Råd for tavshedspligt og forskning til afgørelse af dispensationssager (s. 85). Dette råd, der er oprettet i 1977, består af rigsarkivaren, to embedsmænd (en fra Socialdepartementet og en fra Oslo kommune) samt en juridisk professor, der fungerer som formand. Desværre uddybes ideen ikke, skønt den synes frugtbar.

I sine konkluderende bemærkninger gør forfatteren sig til talsmand for at begrænse bestemmelserne om utilgængelighed mest muligt og at liberalisere kriterierne for dispensation. Således foreslår hun dels en nedsættelse den generelle tilgængelighedsgrænse fra 50 til 30 år (i lighed med hvad der gælder i England, Frankrig og Vesttyskland), dels at arkivvæsenet bør betragte andre arkivformål end de specifikt videnskabelige som legitime dispensationsgrunde (s. 119 f). Hvad sidstnævnte synspunkt angår, forekommer det dog at stå i en vis modsætning til forfatterens kraftige understregning af netop den videnskabelige ekspertise i argumentationen for at tillægge rigsarkivaren dispensationskompetencen. Der bør iøvrigt her henvises til, at forfatteren tidligere i fremstillingen (s. 37 ff) gennemgår en række arkivretlige bestemmelser for at fastslå arkivernes forsker/forskningsbegreb.

Forfatteren slutter sin fremstilling med at opregne en lang række forhold inden for arkivområdet, der trænger til afklaring eller fornyet regulering, og understreger behovet for en ny arkivlov til afløsning af 1889-loven (bilag 1). Med denne bog har forfatteren selv ydet et bidrag til det forberedende arbejde ved at gennemføre en kulegravning af det hjørne af det hele område som er tilgængelighedsproblematikken.

Grethe Ilsoe

Eggert Petersen og Poul Thestrup: Kort vejledning i materiel arkivpleje for lokalhistoriske arkiver. 2. rev. udg. 1980, 33 s. Arkivserien nr. 13.

Poul Thestrup: EDB-journalisering. 1980, 35 s. Arkivserien nr. 14. *O. Gran-Jacobsen: Mikrofilm.* En orientering. 20 s. Arkivserien nr. 15. Serien redigeres af arkivar, mag.art. Poul Thestrup og ekspederes fra Landsarkivet i Odense. Pris pr. hft. 50 kr.

Ovennævnte numre af den odenseanske arkivserie drejer sig om den materielle og tekniske side af vigtige arkivforhold. Særlig de to første numre har håndbogskarakter, med mange små afsnit og enkle illustrationer, så det er let at få et hurtigt indblik i et felt, der ellers er for specialister. Seriens nr. 13 er en vejledning i materiel arkivpleje. Den er især beregnet for medarbejdere ved de lokalhistoriske arkiver, som normalt ikke råder over egentligt konserveringsværksted. Hæftet kan dog med udbytte også læses af mange andre i virksomheder,

administrationen og det offentlige arkivvæsen. Thestrup og Eggert Petersen – sidstnævnte leder af det fynske landsarkivs konserveringsafdeling – gør indledningsvis rede for, hvordan skader kan forebygges ved at pakke og opbevare arkivalierne rigtigt. Er skaderne imidlertid sket, kan der udrettes ikke så lidt »på køkkenbordet« forudsat at det sker med omtanke. Resultatet af et mislykket eksperiment kan jo oftest ikke gøres om. Denne udmærkede vejledning har oprindeligt været benyttet som kursusmateriale for fynske lokalhistoriske arkiver i 1973, og den har naturligt nok siden været efterspurgt. 2. udgaven er bl.a. ajourført hvad angår listen over, hvor de forskellige materialer og kemikalier kan købes.

Nr. 14 i serien henvender sig til en noget anden kreds af læsere, for journalisering via edb vil næppe foreløbig blive en sag for lokalhistoriske arkiver. Til gengæld er den maskinelle sagsstyring i alle sine varianter godt på vej ind i firmaer og dele af den offentlige forvaltning, så der vil utvivlsomt være behov for en oversigt, som den Poul Thestrup her leverer, ikke mindst for at kunne få gang i debatten om de arkivmæssige konsekvenser af den nye teknik. Den foreliggende oversigt er udarbejdet til brug for et kursus for medlemmer af Dansk Arkivselskab (firmaer m.fl.), og den kortlægger, hvad markedet kan byde på, hvis man agter at gå over til edb i sagsstyringen. Der er mange fordele, hvis systemerne anvendes rigtigt, men der er også uafklarede spørgsmål, når det gælder det historiske perspektiv. Om dette handler et vigtigt slutkapitel.

Bevidst eller ubevidst er mange mennesker dagligt i berøring med mikrofilm. Firmaer, især bankerne, bibliotekerne og arkivvæsenet har taget mediet til sig. Hvilke sikkerhedsmæssige og brugsmæssige virkninger det har for den sidstnævnte sektor kommer publikationen nr. 15, der handler om mikrofilm, dog ikke meget ind på. Orienteringen er øjensynlig skrevet for virksomheder, og den første side bærer da også påskriften Dansk Arkivselskab, og forfatteren er kontorchef i KTAS, så man kan måske ikke forvente, at sagen skal være anskuet i lys af arkivvæsenets overvejelser, når det gælder mikrofilm. Forfatteren giver en nyttig orientering om de forskellige filmtyper, fotograferingsteknikker og læseapparater. Forlæggene på dette felt vil normalt være engelsksprogede, og det afspejles her kraftigt i terminologien både i teksten og i illustrationerne. Om det er nødvendigt at overtage alle udtryk uoversat er en smagssag, som der ikke her skal tages stilling til, men anvendes engelsk terminologi, bør den anvendes korrekt. Hvis et hulkort absolut skal hedde et 'aperture card' bør det staves som her anført, og ikke med to p'er, som det konsekvent er tilfældet i publikationen. En del spørgsmål står tilbage efter læsningen af hæftet, f.eks. mangler der overskuelige oplysninger om filmenes arkivbestandighed, og frem for alt en litteraturliste over såvel dansk og nordisk som udenlandsk litteratur, men det kan måske komme i en 2. udgave.

Det går stærkt med arkivserien, og det er i mange henseender prisværdigt, men i hvert fald det sidste hæfte tyder på, at der bør tænkes lidt mere på korrekturlæsning, og et forord fra udgiveren skader heller ikke læserens tilegnelse af stoffet.

Margit Mogensen

To Normanniske Krøniker. Oversatte og kommenterede af Erling Albrechtsen. Odense Universitetsforlag. 1980. 230 s., kr. 79,30.

Fhv. museumsinspektør Erling Albrechtsen fortsætter nu sit arbejde med at oversætte kilder, som ikke før er oversat til dansk, ja, nogle er endda slet ikke oversat til moderne sprog. Først kom et udvalg af frankiske kilder, siden Dudos »Normandiets Historie under de første Hertuger.« Her i nærværende udgave har vi de lidt mindre kendte Vilhelm af Jumiéges' og Vilhelm af Poitiers' værker. Mens Vilhelm af Jumiéges giver en kronologisk fremstilling af Normandiets historie fra Rollos tid op til Vilhelm Erobrerens død, koncentrerer Vilhelm af Poitiers sig om Vilhelm Erobrerens liv og giver nærmest en biografisk skildring af denne. Da Vilhelm af Poitiers jo som de aller fleste af Middelalderens forfattere er en kirke-mand, fremhæver han Vilhelm Erobrerens gaver til kirker og klostre samt hans milde og retfærdige behandling af englænderne efter sin erobring af landet. I et langt afsnit sammenlignes Vilhelm Erobreren med Julius Cæsar. Dog falder sammenligningen ud til førstnævntes fordel, da hans erobring af England holdt sig længere. Der er dog grænser for, hvor meget perspektiv Vilhelm af Poitiers kunne få, da han skrev allerede i 1070'erne.

Denne nye udgave er velforsynet med noter, som dog ikke altid er til så megen nytte. Nogle fortæller kun, hvad der står oppe i teksten. Andre henviser til andre værker, hvor de ønskede oplysninger imidlertid ikke findes på det opgivne sidenummer, men andetsteds i det pågældende værk, som man så må lede sig frem til. I betragtning af, hvor meget både Vilhelm af Poitiers og Erling Albrechtsen lægger vægt på Vilhelms berettigede arvekrav på Englands trone kan det også undre, at Vilhelms forbindelse til det engelske kongehus ikke fremgår tydeligt af noterne eller af stamtavlerne bag i bogen.

Oversættelsen af Vilhelm af Jumiéges er som også Albrechtsens oversættelse af Dudo holdt i et arkaiserende sprog. Det er måske bevidst fra oversætterens side, men har den ulempe for læseren, at adskillige ord er enten lettere komiske eller uforståelige, selv efter et opslag i Ordbog over det danske Sprog. Desuden er oversætteren ikke konsekvent i sin gengivelse af navne. Hertugen af Francien kaldes skiftevis Hugo den Store og Hugo Magnus, ligesom den tyske kejser kaldes Henrik og Heinrich, som det nu falder. Til gengæld kaldes Vilhelm Erobreren konsekvent Vilhelm og ikke Guillaume, hvad der vel også i danske ører ville have lydt lidt mærkeligt.

Oversættelsen af Vilhelm af Poitiers er langt mere moderne og mundret. Der er ingen uforståelige og hjemmelavede ord, og det er en ren fornøjelse at læse den. Man kan med glæde konstatere, at Erling Albrechtsen også efter disse to normanniske krøniker fortsætter sit arbejde med værker, der ellers ville være vanskeligt tilgængelige undtagen for dem, der er meget stive i latin, og man må håbe, at fremtidige oversættelser bliver mere som Vilhelm af Poitiers end som Vilhelm af Jumiéges.

Lene Demidoff

Viborg Landstings Dombøger 1617 B og C. Udtog af dommene. Udgiven af Landsarkivet for Nørrejylland. Ved Poul Rasmussen. Viborg 1980. 226 s., kr. 54,90.

Niels Steensgaard har i en artikel påpeget, hvorledes de samfundsændringer, der er foregået i de sidste 25 år, har været en medvirkende årsag til, at historisk forskning nu også interesserer sig for at »studere minoriteter og uofficielle grupper som hekse, slaver, indianere, højreestremister, oprørske bønder, kvinder og forbrudere i al almindelighed«. Det er alle grupper, som kun yderst sjældent kommer til orde i de kildetyper, historikere gennem generationer har arbejdet med. I en type arkivalier er de imidlertid dominerende, – i retsdokumenter. Det skal da ikke udelukkes, at denne nye interesse sine steder har haft samme effekt som en oversømmelse, der river alt med – stort og småt, hvorfor det kan være berettiget at ironisere over »de voyeristiske luder- og lommetyvestudier, der for tiden vælter ud fra de franske og amerikanske videnskabsfabrikker«. Situationen er imidlertid langt fra den samme her i landet; her er historisk kriminologi en mangelvare.

Af den grund burde det vel hilses velkommen, at landsarkivet i Viborg efter en pause på nærvæd 10 år har genoptaget udgivelsen af Viborg landstings dombøger. I 1971 udkom »Viborg landstings dombog 1617A. Udtog af dommene«, og nu foreligger »Viborg landstings dombøger 1617 B og C. Udtog af dommene«. Når der er forløbet så lang tid mellem de to udgivelser, skyldes det ifølge forordet, at der havde været rejst kritik af den form, de tidligere udgivelser havde. Derfor var principperne for fremtidige udgivelser blevet drøftet af et sagkyndigt udvalg, og resultatet af dets overvejelser er blevet konkretiseret i foreliggende kildesamling.

Der er blevet lagt vægt på, at udgivelsen skal tjene som en »retshistorisk introduktion til materialet«. Denne formulering rejser uvilkårlig spørgsmålet: en introduktion for hvem til hvad? Samlingen lægger nemlig udelukkende vægt på retshistoriens juridiske sider. I forhold til Poul Johs. Jørgensens opfattelse fra 1940 (i indledningen til *Dansk Retshistorie*), at retshistorien »udgør et vigtigt led af den almindelige kulturhistorie«, kan udgavernes holdning kun betegnes som et tilbageskridt. Eftersom retssystemernes historie og udvikling ikke kan skilles fra de samfund, de er led i, må det undre, at de socialhistoriske sider i den grad er blevet negligeret. – Og udgavernes principper bringer ikke et eneste »luder- og lommetyvestudie« til verden, hvad enten man måtte beklage dette eller ej!

Udgivelsen har fået sin form, fordi en bearbejdelse er blevet anset for »absolut nødvendig«; et af det ovennævnte udvalgs medlemmer har imidlertid for blot et par år siden givet udtryk for den diametralt modsatte opfattelse, at »der ikke findes noget acceptabelt alternativ til den fuldstændige udgivelse af alt bevaret materiale«. Denne holdningsændring afspejler tydeligt de problemer, der opstår ved udgivelsen af retshistorisk materiale. Materialet er meget omfattende, men rummer på den anden side et sådant væld af oplysninger til datidens

materielle og åndelige liv, at det bliver uhyre vanskeligt at afgøre hvilke dele, der i givet fald skal fjernes. De principper, der er lagt til grund for nærværende udgivelse, har dog indsnævret brugsværdien for meget.

Diskussionen om principperne for udgivelse af domsmateriale har løbet i snart 15 år i Fortid og nutid, og der er ikke sat punktum herfor med denne udgivelse.

Jens Chr. V. Johansen

Sagregistre til Skast herreds tingbøger 1636–1640. Udgiven af Landbohistorisk selskab. København, 1980, 420 s., kr. 100.

I anmeldelsen af »Sagregistre til Herlufsholm birks tingbog 1616–19 og 1630–33« her i Fortid og nutid bind XXVIII, hæfte 4 skrev jeg, at dette sagregister var et godt hjælpemiddel til hurtigt at orientere sig i tingbøgenes indhold. Med »Sagregistre til Skast herreds tingbøger 1636–1640« i hånden holder denne vurdering ikke længe.

Det har i høj grad noget med registrets omfang at gøre. En sammenligning med de udgivne 5 års tingbøger viser, at sagregistrets sidetal udgør 1/3 af tingbøgenes (414 sider mod 1302); og med den registreringsform, udgiverne har valgt, nærmer det sig det samme arbejde, om tingbøgerne bladres igennem, eller om sagregisteret anvendes. For bladres igennem skal tingbøgerne, eftersom det ud fra registret er umuligt at følge den samme sag over flere tingdage. Hver indførel i tingbogen har fået et eget nummer, som af den grund naturligvis må opføres i registret; for f.eks. at finde alle oplysninger om samme sag vedrørende et aftægtsforhold, må brugeren ind ikke færre end 38 gange i 1640-tingbogen for at være sikker på, at sagen er udtømt. Det skal erindres, at sagen rent faktisk kan være udtømt med den første indførel.

Den omhu, udgiverne har lagt for dagen for at få alt registreret på kryds og tværs, kan ikke have gjort arbejdet lettere for dem selv; men den har også medført, at brugeren enten skal udvise en vis snedighed eller lægge en overvældende ihærdighed for dagen for at få det fulde udbytte af registreringen.

Aftægtssagerne skal endnu en gang tjene som eksempel. Ud fra det anvendte system er disse sager registreret dels under gruppe 78 i det juridiske register og dels under gruppe 540 i det ikke-juridiske register. Mens gruppe 78 er forholdsvis overskuelig, er gruppe 540 det langtfra. Den fylder ikke mindre end 11 sider, for efter at »aftægt« er blevet registreret generelt (38 gange blot i 1640-tingbogen) registreres emnet i 17 undergrupper. Disse undergrupper omhandler bl.a. »beboelse for aftægtsfolk«, »aftægtsfolks personlige inventar«, »aftægtsfolks bihold« etc. Lad være at det henstår i det dunkle, hvilken grund udgiverne kan have haft til at give »bier« en speciel gruppe (der er 2 eksempler på aftægtsfolks bihold) og ikke har placeret dem sammen med »husdyrhold«. Være er det, at nogle af rubriceringerne er så uigennemsigtige, at jeg fik lyst til at slå dem op. Under »beboelse for aftægtsfolk« kan man læse »2 fags hus at gøre færdigt

med tag og træ, vinduer, loftskud, skorsten o.a.«; hvad betyder det? At aftægtsfolkene selv skal gøre alt dette, når de er flyttet ind, eller at huset skal stå færdigt, når de flytter ind? Et opslag viser, at det er sidstnævnte betydning, indførslen dækker. Men et register skulle jo være et redskab til hurtige informationer, og under ingen omstændigheder virke på den måde, at brugeren sidder og slår »kuriose« indførsler efter.

Eftersom registrene til Herlufsholm birk og Skast herred er opbygget på samme måde, skulle det forventes, at de anførte kommentarer gjaldt begge udgivelserne; men det er især registret til Skast herred, der er besværligt at arbejde med. 3771 indførsler i Skast herreds tingbøger over for Herlufsholm birks 1305 fremhæver vanskelighederne, når der opereres med indførsler, og ikke med »sager«.

Jens Chr. V. Johansen

Registratur over Vendelbobankens Arkiv 1855–1980. Ved Jørgen Dieckmann Rasmussen. Vendelbobankens skriftserie, 1980, 144 s., ill. *Arkivregistratur over Købmandsfirmaet Chr. H. Nielsen senere Jørgen H. Nielsen – Hjørring 1799–1913.* Vendelbobankens skriftserie, 1980, 79 s., ill. Begge publikationer kan erhverves ved henvendelse til Vendelbobanken, Hjørring.

Som et led i det landsomspændende behov for låne- og kreditvirksomhed, der opstod i 1840'erne og især i 1850'erne, oprettedes i 1855 »Laane- Spare- og Diskontobanken i Hjørring«, i dag bedre kendt som Vendelbobanken.

Initiativtageren til bankens oprettelse var den lokale provinsbymatador, købmand Chr. H. Nielsen (1809–1881), der udover at være en driftig købmand var stærkt engageret i lokalpolitiske spørgsmål. Udover at være kirkeværg for Skt. Kathrine kirke var han i 2 perioder i 1840'erne medlem af Hjørring kommunalbestyrelse, det meste af tiden som formand, og i en kort periode i midten af 50'erne medlem af Folketinget. Han var primus motor bag mange af tidens projekter, således bl.a. Hjørring sparekasse (1844), en dampskibsroute mellem Frederikshavn og hovedstaden (1852–59), en landboskole i Smidstrup (1855), en badeanstalt (1859) samt flere forsikringsselskaber. Endvidere var han strandingskommissær samt konsul eller vicekonsul for 7 lande!

I denne virksomhed manglede Chr. H. Nielsen ofte et pengeinstitut til at formidle omsætningen og støtte den store anlægsvirksomhed. Dette var baggrunden for initiativet bag sparekassen, der dog viste sig at blive en skuffelse for den virksomme købmand, idet de øvrige direktionsmedlemmer fandt de indskudte penge bedre sikret i den kgl. kasse i København end ved udlån til lokale personers etablering. Dette førte Chr. H. Nielsen over i det næste bankinitiativ, der altså resulterede i Hjørring Diskontobank (1855) og som begyndte med en startkapital på knap 52.000 rdlr.

Ved runde dage er det ikke ualmindeligt at udsende fest- eller jubilæumsskrifter, men da dette blev gjort allerede ved bankens 50- og 100-års jubilæum, besluttedes det i stedet at udsende en registratur over bankens arkiv, der – trods titlen – kun indeholder hovedkontorets og de ældste filialers arkiver (Hirtshals, Tårs og Løkken) samt Sindal, Bindslev og Vrå banker, der oprindeligt var selvstændige banker, men som fusioneredes med Hjørring-banken.

De 2 registraturer er udarbejdet af Jørgen Dieckmann Rasmussen, der desuden har forsynet dem med nogle udmærkede indledninger med bl.a. en omtale af baggrunden for de forskellige arkivdannelse. I firmaregistraturen findes foruden selve købmandsfirmaet fortegnelser over forsikrings- og konsulatvirksomheden m.v. Bankregistraturen er opdelt i emner som bl.a.: styring (herunder forhandlingsprotokoller), aktiekapital (med bl.a. aktionærer), korrespondance med registre, regnskaber samt ind- og udlånsvirksomhed.

I sin indledning til bankregistraturen udtrykker udgiveren ønsket om, at de nu trykte oversigter vil finde anvendelse blandt såvel rigs- som lokalhistorikere med interesse for den økonomiske og sociale danmarkshistorie, og der gives endvidere et par forslag til konkrete forskningsopgaver på grundlag af bankens arkiv: en undersøgelse af bankens betydning for det lokale erhvervsliv, under industrialiseringen og senere, samt en sociologisk undersøgelse af bankens kundekreds.

Anmelderen kan kun bakke dette forslag op. Nøglerne til de 2 arkiver, der hidtil ikke har været benyttet i større udstrækning, foreligger nu i en mønsterværdig udgave. For interesserede er arkiverne tilgængelige efter de sædvanlige regler (50-årsreglen), men der vil i forskningsøjemed kunne dispenseres af Vendelbobankens direktion, til hvem ansøgning om adgang til arkiverne skal sendes.

Torben Hansgaard

Herregårdsliv. Beretninger fra århundredskiftet. Udgivet af Ole Højrup Bd. 1–3: Elever og forvalter, Karle, piger og daglejere, Stald- og havefolk. Nationalmuseet 1980–81, alle bd. 216 s. Løssalgspris pr. bd. kr. 235,-, i abonnement kr. 195,-. Hele værket, i alt 8 bd., kr. 1.560,-.

I 40 år har mange mennesker sendt beretninger om deres dagligdag til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU), som er en del af museets 3. afdeling: Dansk Folkemuseum. Der er i alt indkommet ca. 35.000 optegnelser fra mennesker i forskellige erhverv, som vel at mærke selv har oplevet de forhold, hvorom de beretter. Hovedparten omhandler livet på landet i mange forskellige miljøer i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede. Beretningerne er imidlertid ikke blot fortællinger om løst og fast. De allerfleste er skrevet med støtte i museets spørgelister, som ofte er udformet ud fra ønsket

om at få et bestemt arbejde eller en bestemt skik klarlagt i alle enkeltheder, fx den geografiske variation i et redskabs udformning, brug og plads i folks organisering af arbejdet med det pågældende redskab. Der ligger et omfattende videnskabeligt apparat bag indsamlingen af beretningerne, idet de – efter systematisk dissektion og bearbejdning – skal kunne indgå i de europæiske etnologiske atlasarbejder over kulturelle variationer og grænser. Det er der imidlertid mange af NEU's gæster og brugere, der i dag næppe er klar over, og alle spørgelister er heller ikke lige stramme i formen.

Det er bl.a. derfor også muligt at anvende materialet udfra andre intentioner end dem, der har ligget til grund for den oprindelige indsamling. Nogle forskere frekventerer NEU for at få ét ganske bestemt forhold belyst, andre for at samle data om en særlig lokalitet og nogle for at finde beretninger om »levende mennesker«, som kan illustrere forhold eller tendenser, som de ad anden vej selv har fremanalyseret.

Lederen af NEU, museumsinspektør Ole Højrup, har også flere gange ladet enkelte beretninger fremkomme i trykken næsten i den form, hvori de er indleveret. Dette har kun ladet sig gøre, hvor der har foreligget meget velskrevne og rimeligt disponerede beretninger, som fx ved at afspejle bestemte arbejdsrelationer, gruppeholdninger eller typiske livsforløb for en bestemt kategori af mennesker har haft en betydning udover den rent biografiske.

Det værk, som Ole Højrup (O.H.) nu har udsendt under titlen Herregårdsliv, er en storstilet videreførelse af de små udgivelser af enkeltberetninger, men med et meget videre sigte og indeholdende langt større problemer af både metodisk og redaktionel art. Lad det være sagt med det samme, at det er et ualmindeligt godt initiativ, O.H. her har taget.

Værket skal i otte bind gennem formidling og sammenredigering af en mængde beretninger lige fra godsejeren til røgteren beskrive de forskellige sociale og kulturelle miljøer omkring herregården. Det skal give os en fornemmelse af, hvad herregårdssamfundet ca. 1880–1920 egentlig var for noget, og hvorledes vilkårene for de mange forskellige kategorier af folk reproducerede tilsyneladende ret monotone træk i de forskellige menneskers hele livsform. Forskellene i disse træk afspejles delvis i de forskellige kategoriers fast definerede arbejdsområder i herregårdsorganisationen og delvis i de kategoriseringer, hvorved folk definerede sig selv i forhold til »de andre«. Denne opdeling er i grov form brugt som læst for disponering af værket. Første bind handler således om elever og forvaltere, dvs. dem som ledede arbejdet på avlsgårdene og dem, som gennem en treårig og ofte noget barsk elevtid håbede på selv at blive under- eller overforvalter på et gods, og derigennem måske senere forpagter eller endda godsejer. I andet bind fortæller de faste karle, piger og løse daglejere om arbejdet i marken under forvalternes opsyn og dirigeret, hvorimod tredje bind handler om stald- og havefolk. Der har altid i den stærke arbejdsdeling på større gårde eksisteret et vist modsætningsforhold mellem staldfolkene og avlsbrugets folk, hvorimod de ansatte i både køkken- og herskabshaverne førte et mere stille liv. For en dels vedkommende var

arbejde i haverne en slags retræteposter efter mange års hårdt slid bag plov eller møgbor.

Foreløbig er der kun kommet disse tre bind, men de næste fem ventes udsendt i ret nær fremtid. Bind fire bliver om skovfolk og skytter. Disse folk var beskæftiget i godsernes ofte vidtstrakte skove, som langtfra kun var dele i herregårdens almene økonomi; de blev i mange tilfælde i langt højere grad værdsat som et præsentabelt herskabeligt jagtrevir. Skovfolk og avlsgårdsfolk har ofte betegnet hinanden som hørende til to forskellige verdener, hvorimod toppen af hierarkiet – godsinspektøren og forpagteren, som bliver beskrevet i femte bind – hverken hørte til i den ene eller den anden kategori. De havde interesse og ansvar for, hvad der skete i dem begge, men tilhørte et andet og højere niveau i godssystemet. De levede en anden tilværelse, havde udelukkende administrativt arbejde og som regel et helt andet kontaktfelt. Men først og fremmest havde de magt – i hvert fald over meget af det brogede liv, der udspandt sig indenfor godsets rammer.

De hørte også til dem, som kunne holde tjenende ånder til at vente op. I sjette bind beretter tjenerskabet fra køkkenpige til husjomfru og hovmester. De vil dog sandsynligvis nok fortælle mest om det udadvendte selskabelige liv hos selve godsejerfamilien i hovedbygningen. Det syvende bind er helliget herskabet. Her skal vi møde familien i hverdag såvel som til fest, men vi får også at høre om, hvordan det var at vokse op som barn på en herregård. Sidste bind beskriver forholdet mellem herregården og omegnen, hvilket ikke altid har været lige harmonisk. I bondelandsbyerne så man ofte med undren og mistro på de frie moralske forhold og karlenes drikkeri på godserne, og herregårdsfolkene betragtede omvendt livet i landsbyerne som snævert, kedeligt og kontrolleret. Forholdet til herregårdshierarkiets top var ofte dobbeltsidet. På den ene side fandtes tit en politisk modstand mod de konservative godsejere og på den anden en næsten nyfången interesse for, hvad der skete på herregården integreret med en umiddelbar underdanighed, eller måske nærmere en slags overfladisk føjlighed.

Denne disponering bevæger sig ikke, som påstået i pressemeddelelsen, konsekvent opad fra hierarkiets bund til dets top. Den har træk af en sådan form i sig, men det mærkes, at O.H. har været klar over, at så enkelt kan dette vanskelige udredningsarbejde ikke klares, hvis der ikke skal gøres for meget vold på herregårdens mangesidede liv, og der samtidig skal komme et overskueligt og læseværdigt værk ud af det. Problemet bunder i, at kategorierne i godssamfundet nok er dele i et markant hierarki, men for det første er der flere kategorier der, selv om de i deres livsform er tydeligt forskellige, dog befinder sig på nogenlunde samme – horisontale – niveau i strukturen (og dermed ikke rent logisk kan placeres som et nummer i en opadgående talrække), og for det andet er godssamfundet ikke blot lig med summen af de forskellige kategorier. Man kan sige, at det er mere end summen, eller at det nærmest er noget tredje. Det er dette »mere«, som er baggrunden for de særlige vilkår, som ser ud til at fostre så kontinuerlige træk i de forskellige livsformer.

Det er imidlertid ikke rimeligt at forlange, at O.H. skal udrede dette komplicerede teoretiske forhold i et alment

værk som det foreliggende, men ved helt at undlade at beskæftige sig med problemet har han faktisk gjort det ret svært for læseren at få hold på stoffet. Læseren bliver nemlig nødt til at tage udgangspunkt i værkets bindinddeling, dernæst at orientere sig i hvert binds underopdelinger, for til sidst gennem læsning at de mange beretninger fra trediemand selv at rekonstruere det mangfoldige net af relationer i herregårdens liv på de mange forskellige niveauer og med højst forskellig styrke m.h.t. dominans og afhængighed. Jeg tror ikke, der er 10 mennesker i dette land, som er i stand til at klare opgaven! O.H.'s ultra-korte indledning og de enspaltede kapitelmanchetter hjælper ikke læseren ret meget på vej.

Efter at man ud fra de tre første bind i nogen tid har arbejdet med værkets intention, form og indhold, står det imidlertid klart for en, at O.H. selv er virkelig godt hjemme i herregårdsmiljøet. Ingen dispositions-mæssige beslutninger er tilfældige, og selve hoveddisponeringen af de otte bind kan sandsynligvis ikke i et værk som dette gøres meget bedre, end det her er gjort. Men når man p.g.a. materialets karakter må leve med de ovenfor nævnte problemer, er det til gengæld bydende nødvendigt, at udgiveren i en solid indledning beskriver og forklarer godsstrukturen og herregårdsorganisationen for læseren. Kun på denne baggrund er man i stand til at få et ordentligt udbytte af at læse den endeløse række af beretninger. Det er her nødvendigt at vide, hvorledes den indre arbejdsdeling på godserne blev udviklet (til det billede vi ser 1880–1920), hvorfor og hvordan segregationen blev opretholdt, hvori de mange horisontale og vertikale bindinger mellem folk bestod, og hvordan de blev vedligeholdt (ofte i generationer), hvor grænserne for det tilfældige gik, og hvorfor de netop gik der m.v. En mængde oplysninger i de forskellige beretninger bliver enten uvedkommende eller i værste fald direkte overflødige, hvis man ikke i forvejen har erhvervet et vist struktureret rammeværk, hvormed man kan fange de interessante træk i det umiddelbart monotone liv, og hvormed man kan forstå den sammenhæng, de indgår i.

For at redde det storværk, som nu er ved at se dagens lys, er det nødvendigt at have en sådan indledning, som kan skabe den sammenhæng, som meddelelserne ret naturligt ikke har været i stand til at etablere. Nu den ikke kan blive begyndelsen til bind ét, er der ikke andet at gøre end at lade den komme i sidste bind om Herregård og omegn. Og den kan faktisk godt passes ind her. Det ville også for de visuelt begavede være en stor hjælp at kunne støtte sig til et enkelt diagram over de mange sektorer, der fandtes i herregårdens organisation, hvilke folk (stillsbetegnelse) der indgik i dem, hvem der stod over og under hvem, hvem som kunne give hvem ordre etc. Endelig ville det være relevant at diskutere de regionale forskelle, som trods alt fandtes i danske herregårdsmiljøer, og som man nemt overser i sammenblandingen af beretninger fra alle dele af landet.

Det er imidlertid usandsynligt, at O.H. ikke selv har reflekteret over problemet. Ingen udgiver otte bind optegnelse uden indledning, hvis man ikke har en dybere mening med det. Da O.H. imidlertid ikke forklarer, hvorfor værkets umiddelbart starter noget hovedkulds, må man selv forsøge at forfølge udgiverens idé. Hvis man

efter den første gennemlæsning – i fald man altså når så langt – skimmer værket hurtigere igennem, opdager man ikke blot tydeligere at den samme beretters optegnelse kan optræde flere steder, alt efter hvilket tema vedkommende behandler. Man opdager også, at O.H. har villet noget ganske bestemt med denne form for redigering. Ved det nøjere arbejde med et bestemt kapitel, hvor visse centrale temaer behandles, er O.H. sandsynligvis blevet opmærksom på, at der »mangler« ét bestemt lille træk, for at der kan skabes sammenhæng i den struktur, som oplysningerne i de andre optegnelser indtager i forhold til hverandre. Da arkivet åbenbart ikke har rummet en selvstændig beretning af en acceptabel kvalitet, hvor dette træk fremkommer, klipper han det ud af en anden optegnelse og placerer det i det pågældende kapitel, som heretter indeholder de momenter, som *O.H. ved, at det bør indeholde*. Nogle ret dårlige optegnelser er også af samme grund blevet publiceret sammen med betydelig bedre beretninger, som blot på nogle områder har været mangelfulde. Denne form for edition vil nok af principielle grunde falde nogle læsere for brystet, men dette er i nærværende sammenhæng uden væsentlig betydning.

O.H. har sandsynligvis ment, at den afklarende indledning har kunnet undværes, fordi beretningerne og den kraftige redigering (indbyrdes disponering af optegnelserne eller dele af dem) i sig selv indeholder den underliggende struktur, som også han mener, er nødvendig for et værk af denne art. Dette er ikke en principielt forkert tankegang, men ideen lykkes som sagt ikke fuldt ud, selv om det har været nærliggende at forsøge at gennemføre den på baggrund af det rige og fascinerende optegnelsesmateriale og udgiverens egen omfattende viden om landbosamfundet. Dette er der flere grunde til:

I første omgang har det at gøre med selve materialets karakter og værkets form. O.H. ønsker som nævnt at få de mange nødvendige aspekter i herregårdslivet flettet ind i en indre struktur, men da han har lagt sig fast på udelukkende at nå dette mål gennem en direkte gengivelse af optegnelserne, er han naturligvis helt og aldeles afhængig af disse beretningers kvalitet, ikke kun m.h.t. de faktiske oplysninger de giver, men særlig af deres form. Og dette krav kan hovedparten af optegnelserne ikke honorere. De er ganske enkelt ikke dramatisk berettende nok i formen til, at man i den fortløbende læsning kan fange de genkomne motiver og deres videre forståelsesmæssige betydning. Her spiller omfanget af værket også ind. Havde der været tale om ét bind, kunne det måske bedre lade sig gøre, men man må sikkert give O.H. ret i, at i så fald ville emnet herregården næppe være blevet belyst tilstrækkeligt nuanceret.

Dernæst bunder problemet i, at temaet herregården nok er yderst interessant og formidlingsmæssigt relevant, men det er – selv om beretningerne hvad angår stil og komposition havde været på det bedste skønlitterære niveau – simpelthen for svært og omfattende til, at læseren indirekte hen ad vejen kan tilegne sig den mængde af betydningsladede momenter, som er nødvendig for at forstå sammenhængen i dette slimede miljø. Selv om dette var muligt, er det kun meget få mennesker, der har så stærke hjerner, at de i deres bagehoved er i stand til at konstruere den komplicerede matrice over herregårdens

socialle og organisatoriske struktur, som faktisk er nødvendig for at få hold på stoffet.

Endelig har ideen ikke kunnet gennemføres af den simple grund, at materialet på trods af mange glimrende beretninger ganske enkelt er for uensartet. Man kan blot sammenligne hovedparten af optegnelserne fra forvaltere og elever i bd. 1 med beretningerne særlig fra herregårdshusmændene i bd. 2. Det er klart, at beretningerne generelt må være ret uensartede, alt efter om de kommer fra folk, som gennem administrativt arbejde og ledelse er vant til at formulere sig nuanceret, eller de stammer fra mennesker, som har haft hele deres liv optaget af hårdt fysisk arbejde og spekulationer over problemer i den helt nære hverdag, til og med i én ganske bestemt sektor af herregårdens liv. Mange af de sidstnævnte optegnelser er gode og informative, men for at gennemføre O.H.'s intention er det nødvendigt, at basismaterialet, som ligger til grund for de mange bind, er nogenlunde af samme værdi. Og selv om O.H.'s redigering hjælper noget på dette problem, overkommer den det ikke.

Man kunne måske have lavet en kompromisløsning, hvor O.H. havde indledt hvert kapitel med en introduktion, som redgjorde for, hvor de omstændigheder, som de efterfølgende optegnelser omhandlede, hørte hjemme i herregårdens struktur og hvilke momenter i beretningerne, som det var af betydning at lægge mærke til for den senere forståelse af de efterfølgende kapitler og bind. For at følge denne idé til dørs blev udgiveren i så fald også nødt til at sammenkæde optegnelserne med flere små selvstændige rubrikker i et større omfang, end det nu er gjort.

Når anmelderen har beskæftiget sig så indgående med værkets form og redigering, hænger det sammen med, at vi i de sidste 10 år har set adskillige udgivelser af såkaldt almindelige folks beretninger om deres liv. Forskerne er blevet stadig mere interesseret i erindringer og andre former for livsoptegnelser, ofte fra miljøer, som ikke traditionelt har haft en skriftlig tradition for overlevering af deres dagligliv. Sammenligner man O.H.'s værk med de andre kendte erindringsudgivelser, er der imidlertid næppe tvivl om, at Herregårdsliv ikke kun er langt det mest ambitiøse og omfattende, men også det metodisk vanskeligste. På trods af de ovenfor diskuterede forhold er det tilmed i undertegnede øjne også det bedste. Selv om man ikke kan holde styr på de mange brikker, kommer man mere ind i herregårdens specielle verden, end man gør i de miljøer, som de fleste andre erindringsamlinger i de senere år har forsøgt at introducere for læseren.

Afslutningsvis fortjener værkets almene udstyr et par ord med på vejen. Det er sjældent, at vi i dagens Danmark ser så luksuriøse udgivelser som Herregårdsliv. Alle bind er i format 26 × 26 cm, indbundet i stift bind med et væld af gamle fotos. Umiddelbart føler man imidlertid, at der hersker et vist modsætningsforhold mellem denne ekstravagance og de ofte armodige forhold i søle, snavs og fattigdom, som man stifter bekendtskab med på de smukt lay-outede sider. Man kommer ikke udenom, at serien bliver en bauta på ca. 1600 sider over gammellivet i trespalte på glittet papir. Men det er i øjeblikket et oplagt publikum, der værdsætter denne specielle nye form for armodens æstetik.

Billedmaterialet er stort, og det ligger udenfor enhver diskussion, at det også er for stort. Dette skyldes måske krav fra forlagets side om, at der åbenbart skal være mindst ét foto på hvert oplag. Da billeder af arbejdsprocesser og de mere ydmyge beboelser på landet er ret sjældne, har dette krav bl.a. resulteret i publicering af den del fotos af hovedbygninger, smukke panoramaer og andre uvedkommende motiver fra diverse godser. Sådanne billeder ville i større mængde være relevante i bind syv om Herskabet, men i de første bind virker de helt overflødige, særlig når der ofte ingen sammenhæng er mellem de geografiske forhold, som henholdsvis billederne og teksten refererer til. Billeder og tekst støtter ikke i tilstrækkelig grad hinanden, og når samtidig billedteksterne ofte er både lidet oplysende og endda tit direkte krukkelige, leder hele illustrationsformen tanken hen på den stil, vi kender fra mere poppede udgivelser. I denne forbindelse må man også gøre opmærksom på, at der i hver af de foreløbige tre pressemeddelelser forekommer indtil flere konkrete urigtigheder eller misvisende sproglige flotheder, som man også godt kunne have undværet.

Disse noget irriterende momenter må imidlertid ikke forlede læseren til proportionsforvrængning. Vi står stadig med ikke blot et stort og interessant værk i hånden, vi står med det første resultat af et nyt og svært forsøg på at bringe museets optegnelser ud til en videre kreds. Det er et storstilet og godt forsøg, der her er gjort, og det bør fortsættes – også når sidste bind af Herregårdsliv i 1982 ser dagens lys.

Palle O. Christiansen

Ministerrådets protokol 1929–33. Ministeriet Stau-ning-Munch. Ved Tage Kaarsted. Jysk Selskab for Historie. Universitetsforlaget i Aarhus 1981. 252 s. Kr. 97,60.

Jysk Selskab for Historie fortsætter hermed udgivelsen af referater fra ministerråds møder. Der er tidligere ved Tage Kaarsted udgivet referater fra årene 1908–09, 1916–18 og 1920–24. Der er nemlig ikke bevaret nogen komplet række referater fra tiden før 1929. Derudover har Karen Marie Olsen og Hans Sode Madsen (ikke Andersen og Mogens, som Kaarsted kalder dem) i 1976 udgivet en kommenteret udgave af Kr. Bordings optegnelser fra møderne i det første socialdemokratiske ministerium 1924–26, der kan erstatte den forsvundne ministerrådets protokol. Det her udgiverne er den officielle protokol, der aftrykkes uændret, dog er visse navne på enkeltpersoner udeladt ved referaterne af behandlingen af mere penible sager, hvor de impliceredes uheldige forhold ikke har været offentligt kendt. Protokollen, der er blevet ført af handelsminister C. N. Hauge, har principielt karakter af beslutningsreferat og kan derfor ikke give noget udtømmende indtryk af de forudgående diskussioners indhold. Alligevel er der tale om et vigtigt kildemateriale, der hermed er gjort tilgængeligt om regeringsarbejdet i den socialdemokratiske-radikale regering, hvor krise, social og politisk uro og store reformarbejder danner baggrunden for de ofte lakoniske optegnelser. Når referenten har givet

spillerum for lidt længere referater, f.eks. om forsvarsspørgsmålet, ærgrer sig over, at han ikke har gjort det oftere.

Udgivelsen er ikke kommenteret og heller ikke forsynet med nogen historisk indledning. Derfor kræver den en betydelig baggrundsviden for at blive udnyttet, og den er vel også først og fremmest tænkt som en håndsrækning til forskere, der i forvejen arbejder med perioden. Dog kunne man have ønsket, at Tage Kaarsted, der er en af de bedste kendere af nyere dansk politisk historie, kunne have meddelt sine iagttagelser af, hvilke nye ting protokollen eventuelt kan sige om arbejdet i Stauning-Munch regeringen m.v. Man kan mærke sig, at sociale og økonomiske forhold samt embedsbesættelser har haft en fremtrædende rolle på møderne, derimod næsten ikke udenrigspolitik. Forholdet til udlandet optræder næsten kun under den økonomiske synsvinkel. I øvrigt er det både småt og stort, der er blevet behandlet på ministermøderne, fra »bestræbelser for at få det såkaldte køkkenhaveareal ved Charlottenlund Slot gjort tilgængelig for publikum« til den omfattende kriselovgivning. Også mange lokale forhold har været diskuteret, hvilket lokalhistorikeren bør være opmærksom på. Udgivelsen er dog ikke forsynet med stedregister, men alene med navnergister.

Man må håbe, at udgiveren får tilladelse af Statsministeriet til at fortsætte den nyttige udgivelse med de følgende ministermødeprotokoller.

Dorrit Andersen

N. L. Faaborg: Danske grafiske portrætter, kongehuset. Det kgl. Bibliotek, 650 s., ill., 1980, kr. 325.

Det kgl. Bibliotek har gennem mange år samlet materiale til en længe tiltrængt afløser for A. Strunks nu 100 år gamle fortegnelse »Portraiter af Det Danske Kongehus« (1882). Den endelige udarbejdelse var overdraget kunsthistorikeren N. L. Faaborg, der inden sin død nåede at få afsluttet og udgivet det nye katalog. Strunks arbejde var et for sin tid fortrinligt arbejde, men selv om fotografiet siden har overtaget de grafiske billeders betydning for formidlingen af kongehusportrætter, er der dog kommet ganske mange til siden, og desuden har Faaborg for den ældre tids vedkommende kunnet supplere med et betragteligt antal billeder, som Strunk ikke har kendt eller i hvert fald ikke medtaget. Ikke mindst er det værdifuldt, at Faaborg i modsætning til Strunk systematisk har gennemgået de relevante dele af Det kgl. Biblioteks bogbestand og derved kunnet fremdrage en række hidtil upåagtede portrætter. Resultatet er da også blevet, at mens Strunks fortegnelse er på 1363 numre, er Faaborg nået op på ikke mindre end 5199.

Kataloget omfatter portrætter af alle fødte og indgiftede medlemmer af det oldenborgske og glücksburgske kongehus fra Christian I til 1950. Afgrænsningen forekommer rimelig. Portrætter af personer før Christian I er efter sagens natur fantasiprodukter, mens der af massefremstillede grafiske billeder efter 1950 ikke er meget an-

det end frimærker. Udgiveren har gennemgået de relevante billedarkiver i Danmark og de andre nordiske lande og har desuden kunnet støtte sig til trykte portrætfortegnelser. Derimod er udenlandske samlinger med undtagelse af Landesbibliothek i Kiel ikke gennemført. Til grund ligger sikkert det i øvrigt acceptable synspunkt, at en systematisk gennemgang af de talrige offentlige og private samlinger i Vesteuropa næppe vil give resultater, der står i rimeligt forhold til ressourceforbruget selv om enkelte hidtil upåagtede portrætter skulle dukke op. Derimod kunne udgiveren nok i højere grad have udnyttet internationale portrætfortegnelser og kataloger. I den summariske litteraturliste (anbragt under ordlisten p. 18) nævnes af disse kun O'Donoghues gamle fortegnelse over British Museums portrættik, der udkom i seks bind fra 1908 til 25. Denne kunne med fordel være suppleret med Hinds *Engraving in England I-III* (1952-1964), hvor der I p. 250 (afbildet pl. 128) er beskrevet et stik af Christian IV til hest udført af Thomas Cockson og trykt i *Book of Beasts, Birds, Flowers, Fruits etc.* (London 1630), som savnes hos Faaborg. Heller ikke J. Charringtons katalog over portrætterne i Pepys Library, Magdalene College, Cambridge nævnes, skønt der i denne samling er et blad med Christian IV, James I af England og Gustaf Adolf fra ca. 1613. (Det er i øvrigt afbildet i Leo Tandrup: *Mod triumf eller tragedie I* p. 224). I litteraturlisten savnes desuden Hollsteins kataloger over hollandske, flamske og tyske stik og tryk 1450-1700. Forklaringen er vel, at der i disse ikke er fundet danske kongehusportrætter, som ikke er kendt i forvejen. Det fremførte er dog kun småting og der er for anmelderen ingen tvivl om, at det kun er få billeder, der er undgået udgiverens opmærksomhed. På Frederiksborg beror dog et stik fra ca. 1605-10 med et kongepar siddende under en baldakin, et dansk rigsvåben og påskriften REX ET REGINA DANIE ET NORW., som utvivlsomt forestiller Christian IV og dronning Anne Cathrine. Endelig skal der gøres opmærksom på, at litografiet nr. 2585 af hertug Frederik af Augustenborg (Friedrich der achte) efter Carl Hartmanns tegning foruden som anført med tysk tekst også findes med dansk tekst. Den danske variant er i øvrigt med hos Strunk (Str. 1200).

Beskrivelserne følger det sædvanlige ikonografiske skema og synes i almindelighed præcise. Salvingsstikket af dronning Sophie Magdalene (nr. 4983, afbildet p. 323) er dog ikke som anført et brystbillede men tydeligt halvfigur. Omvendt er litografiet af Christian IX (nr. 2025, afbildet p. 6) ikke halvfigur men et hofestykke. Sådanne tilfælde af manglende præcision er dog ikke mange og kan ikke udviske indtrykket af et omhyggeligt udarbejdet katalog.

Desværre kan der rettes anker mod bogens formelle udstyr. Manglen på sideoverskrifter som ethvert leksikon normalt er forsynet med, gør det meget vanskeligt at finde rundt i kataloget trods den alfabetiske ordning af portrætterne. Det er desuden en håbløs ide at indordne personer med flerledede navne efter kaldenavn og ikke efter det førststændige navn, især når der som her mangler krydshenvisninger og indeks. At prinsesse Caroline Amalie af Augustenborg (1826-1901) blev kaldt Amalie og derfor skal søges under dette navn, er ikke noget man

går rundt og ved. På litografierne hedder hun i øvrigt Caroline Amalie.

Dette betyder dog mindre i forhold til, at vi nu har den længe savnede afløser for Strunk mellem hænderne, og at det nye katalog sagligt tilfredsstiller de krav, man med rimelighed kan stille. N. L. Faaborg havde også samlet materiale til en ligeså tiltrængt afløser for P. B. C. Westergaard »Danske Portrætter i Kobberstik, Litografi og Træsnit« I-II (1930–33). Det blev ikke Faaborg forundt at fuldføre denne, men forhåbentlig bliver udgaven ikke stillet i bero.

Steffen Heiberg

Landbohistoriske billeder. Akvarelsamlingen på Tune Landboskole. Tekst af A. O. Rasmussen. Akvareller af Rasmus Christiansen. Landbrugets Informationskontor. Kbh., [1978]. 96 s., deraf 43 billedsider. Kr. 118.

Af maleren Rasmus Christiansen (1863–1940) findes to store billedserier med landbohistoriske emner fra 17- og 1800-tallet. Den ene er en serie oliemalerier, som i dag findes i Landbrugsmuseet på Gl. Estrup i Jylland. Den anden er den her udgivne akvarelserie på i alt 43 stk., som nu findes ophængt i en skolestue på Tune Landboskole. De to billedserier svarer delvis til hinanden, dog findes der oliemalerier, som ikke genfindes i akvarelserien og omvendt.

Rasmus Christiansens billeder er blevet brugt utallige gange til illustration af skrifter med tilknytning til landbrugets historie før og efter landboreformerne. Senest er et af dem anvendt på omslaget af Torben Hansgaards kildesamling fra 1981 til brug i gymnasiet og ved anden højere undervisning, *Landboreformerne i Danmark i det 18. århundrede. Problemer og synspunkter*. Det må derfor hilses med tilfredshed, at akvarelserien på Tune er blevet offentliggjort i sin helhed i en teknisk set fremragende gengivelse.

Rasmus Christiansen var, hvad enhver vil kunne overbevise sig om, en middelmådig kunstner. Det er derfor næppe i billedernes kunstneriske kvalitet, at man skal finde grunden til deres enorme gennemslagskraft. Forklaringen ligger formentlig et andet sted, nemlig i deres idémæssige indhold: Rasmus Christiansens billeder illustrerer og underbygger den almindelige opfattelse af landbrugets udvikling på samme måde som Otto Baches og Carl Blochs malerier på Frederiksborg museet illustrerer og underbygger de almindelige forestillinger om begivenheder som kongemordet i Finderup Lade og Chr. II.s fangenskab på Sønderborg Slot.

Rasmus Christiansens billeder har det hele: hovne godsejere, brutale ridefogeder, forkuede hovbønder, træhesten, forsultne kreaturer og forfaldne bygninger. Men også bønder som trods undertrykkelse igennem indbyrdes sammenhold, dels formåede at skabe sig et tåleligt liv, dels demonstrerede den sociale duelighed, som i tidens fylde skulle gøre det muligt for dem at skabe andelsbevægelsen, der angiveligt har gjort Danmark og des

landbrug til genstand for hele den civiliserede verdens beundrende misundelse.

Som kilde til livet på landet i gamle dage er Rasmus Christiansens billeder, trods deres utvivlsomme trofasthed mod talrige detaljer i klædedragt og husgeråd, naturligvis uden interesse. Til gengæld er de et fremragende vidnesbyrd om, hvilke forestillinger man her i landet har gjort sig og stadig gør sig om det danske landbrugs historie siden 1750. Landbrugsskoleforstander A. O. Rasmussens naive og troskyldige tekst bakker loyalt op om budskabet i Rasmus Christiansens billeder. Skal man tro denne publikation – og ret beset er der måske ingen grund til andet – så er hovedsynspunkterne i dansk landbohistorisk forskning de samme i dag som for 100 år siden.

Thorkild Kjærgaard

Lokalhistorisk filmvejviser. Red.: Ole Brage. Bibliotekscentralens forlag. København 1980. 246 s. Bogladepris: kr. 466,50. Særpris for biblioteker, museer og foreninger: kr. 396,50.

Indtil for ganske nylig var lokalhistoriske film noget, man nok vidste der fandtes en del af, men et samlet overblik over dette mere og mere interessante kildemateriale var det dog ganske umuligt at opnå. Med fremkomsten af Lokalhistorisk filmvejviser, der er en følge af de store foto- og filmindsamlingskampanjer, der blev gennemført i 70'erne, er denne situation imidlertid – og heldigvis – ændret. Nu kan man nemt og hurtigt skaffe sig oplysninger ikke blot om, hvad der findes af historiske filmoptagelser, men også om hvor de findes, hvad de indeholder og om hvorvidt de er tilgængelige eller ej.

Lokalhistorisk filmvejviser er udgivet af Bibliotekscentralens forlag og for redaktionen står Danmarks Radios filmarkivar Ole Brage, der også har skrevet det korte og kyndige og for arkiv- og biblioteksfolk meget nyttige indledningsafsnit om behandling og opbevaring af gamle film.

Alt burde således have været i de bedste hænder, men alligevel er resultatet ikke blevet helt, hvad man havde turdet håbe. Der er flere grunde hertil og den væsentligste er nok – ja, lad os straks fatte direkte om nælden: Det er simpelthen en helt urimelig dyr bog! Vel er den tiltalende af ydre, godt tilrettelagt, trykt på fint papir og indbundet i et solidt, stift bind. Men til hvilken nytte, når prisen – 466,50 kr. – efter al sandsynlighed vil skræmme størstedelen af de potentielle købere langt, langt væk? Hvilke overvejelser forlagsledelsen har gjort sig før udsendelsen af en så kostbar bog, der tilmed er helt uden illustrationer, kan man naturligvis ikke vide noget om, men har man da virkelig slet ikke tænkt på, at indsamlingen af historiske film endnu kun er i sin vorden og at vejviseren derfor snart, hvis ikke allerede, vil være forældet og tjenlig til ajourføring? En mere beskedent udstyret – for min skyld gerne maskinskrevet – men til gengæld løbende revideret filmvejviser ville have tjent sagen – og Bibliotekscentralens forlag – bedre.

Men nu har vi altså fået filmvejviseren, der udover det

allerede nævnte indledningsafsnit består af en hovedfortegnelse og et velfungerende registerapparat. Hovedfortegnelsen rummer i alt 1825 indførsler omfattende i alt 1355 film, hvoraf den ældste er Elfeldts 60 sek. lange optagelse af en fastelavnsridning på Amager i 1902, mens den nyeste nok må være den af Odsherred Museum i 1978 optagede *videofilm*, i hvilken den næsten glemte karvskæringsteknik demonstreres. Mellem disse yderpunkter i såvel tid som teknik befinder der sig altså yderligere 1353 film, der omhandler et væld af de store og små begivenheder og foreteelser, vort århundrede har været præget af. For hver film oplyses om følgende: optagelsesår, titel, spilletid, filmformat, s/h eller farve, evt. lydssystem, indhold, tilgængelighed samt naturligvis navnet på den samling i hvilken filmen beror.

Ved ordningen af hovedfortegnelsen har man valgt at placere filmene efter de kommuner, i hvilke optagelserne har fundet sted. Ønsker man således at vide, hvad der findes af film om f.eks. Lemvig kommune, kan man ved et enkelt opslag konstatere, at det drejer sig om 4 film fra perioden 1932–37 og at 2 af disse befinder sig på Lemvig Museum, 1 på Herning Museum og 1 i Erhvervsarkivet i Aarhus. Den saglige fordel ved en sådan topografisk ordning er indlysende, men man må ved brugen af Lokalhistorisk filmvejviser være meget opmærksom på, at hovedfortegnelsen ikke er opstillet på grundlag af oplysninger, der hidrører fra gennemsyn af filmene eller forud fastlagte refereringskriterier, men derimod på de i omfang og udførelighed meget uens indholdsreferater, som de forskellige filmsamlinger har indsendt til redaktionen. Man kan således ikke være 100% sikker på, at den hellige grav er velforvaret blot fordi man har efterset det topografiske register.

Da mange af filmene rummer optagelser fra mere end 1 kommune, medfører en topografisk ordning, at filmene enten skal krydshenvises eller biplaceres, og man har i dette tilfælde konsekvent valgt at benytte de meget pladskrævende biplaceringer. Som det fremgår indeholder vejviseren 490 af slagsen, hvilket både er alt for mange og en af grundene til, at de i forvejen alt for dyre sider er svulmet i antal. Det grelleste eksempel på unødvendige biplaceringer er nok det, der findes under Middelfart kommune hvor 3 meget omhyggeligt refererede Fredericia-film, der indeholder korte glimt fra Fynssiden, optager over 1½ side. Havde man istedet benyttet sig af simple henvisninger til filmenes primærplacering, kunne det hele have været begrænset til 3 linier.

På trods af de her anførte indvendinger vil Lokalhistorisk filmvejviser dog stadig være en meget nyttig bog, der henvender sig til alle, der ønsker at benytte film til belysning af den nyere tids lokalhistorie – og vil man ikke ofre de 466,50 kr., kan den vel findes på biblioteket.

Klaus Egeberg

Bjørn Westerbeek Dahl: Fortegnelse over landkort over de fynske øer indtil 1970. I-II. Udg. af Dansk kartografisk Selskab. Publikation nr. 6. København 1979. 395 s. Kr. 150.

For lokalhistorikere – og mange andre med dem – er kort ikke blot et uundværligt illustrationsmateriale, men også vigtige og nødvendige arbejdsredskaber. Hvor vigtige, kan man egentlig bedst overbevise sig om ved at studere nogle af de historisk-topografiske skrifter, der er blevet til uden at kort og kortstudier har været inddraget i arbejdet. Kort er imidlertid også noget, det ikke er helt let at have med at gøre. Det skyldes ikke kun, at kort og kortstudier kræver hensyntagen til en række specielle kartografiske kildeproblemer, men også, at det ganske enkelt kan være uhyre besværligt at finde frem til de ønskede kort i de mange og ofte slet registrerede samlinger.

For de, der beskæftiger sig med Fyn og omliggende øer er det sidste problem imidlertid blevet reduceret til et minimum efter Dansk kartografisk Selskab i sin skrift-række har udsendt Bjørn Westerbeek Dahls store »Fortegnelse over landkort over de fynske øer indtil 1970«.

Fortegnelsen omfatter (næsten) alle de i danske biblioteker, arkiver, museer m.v. beroende landkort over hele eller dele af den fynske øgruppe indtil 1970. Af kortserier, hvor enkelte blade dækker Fyn eller dele af Fyn alene, er alle privat udgivne kort registrerede, mens Generalstabens serier kun er medtaget til år 1900.

Tematisk omfatter fortegnelsen alle korttyper, med undtagelse af søkort, matrikulære kort og bygningsbeskrivelser, med mindre de altså findes i Det kgl. Biblioteks kortsamling, som fortegnelsen *også* er et bestandskatalog over.

Bibliografien er ordnet efter en ikke umiddelbart gennemskuelig, men dog velfungerende systematik, for hvilken der i indledningen gives en detaljeret redegørelse, og de enkelte kort er registrerede efter de regler for kortregistrering, der gælder i Det kgl. Biblioteks kortsamling. Det betyder, at man for hvert enkelt kort får oplysninger om: geografisk udstrækning, emne (f.eks. topografisk kort, hydrografisk kort, arkæologisk kort o.s.v.), datering, evt. titel, ophavsangivelse (tegner/udg.), måleforhold, format, evt. kolorering, trykteknik m.m. samt evt. supplerende oplysninger om f.eks. påskrifter, proveniens etc. Og endelig angives naturligvis hvor kortet befinder sig, evt. med oplysning om katalogsignatur.

Til fortegnelsen hører et stort registerafsnit, der er opdelt i: 1. emneregister, 2. navneregister, der omfatter alle personer og korporationer, der kan tillægges ansvar for opmåling, trykning og udgivelse af de registrerede kort, 3. oversigt over den topografiske nummerfortegnelse og 4. et alfabetisk sogneregister.

Det er et imponerende arbejde Bjørn Westerbeek Dahl har udført, og det bliver ikke mindre imponerende af at være udført i helt privat regi. Der har altid været grunde nok til at misunde fynboerne, og nu er der altså en mere. Man kan derfor kun dele det håb, forfatteren i sit forord udtrykker om, at hans arbejde må give inspiration til udførelsen af lignende arbejder for de øvrige danske landsdele og at fortegnens tværinstitutionelle omfang

vil vise vejen for et større samarbejde mellem de danske kortsamlinger.

Klaus Egeberg

Ole Steen Jensen og Per Ørvad: Lokalbibliografi for Aalborg by 1482–1978. Udgivet af Institut for sprog, kommunikation og kulturhistorie og Institut for samfundsudvikling og planlægning. Aalborg, Aalborg Universitetsforlag, 1980. 225 s., kr. 49.

Anledningen til at udarbejde denne lokalbibliografi over Aalborg by var, ifølge forordet, at de to forfattere under forstudierne til et historisk speciale om den industrielle udvikling i Aalborg i 1800-tallet havde brug for at søge litteratur om emnet. Eftersom der ikke fandtes nogen nyere samlet bibliografi over Aalborg udvidedes søgningen til at omfatte al litteratur af lokalhistorisk og topografisk interesse udgivet fra 1482 til september 1978.

Da forfatternes udgangspunkt oprindeligt var Aalborg i 1800-tallet er emnet geografisk afgrænset til selve byen med nærmeste omegn, d.v.s. Mølholm, Hasseris, Kærby, Frydendal, Vejgård, Sølyst og Rørdal. Derimod er de områder, hvis tilhørsforhold til byområdet er af nyere dato, ikke medtaget.

Med hensyn til de øvrige emnemæssige og bibliografiske afgrænsninger følger bibliografien i princippet Dansk Lokalbibliografi DLB (En vejledning til brug ved udarbejdelse af lokalbibliografier. 2. gennemsete udg. Roskilde, 1974), dog med enkelte undtagelser, idet personalhistorien helt udelades. Det samme gælder lokale forningsblade o.lign.

Desværre er det kun i princippet nærværende bibliografi følger DLB vejledningen. Den mest øjnnefaldende afvigelse herfra er, at bibliografien for største delen af det registrerede materiale bygger på sekundærregistrering, uden at det af de enkelte indførelser fremgår hvilke, der er udarbejdet ved autopsi. Det betyder dels at fejl overføres og kumuleres fra den ene bibliografi til den anden, dels at indførelserne ofte mangler elementer i den bibliografiske beskrivelse.

Hertil kommer at de kilder, som har dannet grundlaget for registreringen, er meget få, hvorfor deres emne- og tidsmæssige afgrænsninger bliver stærkt styrende for hvad og hvor meget, der kommer med i de enkelte grupper (at Dansk historisk bibliografi 1943–47 mangler i kildefortegnelsen må dog vist skyldes trykfejl).

Det begrænsede antal kilder begrundes i forordet med tidnød. Man kunne her ønske sig, at forfatterne havde haft bedre kendskab til de bibliografier, trykte såvel som utrykte, som uden videre – gennem topografisk ordning eller emneregistre – kunne anvendes som kilder, f.eks. findes der på Danmarks Biblioteksskole et meget stort materiale i form af registreringer af lokalhistoriske og topografiske artikler fra en række danske tidsskrifter, udarbejdet netop med henblik på danske lokalbibliografier. Disse indexeringer kunne, uden overvældende arbejdsindsats, tømmes for stof om Aalborg.

På omslagets bagside anføres det, at bibliografien, af

hensyn til den lokalinteresserede uden den store biblioteksmæssige viden, bryder med den gængse »opstillingsmåde« for bibliografier. Det kan undre én noget, når et enkelt blik på indholdsfortegnelsen viser, at opstillingen stort set følger Dansk decimalklassedeling – et opstillingssystem, som anvendes af de fleste danske biblioteker og bibliografier, herunder DLB. Det viser sig dog at opstilling her er anvendt om underdelingen af de enkelte grupper i systematikken, og det nye er, at titlerne konsekvent er benyttet som ordningselement i stedet for forfatternavnene. Det kan være et udmærket princip, da mange ofte hæfter sig mere ved en titel end ved forfatter eller redaktør – men hvorfor så invertere forfatternavnene, det er da ikke særlig læsevenligt. Samtidig må det tilføjes at netop i en lokalbibliografi vil brugeren ofte ønske at søge på en bestemt lokal forfatter.

Endelig betyder det, at det ord, som – ofte tilfældigt – er første ord i titlen, bestemmer indførelsens plads, f.eks. kan jubilæumsskrifterne for håndværkerforeningen kun opspores ved at man læser hele gruppen »Håndværks-, handels- og industriforeninger« igennem, da titlerne på de enkelte skrifter begynder med henholdsvis »Håndværkerforeningen . . .«, »Nordjyllands . . .« og »Aalborg . . .«. Her ville en form for emneunderdeling være nok så brugervenlig.

Placeringen af indførelserne i de enkelte grupper forekommer heller ikke altid lige logisk. Hvem vil finde på at søge Aalborg By-orkester i gruppen »Samfundsforhold: Foreninger, fagforeninger m.m.«.

De her nævnte problemer kunne være afhjulpel ved hjælp af de registre, som desværre mangler helt.

Konklusionen på denne anmeldelse må være den, at Lokalbibliografi for Aalborg by er vanskelig at bruge og behæftet med alt for mange fejl og mangler. Man kunne ønske sig, at den ikke var blevet publiceret i sin nuværende form. Det vitterligt meget store materiale kunne danne et udmærket grundlag, men der er lang vej til en egentlig bibliografi. Blot må vi håbe, at den foreliggende publicering ikke bremser for udarbejdelsen af den lokalbibliografi over Aalborg, som vi stadig mangler.

Mona Madsen

Erik Nørr: Latinskolen programmer 1840–1903. Bibliografi og billedfortegnelse. Danmarks Pædagogiske Bibliotek, 1980, 141 s., ill., kr. 25.

Ved cirkulære af 14.9.1839 pålagdes det de lærde skoler hvert år at udgive trykte programmer som indbydelse til den offentlige eksamen. Udover efterretninger om skolen så man gerne, at programmet indeholdt en videnskabelig afhandling. Foreliggende bog registrerer disse afhandlinger, efterretninger, der har artikelkarakter, samt billedstoffet i programmerne 1840–1903. Den er i øvrigt forsynet med en række illustrationer fra programmerne, som giver et godt og dækkende indtryk af, hvad man i så henseende kan forvente at finde i disse. Bogen er udstyret med et personregister og et skolerregister. Disse registre er udmærkede indgange til den systematisk opbyggede fortegnelse, der for afhandlingernes vedkommende er opdelt i 1. faglig videnskabelige afhandlinger, 2. redegørelser for

skolernes manuskripter, biblioteker og andre samlinger, 3. indlæg i den pædagogiske debat og artikler om skolevæsenets historie og 4. biografiske artikler, skoletaler, beskrivelser af skolefester og skolebygninger. Som enhver systematik vil også denne kunne diskuteres; her skal blot sættes spørgsmålstegn ved det rimelige i at skelne mellem skolehistoriske artikler og biografiske artikler om de enkelte skolers lærere og elever. Det uheldige i denne skellen illustreres af nr. 603 P. N. Thorup: Blandede Efterretninger angaaende Ribe Cathedralskole, Niende Fortsættelse, der er anbragt under skolehistorie; den kunne med lige så god ret have været anbragt under personalhistorie, da den også har titlen: Fortsatte Efterretninger om Ribe Skoles forhenværende Disciple.

Det er et meget fortjenstfuldt arbejde, Erik Nørr har gjort ved at udgive denne indgang til den guldgrube af stof, der ligger i programmernes afhandlinger og billedstof, et materiale, som med undtagelse af det historiske stof ikke tidligere har været totalregistreret, og som det på grund af samlingernes vanskelige tilgængelighed er svært at danne sig et overblik over. Man kunne blot have ønsket, at Nørr i indledningen havde givet en fyldig redegørelse for den ikke mindre vigtige del af programmerne, der hedder løbende efterretninger. Disse er en central kilde til belysning af en lang række aspekter ved den lærde skoles historie, f.eks. undervisningsmateriale, pensum, lærere og elever. De løbende elevlister, der for denne periode i mange tilfælde indeholder oplysninger om fars stilling og bopæl, er således et vigtigt supplement til den biografiske litteratur.

Nørr afgrænser sin bog bagud ved 1840, begrundet med ovennævnte cirkulære, og med at de programmer, der var udsendt før 1840 ikke var udsendt af alle skoler, ikke havde en ensartet opbygning og ikke udkom årligt. I betragtning af deres endnu vanskeligere tilgængelighed end de senere programmernes – selv om Bibliotheca Danica er indgang til dem – kunne man have ønsket, at Nørr alligevel havde medtaget disse programmernes indhold i sin bibliografi. I det mindste ville det have været rimeligt, om fortsatte afhandlinger, der var startet før 1840, var fulgt tilbage, således de ovenfor nævnte efterretninger om Ribe Katedralskole, hvis første del kom i 1823. Den strenge overholdelse af afgrænsningen er imidlertid ikke konsekvent, idet en fortsat serie af aktstykker vedrørende de fremmede troppers ophold i Danmark i 1808 (nr. 167) følges frem til 1906/07, altså ud over den øvre grænse, 1903. Det 20. århundredes programmer er ikke medtaget, da de ifølge Nørr er af langt mindre interesse end de tidligere, fordi de ofte kun indeholder efterretninger. Selv om de faglig videnskabelige afhandlinger stort set er forsvundet, indeholder mange programmer dog skolehistoriske artikler, og vi må med forventning se frem til den bibliografi over programmer 1903–58, som bebudes i forordet.

Nørr kalder sin bog for en totalregistrering af latinskolens programmer 1840–1903; dette vel at mærke kun af eksamensprogrammer, mens de programmer, skolerne udsendte ved særlige lejligheder, f.eks. ved bygningsindvielse, »så vidt muligt« medtages, en noget upræcis oplysning. Eksamensprogrammet for Ordrup Latin- og Realskole fra 1886 savnes dog. Denne mangel skal for-

modentlig forklæres med, at Nørr har taget sit udgangspunkt i Statsbibliotekets samling af programmer. Foruden denne samling findes store samlinger på Det kongelige Bibliotek, Danmarks Pædagogiske Bibliotek og Sorø Akademis Bibliotek; men ingen af dem er helt komplette. Måske ville en redegørelse for disse samlinger have været på sin plads i indledningen.

Man må undre sig over, at Nørr af de slesvigske skoler helt bevidst kun medtager Haderslev, og dette i perioden 1840–1863; det er svært at finde en grund til, at Flensborg og Slesvig skoler ikke er medtaget for samme periode og Husum skole til 1850, hvor den nedlagdes. Mere nærliggende ville det vel have været først at have medtaget skolerne fra 1850, da de betragtedes som danske, og Haderslev og Flensborg skoler ydermere udsendte programmer på dansk.

Kriteriet for, at en skoles programmer er registreret, er, at skolen havde eksamensret i 1903 eller tidligere; skoler, der blev nyoprettet i perioden, er medtaget fra det tidspunkt, de fik latinskoleafdeling. Dette betyder, at programmer fra skoler, der havde latinskoleafdeling, men ikke eksamensret før 1903, ikke er medtaget, f.eks. Hellerup Latin- og Realskole (Gammel Hellerup Gymnasium), St. Andreaskollegiet, Rungsted Kostskole (Rungsted Statskole), Hesselager Kostskole og Det danske Selskabs Skole. Det videnskabelige miljø og de pædagogiske tanker før 1903 kommer vel også til udtryk i disse skolers programmer. Var indholdet af Det danske Selskabs Skoles programmer registreret, ville flere bidrag af C. N. Starcke til den pædagogiske debat i disse år være kommet med, nu er ikke et eneste bidrag af Starcke registreret. Man kan spørge, om det ikke snarere end eksamensretten er udbudet af lærd undervisning, der bør være det afgørende for, om indholdet af programmerne registreres. Havde dette været kriteriet, ville også programmer fra de mange ikke eksamensberettigede skoler og kurser med lærd undervisning være kommet med.

I et så omfattende, delvis primært registreringsarbejde som det foreliggende vil der naturligvis altid kunne påpeges fejl; her skal som eksempel blot nævnes, at Nørr i nr. 591 R. J. F. Henrichsens Bidrag til Odense Cathedralskoles Historie I. hft. ikke bemærker, at afsnittet om skolens beliggenhed i ældre tid er skrevet af C. Paludan-Müller, og at nr. 788 Tre Taler holdt i Frederiksborg lærde Skole, publiceret i Ribe skoles program, er placeret under skoletaler i Ribe.

Selv om man således her – som altid ved en bibliografi – vil kunne påpege fejl og diskutere afgrænsninger og systematik, er der dog god grund til at hilse Nørrets bibliografi velkommen og håbe, at den vil give anledning til en øget udnyttelse af det righoldige materiale, skoleprogrammerne indeholder.

Jette Kjørulff Tuxen og Ole Tuxen

Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark i Tiden fra 1871 til 1900. Udgivet af forretningsudvalget for De samvirkende Fagforbund i Danmark ved J. Jensen og C. M. Olsen. København 1901. Fotografisk genoptryk af udgaven fra 1901. Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1981. 352 s. Kr. 71,50.

M. C. Pedersen: Beretning om Andelsmælkerivirksomheden i Vestjylland 1884-85. Fotografisk genoptryk af to artikler i »Foreningen af Jydske Landboforeningers Delegeretmøder 1884-85«. Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1981. 57 s. Kr. 42,00.

Med de fotografiske genoptryk af disse to bøger har Sydjysk Universitetsforlag under Claus Bjørns og Verner Bruhns redaktion påbegyndt en serie optryk af væsentlige kildekrifter til de folkelige bevægelser historie. Det har normalt ikke været sædvane at forsyne fotografiske genoptryk med en indledning, der forklarer bogens betydning og aktuelle anvendelighed; men det har udgiverne heldigvis lagt vægt på i denne serie.

Jensen og Olsens værk om fagforeningsbevægelsen i Danmark var et pionerarbejde og er en håndbog, som forskningen i høj grad trækker på den dag idag. Forfatterne havde selv en fremtrædende placering i fagbevægelsen. Den ene var, da bogen blev skrevet, formand, den anden sekretær for De samvirkende Fagforbund. Bogen falder i to hovedafsnit, en historisk oversigt over fagbevægelsens historiske udvikling fra 1870'erne til Septemberforliget 1899 og en specialoversigt over de enkelte fagorganisationers udvikling og status. Optrykket er forsynet med en indledning ved Søren Federspiel, der giver mange nyttige oplysninger om værket tilblivelse og værdi. Noget malplaceret forekommer det derimod i denne sammenhæng, at Federspiel samtidig lægger så stor vægt på at få udtrykt sin misbilligelse af den udvikling, der skildres i bogen, og af, at forfatterne finder den positiv. Man kan vanskeligt forstå ham anderledes, end at han mener, at ledelsens politik betød et forræderi mod arbejderklassens sande interesser, kulminerende med indgåelsen af Septemberforliget 1899. Hele bogen skal efter Federspiels mening være skrevet for at »legitimere« dette forlig over for de menige medlemmer. Men det er et spørgsmål, om det ikke er en uhistorisk betragtning. Der er intet holdepunkt for at tro, at lederne følte behov for at legitimere noget, de selv inderst inde skulle have syntes var en fiasko. På det tidspunkt, bogen blev til, var der da heller ikke meget kritik i fagbevægelsen af Septemberforliget. Det forekommer mere rimeligt at se den primære motivation for bogens fremkomst som stolthed over de hidtil vundne resultater, ikke det modsatte. På samme tid gjorde Socialdemokratiet status i det store værk Socialdemokratiets Aarhundrede.

Det er måske Federspiels negative indstilling til bogens holdning, der får ham til at undervurdere dens udbredelse. I LO's arkiv findes der faktisk mere herom, end han har udnyttet. Oplaget var meget stort. Det præcise tal kan vist ikke findes; men i 1901 blev der fordelt ca. 4000

eksemplarer, hvoraf 500 gik til Norge. Resten fordeltes f.eks. til forbundene, fællesorganisationerne, enkeltforeninger, biblioteker o.s.v. At salget gennem boghandlende skulle vise sig skuffende, kan ikke tages som udtryk for en almindelig mangel på opmærksom blandt fagforeningsmedlemmerne. Det bør i høj grad ses på baggrund af det store oplag, den høje pris og det forhold, at det var let at låne bogen i arbejderorganisationernes egne bogsamlinger. Federspiel undervurderer også den opmærksomhed, bogen vakte i samtiden. Han kender kun til én anmeldelse af den, Social-Demokratens, og fremhæver, at fagbladene ikke bragte egentlige anmeldelser. Men plejede de at gøre det? En samling udklip i LO's arkiv viser imidlertid, at der kom talrige dagbladsanmeldelser.

Internationalt fik værket også større udbredelse, end Federspiel giver det udseende af – han mener kun bogen var kendt i Norge og Sverige. Men den blev sendt til mange faglige organisationer i Vesteuropa, Nordamerika og Australien, og flere udenlandske forskere rekvirerede eksemplarer af bogen. Den franske Confédération Générale du Travail fortalte i sit takkebrev, at man tænkte på at lade bogen oversætte, og den fik en udførlig omtale i La Revue Socialiste. Ligesom den danske fagbevægelses resultater beundredes internationalt, var denne bog også internationalt noget ud over det almindelige. Men Søren Federspiel har naturligvis ret i, at den historiske fremstilling heri i dag først og fremmest kan bruges som et vidnesbyrd om, hvorledes de faglige ledere ved århundredskiftet selv så på udviklingen.

Specialoversigten over fagorganisationerne rummer bl.a. et betydeligt stof af lokalhistorisk interesse, men, som Federspiel har konstateret, er den ikke altid pålidelig. Et brev fra C. M. Olsen til en svensk kollega fortæller mere eksakt om, hvordan det er gået til: »De skriftlige beretninger, som vi anmodede fagforbundene om, indgik meget sparsomt. På 6 eller 7 beretninger nær har vi selv måttet skaffe dem tilveje gennem undersøgelser i vort arkiv og gennem gamle årgange af Social-Demokraten, ved personlige henvendelser til de pågældende forbunds tillidsmænd eller ældre medlemmer osv.« Som hovedregel må man derfor sige, at hvis man f.eks. ved studiet af lokalt kildemateriale finder oplysninger, der afviger fra Jensen og Olsens, må man foretrække at stole på sine egne resultater.

Det andet genoptryk fra Sydjysk Universitetscenter vedrører en anden af de bevægelser, der omformede det danske samfund i slutningen af det 19. århundrede, nemlig andelsbevægelsen. Den lille bog består af to rapporter om den begyndende andelsmejerivirksomhed i Vestjylland. Forfatteren M. C. Pedersen var knyttet til docent N. J. Fjords forsøgsvirksomhed på Ladelundgård, og beretningerne var beregnet til oplysning på delegeretmøder i Foreningen af Jydske Landboforeninger. Forfatteren kendte ved selvsyn de nye mejerier, og hans to beretninger er de tidligste, indgående beskrivelser af dem. Hans anbefaling af andelsmejeriformen blev udsendt over hele landet og bidrog derved til at overbevise de tvivlende. Derfor er de to beretninger et centralt kildemateriale. De er forsynet med en kyndig indledning ved Claus Bjørn.

Man kan kun med glæde hilse flere genoptryk af denne type.

Dorrit Andersen

Saxo Grammaticus, History of the Danes. I Text translated by Peter Fischer edited by Hilda Ellis Davidson, 1979. II Commentary by Hilda Ellis Davidson 1980, Cambridge, I 256 s., 15£, II 160 s., 15£.

Omkring århundredskiftet kom ikke alene to danske, men også en tysk og en engelsk oversættelse af Saxos Danmarkshistorie. Fr. Winkel Horns ligger så tæt op ad den latinske tekst at den er den mest brugbare for et dansk publikum der bruger en oversættelse som hjælp til at arbejde med originalversionen; Louis Moes herlige illustrationer gjorde deres til at denne udgave har bevaret sin popularitet og for et par år siden genudgivet. Jørgen Orlriks, der også er genoptrykt med træsnit af Sigurd Vasegaard, tilstræber en folkevisetone ud fra en forestilling hvordan man egentlig skrev verdsligt dansk i højmiddelalderen, men i gengivelsen af digtene søgte han tilbage til de latinske versmåls så vidt det lod sig gøre; desuden udstyrede han værket med indledninger og kommentarer, ikke lidet hjulpet af broderen Axel Orlriks studier i sagnhistorien. Denne, de første ni bøger, har altid været særlig genstand for opmærksomheden fordi Saxo var den første der skrev om de nordiske sagn selvom han efter eget udsagn i høj grad søgte til »de islandske skatkamre« når det gjaldt den ældste danske historie. Derfor nøjedes tyskeren Paul Herrmann og englænderen Oliver Elton med at gengive sagnhistorien, og Herrmann udsendte 20 år efter oversættelsen »Erläuterungen zu den ersten neun Büchern des dänischen Geschichte des Saxo Grammaticus« i 1922.

Også den nye engelske udgave holder sig til de første ni bøger. Det skal dog anføres at en fortsættelse ved dr. Eric Christiansen, Oxford, er på trapperne. Mrs. Davidson er kendt for sine nordiske studier så det falder meget naturligt at hun har ønsket at bringe en ny engelsk udgave af Saxo der altid vil kunne være af interesse i Hamlets fædreland. Når man ikke nøjes med at genudgive Eltons på mange måder udmærkede version, hænger det sammen med en ny holdning til Gesta Danorum: den er ikke blot en besværligt latiniseret gengivelse af nordiske sagn, men også et vigtigt led i det man kalder »det 12. årh.s renaissance«.

Af den grund har en filolog med særligt kendskab til romersk litteratur taget sig af oversættelsen. Peter Fisher har løst opgaven så godt at man ofte opdager helt nye facetter i denne Saxo-tekst: den er ganske enkelt læseligere end de forhåndenværende danske, og selvom mange sætninger er brudt op i kortere forløb genkender man originalen. Man kan altid diskutere enkeltheder, men alt i alt er det en fordel at Fisher ikke skyder et imaginært dansk mellemled mellem latinen og den engelske udgave. Den er heller ikke generende moderne; som det fremgår både af udgiverens og oversætterens forord er deres respekt og beundring for Saxos værk vokset under arbejdet med det – derfor er der lagt vægt på at fange tonen både når den er munter og patetisk.

Kommentaren består – bortset for korte indledninger til hver af oversættelsens bøger som kun giver en oversigt over indholdet – af en generel indførelse og en detail-

kommentar i andet bind. Der fortælles om Saxo-studiet siden Christiern Pedersens udgave udkom i 1514. Der gøres lidt ud af Stephanius' udgave og dens Notæ uberiores fra 1645 fordi både nordiske forudsætninger og klassiske paralleller behandles her og fordi den igen er tilgængelig i H. D. Schepelerns udgave fra 1978 på forlaget Wormianum. Foreningen af den specielt skandinaviske og den romerske verden var næsten gået i glemmebogen i det 18. og 19. århundrede og selvom gode klassiske filologer som Madvig, Gertz, Ræder og ikke mindst Frantz Blatt med den glimrende ordbog har interesseret sig for latinen i Gesta Danorum er det med rette fremhævet at arbejdet med Saxos værk gik ind i en ny fase i midten af 1960-erne. Her må det være anmelderen tilladt at nævne et navn som ikke forekommer helt med den betydning det faktisk havde: Anker Teilgaard Laugesen. Han var den egentlige initiativtager til Saxo-kolloquierne i 1969 og med sine vidtspændende interesser i middelalderlitteraturen der strakte sig fra Snorre til troubadourlyrikken holdt tråden sammen med energisk bistand af Jørgen Raasted. Flere århundreders koncentration om de nordiske forlæg for »Saxes Danesaga« blev derved brudt.

Hilda Ellis Davidson er vel verseret i den norrøne litteratur og glemmer den ikke i sine kommentarer, men det der har slået hende er de nye sider af Gesta Danorum som øjnene er åbnet for. Det litterære og det filosofiske er med Kurt Johannessons bog om Saxos komposition og verdensbillede kommet i søgelyset, her finder hun den samlende idé bag Saxos værk; den afspejler sig ikke alene i brugen af de klassiske forfattere men også af de nordiske, ja, selv i passager som såvidt vi kan se er Saxos egen opfindelse går de antikke og de hjemlige forudsætninger op i en højere enhed – og ingen af de middelalderlige forfattere overgår ham i fortællekunst!

Der er virkelig ansatser til en dybere forståelse af dansk middelalders største litterære værk, men ved at bringe kommentaren i enkeltpunkter, enten i forbindelse med ord eller motiver, fortæbes denne mulighed. Det skyldes to ting: sporene fra Herrmanns Erzählungen skræmmer og det i mere traditionel forstand historiske er forsømt.

Med fuld ret anfører Mrs. Davidson at Paul Herrmanns kommentarer er vanskelige at fremskaffe og, ikke mindst, at bruge. De er opbyggede som ni kinesiske æsker så man må en hel bog igennem for at finde ud af hvad kommentatoren har at sige om et eller andet emne – til gengæld er det imponerende hvad der er kommet med: Herrmann var nemlig heller ikke bange for at inddrage anden litteratur end den nordiske og har mange slående citater der kaster lys ind over Saxos tekst. I den nye kommentar er meget af den nye Saxolitteratur kommet med, også Cai Dollerups bog om »Denmark, Hamlet and Shakespeare« Salzburg, 1975, har fået sin plads i sammenhængen. Det er dog ikke pedantisk at sige at professor Niels Lukmans arbejder ikke er tilstrækkeligt tilgodeset. Det bør også nævnes at den urbane engelske form for kritik er en velkommen fornyelse for skandinavisk læsekreds. Men det siger sig selv at man ikke kan gå meget dybt med sådanne enkeltkommentarer så omfattende en viden de end repræsenterer. På dette felt gav Herrmann mere. Hertil kommer det andet punkt som er fælles for de tyske og engelske kommentarer.

Når forholdet til andre tekster især består i at angive ligheder og paralleller så er andre ikke nævnte muligheder lige så sandsynlige. Spørgsmålet om hvad Saxo har benyttet, hvorfor han har valgt dette forlæg og ikke et andet, kort sagt hvilken historieopfattelse lå bag hans arbejde med kilder, litterære forbilleder og filosofiske ideer – alt det lades uomtalt. Skandinaviske sagnforskere er ikke bedre: det drejer sig om indsamling af sagnstof hvortil Saxos bidrag i mange tilfælde er opfattet som direkte vildledende, i hvert fald møder man ofte påstanden at han ikke har forstået sit materiale!

Kommer man til sagnhistorien fra historikerside og er vant til at arbejde med kildekritik bliver navnlig de politiske ideer et selvfølgelig arbejdsredskab. At politikken bør forøges med litterære, filosofiske og ikke mindst moralske ideer er en anden sag; det er en af fordelene ved at behandle hele Gesta Danorum i sammenhæng. Hvis man vel at mærke forstår at der er forskel på før og nu og historie tjener til oplysning om menneskers vilkår gennem tiden, måske endda i fremtiden.

Kunne man have forlangt det af sådanne »forklaringer«? Måske ikke direkte, men som en bagvedliggende helhedsopfattelse der med sikrere hånd ville have skilt det væsentlige eller betydningsfulde ud fra det blot kuriøse.

Nu må vi blot være taknemmelige for at vi i det mindste på engelsk har samlet væsentlige sider af den nye Saxo-forskning som tillæg til den for vor tid mest vellykkede oversættelse af Gesta Danorum.

Inge Skovgaard-Petersen

F. L. Grundtvig: Livet i Klokkergaarden. Gammeldags falstersk bondeliv. Efter Lars Rasmussens Skildring, 2. udg. Nyt nordisk Forlag i samarbejde med Foreningen Danmarks Folkeminder, 356 s., ill., kr. 158.

Da livet i Klokkergaarden udkom første gang i 1909, var den et pionerværk – siden er den blevet en klassiker inden for genren af lokalhistoriske/folkloristiske miljøskildringer. Som nr. 2 i serien Danmarks Folkeminder skulle den komme til at indlede den lange række af lokale folkelivsskildringer fra den førindustrielle tid, som foreningen har udgivet.

På den tid, da bogen blev skrevet, var den dominerende forskningstradition inden for folkelivsforskningen studiet af enkelte kulturelementer. Man studerede sagn, skikke, viser osv. løsrivet fra den sammenhæng, hvori de indgik og fungerede, for målet var at dokumentere det enkelte kulturelement. I *Livet i Klokkergaarden* præsenteres imidlertid en helt anden måde at arbejde med folkekultur på, idet bogen er en bredt anlagt folkelivsskildring af levevis i et almue miljø – snævert afgrænset både tidsmæssigt og geografisk. Den daværende leder af Danmarks Folkeminder Axel Olrik var meget begejstret for denne nyorientering og udtalte om bogen, at den var »det videnskabelige interiør, hvor man for første gang så folkeminderne som en del af en levende helhed, som en del af en vis befolknings liv«.

Historien bag *Livet i Klokkergaarden* er kort fortalt

følgende: Præsten og folkloristen Frederik Lange Grundtvig (søn af N. F. S. Grundtvig og bror til folke-mindeforskeren og filologen Svend Grundtvig) var fra 1883 til 1900 præst for den danske menighed i en lille by i den amerikanske stat Iowa. Blandt menigheden var en dansk emigrant Lars Rasmussen (1837–1914), der var født og opvokset på en falstersk bondegård: Klokkergaarden, som han siden selv overtog. Efter ægteskabeligt forlis forlod han imidlertid stedet og emigrerede i 1880 til Amerika. Fr. L. Grundtvig, der havde arbejdet med folkeminder siden sin barndom, opdagede snart, at Lars Rasmussen havde en enestående hukommelse, og begyndte at nedskrive, hvad han fortalte fra sin barndoms- og ungdomstid. Det er disse optegnelser som Fr. L. Grundtvig siden bearbejdede til *Livet i Klokkergaarden*.

Bogen skildrer tilværelsen på en mindre falstersk bondegård i 1840'erne og 50'erne. Tilværelsen er set med Lars Rasmussens øjne, og det så konsekvent, at disponeringen af stoffet følger barnets opvækst: Først beskrives de ting og oplevelser, der hører den tidligste barndom til (dvs. de nære ting), og som barnets erfaringsverden og horisont udvides, er det dertil knyttede erindringsstof inddraget.

Bogens titel er ret vidtløftig. *Livet* er jo et omfattende begreb, og ret beset er det kun udvalgte aspekter af tilværelsen, der beskrives. Det fysiske miljø er veldokumenteret og grundigt beskrevet, ligeledes arbejdsgangen i forbindelse med de mange gøremål og opgaver, der var knyttet til en husholdning, der i vid udstrækning var selvforsynende: tekstiltilvirkning, ølbrygning, slagtning, lysestøbning, tærskning, rebtilvirkning, tilvejebringelse af brændsel osv. Også traditionsstoffet (sagn, viser, ordsprog, hverdags- og festsikke m.m.) tæller blandt de sider af tilværelsen, der er gjort rede for. Hvad man derimod ikke får meget at vide om, er menneskene bag alt dette. Hvad folkene i Klokkergaarden tænkte og følte, og hvilke relationer de havde til den øvrige landsby, forbliver en dunkel side af livet.

At det er de ovennævnte dele af virkeligheden, der berettes om, er i og for sig ganske naturligt, eftersom det var de elementer af almuekulturen, folkelivsforskningen beskæftigede sig med på den tid bogen blev til. Også på anden vis har samtidens forskningstradition præget bogen: den tidligere så nære tilknytning mellem folkelivsforskning og filologi kommer tydeligt til udtryk ved meget hyppig angivelse af sprogbrug og dialektudtale. Også periodeafgrænsningen er i overensstemmelse med datidens syn på folkeminder. *Livet i Klokkergaarden* begrænser sig til Lars Rasmussens barndoms- og ungdomstid og omhandler »den traditionelle bondekultur«. Lars Rasmussens manddomsår i Klokkergaarden falder i en brydningstid, hvor meget nyt vinder indpas, men den problematik er karakteristisk nok ikke inddraget. Det var minder fra den gamle, svundne folkekultur man ville indsamle.

At Fr. L. Grundtvig på mange måder var en foregangsmand inden for folkelivsforskningen, og at *Livet i Klokkergaarden* var et pionerværk, berettiger nødvendigvis ikke en genudgivelse. Det vil være naturligt at spørge, hvad interesse en folkelivsskildring som nærværende har i dag – udover den forskningshistoriske. I for-

ordet til genudgivelsen skriver Carsten Bregenhøj bl.a., at »tidens store interesse for almindelige menneskers kulturhistorie har aktualiseret behovet for dette værk«. Heri kan jeg kun være enig, men blot tilføje at nogle af bogens aspekter har mere aktualitet end andre. Det filologiske aspekt vil formentlig kun interessere en snæver kreds og beskrivelserne af de mange arbejdsopgaver kan forekomme trivielle.

I sin fremstilling af *Livet i Klokkergaarden* rent deskriptiv. Meget detaljeret og grundigt gøres der rede for de mindste enkeltheder. Lars Rasmussens erindringer omfatter også træk fra moderens og bedstemoderens tid – hvorved tidsperspektivet forlænges bagud – men det præciseres altid hvilke træk, der hører hvilken generation til, hvad der er nyt og hvad der er gammelt, hvad der er almindeligt og hvad der er undtagelsen. Skal man nøjternt vurdere *Livet i Klokkergaarden*, må det indrømmes, at bogen hverken er så letlæst eller medrivende en folkelivsskildring som f.eks. Karoline Graves: *Ved Halleby Aa* (nr. 21 i serien *Danmarks Folkeminder*, genudgivet 1978). Den detaljerigdom og grundighed, der kendetegner *Livet i Klokkergaarden*, er både et gode og et onde. Bogen kan således forekomme ganske kedsommelig i sine beskrivelser, men indeholder dog et væld af konkrete oplysninger. Indirekte kan man således udlede adskilligt om kønsroller, opdragelse, værdinormer og meget andet, der ikke umiddelbart fremgår af den traditionelle indholdsfortegnelse. F.eks. er bogen rig på udsagn om virkeligheden set med samtidens øjne, og disse udsagn har stor kildeværdi for forståelse af og indlevelse i det lokalsamfund, der beskrives. Vi får således at vide, at degnen regnedes for mere end mølleren – til sidst nævntes store beklagelse (s. 163), og dette på trods af at mølleren i økonomisk henseende utvivlsomt har stået over degnen. I en tid, hvor man sætter spørgsmålstegn ved begrebet egnsdragter, er det også en vigtig oplysning, at man umiddelbart kunne skelne lolliker fra fælstringer ud fra klædedragten (s. 167). Iøvrigt var landbodragten underlagt modepåvirkninger, fremfor alt kom disse til udtryk i farven (s. 71). At kærlighed spillede en underordnet rolle for valget af ægtefælle, er tidligere påpeget, men at kærligheden spillede størst rolle blandt de fattige, er mindre velkendt (s. 180). Den kvindelige sfære belyses bl.a. ud fra at »konen« sjældent kom ud, moderen plejede at sige, at de eneste penge, hun fik i hånden, var en skilling de to gange årligt, hun gik til alters (s. 11). At bonden var tilbøjelig til at underkommunikere sin økonomiske position, fremgår af at faderen tog til marked i sine gamle klæder, skønt han havde nye i kisten (s. 71) og at han fjernede leddet til gården, fordi det virkede tillokkende på omrejsende håndværkere – i stedet satte han en mere simpel indretning, for at de skulle tro, han var en fattig mand (s. 186). Også relationen til købstadens folk belyses, og i den forbindelse kan jeg ikke nære mig for at citere følgende perle af en situationsberetning fra Nykøbing: »I ældre Tid hed en af de mest bekendte Købmænd Schultz. Han var tillige »Stadshofmand« eller Officer ved »Borgerskabet«. Skønt hans Kone var meget stolt, stod hun dog i Skænkestuen. En Dag kom en Mand fra Horeby ind og gav »Fruen« sine billetter (kunderne fik udleveret billetter til skænkestuen). Men Fruen saa bister ud.

»Det er dog besynderligt!« sagde Manden, »siger man Madamme til Dem, snakker De ikke, og siger man Frue, ser De surt!« »De skal sige: Stadshofmandinden!« lød Svaret. »Ja!« sagde Manden, »naar jeg kommer igen, skal jeg, Pinedød, nok huske at sige: Stat op herinde!« (s. 167).

Genudgivelsen af *Livet i Klokkergaarden* er udvidet i forhold til 1909-udgaven. Fr. L. Grundtvigs tekst er uændret, mens der er foretaget flere ændringer hvad angår illustrationsmaterialet. Helt nyt er en meget fyldig kommentardel, der både omhandler bogens tilblivelse og sætter den i forskningsmæssig sammenhæng samt ud fra arkivalisk materiale beskriver »scenen«, hvori *Livet i Klokkergaarden* udspilles. Endvidere omhandler et afsnit det filologiske aspekt. Kommentardelen er en stor gevinst. Hvad man derimod kan diskutere, er rigtigheden i at genudgive teksten uændret. Dialektudtale og lokale betegnelser er ikke letlæst i skriftsprog, og selvom bogen er forsynet med ordliste, vil mange læsere givetvis på forhånd opgive den tidskrævende oversættelse.

Den detaljerede beskrivelse og det sværttilgængelige sprog gør *Livet i Klokkergaarden* til tung læsning. Men hvad bogen måtte mangle i umiddelbar charme, kompenserer den for ved grundighed og konkretitet. Dette er dens force – og årsagen til, at den stadig kan læses med stort udbytte.

Luise Skak-Nielsen

Signal. Red.: Viggo Haarlov. København, forlaget Komma, 1979. 208 s., ill. Kr. 80,00.

Der spores i disse år en stor interesse for nationalsocialismen, som den udfoldede sig uden for Tyskland.

I 1979 udkom på Berlingske Forlag Ole Ravns: *Danak nationalsocialistisk litteratur 1930-45*, som er den første sammenhængende karakteristik af den fascistiske/nationalsocialistiske litteratur i Danmark, således som den manifesterede sig i forskellige litterære genrer i de nationalsocialistiske partiers og bevægelseres lejlighedsdigtning.

Mens der foreligger en stor litteratur om den tyske propagandamaskine, findes der meget lidt litteratur på dansk af primært kildemateriale om nazisternes propaganda i Danmark, således som den kom til udtryk i tidsskrifter og andre medier.

Ideen til tidsskriftet »Signal« opstod i værnemagtsledelsens afdeling for propaganda, der var underlagt propagandaministeriet. Det var rigsminister for folkeoplysning og propaganda dr. Joseph Goebbels, der var den drivende kraft bag ideen, og han brugte hele sin energi og dygtighed på at sælge nazismen.

Magasinet, der ikke udkom i selve Tyskland, var tænkt som et »åndeligt våben«, beregnet for befolkningerne i de besatte lande (allieret med Tyskland) og neutrale lande. Dets formål skulle være at overbevise om Tysklands militære styrke, om fordelene ved at leve i et Europa under tysk »beskyttelse«, og om nødvendigheden af krigen.

Navnet »Signal« blev valgt, fordi ordene findes med

samme betydning i de fleste europæiske sprog (de første numre af den danske udgave hed dog »Signalet«).

På tidsskriftets forside findes en rød stribe, hvor der er oplyst, hvor »Signal« udkom. Det udkom fra 15. april 1940 (i Danmark fra 1. maj) med et nummer hver 14. dag og de to første år var det på 48 sider, derefter 40 sider pr. nummer, 8 af siderne var altid i farve.

Magasinets danske udgave (i bogform) er på 200 sider ud af originalens over 3700 sider. »Signal« blev udsendt på 24 sprog i et samlet oplag på ca. 2,5 mill., som blev nået i 1942. Mest solgt var den fransk sprogede udgave, der dette år tegnede sig for godt 1/3 af totaloplaget. Den danske udgave var ikke specielt tilrettelagt for et dansk publikum, og ofte bar teksterne præg af at være noget svulstigt oversat fra tysk. Oversættelserne blev dog efterhånden bedre.

Der blev kælet for magasinet, som kunne trække på alle ressourcer, udgiverne fandt nødvendige, og det er bemærkelsesværdigt, at det opretholdt kvalitet lige til det sidste. Indtil juni 1944 kom det regelmæssigt, men derefter kom kun 19 numre det år og 5 numre i 1945. Kun 4 numre kendes fra den danske udgave. Det sidste kom i april 1945.

Cand. mag. *Karsten Fledelius*, Københavns Universitet, institut for (billed, film og lyd)dokumenter samtidshistorie, har skrevet forord til bogen, hvori han redegør for den nazistiske propaganda, dens principper og indhold. Redaktøren *Viggo Haarløv*, der er ansat ved forlaget Komma, er også historiker af uddannelse.

Det centrale stof i »Signal« dækker en række emner af bredere samfundsmæssig karakter såsom opfattelsen af kvinden, som skulle være manden underdanig, men gennem krigspropagandaen fik hun at vide, at hun tjente samfundet (som beskæftiget i krigsindustrien).

Militærstoffet indtager en central plads sammen med politiske, historiske og strategiske artikler, som skulle sætte tingene ind i en historisk sammenhæng. Der er fx. interessante optagelser af stormløbet mod Maginotlinien, som viser tyske fremstillinger af, hvor dygtige deres soldater var til at sprænge bunkere og føre pontoner over vandløb. Felttoget mod Rusland dominerer visse numre.

Derudover artikler om »omsorgen for ungdommen« (opdragelse), de tekniske fremskridt, kunst (Sovjetkunst – primitiv og naiv), kulturlivet og målene for tiden efter krigen. Ind imellem findes også artikler om modestof med fremhævelse af tysk modes overlegenhed, vittighedstegninger (mest upolitiske vittigheder af ret banal art). Derimod glimrer anti-jødisk propaganda med sit fravær.

Alligevel forekommer flere ex. på racisme, især vendt mod afrikanere og sorte amerikanere. Der blev lagt vægt på, at »Signal« skulle opfattes som et respektabelt, civilt tidsskrift, hvorfor det i begyndelsen udkom som en specialudgave af Berliner Illustrierte Zeitung, snart udkom det dog under navnet »Signal«, men der blev aldrig oplyst, at ansvaret for udgivelsen lå i propagandaministeriet.

Billedmaterialet er godt og af kvalitet og uforfalsket, men af og til træffer man ex. på billedfusk (tilslørede fotomontager). Det fotografiske materiale udgør et meget værdifuldt kildemateriale til 2. verdenskrig, set fra tysk

perspektiv, og der er i de senere år foretaget genudgivelser af engelske og hollandske udgaver af »Signal« til brug bl.a. i skoleundervisning.

»Signal« er tankevækkende læsning, som også kan anvendes til undervisning, idet der er udarbejdet et lille arbejds hæfte med spørgsmål og arbejdsopgaver.

Hverken *Viggo Haarløv* eller *Karsten Fledelius* har ønsket – med genudgivelsen af dette magasin at genoplive propagandaen for nazismen, de har ønsket at vise, at vi ikke må glemme nazismen, og vi skal lære at gennemskue propagandaens midler, således at der ikke bliver manipuleret med os gennem medierne.

Det kan undre, at der i anledning af 40 året for 9. april ikke er blevet medtaget billeder fra denne »næsten fredelige« begivenhed, hvor tyskerne kom for at beskytte os mod englændernes overgreb, men muligvis har sådanne billeder aldrig optrådt i magasinet, da »Signal« først begyndte at udkomme i maj 1940.

Endvidere havde jeg også gerne hørt mere om forholdene i Norge, det danske nazi-parti og om Frikorps Danmark, som kun får en meget beskedent omtale, idet der vises et billede af korpsets faldne chef Christian Frederik von Schalburg. Da netop dette korps har været genstand for en ivrig debat, ville det have været interessant at se, hvordan man fra tysk side opfattede dette korps.

Hjejl Resen Steenstrup

Maritime studier tilegnet Henning Henningsen 1981, redigeret af Hanne Poulsen og Johnna Hendriksen. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg 1981. XIV + 280 s., ill. 150 kr.

Henning Henningsen: Sømanden og kvinden. Et kapitel af sømandslivet i sejlskibstiden (= Søhistoriske skrifter XII). Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg 1981. 111 s., ill. 134 kr.

Den 20. oktober 1981 fyldte Henning Henningsen halvfjerds år og forlod dermed Handels- og Søfartsmuseet efter 33 år.

Som cand.mag. i dansk og tysk ansattes han som dansk lektor ved Hamburgs universitet 1936–1944; derefter var han videnskabelig assistent ved Dansk Folkemindesamling; og i 1948 udnævntes han til museumsinspektør ved Kronborgmuseet, hvis direktør Henningsen blev 1971.

Indenfor forskningsfeltet maritim etnologi er fødselaren en foregangsmand. Oprindeligt mest optaget af de mange forskellige indvielsesskikke har han senere koncentreret sig mere om sømandens fysiske dagligdag ombord: arbejdsforhold, mad, klæder, indkvarteringsforhold osv. Et emne for sig udgør Danmarks kirkeskibe, som han alle sammen har beskrevet. Foruden disse centrale temaer omfatter Henning Henningsens forfatterskab en række bidrag vedrørende danske tropekolonier i Guinea og Vestindien, samt vigtige afhandlinger om aspekter af Helsingørs og Nyborgs historie. – Og alt sammen selv om han altså oprindeligt hverken er uddannet historiker eller etnolog.

Et glimrende indtryk af Henningsens publikationsflid indenfor de nævnte og mange andre emner giver den selektive bibliografi i festskriftet. Denne omfatter knap to hundrede titler, hvoraf godt en snes er udkommet som selvstændige bøger. Et karakteristisk og tiltalende træk er videnskabsmandens målbevidste indsats for at formidle sine resultater til så bredt et publikum som muligt, dels i form af populære artikler dels i form af medrivende foredrag.

Foruden sit omfattende forfatterskab har Henningsen gjort et stort organisatorisk arbejde. Først og fremmest indenfor international maritimhistorie, men også på nationalt og lokalt niveau – det sidste helt overvejende i form af det livslange virke på Handels- og Søfartsmuseet.

Festskriftet afspejler glimrende fødselarens mange interesseområder indenfor maritimhistorien samt hans vide kontakter både geografisk og fagligt.

Man oplever ofte, at ellers udmærkede artikler »begraves« i festskrifter. Men dette er heldigvis ingenlunde tilfældet i det nærværende, hvor alle 21 bidrag smukt passer ind i søfartshistoriens ramme. Helhedsindtrykket er dog alt andet end ensformigt. Forfatterne er fra Danmark, Norge, Sverige og de to Tyskland; og deres faglige baggrund er vidt forskellig, selv om historikere dominerer, og blandt disse navnlig museumsfolk. Afhandlingerne er demokratisk men uoverskueligt anbragt i alfabetisk orden efter forfatternavne; selv om de naturligt falder i følgende kategorier: søfolk, fartøjer, tropekolonier, museumsspørgsmål, Helsingør.

Det vil naturligvis her føre alt for vidt at omtale bidrag lige fra bronzealderens bådelaug til velfærdsarbejde i dagens Singapore – og fra harpuncanoner til søordbøger eller negerskoler i Dansk Vestindien. I stedet må vi nøjes med at fremhæve et par af artiklerne.

Samlingens mest omfangsrige afhandling og en af de vigtigste er *Ole Crumlin-Pedersens* registrant over forhistoriske og middelalderlige skibsvrag. I alt opregnes 21 danske fundsteder foruden 11 i Tyskland, Sverige og Norge, hvor der er undersøgt skibe eller rester deraf fra perioden 600–1400. Det er karakteristisk, at de fundne skibe fra tidlig middelalder næsten alle er handelsskibe, som tungt lastede er forliste i indre farvande (fx Kyholm på Samsø), hvorimod krigsskibe sandsynligvis har kunnet reddes ved at blive trukket op på stranden. For den påfølgende periode dominerer koggefundene, som ved deres placering ved åbne kyster indikerer egentlig havejlad (fx Kollerup i Thy). Efter den meget kompetente og klare indledning følger selve vragregistranten, der for hver lokalitet anfører fundomstændigheder, beskrivelse af skib eller fragmenter (ror, kølsvin, mastefisk), datering samt litteraturhenvisninger. To punkter er dog ikke forklarede: Er det den udgravende eller opbevarende institution, som stedvis anføres? og hvad betyder de forskelligartede tilføjelser til C14-dateringerne («korr. K-2515», «konv. K-1096», «konvent, K-977», «T-435A»)?

Fra kategorien af artikler om museumsspørgsmål må især peges på *Alan Hjorth Rasmussens* principielle og tankevækkende bidrag. Ud fra sin kendte devise, »Hvad der er nutid i dag er fortid i morgen«, slår han til lyd for, at man i stedet for en defensiv bevaring af mere eller mindre

tilfældigt overleveret materiale skal bruge krudtet offensivt – ved at gå ud og skabe sit eget kildemateriale. Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg har vist vejen ved i 1976–1979 at lade medarbejdere følge fiskerne i deres arbejde på søen. Et af resultaterne af dette projekt er en omfattende samling af dokumentationsmateriale i form af optegnelser, båndoptagelser, fotografier, film osv. Pointen er, at fiskernes arbejdssituation næsten ikke aflejrer kilder i de gængse fonds. Ganske det samme forhold gør sig gældende for den omfattende, men såkaldt lille skibsfart. Her er coasterens skipper og ejer (og til dels mægler) som regel samme person – og overvejelser om fragter og andre centrale spørgsmål nedfældes derfor normalt ikke. Atter må interesserede maritime samtidshistorikere afsted for at dokumentere forholdene, som de er i dag, men ikke længere i morgen.

Også *Kenno Pedersens* artikel er interessant at læse. Han analyserer situationen i Helsingør i årtierne efter sundtoldens afskaffelse. Som regel regnes 1857 for et katastrofeår for byen, hvis hovederhverv indtil da havde været skibsprovianteringen. Men noget kunne tyde på, at overgangen fra sejl til damp i virkeligheden var en mindst lige så vigtig forklaringsfaktor i forbindelse med byens trange år frem til omkring 1880. Thi Helsingør besad en imponerende sejskibsflåde og landets største sejskibsrederi (I. S. Pontoppidan); men man omstillede ikke til dampskibe – og gled uhjælpelig bag af dansen. Et lærestykke i hvor skeptisk man bør behandle de tilsyneladende skæbnedatoer i historien og i stedet lægge sig de fundamentale strukturer på sinde.

Endelig vil jeg fremdrage *Ole Feldbæks* veloplagte behandling af danske konvojeringer af ostindiefarere i den florissante handelsperiode. Naturligvis beskrives udsendelsen af de lineskibe, der var tale om 1779–1782 og 1798–1799; men lige så værdifuld er den klare og nyttige redegørelse for den dansk-norske stats pragmatiske udenrigspolitik på denne tid. Gennem hele 1700-tallet kæmpede man for at få stormagterne til at anerkende neutralitetsprincipperne om, at frit skib giver fri ladning, og at neutrale konvojer er ukrænkelige. Men med magt kunne en småstat ikke håndhæve dette, og konvojerne havde derfor først og fremmest en demonstrativ funktion. Efterhånden brast imidlertid den britiske tålmodighed med vor stærkt offensive neutralitetsudnyttelse. Efter konvojaffæren med »Freya« i Kanalen 1800 valgte Danmark-Norge at gå ind i Det væbnede Neutralitetsforbund, og dermed fulgte Slaget på Rheden det følgende år. – Med henblik på festens genstand har Feldbæk indledt sin artikel med nogle bemærkninger om danske skibes passage af ækvator. Det er dog ikke korrekt, når han hævder, at kun ostindiefarere passerede linien sør 1800. Praktisk talt alle danske fartøjer på trekantruten kom syd for ækvator på vej fra Guinea til Vestindien.

Henning Henningsen kan være stolt af sit smukke festskrift, der samtidig i let ændret garnering fremtræder som fyrretyvende bind af Handels- og Søfartsmuseets årbog. Ved siden af Nationalmuseets Arbejdsmark må kronborgårbogen være den ældste nulevende museumsårbog – og i tilgift en af de bedste.

Andre fejrer Henningsen ved at udsende festskriftet, selv

markerer han sin fødselsdag med en kulturhistorisk monografi om *sømanden og kvinden*.

Ud af sin uhyre omfattende samling af litteratur- og kildeudskrifter, »Sømandsliv i sejlskibstiden«, har forfatteren trukket oplysninger om kvinderne i det maritime miljø. Bogen er disponeret således, at hovedafsnittene fortæller om kvinder ombord, i havnene og derhjemme; hertil følger sig et mere blandet afsnit om skibet som feminint væsen samt søfolkenes forestillingsverden og adfærd på det seksuelle område under de lange rejser.

Som venteligt er værket inspireret skrevet og holdt i et mundret sprog. Smukt indarbejdet i fremstillingen er desuden de mange valgte illustrationer, som ofte konkretiserer de omhandlede temaer. Desværre indeholder teksten dog en del umiddelbart uigennemskuelig sømandstale. Alene på side 44 omtales således pissebakke, kuttenlikker og pikfald (der betyder henholdsvis: anordning ved klydsene til at hindre vand fra ankertovene i at løbe ud over dækket, tjære- eller vaskekost, samt tovet som holder den yderste ende af et sejls gaffel). Desuden tynges værket af de tilbagevendende kildenære opremseringer af eksempler på et givet fænomen.

Først og sidst er afhandlingen dog spækket med gode historier og en del kontant oplysning. Men forfatteren burde have luget hårdere ud blandt de mange skrøner, han nu medtager – eller i hvert fald have markeret hvad han selv anser for skrøner og hvad ikke. Eksempelvis lyder det helt fantastisk, at Meg Gallus, en kvinde der ved midten af sidste århundrede var udsmitter i en knejpe i New Yorks havn, virkelig skulle have bidt øret af mere end 60 besværlige gæster; men ifølge Henning Henningsen fandt politiet alle ørene i en krukke med saltlage bag baren, hvor hun havde gemt dem (side 29). Hvad skal læseren tro om dette? Eller om »Atlanta«s gallionsfigur, som var en så betagende kvindefigur, at mange mænd forelskede sig i den? Figuren opbevares nu i orlogsmuseet i La Spezia ved rivieraen, hvis direktør skal have bevidnet, at både en ung kustode i 1923 og en tysk soldat i 1944 begik kærlighedsselv mord for dens skyld (side 35f).

Værkets lidt gammeldags ordvalg passer glimrende til emnet. Men Henningsens kvindesyn er heller ikke moderne, og det skal han nok få påtalt af andre. Jeg vil blot antyde holdningen ved at fremholde en række typiske formuleringer. Prostituerede kaldes »piger af værste skuffe« eller (hele 4 gange) »dullere«; sammenfattende karakteriseres disse som »uartige, pågående, pengegriske, hårde, drikfældige, bedrageriske, rå i deres sprog, opførsel og tankegang«, alt i alt nogle »stakkels tøser!« (side 67f). Sømandene er derimod en flok naturens muntre sønner, som vel kunne opføre sig lige så utiltalende, men som gentagne gange undskyldes med, at »det tænkte de fleste søfolk ikke på« (fx side 58). Bogens eneste lydfri helte udgør de hjemmeværende hustruer og kærestes. For eksempel hedder det om dem fra Fanø, at »man må beundre de tapre hustruer for deres mod«, og at de bar »smukke dragter på de stolte kvindeskikkelser« (side 56). Selv kvindelige passagerer ombord kalder han »ældre frøkentanter« eller modsat en »forførende, meget feminin nipsting af et pigebarn« (side 27), selv om denne sidste vel at mærke også er en voksen kvinde.

De nævnte småkritikpunkter må imidlertid ikke over-

skygge det faktum, at vi for første gang har fået en grundig og populær gennemgang af et vigtigt aspekt af sejl-skibsfolkens dagligliv. Nu venter vi blot på de næste fire maritimhistoriske værker, Henning Henningsen har bebudet, han strax vil anvende sit otium til at få færdigskrevet.

Erik Gøbel

Birgit Strand: Kvinnor och män i Gesta Danorum. Kvinnohistoriskt arkiv nr. 18. 1980. 365 s., sv.kr. 75.

Birgit Strand forsvarede i september 1980 sin afhandling om kvinder og mænd i Saxos *Gesta Danorum* (GD) for doktorgraden i Gøteborg.

Bogens hovedindhold er en analyse af Saxos kvindeskildringer på baggrund af en bred indføring, kap. 1–6, i de litterære og filosofiske traditioner i Europa som Saxo kan tænkes at have hentet ideer og inspiration fra. Bogens vægtigste kapitler er de tre sidste, kap. 7–9. I kap. 7 behandles hver eneste kvinde, der indgår i en situation, hvor hun enten bliver taget eller givet bort, den mest typiske skæbne for kvinder i GD. Derefter præsenteres to specielle grupper af kvinder, nemlig skjoldmøerne og de overnaturlige, bl.a. jættekvinderne. Til sidst gennemgås de historiske skikkelser, og hver eneste kvindes historie fremlægges og tolkes. Konklusionen på den grundige analyse er, at Saxos kvindebillede er ret kompliceret. De skildrede kvinder er ikke gennemsnitskvinder, men undtagelser. De er enten ideal- eller skræmmebilleder. Der er desuden en tydelig kontrast mellem Saxos explicite kvindesyn og hans implicite. F.eks. stempler Saxo kvinder generelt som troløse og upålidelige, og dog er der mange eksempler på det modsatte i flere fortællinger, hvor kvinder sættes på prøve. I kap. 8 sammenholdes kvindeskildringen med europæiske og nordiske forbilleder med dette resultat: Saxo forener i sin kvindeskildring nordisk og europæisk kulturgods på original vis. Kirkes kvindebillede med Eva-Maria modsætningen synes at have haft mindre indflydelse på GD end de romerske forfatteres virago-ideal, den stærke, mandige kvinde.

Mest interessant er det sidste kapitel, hvor Strand på baggrund af sine udførlige analyser spørger, hvorledes disse kvindeskildringer indgår i Saxos hensigt med værket. Her folder Strand sig ud i en klarøjet tolkning, og det gælder især forståelsen af Saxos placering som manden mellem konge, ærkebisp og aristokrati, en mand som åbenbart også havde sine egne meninger. Saxos evne til både at udføre de ham pålagte opgaver og samtidigt at lufte sine egne og modsatte meninger trækkes fint frem.

Strand står naturligvis i gæld til den eksisterende Saxoforskning, til Inge Skovgaard-Petersens arbejder og ikke mindst Kurt Johannessons bog fra 1978 (anmeldt i *Fortid og Nutid* bd. 28 s. 497 ff.). Det gælder især sidstnævntes iagttagelser af Saxos uvilje mod indførelsen af arvekongedømme. Strand bygger videre på denne tanke med en dybtgående analyse af Thyra Danebodskikkelsen. Thyra forsøgte i sin tid at indføre arvekongedømmet i Danmark ved at kræve Danmark i morgengave, men – summa summarum – det mislykkedes for hende. At lade en

kvinde indføre en institution er i Saxos værk det samme som at beskrive en fiasko!

Bogens styrke ligger ikke i forfatterens tilgang til emnet, som må siges at være ret traditionel, men i at arbejdet er konsekvent gennemført. Det fremtræder med sine understregninger, sammenfatninger og skemaer meget pædagogisk, men den megen opsummering og sammenfatning virker anstrengende og tager lidt af duften af Saxos fantastiske tekst. Til gengæld må det indrømmes Strand, at hun ved det tørre slid med hver eneste person i det uhyre værk når til en slutning, der som nævnt er god læsning. Saxos kvinde- og mandsskildring er først og fremmest bestemt af de overordnede politiske mål med værket. I Saxos idealstat har kvinderne deres plads, som hustruer og mødre, fjernt fra det politiske liv.

Strands hjerte er ikke hos kvinderne, men hos Saxo, og det er da også til en bedre forståelse af hans værk, hun først og fremmest bidrager.

Nanna Damsholt

T. Grøngaard Jeppesen: Middelalderlandsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder. Fynske Studier XI. Odense Bys Museer. Odense 1981. 165 s., kr. 120.

Præsentation

Foreliggende publikation udgør den sidste og sammenfattende fremlæggelse af »Projekt landsbyens opståen og udvikling«, et bebyggelsesarkæologisk/historisk projekt, der er gennemført på Fyn i tidsrummet 1975–79. Målet med dette projekt har været »gennem arkæologiske, historiske og kulturgeografiske studier at beskrive og forklare middelalderlandsbyens opkomst og udvikling frem til dens opløsning under udskiftningsstiden«. Denne afhandling er koncentreret om middelalderlandsbyens opkomst.

Hovedparten af bogen er en arkæologisk fremlæggelse af undersøgte lokaliteter og fundgrupper (s. 15–114, kap. 2–3), mens de sidste kapitler rummer en bredere kulturhistorisk tolkningsramme (s. 115–48, kap. 4–6).

Selve den bærende ide i undersøgelsen går ud på, at det ved tilfældigt placerede små udgravningsfelter inden for de eksisterende landsbyers udstrækning må være muligt at datere de ældste lag og dermed landsbyens kontinuitet på netop dette fixerede sted. En sådan undersøgelse er gennemført i 11 nuværende og 2 nedlagte landsbyer, hovedparten inden for et begrænset område på NØ-Fyn.

Publikationen rummer en meget omhyggelig redegørelse for udgravningsmetoden og en gennemgang af det daterende materiale, keramikken. En vurdering af de naturvidenskabelige dateringsmetoders anvendelighed munder ud i, at kun thermoluminiscens (TL)-dateringerne er praktisk anvendelige og desuden er metoden ret nøjagtig. Selve »materialefremlæggelsen« indeholder en beskrivelse af de enkelte undersøgte landsbyer, deres topografiske beliggenhed, ældste skriftlige optegnelser, stednavnetyper, fordeling af gårde og huse før udskift-

ningen samt endelig en beskrivelse af den egentlige arkæologiske undersøgelse. Denne rummer en redegørelse for de forskellige anlægsspor, påtruffet i de små felter (4–10 m²) og det tilfældige fundmateriale, samt skemaer over de enkelte felters størrelse, antal lag osv. foruden deres indhold af keramikgrupper. Det kartografiske materiale omfatter for de fleste lokaliteter: 1) udskiftningskort for de enkelte landsbyer fra slutningen af 1700-tallet overtegnet på orohydrografiske grundkort, hvorved de enkelte landsbyers ejerlaugsgrænser bliver placeret i forhold til tidligere og nuværende vådområder, vandløb, terrænkurver osv., 2) nutidskort over de enkelte landsbyer med udgravningsfelterne indtegnet, 3) landsbystrukturen inden udskiftningen med de (keramiske) kronologiske horisonter påført.

I den efterfølgende sammenfatning diskuteres den anvendte metode (»sampling«) endnu en gang, og forfatteren kan konkludere, at den giver en rimelig sikkerhed for det daterende materiales repræsentativitet. Selve undersøgelsens resultat er i al korthed, at kontinuiteten i de enkelte landsbyer ikke kan føres længere tilbage end 11.–12. årh. (østersøkeramik), i to tilfælde dog 10. årh. (vikingetidskeramik og enkelte TL-datering) og i et tilfælde kun til 13.–14. årh.

Middelalderlandsbyens kronologiske fixering synes nu afklaret. Den næste del af projektet må naturligt nok være rettet mod bebyggelsen fra yngre jernalder (5.–11. årh.) – dens lokalisering, placering og datering. Men netop her står arkæologerne (og dermed forfatteren) i en vanskelig stilling: bebyggelsesspor fra yngre jernalder er kun kendt i meget begrænset omfang. På Fyn kan forfatteren henvise til i alt 4 prøveundersøgte pladser, alle fremkommet ved anlægsarbejder, og de 3 undersøgt gennem Fyns Stiftsmuseum, den fjerde af amatørarkæologer. På ingen af pladserne er der foretaget større udgravninger. De 4 pladser bliver omhyggeligt gennemgået, de enkelte anlæg og fundmaterialet præsenteres. Dateringen af pladserne bliver: 1) 8./10. årh. – 11./12. årh. 2) 8./10. årh. – 11./12. årh. 3) 8./10. årh. og 4) 11./12. årh.

Foruden disse pladser findes på Fyn en række lokaliteter af bopladsindicerende karakter, i alt 10. Disse lokaliteter og deres keramiske materiale beskrives. Desuden rummer kapitlet en oversigt over andre arkæologiske fundgrupper fra yngre jernalder: grave, runesten, depot- og enkeltfund, alle med tilhørende fundlister.

På baggrund af disse fundgrupper og deres geografiske placering i samme områder som de ældste landsbynavne (med endelsen -inge, -lev, -løse, -sted) kunne man iflg. forfatteren fejlagtigt tolke det som udtryk for en sandsynlig pladskontinuitet op gennem yngre jernalder og videre ind i middelalderen.

Forklaringen på de manglende bopladser fra germansk jernalder kan forfatteren især henføre til vanskeligheden ved at erkende dem på markoverfladen, hvad intensive rekognosceringer og prøvegravninger skulle have sandsynliggjort. Men også andre faktorer kan have været af betydning, som f.eks. 1) bebyggelsesnedgang/koncentration og derved færre pladser end i den foregående og efterfølgende periode, 2) langt mere flygtig bebyggelse som følge af mere udbredt kvægbrugsøkonomi end tidligere og senere (hvordan det så end skal forstås), 3) mind-

re keramikmængde og vanskelighed ved at udskille 6./7. årh.s lerkarskår fra jernalderens i øvrigt.

Overvejelser i forbindelse med et »kontinuitetsskema over fynske lokaliteter« (fig. 99) bruger forfatteren til at konkludere, at: 1) der kan påvises nedlæggelser og anlæggelser i tiden umiddelbart før eller omkring år 1000, 2) at der også finder nedlæggelser (anlæggelser) sted inden for formentlig midten af 11. – midten af 12. årh., idet der såvel i middelalderlandsbyerne som på pladserne udenfor er fundet østersøkeramik, 3) at der også i højmiddelalderen finder anlæggelser sted, i 13. og/eller 14. årh.

Ved hjælp af det omtalte kontinuitetsskema, udbygget med et tilfældigt udvalg af kendte danske bopladslokaliteter, er det desuden muligt at påvise endnu to »brud« i den jyske – og dermed den fynske – agrarbebyggelse: 8./9. årh. og i 5. årh. (fig. 101). Resultaterne opfattes som landsdækkende:

1) 5. årh. med mange nedlæggelser – formentlig regressionsfase.

2) 8.–9. årh. med mange anlæggelser, »den vikingetidige ekspansionsfase«.

3) 10.–12. årh. med nedlæggelser og anlæggelser – omlægningsfaser.

4) 13.–14. årh. med anlæggelser – den højmiddelalderlige nyrudningsfase.

Det ensartede billede af de danske forhold sammenlignes nu med forholdene i det nordvesteuropæiske lavlandsområde fra yngre jernalder, tidlig middelalder. Et »kontinuitetsskema« afslører de samme bebyggelsesfaser som i Danmark, dog med en enkelt undtagelse: at middelalderlandsbyen i Holland/NV-Tyskland synes at opstå i 8.–9. årh., ikke som i Danmark i 10.–12. årh.

I bogens sidste afsnit søges de fremkomne resultater indplaceret i en bredere kulturhistorisk tolkningsramme. Det afgørende problem: »Hvorfor holdt landsbyen op at vandre?« (kapiteloverskrift) belyses gennem en forskningshistorisk oversigt: »Fra Arup til Porsmose«. Fælles for de fire »store«, Arup, Hatt, Steensberg og Aksel E. Christensen, er deres teori om middelalderlandsbyens opståen centreret omkring etableringen af det middelalderlige driftsfællesskab, den »regulerede« landsby med toftestruktur og bylag. Forklaringen af dette system har derimod ikke været enighed om, mens dateringen har ligget nogenlunde fast til overgangen mellem ældre og yngre jernalder. Porsmose (som er projektets anden deltagere) kan, på baggrund af de fynske resultater, sætte overgangen til slutningen af vikingetid/beg. af middelalderen. Han mener tillige, at systemets indførelse bygger på skabelsen af hele det middelalderlige dyrkningssystem, vangebruget, herunder naturligvis indførelsen af en ny plovtype (hjulploven med muldfjæld, som tidligere fejlagtigt blev dateret til jernalder (Tømmerby-ploven)).

Kan driftssystemet trods alt have eksisteret før dette omtalte skift? Forfatteren mener ja! Ved sammenligning med udgravningsplaner fra jernalderboplads i Jylland mener forfatteren at kunne vise, at tofte-systemet ikke udelukkende kan antages at være et rent middelalderligt fænomen, men derimod gradvist udviklet fra slutningen af bronzealderen/beg. af ældre jernalder.

Indførelsen af toftesystemet forklares ud fra en model

over befolkningspres og bebyggelsesudvikling (baseret på Boserup) således, at befolkningspreset i ældre jernalder skulle have ført til intensiveret arealudnyttelse som i samspil med de social/politiske forhold indebærer etableringen af et mere organiseret driftsøkonomisk system. Den middelalderlige landsbyforde – forstået som det regulerede dyrkningsfællesskab opbygget omkring toftestrukturen – anser forfatteren som opstået inden udgangen af ældre jernalder, men uafhængig af muldfjældsploven.

Endelig kommer forfatteren ind på spørgsmålet om årsagen til omlægningen i 10.–12. årh. og herefter årsagen til denne bebyggelses stationære mønster.

Omlægningen sættes i snæver forbindelse med vikingetidens øgede befolkningspres og deraf følgende anlæggelse af nye bebyggelser og mere intensivt agerbrug. Dette skulle have forårsaget en flytning af bebyggelsen til mere centrale pladser inden for det potentielle agerland, og skulle have fundet sted succesvist i løbet af 10.–12. årh.

En forklaring på landsbyens uændrede placering kædes af forfatteren sammen med en i store træk uændret driftssammensætning. Det stadige pres på driftssystemet kommer nu ikke længere gennem et befolkningspres, men gennem en social/politisk overbygningens stadige krav om merproduktion.

Diskussion

Den foreliggende afhandling rummer, som det er fremgået, et forsøg på at slå bro over en traditionel faggrænse mellem arkæologi og historie. Ikke alene anvendes arkæologiske metoder til at belyse en historisk problemstilling, men selve problemkomplekset rykkes ned i forhistorien og sammenknyttes desuden med stednavneforskningen. Der er al mulig grund til at hilse et initiativ som det foreliggende velkommen i den arkæologiske verden.

Afhandlingen er bygget op omkring tre fagdiscipliner: arkæologi – stednavneforskning – historie. En kritisk diskussion af stednavneforskningens resultater indtager en central plads i afhandlingen, men er kun i begrænset omfang omtalt i det foregående. I stedet henvises til J. Kousgård Sørensen: »Stednavnene og bebyggelsen, ældre?, samtidig?, yngre?«, der er et debatindlæg om bl.a. det fynske projekts anvendelse af stednavneforskningen, publiceret i Fortid og Nutid Bd. XXIX: 1, 1981, s. 91–96.

De tre fagdiscipliner må nødvendigvis vurderes hver for sig, og nærværende anmeldelse skal især koncentreres om dele af det arkæologiske, der udgør hovedparten af bogen.

Afhandlingens vægtigste del er en dokumentation af udgravningsresultaterne fra en række nuværende og nedlagte nordøstfynske landsbyer. Materialet fra vikingetid/tidlig middelalder dominerer, mens materialet fra yngre jernalder kun omfatter 4 prøveundersøgte lokaliteter samt en omtale af 8 lokaliteter med bopladsinddækkende lag fra hele det fynske område. Hertil kommer andre arkæologiske fundgrupper fra Fyn: grave, depoter – enkeltfund og runesten. En sammenligning mellem de to perioder kan således vanskeligst foretages på grundlag af det foreliggende, yderst heterogene materiale, og ikke uden en diskussion af de kildekritiske problemer, det rejser.

En sådan diskussion savnes imidlertid, og heri ligger af-handlingens største metodiske svaghed, som får konsekvenser for såvel dateringen af bebyggelsesudviklingen, som for tolkningen af den.

Både dateringsgrundlaget og periodernes længde er meget vekslende for de arkæologiske fundgrupper, ikke mindst når det gælder forholdet mellem keramik-kronologien og metalkronologien. For de senere perioder af jernalderen savnes således en blot nogenlunde sikker keramik-kronologi for bopladsfundene.

I et forsøg på at datere de senere keramiksekvenser mere nøjagtigt, anvendes i enkelte tilfælde den naturvidenskabelige dateringsmetode termoluminiscens (TL). En TL-datering af 3 sideskår til et halvkugleformet vikingetidskar (arkæologisk datering fra beg. af 8. årh. til ca. 1000) på 990, får forfatteren til at konkludere, at halvkuglekarrene således snarere ligger mod slutningen af den traditionelle arkæologiske datering. Tilsvarende kan en enkelt TL-datering af østersøkeramik til 1050 (arkæologisk datering ca. 1000–1200) føre til en konklusion om en formodentlig tidlig datering inden for den traditionelle ramme (s. 40–41). At kæde arkæologiske og naturvidenskabelige dateringsmetoder sammen i et forsøg på at præcisere det arkæologiske dateringsgrundlag er både prisværdigt og nødvendigt, men at drage konklusioner af det nævnte omfang ud fra en prøve er direkte misvisende. TL-dateringerne understøtter derimod i begge tilfælde den arkæologiske dateringsramme, og en datering må nødvendigvis ligge først, sidst eller midt i en periode på 200/300 år.

Årsagen til det manglende fundmateriale uddybes. At gravfundene ikke kendes fra germanertid skyldes iflg. forfatteren først og fremmest den ændrede gravskik fra brandgrave til skeletgrave; men for det første har skelet- og brandgrave afløst hinanden adskillige gange i løbet af forhistorien uden en tilsvarende hiatus i fundbilledet, og for det andet er fundtomheden ikke et lokalt fynsk fænomen, men omfatter hele landet og er uafhængig af forudgående gravskik (Sjælland har f.eks. udelukkende skeletgrave i yngre romertid). Forklaringen på de manglende bopladser fra 8.–11. årh. kan forfatteren sætte i forbindelse med vanskeligheder ved at erkende dem såvel på markoverfladen som i undergrunds-niveau, og læseren må spørge sig selv, hvordan det er muligt ved rekognoscering og prøvegravning at datere en nærmest usynlig fund-gruppe. Hvordan kan man f.eks. være sikker på, at de små og uanseelige skår ikke også kan placeres i 7. årh.? Hvordan kan man i det hele taget være sikker på, at de bebyggelsesbrud, som forfatteren lægger så stor vægt på, ikke er svagheder eller mangler i dateringsgrundlaget, hvorved man f.eks. kan placere keramik fra 6. årh. i 5. og fra 7. årh. i 8.? Det skal hermed ikke nægtes, at flytninger har fundet sted, men det havde været betryggende at se en datering af de forskellige keramiktyper i sikker kontekst.

De arkæologiske resultater for Fyn søges til sidst sat ind i en bredere kulturhistorisk/historisk tolkning af bebyggelsesudviklingen. Men her må man igen undres over forfatterens ukritiske anvendelse af det arkæologiske materiale.

Fra arkæologisk side er det endnu uafklaret, i hvor høj

grad lokale mønstre i alle perioder kan tages til indtægt for regionale forhold. Ikke desto mindre føler forfatteren sig i stand til at tale om »bebyggelsesbrud«, vandrende landsbyer osv. som uanfægtelige arkæologiske kendsgerninger med gyldighed for hele det nordeuropæiske lavlandsområde.

Afhandlingen rummer således to af hinanden delvist uafhængige dele. Den første omfatter en præsentation af det arkæologiske projekt på Fyn, den anden en kulturhistorisk tolkning, baseret på et andet materiale fra en anden del af landet. Problemet er, at det arkæologiske projekt på Fyn ikke udgør et tilstrækkeligt grundlag for de problemstillinger, som forfatteren ønsker at belyse, og som derfor søges afhjulpel gennem anvendelsen af det jyske materiale. Metodisk er de fremkomne resultater således i høj grad diskutabile, hvad der imidlertid ikke gør dem mindre spændende eller mindre aktuelle. En tolkning af bebyggelseshistorien på Fyn er – som alle andre steder – fuldstændig afhængig af mulighederne for at kende og datere det arkæologiske materiale. Og her står vi ved et af bebyggelsesarkæologiens nøgleproblemer, hvor så godt som hver eneste bopladsudgravning fra yngre jernalder i disse år bringer ny og meget vigtig viden. De kommende års arkæologiske undersøgelser på Fyn vil forhåbentlig kaste lys over den lokale jernalderbebyggelse.

Når dette er sagt, må det imidlertid ikke glemmes, at forfatteren som den første har taget hul på problemet omkring de nuværende landsbyers alder på arkæologisk grundlag, og det må tilskrives forfatterens indsats, at vi i dag står på langt sikrere grund end tidligere, når vi skal arbejde med overgangen mellem vikingetids- og tidlig middelalders bebyggelse, ligesom projektet har inspireret andre til at gå i gang med lignende undersøgelser i andre egne af landet. Trods sine åbenlyse svagheder rummer bogen – og ikke mindst det arkæologisk-historiske projekt – nogle væsentlige perspektiver.

Lotte Hedeager

J. A. Fridericia: Studier over adelsvældens historie. Udvalgte afhandlinger og anmeldelser. Med introduktion ved E. Ladewig Petersen. Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie. København 1979. 664 s., kr. 270,55.

Den debat om dansk historiografi, der tog sin begyndelse i dette tidsskrifts spalter i 1976, har ikke været uden ironiske selvmodsigelser. Som Helge Paludan for et par år siden påpegede har man således kritiseret Erslevs skelen mellem *historieforskning* (videnskabelig) og *historieskrivning* (subjektiv) og påvist det uholdbare i den, samtidig med at man i det store og hele har ignoreret de mange synteser Erslev faktisk skrev. Og mens man på den ene side har søgt at redde Paludan-Müller ud af den glemsel, hvor Erslevs påståede uhæmmede selvpromovering havde efterladt ham, har man på den anden side ladet Erslevs indsats inden for det »moderne gennembrud« over-skygge hans samtidiges. Blandt dem den person, som ved siden af Erslev var den centrale sikkelse i paradigme-tableringen, og hvis betydning Erslev sidst af alle ville

have benægtet: J. A. Fridericia, hvis afhandlinger og anmeldelser i udvalgte nu er udsendt af Kildeskriftselskabet under titlen *Studier over adelsvældens historie*, med indledning af E. Ladewig Petersen.

Fridericias betydning er i de seneste år blevet stærkt fremhævet, bl.a. af J. Chr. Manniche i hans fremragende analyse af *Den radikale historikertradition* (Århus 1981) jfr. omtale s. 456ff. Hans indsats var mangesidig: den udadvendte formidlerrolle som anmelder i »Politiken«, hvervet som redaktør for »Historisk Tidsskrift«, og sidst men ikke mindst hans vejledervirksomhed både før og efter hans ansættelse på universitetet, og hans omfattende lærebogsproduktion.

Fridericias relativt korte universitetskarriere – fra 1899 til hans død i 1912 – er en erindring om, at »forskerpukler« ikke er noget nyt begreb, men snarest har været normen. Efter at Erslev i 1883 var blevet foretrukket ved besættelsen af Schierens professorat, måtte Fridericia en årrække tage til takke med en underordnet stilling ved Universitetsbiblioteket. Ikke desto mindre udfolder han netop i denne periode en utrolig produktivitet: disputatsen om 1600-tallets udenrigspolitik, de banebrydende afhandlinger om samme periodes politiske og økonomiske historie sammenfattet i *Adelsvældens sidste dage* (1894, repr. 1969), bidraget til *Danmarks Riges Historie*, udgaven af Christian IV.s egenhændige breve (sammen med C. F. Bricka), bogen om *Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigørelse i det 18. Aarhundrede* – sidstnævnte optrykt i sin helhed i *Studier . . . Samtidig fungerede Fridericia imidlertid ikke ubetydeligt omfang som vejleder af studerende, og hans levende interesse for dem er attesteret i rigt mål. Også Erslevs undervisning blev jo senere mindet med taknemlighed af mange, og det tjener ikke noget formål at forsøge at afveje de to venners relative indflydelse på den næste historikergeneration. Derimod er der måske grund til at understrege undervisningens generelle kvalitet i denne periode. Blandt de mange urigtige antagelser, på hvilken den aktuelle propaganda mod universiteternes angiveligt dalende standard hviler, er den at undervisningen skulle have holdt et konsistent højt niveau indtil den blev saboteret af dovne og/eller marxistiske studenter efter 1968. Men som i hvert fald læserne af Jørgen Hæstrups erindringer fra studieårene o. 1930 (*Ad omveje*, Berlingske Forlag 1981) vil vide, var kvalificeret undervisning på dette tidspunkt en udpræget mangelvare: studenterne var i realiteten henvist til selvstudium med et absolut minimum af fagkyndig vejledning. Og Aage Friis' beskrivelse af den undervisning, Fridericia selv modtog o. 1870, vil nok forekomme bekendt for 1970'ernes studerende, skønt den selvfølgelig ikke yder dette årti fuld retfærdighed: »Hverken Universitetets usystematiske Historieundervisning eller Berøring med ældre danske Historikere betød noget for ham; han tilrettelagde selv Studiet og belærtes kun af Udlandets kritiske Historieforskning.«*

Til brug for undervisningen udarbejdede Fridericia, sammen med Erslev, det lærebogssystem i verdenshistorie som skulle få et næsten lige så langt liv som *Historisk Teknik*; således blev Fridericias *Det 17. og 18. århundredes historie* optrykt så sent som 1966. F. dækkede tiden fra 1600 og, bogstaveligt talt, til nutiden. Paludan har kaldt

dem »en egentlig syntese, båret af en markant historieopfattelse om den borgerlige frihed og lighed som den kraft, der ubønhørligt sprængte sig vej i de gamle gods-ejersamfund.« (H. Paludan i *Tradition, oprud og formidling* (Århus 1979), s. 146). Om de også er blevet oplevet sådan af de studerende, der blev uddannet efter dem, er måske tvivlsomt; man kan frygte, at den »formidable detaljerigdom«, som Paludan også nævner, ofte har gjort det svært at se skoven for træer. Steenstrup, der havde et skarpt blik for utidlig radikalisme og stærkt misbilligede den »afspejling af nutidens rørelser«, som han næppe med urette mente at finde i Fridericias tidlige arbejder, roste lærebøgerne for »den rolige dom og den upartiske synsmåde.« Men Paludan karakteriserer de radikale historikeres problem med uovertruffen prægnans, når han som ejendommeligt for dem nævner »kombinationen af et udpræget talent for den afsluttede syntese, der blev båret af et afklaret syn på verdens og historiens sammenhæng, med en videnskabsopfattelse, der fordrev synteserne fra det videnskabeliges verden.« Fridericia var lige så lidt som Erslev i tvivl om syntesernes nødvendighed, som det bl.a. fremgår af deres respektive anmeldelser – med seksten års mellemrum – af henholdsvis 1. og 4. del af Ernst Sars' *Udsigt over den norske historie*. I 1875 efterlyste Erslev en pendant for Danmark, »et værk, der kan klare den historiske udviklingsgang og samle de mangfoldige specialundersøgelser som i et brændpunkt, hvorfra granskningen da påny kan sprede sig til alle sider.« (Cit. Manniche, *Den radikale historikertradition*, s. 219). Men problemet var, som Fridericia formulerede det i 1891, at man ikke kunne stille samme krav til afhandlinger, der blot ville »gennemarbejde kilderne til en enkelt tids historie«, som til et værk, der ville »give en udsigt over et folks hele nationale udvikling.« Kvaliteten af et værk af denne type beroede »på dets opfattelses værdi, på dets tankegangs originalitet og på den finhed og dygtighed, hvormed de enkelte iagttagelser først er gjort og dernæst er sammenarbejdede til en helhed.« Men det var i højden de to sidste operationer, som kunne kaldes videnskabelige, og allerede med »sammenarbejdningen« indførtes et moment af udvælgelse og vurdering; mens det mht. »opfattelsens værdi« og »tankegangens originalitet« var helt umuligt at føre diskussionen på alment accepterede præmisser, som debatten om Arups Danmarkshistorie senere skulle demonstrere.

Af gode grunde er det ikke synteseskriveren Fridericia, vi lærer bedst at kende i *Studier . . .*, selv om udvalget altså heldigvis rummer bogen om bondestandens fornedrelse og frigørelse fra 1888. Substansen i bindet udgøres af hans klassiske afhandlinger om 1600-tallets økonomisk-sociale forhold (landbosamfundet, Københavns befolkning) og hans politisk-historiske undersøgelser over enevældens forhistorie og indførelse; dertil kommer nogle principielle anmeldelser, bl.a. af Sars og Dietrich Schäfer.

En mangel ved udvalget er det næsten totale fravær af »Politiken«-anmeldelser. Når nu fx. anmeldelsen af Schäfers bind V i *Geschichte von Dänemark* (fra »Historisk Tidsskrift«) er med, hvorfor så ikke dagbladsrecensionen af bind IV? Hvorfor ikke diskussionen af Troels-Lunds *Om kulturhistorie?* Hvorfor ikke nogle eksempler på hvor-

dan Fridericia anmeldte Erslev? Ni af de tretten stykker er fra »Historisk Tidsskrift«, der dog ikke er slet så vanskeligt at få fat i som »Politiken« fra firserne og halvfemserne. – Man savner også en oversigt over Fridericias samlede produktion, selv om Manniches bibliografi nu retter op på dette forhold.

Ladewig Petersens indledning er kortfattet og kyndig, men sprogligt noget mudret. Modifikation dynges på modifikation, så man ofte kommer i tvivl om hvad der egentlig menes. Egenvillig sprogbrug forekommer ofte (»helskindet positivist«, s. XI; konstant og ofte uortodoks brug af ordet »blot«), og enkelte sætninger er gået helt i hårdknude (fx. den der begynder »Nok så afgørende . . .« på s. XIII). Man får meget at vide, men Ladewig Petersen sælger desværre ikke varen så godt som Paludan og Manniche.

Jens Rahbek Rasmussen

Den tyske Historiker, nr. 19–20. Sportshistorie.
Forlaget Modtryk 1981, 224 s., ill.

Tidsskriftet fra Fagkritisk Historie på Århus universitet har i dette temanummer under titlen Sportshistorie taget to emner op: 1) Sportshistorie og sportsteori, 2) Idræt, politik og bevægelser.

Det er et udforsket område som redaktionen af DjH forsøger at bane sig vej i, både hvad angår begrebsmæssig afklaring af emnet sport (eller idræt), hvad angår teorier omkring emnets placering i samfundet og hvad angår selve sportens historie. Redaktionen er sig dette problem bevidst og ønsker at lægge op til en drøftelse både af sportens sociologi og dens historie. Det gøres i fem artikler, hvor de to første (af Niels Kayser Nielsen og Norbert Elias) optager tilsammen knap 80 sider og de resterende (Ole Jørgensen Daneved, Ebbe Hansen og Jan Kahr Sørensen) fylder omkring 135 sider.

Sportshistorie eksisterer næsten ikke på dansk og en forskning omkring sportens væsen eller dens samfundsmæssige placering ej heller. Det skyldes bl.a. at sport ikke har været anset for et samfundsproblem men som et fristed for dens dyrkere hvorfra de vendte tilbage fysisk og psykisk styrket. I de senere år har der dog vist sig tegn på at noget er på vej. Betænkning nr. 709 om Idrætten og friluftslivet, udg. af Kulturministeriet 1974 fremhævede betydningen af en forskning og for få år siden oprettedes Idrættens forskningsråd. Også Statens humanistiske Forskningsråd har støttet et sportssociologisk projekt (Humaniora 1974–76, p. 61ff). På Gerlev Idrætshøjskole er de første projekter i gang både af sports-sociologisk og af sports-historisk art. Konsulent Claus Bøje har i tidsskrifter og i radio taget de samfundsmæssige aspekter op, balletdanseren Eske Holm har ud fra et fysisk/psykologisk aspekt bidraget til diskussionen om sportens væsen og endelig er der på den litterære front åbnet for en debat om idrætten (f.eks. Tag Skou Hansen: Tredje halvleg, Hans Lyngby Jepsen: Idrættens forræderi, Hans-Jørgen Nielsen: Fodboldenglen).

Det er derfor meget tiltrængt at Niels Kayser Nielsen i sin fyldige artikel »De (h)vide mål og det grønne græs«

dels trækker nogle lange linjer i sportens historie, dels giver en forskningsoversigt – hvis indhold af de ovennævnte grunde så godt som intet har at fortælle fra Danmark.

Forfatteren mener, formodentlig med rette, at dansk historieforskning har været rettet mod den »store« historie, dvs. den politiske historie, just i den periode (efter 1850) hvor idrætten blev en massebevægelse. Denne betragtning gælder i øvrigt flere andre (forsømte) områder, men inspiration fra kontinentet kan vel ændre dette forhold. Kayser Nielsen mener at Annales-historikerne med deres »brede kulturhistoriske og bevidsthedssociologiske fremstillinger« kan blive pionerer inden for sportsforskningen.

Også uden for landets grænser er det pauvert med egentlig sportshistorie. En meget stor del af den tyske litteratur karakteriseres som forældet, og den mangler et helhedspræg fordi den koncentrerer sig om enkeltdiscipliner – oftest i en ren analistisk fremstilling. Nyttige korrektiver kommer – ikke uventet – fra marxistisk side, hvor interessen samler sig om at forklare sportens væsen som massekultur og dens eventuelle frigørende eller underkende betydning. Herved nærmer den historiske undersøgelse sig den sportssociologiske, og den mange gange diskuterede relation sport/politik er genstand for mange undersøgelser, ofte med udgangspunkt i de fascistiske regimers bevidste udnyttelse af sporten.

Også sporten som psykologisk fænomen behandles af tyske og angelsaksiske forskere. Nogen entydig opfattelse kan ikke siges at herske, og der er efter forfatterens mening en markant forskel på amerikanske opfattelser af sporten som middel til at fremme selvrealisering og f.eks. tyske overvejelser over forholdet sport/aggression.

Det kan ikke forbaves at der er teorier der går ud fra at sporten er nært sammenhørende med borgerskabets fremgang i kapitalismens tid, og som stort set betragter idræt som en »fordummelsesaktivitet«. Kayser Nielsen argumenterer overbevisende for at denne betragtningsmåde er for snæver, sporten følger som det siges »ikke . . . de normale politiske og videnskabs-teoretiske skillelinjer«. Den uenighed om sportens oprindelse og væsen der følger heraf er derfor ikke blot en uenighed mellem borgerlige og socialistiske opfattelser men i lige så høj grad uenighed inden for hver af disse. Det skyldes at sporten både er leg og samfundsmæssig funktion og den indeholder både frigørende og undertrykkende muligheder.

Artiklen viser hvor usikker forskningen er på det sports-historiske område og derfor også, hvor rige arbejdsområder der ligger og venter på at blive taget op. Det er en meget nyttig og meget læseværdig artikel, læservenlig er den derimod ikke, dels på grund af en for løs disposition, dels fordi sproglig enkelhed synes at ligge forfatteren fjernt.

Hæftets anden artikel er en oversættelse af Norbert Elias, hentet fra introduktionen til en utrykt undersøgelse *An Essay on Sport and Violence*. Elias er sociolog og har haft nær tilknytning til Frankfurterskolen – uden at være på *det* berømte institut. Han var efter 2. verdenskrig professor i en årrække i Leicester og er stadig aktiv som gæstelærer rundt om i verden. Elias tildeltes i 1977 Adorno-prisen i Frankfurt a/M.

I artiklen »Sportens oprindelse som sociologisk problem« diskuterer Elias om sporten og dens udviklingshistorie kan sige noget om civilisationsudvikling. I hvilken udstrækning kan sportens normer forstås som fundamentale træk i civilisationens historie og i hvilken udstrækning blokerer vore egne normer for en virkelig forståelse af sportens historie. Hele denne problemstilling eksemplificeres ved at betragte begrebet »vold« og de holdninger forskellige former for vold fremkalder hos os. Blot nogle få eksempler fra den klassiske oldtid får f.eks. vort billede af den athenske kulturs skønhedsdyrkelse til at blive væsentligt mere sløret. Det er en artikel der på en særdeles konkret måde sætter vor opfattelse af »sport«, »styrke« og »elite« under diskussion og den rækker langt ud over det sportshistoriske.

Det er yderst fortjenstfuldt at DjH har gjort denne artikel tilgængelig på dansk. Peter Mayatt og Bente Laust har oversat og burde have sørget for at der ikke er usikkerhed om hvorvidt note 24 er forfatterens eller deres.

De sidste tre artikler vedrører danske forhold og beskæftiger sig med forholdet mellem idrætten og folkelige-politiske bevægelser. Ole Jørgensen Daneved beskæftiger sig med Skytte- og gymnastikbevægelsen og dennes tilknytning til Venstre, Ebbe Hansen med Arbejderidrætten i Danmark og Jan Kahr Sørensen bidrager med et appendix om Firmaidrætten.

De første bredt-folkelige foreninger var skytteforeningerne, hvis første år var klart domineret af officerer og det bedre borgerskab. Formålet var at forberede de unge til hæren og i det hele taget at fremme forsvarstanken. Foruden skydning blev der drevet gymnastik – den fra tysk indførte »danske« gymnastik. Fra 1884 vinder P. H. Lings gymnastik indpas, den såkaldt »svenske« gymnastik. De næste år kæmper de to gymnastikformer om førstepladsen indtil den lingske sejr ved fremkomsten af den berømte Håndbog i gymnastik 1899. Denne kamp afspejler den politiske kamp mellem Højre og Venstre og gymnastikken bliver sammen med højskolebevægelsen et vigtigt led i bondestandens (gårdmændenes) rejsning. Det er forfatterens mening at Venstre bevidst erobrede skytteforeningerne og således kunne anvende disse i den politiske kamp.

Forfatteren gør rede for hele denne udvikling og giver en række eksempler på hvor tæt forbindelsen er mellem partiet Venstre, højskolen, skytteforeningerne og andre fænomener i 1880'erne især.

Alligevel er argumentationen ikke helt overbevisende. Det skyldes delvist at det ikke alle steder er helt klart, hvornår der er tale om bevidst Venstre-taktik og hvornår virkningen snarere er årsag. Det er heller ikke lykkedes forfatteren helt at klargøre hvad der er selve »folkeligheden« i den lingske bevægelse. I virkeligheden er den tætte sammenhæng mellem højskoler, foreninger, andelsbevægelse og meget andet alt for kompleks til at kunne sættes på formel. Et studium af noterne synes heller ikke at pege på nogen bred baggrundslæsning. Ikke blot savnes den eneste disputats på dansk om P. H. Ling (Signe Prytz, 1941) men vigtige samtidige tidsskrifter savnes. Der henvises næsten udelukkende til Højskolebladet, medens Ungdom og Idræt kun synes anvendt for året 1900.

Heller ikke den diskussion der i de seneste år er ført om

idrætten i de »gamle« foreningers blade er inddraget, selv om de netop er præget af at søge tilbage til udgangspunktet i 1880'erne og derved kunne bidrage til det Daneved kalder deres »selvforståelse«. Endelig er det et spørgsmål om det er muligt at tegne et ensartet billede af bondestandens sociale, kulturelle og politiske rejsning uden væsentlige lokalhistoriske forbehold – kun glimtvis antydes sådanne. Heller ikke afsnittet om kvindegymnastikken har tilstrækkelig dybde selv om temaerne anslås.

Også artiklen om arbejderidræt af Ebbe Hansen giver mange oplysninger og i store træk en god oversigt. Dog præges denne artikel som den foregående af en mangel på præcision i problemstillingen og en forenkling i angrebsvinkelen. Man kan være i tvivl om artiklen handler om arbejdernes forhold til idræt (eller omvendt) eller om artiklen er en studie i Socialdemokratiets politik. Forfatteren tager udgangspunkt i Socialdemokratiets forhold til og frygt for kommunisterne i 1920'erne og ser oprettelsen af DAI som et forsøg på at forhindre kommunisterne i at dominere arbejderidrættens foreninger.

Initiativet kom fra den internationale arbejder-sportsorganisation (SASI) og det danske socialdemokrati lystrede parolen – men som Ebbe Hansen viser ikke ud fra nogen stærk bevidst holdning.

I det hele taget er Socialdemokratiet i vanskeligheder med sin egen identitet i tyverne og begyndelsen af trediverne. Det viser sig f.eks. i kravet om at den nye arbejderhøjskole i Roskilde skal være »rød« i modsætning til den gamle i Esbjerg der fastholdt det almene præg. Det viser sig i forholdet til kunst, teater, litteratur – Bomholts parole om arbejderkulturen. Det havde været interessant om Ebbe Hansen havde prøvet at placere idrætten i denne sammenhæng i stedet for den noget snævre ramme om partiets svigten.

De to artikler om Skytte/gymnastiksagen og Arbejderidrætten understreger at gode specialopgaver ikke nødvendigvis er velegnede artikler, fordi deres problemformulering retter sig mod et andet (eksamensteknisk) mål end et tidsskrifts temanummer.

Men alle de nævnte artikler bidrager med viden om og til bedre forståelse af det komplicerede emne der indeholdes i begrebet sport. Det er meget fortjenstfuldt at DjH har udgivet dette nummer der må kunne inspirere andre til at gå videre.

DjH er altid pågående og vedkommende, skade at redaktionen arbejder efter mottoet at hvad der kan siges indviklet og dunkelt ikke må udtrykkes enkelt.

Verner Bruhn

Georg G. Iggers: *Moderne Historievidenskab*. Socialhistorie efter 1945: Forudsætninger, hovedlinier, perspektiver. Redaktion: Kristof K. Kristiansen og Jens Rahbek Rasmussen. Finn Suenson Forlag. 1980. (Oversættelse ved Jens Rahbek Rasmussen af *New Directions in European Historiography*. Wesleyan University Press 1975, samt nytilkomne passager i den tyske udgave *Neue Geschichtswissenschaft*, DTV 1978).

Vi er i dette land ikke forvænt med udgivelser, der behandler historieforskningens udvikling i international belysning. De metodiske og teoretiske debatter, der har fundet sted i Danmark, ihvertfald efter 2. verdenskrig, har enten haft en ren national horisont, eller i bedste fald en nordisk, således f.eks. debatterne i forbindelse med de nordiske metodekonferencer og blandt andet i dette tidskrift. Derfor er det med forventning, at man kaster sig over Georg Iggers' *Moderne Historievidenskab*.

Iggers' formål med den samling »essays«, som han betegner bogen som, er »at blot undersøge nogle udviklingslinier, som forekommer repræsentative for de forsøg, man i lande som Frankrig, Vesttyskland, Polen, Storbritannien og USA har gjort for at etablere et grundlag for en historisk samfundsvidenskab.« Når Iggers i denne forbindelse noget overraskende bruger ordet »blot«, er det fordi han ikke har til formål at give et dækkende internationalt overblik over historievidenskabens udvikling, men snarere at hæfte sig ved nogle vigtige og centrale tendenser inden for nationalt afgrænsede forskningsmiljøer. På baggrund af en kortfattet gennemgang og kritik af den klassiske tyske historisme og kildekritik er bogen opbygget omkring 3 essays: et om den franske *Annales*-tradition, et følgende om udviklingslinier i tysk historieforskning efter historismen og endeligt et om den marxistiske inspirerede socialhistorie med vægten lagt på de polske og franske miljøer, suppleret med et afsnit om den engelske diskussion omkring den industrielle revolution (skrevet af Norman Baker). Afsnittet om USA er ikke medtaget i den danske udgave. De tre essays er bygget op som historiografiske præsentationer, hvor kronologien i høj grad virker strukturerende på fremstillingen.

Bogens styrke er så afgjort dens informative side. Få historikere har et all-round kendskab til ændringerne i de institutionaliserede historiefag og historievidenskaber som Iggers. Og ikke mindst for danske læsere fylder bogen mange huller og åbner for sammenligning og refleksion. Som sådan kan den ikke anbefales varmt nok.

Dens svaghed ligger, som Bernard Eric Jensen bl.a. påpeger i efterskriftet »Iggers som historiograf«, på det teoretiske og metodiske område. Iggers peger gentagne gange på f.eks. historismens manglende bevidsthed om og redegørelse for teoretiske og metodiske problemer i dens forskningspraksis. Ikke mindst af den grund forekommer det besynderligt, at Iggers ikke selv på noget tidspunkt gør rede for det teoretiske og metodiske grundlag for sin egen undersøgelse. Og dog – helt underligt er det måske ikke. Spørgsmålet er nemlig om det

overhovedet kunne lade sig gøre at fremstille et konsistent grundlag for bogens struktur. Heller ikke implicit synes der at være en teoretisk og metodisk stringens gemt. Kronologien som strukturerende princip og »moderne historievidenskab« som begreb afslører afgørende mangler i fremstillingens eget videnskabelige grundlag.

Med andre ord: det er ikke måden, Iggers gør det på, der er det givende i bogen, men det, at han gør det. Dvs. tænker over historieforskningens udvikling i forskellige miljøer.

Iggers er afgjort stærkest i sin fremstilling og kritik af positivistiske og hermeneutiske retninger inden for historieforskning. Hvorimod den overfladiske behandling af marxismen og de psykoanalytiske inspirationer indeholder såvel misforståelser som direkte fejl. Således bestemmer han Marx' teoretiske arbejder som 'dialektisk-materialistiske' (s. 35) uden med et ord at nævne de senere decenniers internationale diskussion om det rimelige og især urimelige i at anvende denne bestemmelse. Og senere får vi at vide, at Marx i *Kapitalen* demonstrerer, hvorledes den marxistiske historieopfattelse er »i stand til at opstille økonomiske udviklingsmodeller med begrænset gyldighed (i dette tilfælde for den britiske kapitalisme)« (min fremhævning). Ud over at springe over Marx' egne markeringer i f.eks. forord og efterord til *Kapitalen* afsløres her en total mangel på kendskab til eksempelvis Rjazanov, Rostoldsky, Althusser, ja hele forskningsdiskussionen om den marxistiske teoris centrale felt: kritikken af den politiske økonomi.

Med manglen på videnskabeligt grundlag for fremstillingen og det manglende kendskab til det teoretiske fundament for nogle af de beskrevne retninger indenfor historievidenskabens, er det ikke underligt, at bogens konklusion (titlens »perspektiver«?) ikke bliver til noget. Vi når ikke længere end til en gentagelse af intersubjektivitet som verifikationskriterium og fortrøstningen ved, at mangfoldigheden inden for historieforskningen bidrager til større forståelse af den menneskelige eksistens i fortid og nutid.

På trods af disse kritiske bemærkninger bør bogen dog få en stor udbredelse. Dens intention og dens informative værdi er god. Og ikke mindst sammenholdt med efterskriftet giver den anledning til diskussioner og selvrefleksion som de danske historiemiljøer – nogle mere end andre – har god brug for.

Hakon Løe

T. K. Derry: *A history of Scandinavia*. Norway, Sweden, Denmark, Finland, Iceland. – London, Allen and Unwin, 1979. 447 s. Kr. 158,47.

Der skrives ikke mange pålidelige og ajourførte værker om Skandinavien af anglosaksiske forskere, hvorfor man må hilse denne overskuelige fremstilling velkommen.

Englænderen Thomas Kingston Derry, født 1905, kan se tilbage på en lang karriere som historielærer og forfatter af lærebøger og andre historiske arbejder. Derry blev Master of Arts og doktor fra Oxford, og under krigen var

han som Norges-ekspert bl.a. knyttet til BBC, og det engelske udenrigsministerium. Hans indsats for at gøre nordisk historie tilgængelig for et engelsk-sproget publikum har strakt sig over mange år. Blandt hans arbejder kan nævnes en bog om felttoget i Norge 1940 og i 1972 udsendte han en velskrevet og indsigtfuld bog: *A history of modern Norway*. Desuden kan nævnes, at dr. Derry har været bidragyder til *New Cambridge modern history*, hvor han har skrevet afsnittet om Skandinaviens historie. Forfatteren, der er norsk gift, bosatte sig efter at han blev pensioneret i Norge (1965), og mange af hans studier er foregået (og foregår stadig) på universitetsbiblioteket i Oslo.

»A history of Scandinavia« giver en klar, kronologisk fremstilling og oversigt over alle de nordiske landes historie inkl. Grønland – fra forhistorisk tid frem til ca. 1976/77. Hovedvægten er lagt på udviklingen inden for de sidste 200 år. Derrys bog, som kan betragtes som en introduktion (for engelske og amerikanske historiestuderende), indledes med et kapitel om de nordiske landes særpræg og fælles arv og de bånd (åndelige og regionale), som har knyttet landene sammen.

Forfatterens styrke ligger i, at han fortæller parallelt om udviklingen i de enkelte lande, hvor man tidligere lagde vægt på at belyse udviklingen land for land. Vikingetiden og middelalderen bliver kortfattet behandlet (s. 26–89). Her er hovedvægten lagt på den politiske og kirkelige udvikling. Vikingernes ekspansion og skjalde- og sagadigtningen har optaget forfatteren meget. De økonomiske og samfundsmæssige træk i udviklingen berøres i et enkelt kapitel, mens senmiddelalderens agrare krise synes at være forbigået – et forskningsområde som har optaget nordiske forskere i senere år. 1500 og 1600-tallets historie får en rimelig omtale. Efterhånden som Derry nærmer sig vor tid lægger han mere vægt på at belyse flere sider af udviklingen fx. den litterære og kunstneriske og forfatteren står stærkt, når han sætter Skandinaviens 1700-tals historie ind i en europæisk sammenhæng.

I sin skildring af det 19. årh. har Derry gjort det på den måde, at han har koncentreret sig om ganske bestemte emner fx. de nationale strømninger og skandinavismen 1815–64. Europæisk storpolitik får en bred omtale (s. 248–302), det samme gælder nordisk neutralitetspolitik 1914–39 (s. 303–27), 2. verdenskrig (s. 328–55) og tiden efter 1945 (s. 360–83). Sidste afsnit af bogen fortæller, hvad Skandinavien har bidraget af civilisation til vesteuropæisk historie, både inden for litteratur og kunst samt inden for videnskab, teknologi og industriel design, og her har Derry forsøgt at fortælle om de begivenheder, der har været bestemende for udviklingen i de enkelte lande. Bogen er forsynet med en omfattende litteraturliste med bøger fortrinsvis på engelsk og svensk. Også tidskriftsartikler er i stort omfang medtaget. Listen er sat op efter kapitler, og der er i en del tilfælde korte annotationer til bøgerne. De fleste af bøgerne er fra 1960'erne og begyndelsen af 70'erne. Stamtavler og kronologiske tidstavler.

Denne detaljerede fremstilling, der vil være til nytte – også for almindelige læsere – berører alle traditionelle områder inden for historieforskningen, blot må det konstateres, at nyere forskningsområder som folkelivsforsk-

ning, lokalhistorie og de folkelige bevægelers historie er udeladt.

Hjejl Resen Steenstrup

Else Roesdahl: Danmarks Vikingetid. Gyldendal, 1980. 325 s., ill. kr. 195.

I den sidste snes år er der kommet mindst én vikingebog om året, og sidste år alene udkom omkring tredive. Men Else Roesdahls bog drukner ikke i mængden. Den rummer en række overvejelser, som kan inspirere til nye undersøgelser, og først og fremmest udgør den en håndbog i Danmarks arkæologi i vikingetiden, som vi længe har savnet. Bogen er først og fremmest arkæologisk, og den bestræber sig gennemgående alene på at give arkæologiens bidrag til løsning af vikingetidens problemer, hvor jo i de fleste tilfælde flere end én videnskab har noget at yde. Når man ved, at forfatteren af uddannelse også er historiker, kunne man have ventet et forsøg på at skabe en historisk-arkæologisk syntese, men hun afstår herfra og koncentrerer sig om at »berette om vigtige sider af vikingetidens kulturhistorie i Danmark« (s. 9), om, i virkeligheden, at give os en afløser for den længst forældede fremstilling i Johs. Brøndsteds »Danmarks Oldtid«.

Det er et meget nyttigt og tiltrængt forehavende, og det kunne næppe realiseres bedre, end Else Roesdahl her gør. Bogen dækker alle de sider af vikingernes tilværelse, som arkæologien kan belyse og giver os på alle felter et helt ajourført overblik. Et af de områder, hvor der virkelig er sket meget, er i udforskningen af bebyggelsen, hvor man dels har de store jyske landsbyudgravninger, dels de fynske undersøgelser af bebyggelsens kontinuitet. Else Roesdahl gør udmærket rede for disse undersøgelser og for de perspektiver, de åbner, men så nye disse erkendelser er, vil der stadig være meget at diskutere, før det mønster er skabt, som de kan falde på plads i. Det er vel således tvivlsomt, om den fundfattigdom, der præger perioden ca. 550–750, tør tolkes som tegn på en nedgangstid eller en fattig periode. Samme periode var en stor blomstringsperiode i resten af Skandinavien, skulle betingelserne have været fundamentalt anderledes i Danmark? – Den efterfølgende periodes udvidelse af det dyrkede areal tages som vidnesbyrd om ny fremgang, samfundet er inde i en ekspansiv periode med voksende produktion og voksende befolkning. Men viser det egentlig mere, end at agerbruget udvides, måske på bekostning af kvægavl, som dog også er en slags landbrug? – Man er altid på usikker grund, når noget af ens argumentation hviler på mangel på fund, for ofte skyldes det blot, at arkæologerne ikke har gjort dem endnu. Dette illustreres af, at man netop i år har fundet den bebyggelse fra netop yngre germansk jernalder, som manglede i Vorbasse.

Helt på hjemmebane er forfatteren naturligvis i rede-gørelsen for tidens fæstningsværker, der behandles med stor kyndighed, men også på dette område vil der fortsat være diskussion, når det kommer til tolkningen af dem og dermed placeringen i historisk sammenhæng. Mens andre forskere har søgt at finde frem til ét bestemt formål med at opføre trelleborgene, betoner Else Roesdahl deres mange forskellige anvendelsesmuligheder, som kongelige

administrationscentre, evt. med overtoner af tvang, som handelscentre, og såmænd også som centre for organiseringen af større angrebstogter. Her rummes både tvangsborgsteorien og garnisonsteorien, foruden flere til hvor iblandt det mest frugtbare forslag forekommer at være forklaringen af Aggersborgs størrelse og beliggenhed i forbindelse med Norge.

Det ligger i sagens natur, at det i det hele taget gennemgående er på de punkter, hvor forfatteren alligevel forlader det rent arkæologiske og prøver at kombinere arkæologiske og historiske kilder, der opstår problemer. Bogen giver sin læser lyst til at tage mange af dem op, men lad mig nøjes med et enkelt, som viser, hvor vanskeligt det er at få bygningsværker til at sige noget rimeligt entydigt om de folk, der har opført dem. De nye undersøgelser af Dannevirke har vist, at der byggedes intenst på dette voldkompleks i 960'erne, og rimeligvis opførtes Heдебys halvkredsvold i denne forbindelse. Den politiske baggrund for dette byggeri kan efter forfatterens opfattelse kun være »et akut modsætningsforhold til den tyske kejsermagt« (s. 164), og det kan næppe betvivles. Men taler voldbyggeriet af den grund »stærkt mod den teori om tysk dominans over Danmark i størstedelen af Harald Blåtands kongetid, der har været forfægtet fra mange sider« (s. 164)? – Også Valdemar den Store byggede jo på Dannevirke, og han gjorde det i en situation, hvor han havde måttet anerkende den tyske kejser som sin lensherre; med teglstensmuren understregede han, at det fra hans side var ment som en ren formalitet. Harald Blåtand havde kort før sit byggeri ladet sig døbe, og der er ringe tvivl om, at han gjorde det for at imødegå det politiske pres, den tyske kejser lagde på ham ved at tage sig af kirkens sag i Danmark, og få år senere startede han en krig mod tyskerne, som fra deres side tog sig ud som et oprør; kejseren måtte ile til Slesvig for at tage sig af »danos . . . rebelles« (Thietmar III:6). En menneskealder tidligere havde Henrik I påtvunget danskerne kristendommen, det er måske en hentydning hertil, når Widukind (III:65) i forbindelse med omtalen af Poppo omtaler dem som kristne fra gammel tid, og gjort dem skatskyldige. Skatskyldigheden er af forskellige andre grunde vanskelig at bortforklare, så situationen kan altså have været den, at Harald i ly af sine nye fæstningsværker prøvede at gøre sig fri af tysk dominans på både det verdslige og det kirkelige område. Fra tysk synspunkt var han da en oprører, men fra dansk synspunkt må han tildeles den nationale helteglorie, som Olaf Olsen nylig på hans bekostning har overladt Svend Tveskæg (Skalk 1980:3). Og voldbyggeriet bliver et vidnesbyrd om en konge, der først i 983 brød en langvarig tysk dominans, ikke om en uafhængig konge.

Else Roesdahls bog er under udsendelse på engelsk. Det internationale publikum vil være godt tjent med denne gedigne bog, som foruden ved sin tekst udmærker sig ved en lang række velvalgte og vel producerede illustrationer og en bibliografi, hvor kun få ting savnes og få ting kunne undværes, langt bedre tjent end men den behandling af »The Viking Age in Denmark«, som Klavs Randsborg udsendte kort før Else Roesdahls bog udkom. Den repræsenterer den såkaldte »New Archaeology«. Den gamle være hermed anbefalet.

Niels Lund

Thomas Munck: The Peasantry and The Early Absolute Monarchy in Denmark 1660–1708. Landbohistorisk Selskab 1979. 262 s., kr. 120,25.

Videnskabelige undersøgelser indenfor dansk socialhistorie under den ældre enevælde er få og ofte forældede. Det er derfor så meget mere glædeligt, at i hvert en del af dette hul i dansk forskning er blevet dækket med et omfattende arbejde af den engelske historiker Thomas Munck. Hans afhandling er blevet til under et ophold i Danmark i årene 1972–75 takket være et stipendium fra University of St. Andrews, og resultatet bragte ham doktorgraden ved University of East Anglia. På initiativ af lektor Claus Bjørn er bogen blevet udgivet af Landbohistorisk Selskab i 1979.

Bogens mål er at belyse de danske bønders sociale- og økonomiske udvikling i sidste halvdel af 1600-tallet med særlig vægt på bøndernes stilling i retsvæsenet og deres forhold til den centrale- og lokale administration efter enevældens indførelse.

Det er en hyppigt gjort iagttagelse, at når historikere skriver om andre lande end deres eget, får ders bøger ofte et meget bredere perspektiv, end når f.eks. danske historikere skriver for primært danske læsere, hvor de tit går ud fra en så høj grad af forhåndskendskab til de basale forhold hos læserne, at megen faglitteratur får en vis karakter af indforståethed. Thomas Munck har derimod helt fra grunden skulle sætte sig ind i, på hvad måde de danske samfundsforhold og udviklingslinier ligner eller afviger fra de øvrige europæiske lande i perioden. Resultatet er blevet, at han specielt i bogens første kapitler kan give den hidtil bedste beskrivelse af forholdene i Danmark set i forhold til udviklingen i nabolandene, hvor han især understreger den diametralt modsatte tendens i Sverige med hensyn til ejendomsforhold, godsstrukturer og bøndernes sociale og politiske stilling.

Forfatterens arbejdsmetode er udpræget induktiv, idet han søger (s. 15) »ved detaljerede studier i det bevarede kildemateriale at skabe en mosaik, der danner en helhed«. Som forbillede har han tydeligt nok haft Hans H. Fussing, der i disputatsen Herremand og Fæstebonde fra 1942 ved analyser af det retshistoriske materiale søgte at vise, at Danmark var et retssamfund. Thomas Munck er dog kritisk overfor Fussings resultater, idet han mener, at Fussings kildemateriale var for ensidigt, og han søger at råde bod på dette ved at inddrage mange andre kildegrupper i sin undersøgelse.

I modsætning til Fussing kan Thomas Munck påvise mange eksempler på overgreb mod bønderne i denne periode, men ikke så meget fra private godsejere som fra de lokale civile og militære embedsmænd. Han understreger dog, at bønderne langt fra var retsløse, og at de havde en ventil for kommunikation med kongen og regeringen ved fremsendelse af klager, bønsskrifter og petitioner. Sådanne individuelle eller kollektive henvendelser forekommer i rigt mål i perioden, og forfatteren har fundet flere tilfælde, hvor disse initiativer får et for bønderne positivt resultat, enten ved at de konkrete uheldige forhold afskaffes, eller ved at klagerne indgår som arbejdsmateriale for de kommissioner, der i perioden arbejdede med landbru-

gets problemer. Kronen, der jo selv var storgodsejer, havde nok fælles interesser med de private godsejere, men når der alligevel specielt i den senere del af perioden kan konstateres en del administrative og lovgivningsmæssige forholdsregler til fordel for bønderne, skyldes det efter Thomas Muncks mening ikke så meget sociale hensyn som det forhold, at staten i stadig stigende grad bl.a. af hensyn til udenrigs- og forsvarspolitikken blev afhængig af bøndernes evne til at betale skatterne.

Thomas Munck har med sin bog vist en fortræffelig evne til at trænge ind i de ofte spegede danske juridiske og administrative forhold og gengive dem på en måde, så også læsere uden særlig forhåndsviden kan forstå dem. Også den vanskelige opgave at oversætte de specielle danske termer til engelsk har han løst på en udmærket måde.

Når der til slut skal nævnes et par enkelte eksempler på misforståelser, må det fremhæves, at disse absolut er undtagelser. Noget uheldig er således (s. 73) oversættelsen af »kop-skatten« fra 1678 som »cup-tax«, hvor læseren let kan tro, at der var tale om en skat på (kaffe-)kopper, hvor det faktisk var en skat på personer (af tysk »Kopf-Steuer«). Værre er en alvorlig metodisk fejl på siderne 69–71, hvor Thomas Munck sammenstiller amt-vise hartkornstal fra matriklerne 1664 og 1688, og benytter den konstaterede nedgang i tallene til at konkludere, at der i perioden mellem de to matrikler var sket en betydelig nedgang i landbrugets produktivitet, samt at tallene vidner om udvidelsen af eksisterende og oprettelsen af nye hovedgårde på bekostning af bøndergårde. Konklusionen er ejendommelig, eftersom han omhyggeligt gør rede for, hvordan 1664-matriklens tal var fremkommet ved en registrering og omregning af bøndernes landgildeydelse til tønder hartkorn (og vurdering af hovedgårdsmarkerne), medens 1688-matriklens hartkornstal var baserede på en opmåling og bonitering af agerjorden. Da der således var tale om to helt forskellige opgørelsesmåder af grundlaget for skatteligning, kan man selvfølgelig ikke sammenligne dem på den måde, som forfatteren gør, og højest bruge dem til at bedømme landgildeydelsestørrelse i forhold til det dyrkede areal.

Læsere, der ikke behersker de nordiske sprog, har hidtil haft meget svært ved at studere Danmarks historie i markant modsætning til f.eks. Sveriges historie, hvorom der foreligger adskillige moderne fremstillinger på engelsk. Thomas Munck har med sin bog utvivlsomt afhjulpet en del af denne mangel, men spørgsmålet er, om ikke Thomas Munck alene eller sammen med andre burde benytte sin erhvervede viden til at skrive en samlet fremstilling af Danmarks historie i 1600-tallet på engelsk? Han skal hermed være opfordret.

Karl-Erik Frandsen

Anders Monrad Møller: Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinser søfart i det 18. århundrede. Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg, 1981. 223 s. + 1 mikrofilmkort. Ill. Kr. 155,00.

Historiografisk kan man med nogen ret kalde 1700-tallet for det forsømte århundrede. Og selv om visse aspekter af periodens udenrigs søfart og handel er undersøgt, fylder Anders Monrad Møllers disputats godt op i den store lakune, som forbløffende nok omfatter den indenrigske provinssøfart og til dels vareudveksling.

Helt præcist er bogen *afgrænset* til at behandle de kongerigske provinser i perioden fra 1700 til 1807. De kronologiske grænser er bestemte på den ene side af tilstedeværelsen af Jørgen H. P. Barfods bog fra 1967 om Danmark-Norges handelsflåde 1650–1700, på den anden side af det almindeligt accepterede skel med englandskrigens udbrud. Den geografiske begrænsning, som udelukker hertugdømmerne og Norge af analysen, er sandsynligvis reelt betinget af afstanden til de relevante arkivalier; materialet angående hovedstaden inddrages derimod i nogen grad.

Tematisk falder afhandlingen i tre ret skarpt adskilte dele. Den første behandler bestanden af handelsfartøjer, anden og længste del beskriver søfartens omfang og retning, medens den korte tredje del handler om skippermiljøet og ejendomsforholdet til fartøjerne samt om forholdet til myndighederne.

Første del indledes med en nyttig oversigt over 18. århundredes egen statistikproduktion, der må anses som utilstrækkelig med hensyn til provinshandelsflådens størrelse og sammensætning. Især i Kommercekollegiets arkiv og i Mallangiana findes dog en del skibslistes; desuden indberettede de enkelte toldsteder fartøjsbestanden hvert år, og disse sidste lister er i princippet bevarede sammen med toldregnskaberne for årene 1731 og 1733, 1761 og 1763, 1767 og 1769 samt 1796 og 1798 (se herom Anders Monrad Møllers artikel i *Fortid og Nutid* XXVI 1976). Med forskellige andetsteds fundne lister når dækningsgraden op på cirka 50% af samtlige mulige, som er knap 50 tolddistrikter i 108 år. Ved foruden disse statusopgørelser også at inddrage skibe nævnte i toldregnskaberne og acciseregnskaberne besejlingslister har forfatteren bragt dækningsgraden helt op på over 80% for perioden efter 1750; før dette år findes imidlertid stadig kun spredte oplysninger.

Metoden med at konstruere lister over hjemmehørende skibe ved hjælp af fortegnelser over indkomne skibe forudsætter imidlertid for at blive fuldstændig, at fartøjerne anløb hjemstedet mindst en gang hvert år. Dette var ikke tilfældet for skibe i langfart eller oplagte skibe. Hertil kommer problemer angående hjemstedsangivelsen ganske som diskuteret i forbindelse med sundtoldregnskaberne (se fx Aksel E. Christensens anmeldelse af tabelværket i *Historisk Tidsskrift* 10 III 1934) og med drægtighedsangivelserne. Ydermere har Anders Monrad Møller interpoleret for de år efter 1750, hvor taloplysninger stadig mangler. Endelig har han i en lang række tilfælde måttet afgøre tvivlsspørgsmål ved at foretage diver-

se skøn og jugementer; men disse er det desværre kun muligt at kontrollere ved at gå via de svært tilgængelige bilag 2 og 1 til originalmaterialet.

På dette grundlag kan der selvsagt kun tales om handelsflådens udvikling i grove træk. I første halvdel af 18. århundrede lå de kongerigske provinser totale tonnage på 5.000–7.000 kommercelæster; men fra omkring 1740 indtrådte en stadig væxt, som betød, at tonnagen fordobledes inden 1807. Dette skete, både fordi der efterhånden blev over tusinde fartøjer, og fordi disses gennemsnitlige drægtighed voxede til godt 13 læster. Geografisk forskubbede landsdelenes forholdsvis vægt sig noget, thi Lolland-Falster og navnlig Østjylland fik relativt færre hjemmehørende fartøjer, Vestjylland fik flere, og resten af landet bibeholdt nogenlunde samme andel som før.

Men selv om kongerigets provinshandelsflåde mere end fordobledes i løbet af århundredet, var den stadig kun lille i sammenligning med hovedstadens, Norges og Slesvig-Holstens – som endda alle tre også voxede hastigere. Sammenligninger af denne type og i det hele taget indplaceringen af sine resultater i en større forskningsmæssig sammenhæng gør Anders Monrad Møller kun lidt eller intet ud af. Dette afspejles tydeligt i den meget korte litteraturliste, som medtager (næsten alle) de arbejder, til hvilke der er henvist i noterne. En omhyggelig litteratursøgning ville ikke alene have kunnet give en bredere baggrundsorientering, men ville også fx have øget antallet af vestindietogter, hvilket jeg nedenfor vender tilbage til. Tilsvarende er fremstillingens oplysninger kun sparsomt belagte i noteapparatet.

Generelt er det også beklageligt, at de mange tabeller i teksten som regel fuldstændig mangler overskrifter og benævnelser af tallene, hvilket mindsker håndbogsværdien betragteligt. I det hele taget må læseren være vågen og kyndig for at få udbytte af alle de meddelte oplysninger – se fx side 33 og 76 foruden de mange mængde- og varebenævnelser i kapitel VII (hvor selv den lærde forfatter tager fejl ved at læse »Callerap« i stedet for callevap, som er et ostindisk bomuldsstof).

Førstedelen afrundes med en kort fortjenstfuld behandling af det svært håndterlige – og hidtil ganske uberørte – problem angående identifikation af de forskellige skibstyper. Gennem hele den undersøgte periode dominerede jagten, som typisk var på knap ti kommercelæster, enmastet og omkring et halvt hundrede fod lang; denne type svarede for cirka en trediedel af den samlede tonnage. Næstvigtigste fartøjstype var de dobbelt så store skibe med både stormast og en lille mesanmast: i begyndelsen af århundredet tegnede galioten sig således for en trediedel af provinsens samlede skibsrum, men dennes andel overtoges efterhånden af galeasen, som aldeles fortrængte galioten. Bogens titel refererer altså til et markant skift; den forekommer dog ikke helt velvalgt, dels da behandlingen af skibstyperne er temmelig perifer for afhandlingen, og dels da forfatteren har svært ved at fastslå en markant forskel på galiot og galease. Tilsyneladende er der tale om en ændret terminologi i kilderne uden tilsvarende afgørende forandring i fartøjernes virkelige verden. En nok så fængende overtitel kunne inddrage de maleriske centrale begreber høkerbøtte og brændeskude. Fore-

løbig må vi blot se hen til den bebudede redegørelse i Maritim Kontakt III angående disputatsens og titlens tilkomst.

Anden del af afhandlingen indledes med et tidstypisk citat af N. D. Riegels fra 1798: » . . . naar de skibe, som bruges til at føre dansk korn til Norge og Island samt disse landes produkter ned til os, fraregnes Danmarks søfart, saa bliver den øvrige søfart det haver at bryste sig af i dette tidsrum ej af vigtighed. Thi skibene, der forsynede København med fødevarer, regner man næppe til handelsskibe. Disse spækhøkerbøtter have intet med handelen at gøre, knap de forslog til at føre proviant til København for landets skatter. Disse skibe berigede ikke med deres vimsen bonden, men vel høkerne, som æreløs klippe ham paa pris og maal . . .«. Denne vurdering, som også eftertidens søfartshistorikere, Albert Olsen, Carl Rise-Hansen og Knud Klem, har taget for gode varer, er efter Anders Monrad Møllers mening gal, hvilket han til fulde dokumenterer i afhandlingens centrale del.

Metodisk har han valgt at behandle toldregnskabernes lister over indkomne fartøjer for 1733 og 1769 og 1798; til forskel fra de udgåendes angivelser er der her tale om faktisk gennemførte togt. Disse må man regne med på denne måde at få en fuldstændig fortegnelse over. Og ved at supplere – blandt andet med ganske enkelte acciseregnskaber for manglende toldregnskaber – når forfatteren op på at få oplysninger om henholdsvis 46 og 41 og 45½ af de i alt 47 toldsteder i de tre udvalgte år. For hver eneste af de knap 30.000 rejser er indkodet på hulkort: toldsted, år, dato, løbenummer, skippersnavn, hjemsted, afgangshavn, skibstype, drægtighed, målebrevsdato og tilladningsgrad. Derimod er en nøjere analyse af ladingernes art og mængde og værdi udeladt.

Provinssøfarten var først og fremmest indenrigs, viser det sig, idet to trediedele af den til provinstoldstederne indkomne tonnage var afsejlet fra København eller Norge. Tidligt i århundredet forsvandt skibe med hjemsted i hovedstaden, og den traditionelle høkerbøttefart med små bitte fartøjer frem og tilbage mellem provinshjemhavnen og København dominerede. Typisk var i så henseende de sydfynske tilførsler af korn, fedevarer og frugt. Andre tolddistrikter som fx de nordvestjyske havde derimod specialiseret sig i fart på Norge, hvor man udvexlede de medbragte fødevarer med tømmer og jern. Disse to grundlæggende stive sejlmonstre holdt sig praktisk talt uændrede gennem hele århundredet.

To væsentlige nyskabelser indtraf dog mellem 1733 og 1798. Den ene var de smidige dragørskipperes overtagelse af hovedstadens forsyning med brænde (som må have været den af byens varetilførsler, der overhovedet lagde beslag på mest tonnage). Her erstattede de konkurrence-dygtige amagerboer først og fremmest de østjyske fartøjer, som før havde sejlet denne landsdels brændevæd til København. Det andet nye træk var hertugdømmeskibe, navnlig Marstals indtrængen på det indre kongerigske fragtmarked. Vi bemærker altså allerede her, at foretag-somhed og væxt indenfor provinssøfarten ikke nødvendigvis lå i købstæderne.

Disse fartøjer var dog dominerende indenfor provinsskibenes udenrigsfart, hvor de traditionelle ruter gik til Lübeck eller andre østersøhavne, til Amsterdam eller i

trekantfart mellem Danmark, Østersøen og Norge. Hertil kom egentlig langfart, som Anders Monrad Møller behandler ved hjælp af Kommercekollegiets algerske søpasprotokoller. Denne fart på Middelhavet, og under højkonjunkturer endda på Vestindien, fik dog aldrig andet end marginal betydning for de kongerigske provinsskibe. Nærliggende spørgsmål i den forbindelse er dog: om ikke mange af de rejser, som vitterlig gik til Nordsøen og Biscayen, mangler i undersøgelsen?, eftersom søpassene kun krævedes ved sejlads vest for Kap Finisterre, som er Spaniens nordvestligste hjørne. Tilsvarende kunne læseren ønske at få en vurdering af, hvorfor man så utrolig få kongerigske provinsskibe blev sat ind fx på Middelhavet?, hvor norske og slesvig-holstenske fartøjer i stribevis søgte hen.

Desværre har der indsneget sig flere fejl under arbejdet med de algerske søpasprotokoller (side 153–157). Pasvangen indførtes ikke 1746, men 1. maj 1747; i tabellen over provinsskibe til Vestindien 1780–1784 mangler »Kronborg« af Helsingør på 63½ kommercelæster (ASP 1782 nr. 717); endelig er forfatterens påstand om at »Selskabets Haab« kun gjorde en vestindierejse forkert, dette nævnes allerede af Emanuel Sejr i hans artikel om Aarhus Vestindiske Handelsselskab i Erhvervshistorisk Årbog XIII 1962 (som ikke findes i litteraturfortegnelsen), og til overflod fik århusfartøjet algersk søpas til begge sine togter (ASP 1782 nr. 698 og 1784 nr. 95). To manglende togter lyder ikke af meget, men denne fart var som sagt relativt sjælden, og i tabellen side 157 skal antallet af vestindiefarere rettelig øges med mindst 10%.

Af andre uheldige forhold må anføres, at intervalinddelingen i mange tabeller er af den umulige type: 0–5, 5–10, 10–15 og så fremdeles (fx side 58f); i visse tabeller er andelenes sum ikke 1 (side 169); to tabeller er ombyttede (side 166 og 175).

Disse kritikpunkter må dog ikke skjule, at vi har fået en glimrende og mangefacetteret fremstilling af provinsens indenrigs søfart. En bred fremstilling som oven i købet er så veloplagt skrevet, at man faktisk ikke fornemmer den til grund liggende elektroniske databehandling, som elers i mange andre værker stikker sin hov frem.

Tredie del af afhandlingen bærer overskriften »Skipper og reder«. Men medens de to foregående dele i princippet hviler på totalt dækkende kvantitativt kildemateriale, er der i tredje del tale om en mere gængs kvalitativ analyse af visse udvalgte eksempler og stikprøver i materialet. Dette består her især af borgerbreve, skibsmålebreve, skøde- og panteprotokoller samt skifter.

Indledningsvis påvises – i modsætning til 1732-toldforordningens klare påbud om at skipperne skulle have borgerskab og bo i en købstad og i modsætning til vor almindelige antagelse – at halvdelen af skipperne i virkeligheden boede på landet og ofte ikke engang havde løst borgerskab. Også resten af besætningerne rekrutteredes for en endog meget stor dels vedkommende i kystdistrikterne udenfor købstæderne, som end ikke kunne bemane sine egne hjemmehørende fartøjer. Provinssefarten i 18. århundrede kan altså kun til en vis grad henregnes til byerhvervene.

Ejendomsforholdene til fartøjerne var temmelig forskellige fra egn til egn. Langs Jyllands vestkyst var

partrederiet ofte udbygget med et betragteligt antal parthavere. Øst for Grenen sås derimod oftere skipperen som selvejer eller som een af få parthavere i, hvad Anders Monrad Møller træffende kalder familierederier. I større provinsbyer som Odense og Randers sås derimod typisk, at nogle få pengestærke købmænd financerede mange fartøjer, men kun med en mindre part i hvert. Partrederiinstitutionen sikrede således både kapital og spredte risikoen.

Endelig har forfatteren undersøgt funktionerne som skipper og købmand, og det fremgår klart, at skellet mellem disse var flydende. Navnlig førere af brændejagter og høkerbøtter forestod ofte såvel navigationen som handelen; men selv en sætteskipper på et større købstadsskib fx i norgesfart drev tit handel for både egne og rederens penge. Gennem århundredet aner man dog en tendens til, at funktionerne som henholdsvis skipper og købmand efterhånden varetoges af to forskellige personer.

Konkluderende må man sige, at disputatsen på mange måder er flot. Det indbydende farvelagte omslag med Truslews brændegalease og den nydelige tospaltede sats med de mange figurer og tabeller formidler ubesværet sammen med et meget opfindsomt sprog de mange oplysninger. Selv små opmuntrende bemærkninger mangler ikke rundt om i afhandlingen (bedst side 72). Det er også læservenligt, at bogen er begrænset til godt to hundrede sider – til forskel fra de senere års mange mammutdisputater.

Men prisen herfor er, at argumentationen sine steder bliver noget kort og knap, ligesom den skarpe tematiske afgrænsning betyder, at den kongerigske provinssøfart betragtes næsten som et lukket system. Denne selvvalgte begrænsning indebærer således, at den for søhandelen helt centrale afsætning af varerne overhovedet ikke tages op til drøftelse. Og til slut stopper Anders Monrad Møller netop der, hvor de mest spændende temaer begynder at dukke op: i forbindelse med søfartens placering i randen af landbosamfundet. Her må godsarkiverne kunne oplyse betydeligt mere, end han har fremdraget vedrørende Valdemarslot og Ledreborg (side 41 og 146) samt antydte om Knuthenborg og Løvenholm (side 85 og 40). Ligeledes ville en inddragelse og kombination først og fremmest af folketællingernes og søindrulleringens oplysninger om kystdistrikternes sejlede bønder have været af største interesse. Men et sted må forskeren jo standse med materialeindsamlingen, og Anders Monrad Møllers tilsyneladende valg: hovedsagelig at bearbejde kildegrupper, som eksisterer for hele 18. århundrede må siges at være både konsekvent og helt rimeligt.

Halvandet hundrede sider bilag er samlede på et mikrofilmkort og indsat bagest i bogen. Denne nyskabelse er givetvis en billig løsning, men afskærer beklageligvis langt de fleste læsere fra blandt andet den kolossalt omfattende værdifulde liste over de enkelte tolddistrikters hjemmehørende fartøjer samt henvisningerne til det bagvedliggende arkivmateriale. Desuden må man undre sig over den tomme plads på microfichen, som burde have været udnyttet fx til extra tabeller, som specificerede og nykombinerede de mange teksttabellers totaltal.

Forfatterens dybe indsigt i det gennemarbejdede omfattende materiale og hans glimrende evne til at formidle

sine resultater gør, at man føler sig overbevist om, at hans konklusioner vil blive stående som udgangspunkt for megen kommende forskning indenfor feltet og på mange naboområder. Men ifølge sagens natur kan det næppe undgås, at foregangsmanden må detailkorrigeres af sine efterfølgere, og at hans resultater må perspektiviseres i en større sammenhæng.

Erik Gøbel

Christian Waagepetersen: Danske møbler før 1848. Typerne i billeder. Forum. Kbh. 1980. 485 s. kr. 349,50.

Med dette smukke billedværk imødekommer museumsinspektør Chr. Waagepetersen et utvivlsomt behov for et lettilgængeligt og gennemillustreret opslagsværk om ældre danske møbeltyper. Hensigten med bogen er i følge forordet at give et overblik i billedform over de møbeltyper, man har kunnet træffe i danske hjem fra middelalderen til o. 1850, da »stilforvirringen« satte ind. Betegnelsen »danske hjem« skal dog, viser det sig, tages med visse forbehold. Forfatteren fokuserer på, hvad man kunne kalde de »borgerlige« møbler, idet yderpunkterne, både de kostbare og tit unikke møbler, der fandtes hos rigets førende mænd, og almuens stærkt egnsprægede og ofte stilretarderede ting kun i ringe omfang er medtaget. Denne afgrænsning må siges at være rimelig, da der foreligger en ikke ubetydelig litteratur om disse møbelkategorier, mens det hidtil har skortet på interesse blandt fagfolk for de borgerlige møbler, selv om det især er disse et antikvitetsinteresseret publikum stifter bekendtskab med i provinsmuseernes samlinger og i kunsthandelen. Det er derfor glædeligt, at der nu foreligger et opslagsværk ud fra hvilket, disse møbler let kan identificeres og dateres. Det er værdifuldt, at så mange smukke borgermøbler fra provinsen præsenteres side om side med de måske mere kendte københavnske snedkeres arbejder.

Til de ca. 650 billeder er knyttet en indledning med en kronologisk gennemgang af møbeltypernes udvikling. Ud fra skifter, regnskaber, auktionsprotokoller og inventarier analyserer forfatteren de borgerlige hjemms bestand af møbler samt disses anvendelse og placering. Hertil er knyttet en beskrivelse af, hvorledes håndværks- og brugsvaner ændredes, uden at forfatteren dog tager nærmere stilling til de til grund liggende æstetiske og kunstneriske ideer. Dette kan naturligvis forklares ud fra bogens karakter af primært at være et billed- og opslagsværk, men mere påfaldende er det unægteligt, når forfatteren i sine kapiteloverskrifter bruger kongernes regeringstid til at adskille de forskellige epoker i stedet for de gængse stilhistoriske betegnelser gotik, barok etc. I øvrigt er teksten interessant og inspirerende ikke mindst på grund af forfatterens evne til at levendegøre sit ofte fragmentariske materiale. Maren, salig Jens Nielsen Bitzholts barokstuer i Skibbrogade i Kalundborg og sognepresten Thomas Schwermanns rokokohjem i Aarby står gennem Waagepetersens beskrivelse af inventaret lyslevende for læseren. Dog kan det meget imponerende eksempelmateriale sine steder få fremstillingen til at virke lovlig over-

dokumenteret, især da mange af de fremhævede eksempler ikke findes afbildet og derfor vanskeligt lader sig sammenligne. Modsat tekstafsnittet er billedmaterialet ordnet tematisk, således at hver møbeltype har fået et afsnit for sig, hvor læseren kan følge det enkelte møbel i dets forskellige stil- og udviklingsfaser. Der er klare fordele ved en sådan disposition, idet brugeren let kan finde frem til et bestemt møbel uden at have nærmere kendskab til dets alder og stil. Bruger man imidlertid teksten som indgang til billedmaterialet, betyder dispositionen, at man må blade på kryds og tværs for at finde forfatterens eksempler, hvorved tekst- og billeddel næsten kommer til at modarbejde hinanden. Disse gener føles dog ubetydelige i forhold til den oplevelse selve billedmaterialet er såvel æstetisk som informativt. Det er lykkedes forfatteren at samle et overordentligt stort og repræsentativt eksempelmateriale af såvel gængse møbeltyper som mere særprægede enkeltmøbler. Eksempelvis er de såkaldte »kunstnermøbler« velrepræsenterede ligesom en del møbler med specielle funktioner, man normalt ikke ser afbildet, såsom nodestativer, servietpresser, syskrin etc. Alene dette materiale gør bogen til et uundværligt hjælpemiddel.

Det er synd, at bogen skæmmes af så mange trykfejl, at det enkelte steder ligefrem virker meningsforstyrrende. Når der er ofret så meget på det fotografiske udstyr, havde det været rimeligt med en ordentlig korrekturlæsning, men forlagets ønske om at få bogen ud inden jul har vistnok sat forfatteren under et urimeligt tidspres. Dette betyder dog mindre i forhold til, at både fagfolk og almindeligt interesserede nu har et lettilgængeligt oversigtsværk over gængse danske møbeltyper i hænde. Der er ingen tvivl om, at bogen bliver en klassiker, og forfatteren er da også fuldt fortjent blevet hædret med Carl Jacobsens museumsmandslegat.

Lis Heiberg

Otto Sommer: Erindringer om Grindsted-Grene sogne. Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt, Esbjerg 1980. 72 s., ill., kr. 36.

John Kvist: Egtved sogn, I. Udgivet af Egtved kommune, Kolding 1978. 367 s., ill., kr. 185.

E. Carstensen: Hjølunde Sogns Historie. Genoptryk, udgivet af Jørnlunde Sogneforening 1979. 135 s. + kortplanche, kr. 185.

Ejnar Jakobsen: Blade af Sæbys Historie. Udgivet af Sæby Museum 1979. 86 s., ill., kr. 49,85.

Der er godt liv i lokalhistorien, og når den blomstrer, har den mange former. En ting, der altid er populær, er erindringer og det er da også en god lille udgave Historisk Samfund for Ribe Amt har udsendt omkring pastor Otto Sommers erindringer fra og beskrivelse af Grindsted-Grene sogne. Disse minder er forfattet i 1907 og beskrivelsen trykt første gang i 1893, og alderen beror for kvaliteten. Sommers evne til at fortælle jævnt og ligefremt står sig også i dag, og vi hører om gøremål og levevilkår ved et præstekald i et fattigt udrustet Vestjylland og får

indtryk af forfatterens interesse for arbejdet med land-skabsudvikling gennem Hedeselskabet og ved mergel-gravning på egnen. Man fornemmer, hvorledes en udvikling så småt er ved at komme i gang. Udgaven er veludstyret med indledning om tekstforhold og om forfatterens personlighed ligesom borgmester A. Chr. Andersen, Grindsted, har føjet et kapitel til om Grindsted-Grene på pastor Sommers tid, – sammen med to udtog af Trap Danmark 2. udgave (1879) og 3. udgave (1904). Det er historie fra et sogn, hvor man er på navn med hinanden.

Det med at være på navn med hinanden er en stemning, som man fornemmer, John Kvist har villet fastholde i sin bog: Egtved sogn. Den er sat i værk af Egtved sogneråd op til opløsningen af den gamle sognekommune og indførelsen af den nye, større primærkommune i 1970. Denne bog og det forventede bind 2 er udarbejdet i et redaktionelt kollektiv omkring John Kvist, der også har været forfatter på værket, og der har ligget et stort indsamlingsarbejde bag resultatet: En omfattende historisk topografi, der søger at beskrive alle sider af det nu for-gangne sogn: Undergrunden og fortidsminderne, stednavnestoffet, træk af kirkens og den almindelige historie samt i et meget fyldigt kapitel folkeminderne fra sognet (bind 2 vil omfatte kapitler om gårdenes historie, skolerne, virksomheder og foreninger). Men dertil har John Kvist føjet noget uvant, en beskrivelse af overgangen fra det gamle sogn til den ny kommune og en redegørelse for hvorledes den ny forvaltning i kommunen er udviklet omkring de administrative medarbejdere ved de gamle sogneråd. På denne måde bygger Kvist bro over de store lokale forandringer, der stammer fra Kommunalreformen af 1970, og jeg tror mange vil føle dette som spændende samtidshistorie og måske senere vende tilbage dertil og bruge dette afsnit som håndbog: Optakten er lagt med en opregning af medlemmerne af sogneråd (-forstanderskab) og dets formænd og kasserere siden 1842, og så præsenteres den ny kommune, dens forvaltning og bestyrelse. Man kan dog undre sig over, at de politiske partier overhovedet ikke nævnes i listen før 1970. Man savner trods alt en politisk karakteristik af det gamle sogneråd i Egtved, og i det mindste måtte man kunne give sognerådsformændene en politisk profil. Men i dette kapitel er bogens sigte fremadrettet i sin præsentation af det ny lokalsamfunds arbejdsopgaver. I det historiske stof lider bogen af en svaghed, som den har til fælles med meget andet topografisk litteratur: En usikkerhed i balancen mellem dokumentation og forklaring. Et eksempel vil vise hvordan. På side 42–51 finder man en fuldstændig opregning af oldtidsfund fra Egtved sogn i Nationalmuseet og på Koldinghusmuseet; på side 57–59 fortælles om oldensvin, og side 58 kan vi læse »Der er i Rigsarkivet, særlig fra det 17. århundrede, opbevaret en del oldenregnskaber fra Koldinghus len og Egtved sogn. Uddrag deraf anføres nedenstående i stærkt forkortet form.« (: 1 side). Jamen, der må da være noget galt, når man meddeler en fuldstændig kildefortegnelse til et samfund og et tidsrum (forhistorisk tid), vi næppe er i stand til at beskrive som social mekanisme, medens nyere tid, som vi dog har et vist historisk begreb om, blot kan resumeres nødtørftigt. Ikke at jeg ville publicere olden-

regnskaberne i sin fulde udstrækning, men stedet indbyder da til en beskrivelse af landbosamfundet før udskiftningen, og den fattes. I stedet optræder oldensvinene som del af skovenes historie! Jeg synes, at helhedsbilledet bliver skævt ved en sådan brug af materialet. De historiske data kræver en plausibel forklaring, – thi det er i sammenhængen mellem oplysningerne historien opstår. Og her har man ikke engang 'ordnet' oldsagerne, men blot aftrykt museumsjournalerne. Nøgleordet er overblik, og det forsvinder let på denne måde.

Denne alvorlige anke kan også rettes mod E. Carstensen 100 år gamle: Hjørunde Sogns Historie, som en lokal arbejdsgruppe har genudgivet i nyt udstyr og layout som appetitvækker for et lokalhistorisk græsrodsarbejde med det formål at samle stof til et »bind 2« af Carstensen's bog. Jeg skal ikke her anmelde denne bog, der fik en ublid medfart af C. F. Bricka ved udgivelsen i 1878 – som læserne vil kunne få indtryk af gennem Thor-kild Kjærgaards artikel: Fagmænd og amatører, Om herremænd og bønder i den danske historikerverden, i Fortid og Nutid bind 26. Blot undre mig over, om det mon er den rigtige appetitvækker for moderne lokalhistorisk arbejde: Det er nemlig en ualmindelig drøj læsning at skulle igennem, hvis man vil få indtryk af det Carstensen i sit forord omtaler som bondestandens mægtige opsving i den sidste menneskealder. Carstensen's bog, der slutter o. 1800–1820, er fortrinsvis gårdhistorie med personalhistoriske oplysninger om beboerne og deres familie. Når arbejdsgruppen i et spørgeskema til alle jørlundere skriver: »De følgende årtier [efter 1820] var folkeoplysningens tid, og her placerer Jørlunde sig som et virkeligt foregangs-sogn, der var bl.a. her en af landets sognebogsamlinger, højskole, valgmenighed m.m.« må man håbe, at redaktionen forestiller sig en anden redaktionel ordning af stoffet end Carstensen's og således ikke blot stiler mod en ajourføring af hans oplæg. Carstensen giver i hvert faldt et sted et mønster for, hvad der skal til, nemlig i sit lille kapitel om Højskolen i Sundbylille (s. 119). Her er både forklaring på og perspektiv i begivenhedernes forløb, men det er en undtagelse i Carstensen's bog. Men det er det der skal til, hvis lokalhistorien skal appellere til andre end dem, der kan genkende familien på slægtsgården. I øvrigt forstår jeg ikke, at man ikke har udsendt bogen i et fotografisk genoptryk; er det de krøllede bogstaver, der spøger? Dér forsvandt en historisk dimension eller oplevelse, om man vil.

Navnene spiller også en stor rolle i Ejnar Jakobsens lille bog: Blade af Sæbys historie. Men på en ganske anden måde – som en slags pikanteri. Jeg kan således ikke se, at det får nogen betydning – hverken for Sæby eller kunstnerne – at forfatteren etablerer en kunstnerkoloni i Sæby i slutningen af forrige århundrede. Fortællingen bliver på overfladen, velskrevet – jovist – men letbenet. Kapitlet om det gamle Sæbys originaler føler jeg nærmest pinligt i sin ufølsomhed overfor ofrene, der navngives med både øgenavn og eget navn. Kan det være indflydelse fra moderne journalistik, der er på færde her? Det bedste i bogen er slutkapitlet: Sæby i nyere tid, der fortæller byens historie efter krigen. Hvis tiden havde været filter ...

Steen Ove Christensen

Stevns klint. Udg. af Stevns Museum. Store Heddinge 1979. 91 sider. Ill. Kr. 40,00.

Med denne nydelige lille bog har Stevns Museum påbegyndt en skriftrække, der skal bringe historisk og arkæologisk stof fra museets virkeområde, og som naturligt er, drejer den første udgivelse sig om det, der fremfor alt er typisk for Stevns, nemlig klinten og kridtet derfra.

Bogen rummer tre bidrag. I det første giver geologen Søren Floris en – i ordets bedste betydning – populærvidenskabelig og up-to-date fremstilling af klintens geologiske historie. Fremstillingen ledsages af mange illustrative tegninger og diagrammer, og har man ikke før forstået, hvorfor Stevns mod øst afsluttes af en brat kridtstensklint, der ser ud som den gør, så skulle chancen nu være der.

Bygninger opførte af kridtsten fra Stevns er velkendte, man kan blot nævne de stevnske kirker, Peder Lodehats Gjorslev, Lindencrones palæ i Bredgade i København, Thorvaldsens Museum eller Frederikshavn kirke. Er resultaterne af kridtstenenes anvendelse godt kendte, så er vor viden om de forhold og omstændigheder, hvorunder stenene blev brudt til gengæld ganske sparsom. Hvem brød således stenene, hvordan og hvornår? Hvem ejede brydningsretten? Hvordan var brydningen og borttransporten organiseret? Hvilken økonomisk betydning havde stenproduktionen for egen? Disse og mange andre spørgsmål giver S. P. Jensen svar på i bogens næste afsnit: »Stevns klint som arbejdsplads i ældre tid«. På baggrund af studier i de skriftlige kilder, der rækker tilbage til 1532, redegør S. P. Jensen for stenskeringsens historie – fra den blev drevet som binæring af bønder og husmænd på de tidspunkter, hvor jordbruget ikke krævede al arbejdskraft, til 1800-tallet, hvor den var en velorganiseret industri drevet af stenskerer-husmænd og med egen transportafdeling og tilknyttede fabriksanlæg. Man får naturligvis ikke en ganske udtømmende behandling af dette spændende emne på blot 27 sider (incl. 12 sider ill.), men S. P. Jensen har på udmærket vis optrukket de vigtigste konturer – og ihvertfald givet læseren smag efter mere.

I bogens sidste afsnit: »Graffiti i stevnske kridtsten« beskæftiger Bjørn Poulsen sig med den »vandalisme«, de stevnske kirker vedvarende har været udsat for siden deres opførelse. Bjørn Poulsen har undersøgt 20 kirker og publicerer på morsom måde et væld af de indridninger, som i tidens løb er blevet gjort i de bløde kridtstens indbydende overflade.

Vi møder her ikke blot Tirad og Peters runeristede navnetræk fra 11–1200 tallet, de ikke-skrivekyndiges karakteristiske bomærker og århundreders turistautografer, men også notitser om historiske begivenheder og kongedødsfald, skibsafbildninger (kommenterede af Ole Crumlin-Pedersen), de typiske stevnske stenhuggermærker og m.m. Ja, selv Ole, der i 1963 faldt for fristelsen til at skære sit navn og elektrikerens, der i 1970 fulgte ældgammel håndværkertradition og signerede sit arbejdssted, er med.

Bjørn Poulsen skriver i sit slutord, at kridtstensridsningerne er »et indslag fra en tid, hvor vi ellers kun mø-

der de officielle og godkendte udtryksformer. De er et supplement til den kunst, der betales af de bedrestillede, et vidnesbyrd om at også menigmand havde en stemme«. Det tjener Bjørn Poulsen til ære, at han har ladet den stemme komme til orde over for et større publikum.

Alt i alt er det en givende lille bog, Stevns Museum har åbnet sin skriftrække med, og når undertegnede næste gang drager ned til halvøen med klinten, bliver det ikke blot med bogen i inderlommen, men også med øjnene åbne for en masse nye ting.

Klaus Egeberg

Poul Hansen: Spredte træk fra De samvirkende sjællandske Landboforeninger gennem 100 år. 1880–1980, 1980, 136 s.

I forbindelse med foreningens 100-års jubilæum har bestyrelsen for De samvirkende sjællandske Landboforeninger ønsket at udsende et skrift, der – som titlen angiver – beretter om spredte træk af samvirksomhedens historie. Forfatteren er fhv. fuldmægtig Poul Hansen, der gennem en menneskealder har været tilknyttet foreningen. Som forfatteren selv anfører er det naturligvis umuligt på et så begrænset sidetal at give en udtømmende fremstilling af den sjællandske samvirksomheds historie.

Knap halvdelen af bogen er en gennemgang af begivenheder i foreningens historie. Formålet med foreningens virksomhed var ved siden af de enkelte foreninger »på en fyldigere og mere omfattende måde at virke for landbrugets og husdyravlens fremme og udvikling i Sjællands Stift . . .«. At netop husdyravlen var et vigtigt element i de sjællandske gårdejerens – og dermed i landboforeningernes – bevidsthed, understreges ved de mange udvalg, der nedsattes i de følgende år: for stambogsføring, kvægavl, hesteavl samt svineavl. Planteavlens stod derimod de første årtier i skyggen.

Af landbopolitiske emner nævnes diskussionen om kunstmørret, der kom til at hedde margarine, samt om de pris- og transportmæssige problemer, der bestod før århundredeskiftet. I takt med behovene opstod nye udvalg for regnskabsføring og fjerkræavl, og efter 2. verdenskrig endvidere for ejendomme (generationsskifte), specialafgrøder og problemerne omkring placeringen af de mange højspændingsmaster i en tid med stigende mekanisering også af agerbruget.

Samarbejdet med de øvrige samvirksomheder, herunder De samvirkende danske Landboforeninger, omtales stundom, omend ikke særlig dybtgående. Strukturudviklingen i landbruget gennem 60'erne har dog ændret grundlaget for den daværende organisationsstruktur så meget, at man begyndte et tættere samarbejde på landsbasis, hvorefter der nu er tale om sjællandske regionsudvalg, ligesom man i de seneste par år har erstattet de traditionelle provins-delegeretmøder med et fælles landsmøde. Relationerne til statsmagten er heller ikke særlig omfattende behandlet, hvilket til dels skyldes at dette fra 1893 blev et naturligt arbejdsområde for De samvirkende danske Landboforeninger, og endvidere fra 1919 for det nyoprettede Landbrugsråd. Mens læseren således ikke får meget at vide om den vanskelige forsy-

ningssituation under 1. verdenskrig og de deraf følgende stridigheder mellem regeringen og landbruget, giver forfatteren et interessant indblik i de forsyningsmæssige problemer, man forudså kunne opstå for hovedstadens befolkning efter bruddet i 1943. Her som andetsteds i bogen mærker man forfatterens indblik i sit stof og sin sympati for de ledende personer i den sjællandske samvirksomhed. Dette forhold må dog – endnu engang – give anledning til en principiel overvejelse angående det helde i, at en forenings eller organisations historie skrives af en person, der gennem et ansættelsesforhold er tilknyttet denne, og som ihvertfald ofte vil have svært ved at fremkomme med mere kritiske eller kontroversielle synspunkter!

Bogen indeholder en række data og biografiske oplysninger af værdi for den, der ønsker at arbejde videre med den organisationshistoriske udvikling inden for dansk landbrug i 20. århundrede. Herudover indeholder bogen en nøjere gennemgang af dyrskueaktiviteten på Sjælland – vel nok den mest iøjnefaldende kontaktflade til det øvrige samfund – fra 1882 og frem til 1979, ledsaget af en statistik over de udstillede dyr.

Torben Hansgaard

Carsten Egø Nielsen: Kriminalitet og social forsorg i Odense 1920–39. Historiske studier fra Fyn. Nr. 5. Odense 1979. 94 sider. Kr. 45 + moms.

Peter Windfeld Hansen: Befolkningsforhold på Lyø i det 18. og første halvdel af det 19. århundrede. Historiske studier fra Fyn. Nr. 8. Odense 1980. 136 sider. Kr. 65 + moms.

Hans Henrik Jacobsen: Tyske beslaglæggelser i Odense og Assens amter 1940–45. Anvendelse, varighed og erstatning. Historiske studier fra Fyn. Nr. 9. Odense 1980. 58 sider. Ill. Kr. 45 + moms.

Under titlen »Historiske studier fra Fyn« har historisk samfund for Fyns stift siden 1977 udsendt en i udstyr upræciseret, i omfang til gengælde hastigt voksende skrifterække, der bringer afhandlinger, hvis omfang og emner ikke naturligt giver dem en plads i årbøger o.l.

Senest er denne skrifterække blevet forøget med 3 afhandlinger, der har det tilfælles, at de alle beskæftiger sig med emner og/eller metoder, som hidtil kun i ringe omfang har haft forskernes bevågenhed.

I undersøgelsen »Kriminalitet og social forsorg i Odense 1920–39« har Carsten Egø Nielsen givet sig i kast med et emne, som hidtil næsten udelukkende har været forbeholdt kriminologer og sociologer – på deres betingelser. Undersøgelsen, der er en historisk undersøgelse og den første af sin art herhjemme, bygger på meget omfattende studier i de normalt utilgængelige politi-, dommer- og socialvæsensarkiver og falder i 3 dele. I første del giver forfatteren en – ifølge sagens natur ganske kortfattet – forskningsoversigt samt en grundig og værdifuld indføring i det benyttede kildemateriale. I 2. del, afhandlin-

gens hovedafsnit, redegøres dels for kriminalitetens omfang, udvikling og art i de af massearbejdsløshed og social uro prægede mellemkrigsår, dels for en lang række forhold omkring de – ved 1. retsinstant – domfældtes køn, alder, sociale baggrund m.m., og endelig søges i 3. del de domfældtes forhold til den offentlige forsorg klarlagt.

Det giver sig selv, at der i en undersøgelse af denne art må tages vidtgående diskretionshensyn, og det har da givetvis også været en uomgængelig betingelse for forfatterens adgang til kildematerialet, at det blev udnyttet på en sådan måde, at enhver form for personidentifikation blev umuliggjort. Undersøgelsen har derfor fået form af en »ren« statistisk analyse, hvis resultater er fremkommet gennem EDB-behandling af standardiserede data udtaget af kildematerialet.

Og dermed er man straks fremme ved det, der både er undersøgelsens styrke og svaghed. EDB-behandlingens styrke ligger i, at det er muligt at operere med meget store datamængder samt at foretage forskellige samkøring af oplysninger fra vidt forskellige kildegrupper. Derved kan man nå frem til resultater, som besværlighederne ved en manuel databehandling næsten på forhånd ville have umuliggjort. Svagheden består imidlertid i, at den standardisering, som EDB anvendelsen kræver, automatisk medfører, at det ikke er muligt at tage hensyn til den mangfoldighed af individuelle forhold, som netop spiller en så afgørende rolle, når tingene drejer sig om noget så ekstremt menneskeligt som kriminalitet og (a)social adfærd.

Såvel styrken som svagheden kommer tydeligt til udtryk i Carsten Egø Nielsens arbejde, og det er da også karakteristisk, at resultaterne virker mest overbevisende netop på de områder, hvor personaspektet har mindst betydning, f.eks. i spørgsmålene om kriminalitetens udvikling og art, de domfældtes køn, alder, bopæl o.s.v. I afsnittet, der omhandler de domfældtes forbindelser til den offentlige forsorg, synes forfatteren derimod ofte at være ude på meget tynd is, og det er da også typisk, at det netop er i dette afsnit, at EDB-teknikken af og til synes at have løbet af med brugeren. Således er det ihvertfald svært for undertegnede at nå frem til nogen tilfredsstillende tolkning af f.eks. det skema, der på side 84 angiver tidspunkterne for udbetaling af socialhjælp i forhold til domtidspunktet og som medtager ydelser udbetalt henholdsvis 28 år før og 31 år efter domfældelsen. Ligeså forekommer det umådelig vanskeligt at vurdere udsagnskraften af flere af de skemaer, der sætter udbetaling af socialhjælp i relation til de domfældtes forhold i øvrigt. For var det den domfældte eller hans ganske uforskyldte familie, der fik hjælpen behov? Spørgsmålet kan ikke besvares, idet det altid var familiefaderen, der blev registreret i socialvæsenets kassebog.

Resultaterne i hovedafsnittet er derimod generelt både overbevisende og interessante. Således f.eks. forfatterens påvisning af, at langt størstedelen af de domfældte – der forøvrigt altovervejende var dårligt uddannede yngre mænd – havde bopæl i så få gader, at man næsten kan tale om en odenseansk forbyrder-ghetto. Godt og interessant er det også – netop i disse tider – at få tal på bordet, der viser, at mellemkrigstidens kraftigt virkende kriminalitetskatalysator ikke var 30'ernes massearbejdsløshed,

men derimod regeringen Madsen-Mygdals asociale nedskæringspolitik.

Statistiske undersøgelser er kun meget sjældent let og medrivende læsning, og det er da heller ikke tilfældet med den her foreliggende. Grunden hertil er ikke blot, at læsren bliver præsenteret for en næsten uoverskuelig mængde mere eller mindre væsentlige oplysninger, men måske nok så meget, at publikationen – hvad i øvrigt tydeligt fremgår – er et direkte optryk af et universitetsspeciale, der ikke er skrevet med offentliggørelse for et bredere publikum for øje. De læge læser vil således nok savne bl.a. en afsluttende sammenfatning, der får de mange delresultater til at falde på plads, og et register, der oplyser om hvilke lovtekster, der egentlig skjuler sig bag de mange blot med nummer citerede lovparagraffer.

Alt dette er imidlertid kun skønhedspletter, der nok kan både genere og irritere, men dog ikke på nogen væsentlig måde forstyrre det generelle indtryk af et gedigent arbejde med et problemkompleks og et kildemateriale, som Carsten Egø Nielsen har været den første til at tage under behandling indenfor rammerne af et historisk helhedssyn – på trods af de kraftige restriktioner, han i den forbindelse har været underlagt.

Også det næste arbejde, der skal omtales, er baseret på en EDB-behandling af historiske data. Det drejer sig om Peter Windfeld Hansens undersøgelse »Befolkningsforhold på Lyø i det 18. og første halvdel af det 19. århundrede«, der er et af de endnu få danske studier indenfor den gren af befolkningshistorien, der går under betegnelsen historisk demografi.

I modsætning til den traditionelle befolkningshistorie, den demografiske historie, hvis mål hovedsageligt er at belyse bredere historiske processer ud fra et befolknings-synspunkt, så stræber man inden for den historiske demografi først og fremmest mod at etablere en sikrere viden om specifikke demografiske forhold, såsom vielsesalder, fertilitets- og mortalitetsfrekvenser, familiestruktur, vandringsintensitet etc. etc. En beregning af disse mål kan nås gennem anvendelse af familierekonstitutionsmetoden, en teknik, der er uløseligt knyttet til franskmænd Louis Henry's navn og som fundamentalt består i, at alle personoplysninger fra et givet kirkebogsmateriale, evt. kombineret med oplysninger fra folketællinger, skifteprotokoller m.v., samles person og familievise, hvorefter oplysningerne om de *fuldt* rekonstituerede familier ved hjælp af EDB eller andre massedatabehandlings-systemer gøres genstand for en lang række sammenkoblinger med påfølgende analyse af de derved opnåede resultater.

Når netop Lyø er blevet objektet for Peter Windfeld Hansens undersøgelse, grunder det sig ikke blot i, at forfatteren har ønsket at undersøge om en lokalitets isolerede beliggenhed har nogen afgørende indvirkning på dens befolkningsforhold, men skyldes også – og måske ikke mindst – at befolkningsanalyser baseret på familierekonstitutionsmetoden ikke uden videre lader sig udføre på et hvilket som helst sogn. Metoden stiller nemlig nogle meget strenge krav til kildematerialet. For ikke at give det i forvejen meget omfattende identifikationsarbejde et helt urimeligt omfang, skal man således have en velført og så vidt muligt lakunefri kirkebogsrække for en periode på

ca. 100 år, og man skal ligeledes have begravelseslister, der angiver de begravelses alder. Af samme grund er det tillige ønskeligt, at befolkningstallet ikke er alt for stort og for at opnå en så høj rekonstitutionsgrad som muligt, er det desuden en fordel hvis vandringsintensiteten i sognet er beskedent.

Det er altså i høj grad kildematerialet, der bestemmer hvilke lokaliteter der kan gøres genstand for en givende undersøgelse, og da lokaliteterne, som kan opfylde de stillede krav, meget ofte er marginalsamfund, typisk øer, er det vigtigt af hensyn til vurderingen af resultaternes repræsentativitet at kunne sammenligne med resultater fra undersøgelser af andre lokaliteter. Dette forhold er Peter Windfeld Hansen sig meget bevidst, og har derfor fornuftigvis valgt at følge de principper for opbygning og fremgangsmåde, som er benyttet i den eneste undersøgelse, der indtil nu kan gøre krav på nogen repræsentativitet, nemlig Hans Chr. Johansens undersøgelse af 26 tilfældigt udvalgte landsogne (Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. årh. 1975).

En helt nødvendig forudsætning for at kunne vurdere værdien af en demografisk analyse er, at man besidder en indgående viden om det benyttede kildemateriale og de metoder og teknikker, der er anvendt ved dets bearbejdelse. Hvad det sidste angår er Peter Windfeld Hansen ret kortfattet og henviser til Hans Chr. Johansens arbejde for nærmere oplysninger. Hvad oplysningerne om kildematerialet angår, opfylder forfatteren derimod alle de forventninger, den kritiske læser måtte nære. Lidt under halvdelen af den egentlige tekst medgår til forskningsoversigt og præsentation og kritisk evaluering af kildematerialet, som må karakteriseres som ualmindelig godt. På grundlag af en velført og helt lakunefri kirkebogsrække for perioden 1728–1846 samt intakte, og som det påvises, relativt pålidelige folketællingslister fra 1787, 1801, 1834, 1840 og 1845, er det lykkedes at rekonstituere i alt 78 familier, som udgjorde 35% af samtlige viede i perioden. Og i modsætning til tidligere undersøgelser, i hvilke den mere bofaste gårdmandsgruppe har haft tendens til at dominere over husmandsgruppen, har en sådan skævhed ikke kunnet påvises for Lyø's vedkommende. De meget vandringsintensive grupper, som meget vel kan udvise helt andre »livsmønstre« end de mere bofaste grupper, har dog hverken i denne eller andre undersøgelser kunnet inddrages i analysen.

Undersøgelsens centrale demografiske analyser, der bl.a. omfatter spørgsmål omkring social og geografisk mobilitet i forbindelse med indgåelse af ægteskab, fertilitet, mortalitet, vandringer og erhvervs- og husstandsstruktur, viser generelt stor overensstemmelse med resultaterne fra Hans Chr. Johansens undersøgelser af de 26 landsogne, og der fremlægges en mængde væsentlige delresultater, som det imidlertid vil føre alt for vidt at referere her.

Under læsningen af Peter Windfeld Hansens undersøgelse mærker man, at forfatteren har haft fordel af at kunne kigge et par af vore pionerer inden for anvendelsen af familierekonstitutionsmetoden over skulderen. Således er mange af de snarer, som pionerer nemt kommer til at træde i, blevet undgået, og ligeledes har forfatteren så nogenlunde formået at beherske den rus, som ellers let

kan drive førstegangs EDB-brugere til uhemmet at foretage allehånde tabuleringer uden på forhånd at gøre sig formålet helt klart.

Peter Windfeld Hansen har derfor kunnet præstere et sikkert arbejde, der på væsentlig måde bidrager til vor viden om befolkningsforholdene i en tid, der ligger forud for den detaljerede offentlige befolkningsstatistik.

Som de øvrige skrifter i publikationsrækken er også dette maskinskrevet og i A4 format, og som det først omtalte arbejde er det også et universitetsspeciale, der givetvis – som det vel oftest er tilfældet med sådanne – har fået sin endelige formulering under indtryk af en sig altfor hastigt nærmende sidste rettidige afleveringsdato. En omskrivning, der ihvertfald kunne have fjernet de mange blyantsrettelser i manuskriptet, ville derfor nok have været rimelig før offentliggørelsen.

Også Hans Henrik Jacobsen behandler i sit arbejde: »Tyske beslaglæggelser i Odense og Assens amter 1940–45« et emne, hvorom der endnu kun findes en beskedent litteratur og som for efterkrigstidsgenerationen måske er mere eksotisk end både EDB-behandling og befolkningsforhold i 1700-tallet.

Som en følge af de omfattende tyske beslaglæggelser af fast ejendom til brug for anlæg af militære anlæg og indkvartering af militær og flygtninge blev der ved skrivelse af 25. august 1944 af Indenrigsministeriet i de enkelte amter nedsat en kommission, der skulle behandle de sager vedr. erstatning og leje, som beslaglæggelserne gav anledning til. Kommissionen for Odense og Assens amter, der havde sparekassedirektør Emil Sørensen, Kerteminde, som formand, fungerede frem til 1956, da de sidste sager om de af værnemagten forvoldte materielle skader var afsluttet. Ved en lykkelig tilfældighed har Hans Henrik Jacobsen, der tidligere indgående har beskæftiget sig med forholdene omkring etableringen af flyvepladsen ved Beldringe, fået adgang til et omfattende privat materiale, som Emil Sørensen har efterladt fra sin tid som kommissionsformand, og det er på dette grundlag, at ovennævnte arbejde har kunnet udføres.

Hovedvægten i undersøgelsen ligger på en behandling af de større beslaglæggelser, som værnemagten foretog i forbindelse med etableringen af flyvepladserne ved Beldringe, Hølev, Vejrup og Gyldensteen, radaranlæggene ved Nordskov, Midskov, Røjle og Skovby samt flygtningelejrene i Allesø og Skovby. Derudover foretages en registrering af beslaglæggelserne af institutioner og privatejendomme i forbindelse med indkvartering af militær og flygtninge og endelig tegnes der gennem en redegørelse for de ydede erstatninger et billede af beslaglæggelsernes omfang.

Af ovenstående kunne man måske få det indtryk, at Hans Henrik Jacobsens arbejde er en tør og nøgtern redegørelse for beslaglagte matrikelnumre og udbetalte kronebeløb. Det er det også – men takket være forfatterens store lokalkendskab og viden om besættelsestidens historie samt de mange oplysninger om lokale forhold og begivenheder, som forfatteren har samlet gennem samtaler med beboere i de berørte områder, er det tillige blevet et interessant lille bidrag til besættelsestidens mere generelle historie og ihvertfald et værdifuldt stykke lokalhistorie med adresse til såvel faghistorikeren som den lokale beboer.

Klaus Egeberg

Brita Flou m.fl.: Kolindsund – et stykke Djursland fortæller danmarkshistorie . . . P. S. Johnsen. Grenå, 1980. 213 s., ill. Kr. 109.

I slutningen af 1860'erne tog fire landbygningsfolk det initiativ at få udtørret søen Kolindsund, beliggende vest for Grenå. De omkringboende lodsejere skulle stilles tilfreds med at få overladt en del af det udtørrede areal, hvorefter selskabet frit kunne gøre resten i penge. En overretssagfører fra Viborg Viborg fik projektet støbt i juridisk uangribelige former. Marts 1872 holdtes stiftende generalforsamling i »Aktieselskabet for tørlægningen af den vestlige del af Kolindsund«. Aktiekapitalen på ½ mill. rdl. blev snart tegnet, og arbejdet sat i gang. Hurtigt omfattede projektet hele søen, og endnu hurtigere var alle ressourcer drænet bort. Det klassiske digebrud i et udtøringsprojekt plus økonomisk stagnation i almindelighed sønder slog alle beregninger. Hedeselskabets Enrico Dalgas blev tilkaldt og stemplede det hele forehavende som et teknisk misfoster af første rang. Forstærkningsarbejder af forskellig art samt en forøgelse af den dampdrevede pumpekapacitet tilvejebragte en vis bedring, omend nye digebrud i 1910 og 1924 skabte store vanskeligheder.

To gårde på land samt 2.600 tdr. land søbund blev på lang sigt selskabets gevinst, men udgifter til pumpning og oprensning af det store vandløbsnet vejede mindst lige så meget på debetsiden. I 1921 fik en smart vekseller fra hovedstaden arealet udstykket, og de nye ejere gik ind i et lodsejerlag. To år senere tørnede dettes ledelse sammen med en del af de arbejdere, der var organiseret i Landsarbejderforbundet samt Dansk Kedel- og Maskinpasserforbund. Lodsejerlaget vandt striden, eftersom Højesteret i juni 1926 kendte fagforeningens blokade retsstridig og følgelig idømte arbejderne at betale lodsejerne en erstatning på 100.000 kr., dengang ret mange penge. Tredivernes krise ramte Kolindsund-bønderne særlig hårdt, og i deres kvide gik de til Landbrugsministeriet for at få del i de rare statspenge, der i disse år blev pumpet ud i alverdens projekter på afvandingsområder. Mod at afsvære en del af deres hidtidige storbondeholdning fik de da også bevilget en særlig støtte, der satte dem i stand til at forbedre afvandingsforholdene på radikal vis. Resten af Kolindsunds hidtidige historie er da beretningen om et stedse mere mekaniseret planteavlbrug, baseret på kunstig afvanding.

Om dette godt 100-årige afvandingsforetagende har en projektgruppe på 4 m/k fremlagt et stykke »folkeforskning; som de selv skriver i forordet. Samtidig skulle det være et brudstykke af et større mønster: Danmarks moderne historie. Til dette formål har de indsamlet et rigt holdigt materiale af dokumentarisk karakter, interviews på lydband ikke at forlemme. Et blik på noterne s. 207–09 viser, at det især er aviser (Grenå Folketidende), referater fra rigsdagens forhandlinger samt diverse arkivsager, der sammen med lokalhistorisk materiale dominerer billedet. Da fremstillingen af flere grunde samler sig om arbejdskonflikten 1923–26 – med udtalt sympati for arbejdersiden – er det på forhånd givet, at lodsejernes lange og trange kamp mod det indsvivende vand og de

risikofyldte dyrkningsforhold i øvrigt må få en stedmoderlig behandling. Studier i landbrugsorganisationernes og Hedeselskabets arkiver kunne her have dækket nogle slemme huller i dokumentationen. Da midlerne beklageligvis var få og små, har forf. altså forsøgt at begrænse sig, hvad man bestemt ikke skal klandre folk for. Konsekvensen er bare, at fremstillingen ikke er blevet en folkebog for *alle* implicerede og interesserede parter. Ej heller et stykke danmarkshistorie, alene af den grund, at Kolindsund er og bliver en højst atypisk plet på det landbrugshistoriske danmarkskort. Den evigtvarende tørholdelse af arealerne deroppe med de dertil knyttede driftsudgifter indsnævrer de økonomiske spillemuligheder i betragtelig grad.

Alligevel er det et godt initiativ, Grenå-gruppen her har tagt. Bogen er på mange måder af den læservenlige slags, ikke mindst p.g.a. det gode og varierede billedstof. Det kunne være spændende at få at vide, hvordan lokalbefolkningen tog imod bogen. Den fortjener at blive læst, også af andre end djur- og molboer.

Erik Helmer Pedersen

Anders Vrist Langer: Stormflodsramt. Hjælpen til de truede byer på Limfjordstangerne. Forlaget Bogtrykkergården, Struer. 84 s., ill., kr. 69.

Man kan roligt fastslå, at denne bog indtager en særstilling blandt hundreder af lokalhistoriske skildringer. Dens titel fortæller det. Næppe nogen plet i Danmark har gennem århundreder været ramt af så mange naturkatastrofer. Forfatteren, kordegn Anders Vrist Langer, skriver ud fra sit indgående kendskab til de talrige kilder, der navnlig belyser forholdene på Thyborøn.

Mange vil finde det en anelse kedeligt, at fremstillingen i særlig grad omhandler de store indsamlinger til støtte for de stormflodsramte, mens de dramatiske hændelser, som stormflod og redningsaktioner gav anledning til, kun sjældent er omtalt. Alligevel må man give fhv. amtmand A. Bach ret, når han i forordet kalder bogen en sober og stilfærdig beretning om den dramatiske kamp, som thyborønboerne gennem århundreder har ført for at bevare deres hjemstavn.

Fremgangstider har Thyborøn også oplevet. Her fandtes i 1500-tallet kun få »stakkede« (korte) agre, men 1741 beretter en limfjordskommission, at 38 personer med 14 både fisker med pulsvod fra Røn by, og i flere henseender synes Thyborøn i 1700-tallet bedre stillet end den øvrige del af Agger sogn. Havet tog nabobyer til begge sider, den sidste i 1868. Men i 1825 blev landevejsforbindelsen mellem Lemvig og Thisted over Harboøre-Aggertangen afbrudt og Agger Kanal dannet. Af 87 stormflodsramte beboere var 22 fra Thyborøn. Efter den store oversvømmelse i 1839 var herredsfogden derfor indstillet på, at 3-4 gårde længere østpå ved Limfjorden skulle udstykkes til Thyborøns 24 familier. Men kun 7 flyttede. Pengehjælpen til beboerne blev indsat på konti i Sparekassen for Thisted Amt. Endnu i 1922 fungerede 6 af disse kontrabøger.

En orkanagtig storm i december 1862 skabte Thyborøn Kanal, og alle T.-beboerne ventede åbenbart forflytning. I årene 1868-72 flyttede 11 familier. Ny stormflod reducerede antallet af huse til 9. Hver husejer fik tildelt 1000 kr. og 6 indsiddere tilsammen 1000 kr. Men overfor truslen om ødelæggelse stod den 80-årige »konge« Mads Sørensens og de yngre beboeres ukuelige håb om bedre tider, som virkelig kom.

Et stort billedstof, især talrige fotografier, fortæller om Thyborøns udvikling i nyere tid, og forfatterens »Noter og henvisninger« supplerer på mange punkter fremstillingen i den smukke lille bog.

Fridlev Skrubbeltrang

Bue Kaae: Kvindekår og kvindeskæbner i reformationssårhundredet belyst ved eksempler fra Ribe. Historisk Samfund for Ribe Amt, 1981, 207 s., ill., kr. 92.

Seminarielæktor Bue Kaae har gennem årene skrevet mange artikler til årbogen »Fra Ribe Amt«. Hans bog om kvindekår og kvindeskæbner i Ribe bygger på optegnelser han har gjort med i forbindelse med andre Ribestudier, ikke mindst udgivelsen fra 1977 af ribepræsten, senere bisp, Peder Hegelunds almanakoptegnelser. Det store ripensiske kildemateriale, der består af breve, tingbøger, lensregnskaber for blot at nævne hovedgrupperne bliver i denne nye bog udnyttet af en virkelig kender. Med stor indføling og med stor sympati for kvindekønnet skildrer Kaae den behandling kvinder blev udsat for i 1500-tallets Ribe.

Bogen er delt i to hoveddele: en generel indledning, som sætter Ribes historie ind i en europæisk sammenhæng og skildrer det førreformatoriske Ribe, en anden del som er den egentlige fremstilling om kvinderne i byen. Selvom de enkelte kapitelloverskrifter kan være lidt uforståelige, før man har læst indholdet, som f.eks. »Smukke, fine og ærensagtige folk«, er dispositionen klar nok. De gifte, ugifte og enkernes vilkår skildres indenfor de forskellige samfundsgrupper, gejstlige og borgerlige, høj og lav. Bogens hovedsynspunkt bekræfter J. Steenstrups opfattelse, fremsat i 1913, at renæssancen intetsteds betød en bedring af kvindens stilling, tværtimod. Kaae gør sig få, men relevante overvejelser over årsagerne: kvinders vilkår forringedes i takt med specialiseringen af arbejdslivet og deres muligheder for deltagelse heri, og deres stilling på det retslige og økonomiske område forværredes i takt hermed. Langt mere indgående behandler Kaae kirkens kvindesyn, og viser hvordan den lutherske lære var en virksom faktor i undertrykkelsen. Konsekvensen af det lutherske syn på kvinder og ægteskab formulerer Kaae meget vel: Ægteskabet var den eneste rette vej for en kvinde, hvor hun kunne tjene Gud og mennesker, og jo mere den gifte kone helt domineret af sin biologi idealiseredes, jo værre blev vilkårene for den ugifte. Enlige kvinder var ikke blot nyttige, men latente horer og skøger. Ved flittige citater fra samtidens litteratur demonstrerer Kaae mandssamfundets almindelige kvindesyn, den pa-

triarkalske holdning, hvor bagsiden af beskyttelsen er foragten for den beskyttede.

Bogen er mættet af stof, og det er ikke kun lykkeligt. Måske er det een af årsagerne til, at bogen er sat med meget små typer. De utallige eksempler, oftest i form af små eller store biografier er på nippet til at forvirre i stedet for at virke som klaring af bogens ærinde. Man bliver lidt træt af sætninger som følgende:

(s. 142) »Peder Hegelund var nært knyttet til begge ægtefæller, og den energiske Karen Baggessdatter, der i øvrigt var hans kusine, har vel været indblandet i hans ægteskabsplaner – de så sørgeligt fejlslagne – med Kirsten Knudsdatter Seeblad i Odense, der var svigerinde til hendes søster Maren Baggessdatter, der var gift med Laurids Knudsen Seeblad, rådmand i Odense.« Fremstillingen forbliver på det stofsamlende fremfor på det analytiske plan. Ribestoffet sættes ikke i relation til den eksisterende kvindeforskning, og det er naturligvis et savn. Bl.a. havde reference til Inger Dübecks bog om »Købekoner og konkurrence« fra 1978 (anmeldt i Fortid og Nutid bd. 28) været rimelig.

Bogens store fortjeneste er fremlæggelsen af et vældigt, kvindehistorisk yderst relevant stof. Bogen vil være nyttig for forskere fra mange fag, måske ikke mindst for bevidsthedshistorikere. I udvalg vil en række af bogens meget velskrevne portrætter kunne bruges som kildelæsning på forskellige undervisningsniveauer; f.eks. historien om Barbara Svendsdatter p. 61ff. Kun enkelte kvindestemmer høres, som f.eks. Mette Hansdatter Vedels i brevet til sin søn Søren, studerende i Heidelberg. I noterne oplyses, at en udgave af Søren Andersen Vedels brevveksling med forældrene er påtænkt udgivet i 1981. Vi glæder os.

Bogen er smukt illustreret og forsynet med et tillæg på 40 sider med slægtstavler, personfortegnelse, ordliste, litteraturliste og noter.

Nanna Damsholt

Gamle huse i Sønderho. Udarbejdet af Steffen M. Søndergaard og Poul Tuxen. Fanø kommune og Fredningsstyrelsen, 1980. 239 s., ill., kr. 95.

Bevaringsværdige huse i Tønder. Udarbejdet af Jess Heine Andersen. Fredningsstyrelsen. 1980, 283 s., ill., kr. 70.

Blandt de udgivelser, som søger at formidle de kulturhistoriske værdier i vore omgivelser, spiller de værker, der som en fælles betegnelse kunne kaldes bygningsregistrarer fortsat en meget fremtrædende rolle. Det skyldes først og fremmest deres direkte anvendelsesmål: at være grundlaget for en bevarende bygge- og byplanpolitik i den enkelte kommune, ofte i form af direkte tinglysninger. Til dette formål virker bygningsregistrarerne med en autoritet, der på den ene side er nødvendig som rygdækning for en kommunes bevaringsarbejde, men som på den anden side rummer risikoen for en fastlåsning af de kulturhistoriske værdier som noget, der én gang for alle kan afgøres. Til selve udvælgelsesprocessen bag en »regi-

strant« er derfor knyttet et stort ansvar, og det er da også ved de sidste års registrarer tydeligt, at der nu tages meget mere med end før.

– *Sønderho* – denne perle af et fuldstændig bevaret søfartssamfund på Fanø fra før ca. 1870 – har i denne henseende næppe budt på store problemer. Højest 20 ud af byens ca. 200 huse er blevet udeladt. Af dem savner man måske kun missionshuset, der må siges at være en kulturhistorisk bygning, men som her siges at være »helt ude af trit med den lokale byggeskik«. Men ellers dækker registranten en bevaringsværdig helhed, der stort set er over 100 år gammel.

I *Tønder*, hvor den traditionelle bevaringsindsats i høj grad har været koncentreret om 1700-tallets huse, viser registranten en forfriskende tolerance ved stort set at medtage huse fra helt op til omkring 1930, såfremt de »enten repræsenterer en karakteristisk bygningsstil eller som sammen med andre bygninger udgør en værdifuld helhed«. Dette er indlysende rigtigt i en levende by, der i sin bykerne rummer huse fra så mange perioder.

Når 1930 er valgt som skel, forklares det med, at »byggeskikken sætter et ret klart skel ved 1930«. Det er ikke indlysende, – perioden efter 1870 var fuld af skel i byggeskikken. Man burde nok mere ærligt have sagt: »Der måtte sættes et skel af hensyn til omfanget, og vi har på fornemmelsen, at folks forståelse for bygningers bevaringsværdi endnu næppe kan udvides længere end til henimod 1940. Hvad der ligger herefter, må bedømmes om 10–20 år«.

Hermed er jeg allerede kommet ind på registrantens anden funktion: at virke som *formidling* af den synlige kulturhistorie i en by. Som formidling har bygningsregistrarer flere forskellige målgrupper. Kommunalbestyrelse og teknikere har været en fast målgruppe fra starten. Det er formentlig for den daglige administration, at de meget udførlige beskrivelser af hvert enkelt hus er lavet. For udenforstående virker disse lange beskrivelser som »dødt stof«.

Husejere er en anden vigtig målgruppe. De fik i de ældre registrarer ofte blot »karakter« for deres hus, ofte med flere korrigerende bemærkninger. I »*Sønderho*« har man direkte besluttet sig til at undgå negative bemærkninger, ud fra fornemmelsen af, at ros til bestemte huse er en lige så god og mere diplomatisk metode.

I »*Tønder*« har man beholdt »bemærkningen« ved hvert hus. Men formålet er dunkelt. Ting, der forekommer kritisable, er man gået på kattepoter omkring (se nedenfor), så tilbage er blot blevet små, interne arkitektudtryk som: »Stilfærdigt hus« (bl.a. om et hus med jukeboxforsynet bodgæ i stueetagen!), »lidt trist facade« (huse kan vel også have en off-day!) o.s.v.

Det væsentlige for ejere og beboere er dog uden tvivl at få en forståelse for husets forudsætninger gennem en fylldig historik, og her er de senere års registrarer en afgørende forbedring. Dette gælder også »*Sønderho*« og »*Tønder*«.

I *Tønder* har man bestræbt sig på at befolke fortiden. Husene har været ramme om menneskers liv og aktivitet. I *Sønderho* optræder de ellers så spændende *Sønderhoning*er derimod kun i ejerlisterne. Ikke engang på de gamle fotos, hvoraf dejligt mange er brugt, er der

et ord om billedernes mennesker, som ellers nok skulle være kendte af mange, om jeg ret kender de historisk bevistede Sønderhøninger.

Kulturhistorikerne er en tredje målgruppe. Og de må glæde sig over de meget fine gennemgange af bygningskonstruktioner, detaljer og grundplaner, hvor »Sønderho« nyder godt af arkitekterne H. H. Engqvist og Jesper Termansens grundige arbejde i 1945 og senere. I »Tønder« har man ydermere vedføjet et jævnføringsregister over husenes forskellige numre i matrikler og brandforsikring siden 1700-årene. Sådanne registre er et uvurderligt arbejdsredskab og er oprindelig en idé fra Komiteen for dansk byhistorie, nu heldigvis videreført af Fredningsstyrelsen.

Den sidste målgruppe er den pågældende bys almindelige indbyggere. De skal gennem formidlingen af viden bibringes en ny eller større forståelse for de daglige omgivelser. For at oplevelsen af en bys ofte komplekse kulturhistorie kan blive så rigtig som mulig, er det imidlertid vigtigt, at helhedsbilledet af byen som bevaret miljø formidles med tilstrækkelig vægt på sammenhænge og historiske forløb.

To byer som Sønderho og Tønder udgør i denne henseende en speciel udfordring. Hvor en registrant for en by som Esbjerg eller en stationsby virker som en »øjeåbner« for værdierne i noget hidtil uaccepteret, arbejder man i Sønderho og Tønder med byer, hvor bevaringstanken har været levende og aktiv siden årene før 1. verdenskrig, og med egentlige bevaringsforeninger siden henholdsvis 1928 og 1963. Bevaringsarbejdet har i begge byer samlet sig om bygninger, der var over 100 år gamle, og haft en tydelig tendens til i hver af byerne at arbejde med en konstrueret prototype på henholdsvis et »gammelt Sønderhohus« og et »gammelt Tønderhus«. – Dette kan have sin rimelighed i et traditionsbundet bymiljø som Sønderho, der er opbygget over en relativ kort periode fra omkring 1750 til 1850 og som derfor kun har få bebyggelsehistoriske »lag«. – I en by som Tønder, hvis bykerne fremviser eksempler på 4–500 års skiftende idealer og aktiviteter, er den samme tendens meget mere betænkelig og har givet sig næsten groteske udslag. Det værste eksempel er et hus på Torvet, ejet af et lokalt dagblad. Huset var fra ca. 1900 bygget i tidstypisk nordtysk gotik, men i begyndelsen af 1970'erne begyndte man at klistre en 1/2 stens facade på i små røde teglsten og udstyre huset med hvide sprossevinduer og vindskeder, således at der nu står en slags Tønderromantisk teaterkulisse. – Den samme tendens har gjort sig gældende ved en række restaureringer siden midten af 1960'erne. Den for Tønder så typiske sprøde empire-pudsarkitektur på gavlene har veget pladsen for røde teglsten og småsprossede vinduer.

I forordet til »Tønder« skriver man ganske rigtigt: »Når man går i gang med at ombygge eller istandsætte, må man for det første respektere husets arkitektoniske udtryk, d.v.s. husets hovedform, proportioner, materiale og farver. Endvidere må man kende dets historie for at have det rette grundlag for at forstå huset«.

Forsyndelserne herimod begået af kendte restaureringsarkitekter får dog i omtalen af de enkelte huse kun en spag kritik, såsom: »huset burde kalkes, som det var før restaureringen«. Og f.eks. huse, der ifølge bygnings-

historikken notorisk har fået erstattet en århundredskiftefacade med en 1700-tals-facade får blot at vide, at de er »nyrestaurerede og velproportionerede«.

Spørgsmålet er, om Tønder-registranten i sin helhed tilstrækkeligt understreger, at der er så mange stilarter og byggeperioder i byen. En sådan understregning er tydeligvis nødvendig, når man ser faren for velmenende romantiske sammenblandinger. Og har må man nok svare, at opsplitningen af husene i detaljer ikke er klog.

Tønders huse består på den måde af bindingsværk, karnapper, døre og andet godt, mens husene som typer forsvinder. Ydermere er de sidste 100 års udvikling meget summarisk behandlet, – hvad der jo kan undre, når man husker Tønder-registrantens alsidige udvælgelse af huse. Tiden efter 1864 nøjes med en side og så vigtige ting som for eksempel tysk og dansk i byggeriet eller »Baupflege« – bevægelsens baggrund og virke på Tønderregnen får vi intet at vide om. Gennemgangen af detaljer standser helt ved ca. 1870, – håndværkere, der måtte ønske at vide noget om tjærepap- eller skifertage, cementstuk eller Jugend-døre bliver ladet i stikken (også af bogen om »Byhuset«, som der henvises til).

Om de to registranter kan endelig siges, at de begge, hvad angår illustrationer og lay-out, er meget smukke. »Sønderho« bærer prisen, selv om det irriterer, at teksten for enkelte huse mangler tydelig inddeling. Skal der endelig sammenlignes, har »Sønderho« også bedre fotografier og typografi.

Alt i alt er det godt, at flere og flere byer får gennemgange af deres kulturhistorisk interessante bebyggelse. Men der er fortsat behov for en videre diskussion om »registranternes« form og indhold, om de kan stå alene og om de er den bedste form for formidling af det, som vi alle arbejder for: Forståelsen af, at vi har et ansvar for vore omgivelser, som på en gang er levende nutid og overleveret historie.

Peter Dragsbo

H. P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne. Fra Als og Sundved bind 58. 1980. 350 s.

Mens den augustenborgske politik og spørgsmålet om den augustenborgske arveret er centrale temaer i nyere dansk historieskrivning, har der hidtil manglet en monografi om Augustenborgerne og deres baggrund. Med udgivelsen af dette smukke værk har Historisk Samfund for Als og Sundeved rådet bod på denne mangel. Emnet er belyst ud fra både righistoriske og egnshistoriske synsvinkler, og der er foretaget en ligelig vægtning af det politiske, kulturhistoriske og personalhistoriske stof. Når resultatet er blevet så vellykket, skyldes det naturligvis de to forfattere, hvis viden og indsigt på fremragende vis supplerer hinanden, hvortil kommer at begge er glimrende skribenter.

I bogens første hovedafsnit skildrer tidligere direktør for Frederiksborgmuseet Jørgen Paulsen under titlen »Familie og miljø« slægtens oprindelse og tegner en række fine portrætter af de forskellige hertuger. Fremstillingen giver desuden et overordentligt levende indtryk af

familielivet på slottene både i hverdag og fest, men nok så interessant er det billede, der tegnes af relationerne mellem hertughoffet og »lokalsamfundet«. Til grund for Paulsens afsnit ligger dybtgående studier i sønderjysk historie, og fremstillingen bygger for en stor del på hidtil uudnyttet arkivalisk stof. Ikke mindst i de augustenburgske og gråstenske godsarkiver beror et righoldigt materiale vedrørende bl.a. så forskellige forhold som skolesager, fyrstelige rejser, hofholdning, arvesager og meget mere, som er rygraden i den særdeles facetterede fremstilling, der levendegøres af et righoldigt og originalt billedmateriale, hvor man især bemærker Carl Hartmanns yndefulde pennenegninger af scener fra familielivet ved hertughoffet i 1840'erne.

I to mindre afsnit behandler Jørgen Paulsen bygnings- og godshistorien. Også her er der tale om den første dyberegående behandling, idet forfatteren kun har haft en meget begrænset litteratur at støtte sig til. Dette gælder både bygningshistorien, hvor der udover oversigterne i Danske Slotte og Herregårde (som skyldes Jørgen Paulsen selv) og Trap Danmark vel egentlig kun findes Vilh. Lorenzens kortfattede omtale af Gråsten slot i hans bog om danske barokherregårde, men især godshistorien, hvor vi får det første helhedsbillede af godsernes drift og bestyrelse og dermed af det økonomiske grundlag for slægtens eksistens i snæver forstand. Paulsens gennemgang dokumenterer, at augustenborgerne langt op i tiden økonomisk næppe kunne hamle op med de største ejendomsbesiddere i det danske monarki, heller ikke i hertugdømmerne. Det var således ikke økonomisk status, men derimod afstamning og de nære relationer til kongehuset, der muliggjorde en politisk rolle, der rakte udover hjemstavnen.

Hermed er vi fremme ved bogens sidste hovedafsnit, hvor professor H. P. Clausen redegør for den augustenburgske stræben efter den danske krone og denne politiks endelige forlis. Traditionelt har man jo fokuseret på den juridiske gyldighed af augustenborgernes krav, men H. P. Clausen understreger stærkere end forgængerne »at den politiske brug af arvespørgsmålet er vigtigere for vor forståelse end spørgsmålet om den rette værdsættelse af deres krav« (s. 202). I overensstemmelse hermed er hovedvægten lagt på augustenborgernes bestræbelser på at bringe sig i en position, hvor deres tronkandidatur var eneste mulighed for at holde monarkiet sammen. Det er ikke muligt i en kort anmeldelse at yde den meget nuancerede og sobert vurderende fremstilling fuld retfærdighed, men måske af størst interesse er den indgående redegørelse for de mange kontakter både udadtil og indadtil, Christian August knyttede og bearbejdede for at fremme sine muligheder; især hæfter man sig ved den interessante, men ikke meget påagtede forbindelse til danske liberaler. I grunden er det dog påfaldende, i hvor høj grad augustenborgerne ligesom danske helstatspolitikere i sidste ende knyttede deres håb til »den europæiske nødvendighed«, stormagternes interesse i at opretholde det danske monarki udelte. I denne nationalismens og liberalismens tidsalder var det dog, som forfatteren demonstrerer, i det lange løb umuligt for Christian August at basere sine krav alene på dynastisk og statsretlig argumentation. Tvunget af den nationale og politiske pola-

risering inden for monarkiet måtte han vælge side, men herved mistede han sin politiske manøvre frihed, og i 1848 »fangede bordet«, for at bruge Clausens eget udtryk.

Bogen mangler videnskabeligt noteapparat. Dette begrundes i forordet med ønsket om ikke at »tynde fremstillingen«. Det anføres optimistisk »at den kyndige læser vil dog kunne se, at der bag en række af afsnittene ligger selvstændige arkivstudier og indgående detailstudier«. Dette er så sandt, som det er skrevet, men netop derfor må det beklages, at det i den første samlede monografi om augustenborgerne ikke er muligt i alle tilfælde at konstatere det præcise grundlag for de fremførte oplysninger og ræsonnementer.

Lis Heiberg

Et hus i Haderslev. Slotsgade 20 gennem 400 år. Redigeret og tilrettelagt af Sys Hartmann og Stine Wiell. Udgivet af Haderslev Museum og Fredningsstyrelsen. 1980. 110 s., ill. Pris kr. 120.

Et af Haderslev bys ældste huse blev i 1960'erne for anden gang dømt til nedrivning. Første gang var i 1920'erne, og siden da havde huset været i forfald p.g.a. manglende vedligeholdelse. Man fandt, at grunden lå bekvemt for parkeringspladser, men projektet blev lykkeligt opgivet. Huset, som denne bog beskriver, fik lov til at blive stående, og det blev ved foreningen af mange gode kræfter restaureret og nu også beskrevet og fotograferet efter alle kunstens regler. Det er sket ved samarbejde mellem Haderslev kommune, Haderslev Museum og Fredningsstyrelsen. Udgivelsen af denne smukke rapport over arbejdet har fået støtte fra banker og fonds, herunder Carlsbergfondet, og der er blevet råd til mange flotte farvebilleder. Da også teksten er kyndig og klar, skulle bogen have alle chancer for at nå viden om og overbevise bl.a. politikerne om, at pengene til dette bevaringsprojekt er givet godt ud. Nu lurer nye parkeringspladser og motorgader jo heldigvis heller ikke i så høj grad om hvert gadehjørne som for blot nogle få år siden.

Bogen indeholder afsnit om huset og gaden, om bygningshistorien igennem de 400 år og om de maledede dekorationers restaurering og deres kunsthistoriske tolkning. Hvert afsnit har et grundigt noteapparat og et kort engelsk resumé. Afsnittene kan læses separat, men fornemmelsen af et frugtbart samarbejde mellem flere fagdiscipliner og oftlentlige instanser får man naturligvis bedst ved gennemlæsning af hele bogen.

Henrik Fangel, der fornylig har skrevet Haderslev bys historie, placerer huset Slotsgade 20 i byens topografi og fastholder ved gennemgangen af ejerne og beboerne en bid af byens erhvervs- og socialhistorie fra opførelsen i 1570'erne til restaureringen påbegyndtes i 1976. Bygget af Philip Skifferdækker, en af hertug Hans' meget vellønnede folk, var det fra begyndelsen et hus for fine folk, og den status bevarede til ind i forrige århundrede, hvor mere jævne mennesker slog sig ned i det som lejere. Kvarteret og huset mistede sin betydning i forhold til andre dele af byen, og forfaldet satte ind.

Peter Hee og Karsten Rønnow beskriver bygningshistorien og påpeger de valg, der måtte træffes som restaureringsarbejdet skred frem. Det var på forhånd kendt, at huset rummede bygningskulturelle kvaliteter, men bl.a. afdækningen af betydelige loft- og vægudsmykninger overraskede, og det videre arbejde måtte indrettes derefter.

Afsnittet er velforsynet med planer og tegninger, så også den mindre konstruktionskyndige kan være med.

De med malerier prydede træpaneler blev nedtaget og restaureret af Nationalmuseets eksperter under Ole Alkærsgis ledelse. Han har her beskrevet arbejdet, og i såvel billeder som tekst får man et indtryk af før og efter. Med sine kemiske oplysninger og lidt knappe rapportstil er afsnittet måske mest for specialister i konservering. Fotografierne og oplysningerne supplerer imidlertid på udmærket vis Sys Hartmanns afsluttende kapitel om de fundne maleriers ikonografiske indhold og deres kunsthistoriske placering. Et flertal af billederne dateres stilistisk til 1655–65, en glansperiode i husets bygningshistorie. Kun brudstykker er bevaret, men tilstrækkeligt til at der kan siges noget om, hvorfra maleren eller malerne har hentet inspiration. Træpanelerne med de yndefulde blomster, fugle, landskaber og flot klædte personer m.v. har tjent som en slags erstatning for gobeliner, som der trods alt ikke havde været råd til i et borgerhus. Ved at drage paralleller til de egne, som byen i den pågældende periode var i kontakt med opstiller Sys Hartmann den hypotese, at udsmykningens samlende tema har været menneskenes fire livsaldre. Hvem, der har udført billederne vides ikke. Teknisk set er de ikke den store kunst, og måske er det rimeligt med Sys Hartmann at antage, at det er en lokal maler, der er ophavsmanden. Noget bevis for at maleren er den person, der foreslås, eksisterer der øjensynligt ikke, og man kunne ønske, at både kunsthistorikere og læsere blev sparet for at komme helt ud på den tynde is. Malerierne bliver iøvrigt ved denne kyndige gennemgang nøglen til en forestillingsverden, som ellers er svær at indfange, navnlig når det gælder mennesker uden for de allerhøjeste samfundslag.

Margit Mogensen

Granit i Angel. Romansk stenhuggerkunst i et sydslesvigsk landskab. Tekst: Jane Bossen. Fotos: Helge Krempin. Udgivet af Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg [uden år] 91 s., ill. Tysk resumé.

Dette er en særdeles smuk publikation, som bærer præg af, at både forfatter og fotograf har været ærligt optaget af deres valgte emne, de mange romanske stenhuggerarbejder i det tidligere danske område. Slesvig og halvøen Angel var som det sted, hvor kristendommen først trængte frem på dansk grund et kraftcenter, da 1100-tallets og det tidlige 1200-tals stenkirker blev bygget. Der er skrevet vægtige værker om den romanske granit i Danmark, men en smuk lokal monografi som denne kan kun hilses velkommen. Her samles en række tråde, og frem for

noget er billederne så smukke, at beskueren umiddelbart må fatte interesse for emnet. Det siges, at målet har været at lave en billedbog med tilhørende tekst og ikke det omvendte, og det skal muligvis forstås sådan at fotografens øje og linse har været lige så bestemmende for, hvad der skulle med i bogen som forfatterens mere teoretiske indfaldsvinkel. Under alle omstændigheder må man konstatere, at der har været tale om et fint samarbejde på en måde, så bogen både giver en æstetisk oplevelse og en god indsigt i nogle vigtige sider af periodens religiøse forestillingsverden.

Mere end halvdelen af bogens sider, i lidt over A4-format, er dækket af sort/hvid fotografier, der er så skarpe og lys-skyggemæssigt udsøgte, at de ikke kun taler til synet, men lige så meget til følesansen. Det er som om fotografens budskab har været: se skønheden i granitten, se hvor de dengang forstod at udnytte det forhåndenværende. Bogens første og sidste opslag er en kvaderstensmur i al sin storslåede variation fra sten til sten, og omslagets bagside er et kik lige ind i en rå granitmasse. Om det dog blot stadig var almindeligt at bygge af sådanne materialer!

Der er to afsnit, ét om kirkebygninger og billedsten, og ét om dåb og døbefonte. De viste billeder beskrives enkelt og klart, og der redegøres omhyggeligt for de fortolkninger, der tidligere er givet i litteraturen, dog uden direkte kildehenvisninger. Jane Bossen understreger gang på gang dobbelttydigheden i reliefferne, og prøver ikke på at give den »rigtige« forklaring. Der mangler stadig en del brikker i vor viden om, hvordan middelalderens dansker så på verden omkring sig. Med bogen i hånden kan man næsten ikke undgå at blive aktiv medfortolker, og det lader sig gøre også uden at drage til Angel, takket være de gode fotografier.

På flere af billedstenene er der set med friske øjne, og tidligere forklaringer af den mere usandsynlige skuffe lægges af vejen. Således forkastes det, at den omfavnende mand og kvinde på stenen i Ulnæs kirke (s. 38) skulle være et skræmmebillede af dødsyndens vellyst. Man må give ret heri, for en mere kysk omfavnelser end den viste, kan man næppe forestille sig! Så virker det mere plausibelt, at der skulle være tale om enten et af Bibelens kendte ægtepar, jomfru Marias forældre f.eks., eller, at billedet er en fremstilling af det ideelle kristne ægteskab, sådan som det her foreslås. Det kan i det hele taget være svært at afgøre, hvornår menigheden har skullet se noget positivt og hvornår noget negativt i de billeder, de mødte i kirken. F.eks. synes de hyppigt forekommende løver at være symboler både for det onde og det gode. Som oftest vel nok det onde, og i hvert fald når disse eksotiske dyr er fremstillet med et godt tag i et lille menneske, enten med poter eller tænder (Munkbrarup og Niblum kirkers døbefonte). Man havde gerne hørt noget mere om løvernes ret udforskede vej ind i den romanske kirke, men her lades man i stikken. Til gengæld kan man så på billederne se disse forunderlige dyr lige ind i øjne, der synes at have mere sjæl end menneskenes. Der er nok at tage fat på ved at bruge øjnene, og find eventuelt støtte i den danske og tyske faglitteratur, hvortil der henvises i listen bag i bogen.

Margit Mogensen

Peter Beck: Nikolai Laurentius Feilbergs levnedsløb og kredsen om ham. Poul Kristensens Forlag, Herning, 1981. 184 s. Kr. 69,50.

Det er en god idé, lektor Peter Beck har fået, at skrive en levnedsskildring af præsten N. L. Feilberg (1806–99), fader til den kendte dialektforsker og folkemindesamler H. F. Feilberg. Der er ikke tale om et videnskabeligt forskningsarbejde, men om en beretning, baseret på en grundig indsamling af oplysninger både fra trykt og ikke mindst utrykt materiale, især breve, hvoraf en stor del findes bevaret i slægtens besiddelse. I sin glæde over at fortælle så meget som muligt om forhold, der berører Feilbergs liv, er forfatteren flere gange kommet ind på emner, der kun i mere periferisk grad vedrører Feilbergs udvikling. Bl.a. kommer han ret udførligt ind på bagermester Købkes liv i Kastellet. Det skyldes, at Feilbergs første hustru, Conradine, der døde ret tidligt, var datter af bagermester Købke og således søster til den fremragende maler C. Købke, som hun sikkert stod nær. Han har malet et smukt billede af søsteren, der gengives i farver her i bogen. Også en tegning af Feilberg har Købke udført – den er også gengivet i bogen.

Feilberg var rationalist, da han forlod universitetet i København og også i sit første præsteembede syd for Varde. Men da han kort efter blev præst i Vester-Vedsted syd for Ribe, skete der for ham noget lignende som for Mynster, da han var blevet præst i Spjellerup. Fra nu af var Feilberg ikke længere rationalist, men heller ikke ortodoks, og med tiden blev han stærkt påvirket af Grundtvig. I Vester-Vedstedtiden i 1830'erne og 1840'erne kom han også i kontakt med den folkelige og nationale bevægelse, som netop tog fart i den periode. Selv om Feilberg ikke blev en førende skikkelse i denne bevægelse, fik han betydning for mange. Det kom især frem, da han kort før treårskrigen blev præst i Ullerup i Sundeved. Embedet i Ullerup beholdt Feilberg helt til efter krigen 1864, hvor han blev udvist af preusserne. Det stykke af bogen, der handler om Feilbergs tid i Ullerup, er nok det mest interessante og tillige ret udførligt, ikke så mærkeligt, fordi Feilberg kom til at opleve krigsbegivenhederne på nært hold, ikke mindst i 1864. Om begivenhederne i 1864 skrev Feilberg nogle breve, der blev trykt i »Museum« 1890. Noget af det ejendommeligste er jo nok det venkabelige forhold, der opstod mellem pastor Feilberg og den preussiske general v. Goeben, der var indkvarteret hos Feilberg i 1864.

I øvrigt er det interessant at læse om den betydning, Feilberg fik for befolkningen ved at lære dem nogle af Grundtvigs salmer og styrke deres danske sindelag. Da forfatteren selv er fra Ullerup, kender han personligt de erindringer, som endnu lever hos de slægter, som Feilberg har betydet noget for.

Da Feilberg efter krigen 1864 var blevet udvist, var han i mange år præst i Kirke-Helsingø ved Slagelse. Sine sidste leveår tilbragte han i København. Han vedligeholdte gennem årene kontakten med sine gamle venner i Ullerup. Det bør også nævnes, at Feilberg efter sin første kones død ægtede Bolette Rørdam, søster til den kendte præst Peter Rørdam. Sidst i bogen findes en omtale af Feilbergs børn og deres forskellige skæbne.

Peter Becks bog er absolut læseværdig og et godt bidrag både til grænselandets historie og til belysning af en familie, der har haft stor kulturel betydning.

Johs. Lomholt-Thomsen

Egernførde bys historie. Redigeret af Harald Jørgensen, O. M. Olesen og Frants Thygesen. Udg. af Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 1980. 291 s.

En række af de sønderjyske købstæders historie er i de sidste årtier blevet behandlet i ret omfattende værker, først Flensborg, senere andre. Fælles er, at disse værker er skrevet af faghistorikere. Nu har den sydligste af de gamle købstæder også fået sin historie skildret. Det drejer sig om Egernførde, på tysk kaldet Eckernförde. Til forskel fra de øvrige byhistorier er denne forholdsvis lille bog ikke kun skrevet af fagfolk, men en række af afsnittene er skrevet af andre, som på en eller anden måde har kendskab til sider af byens udvikling.

Initiativet til bogen blev oprindeligt taget af bibliotekslektor Poul Kürstein ved Centralbiblioteket i Flensborg, men efter hans død i 1973 lå planen om bogen stille i nogle år, indtil projektet blev taget op igen, denne gang med en redaktionskomité i spidsen, bestående af den kendte historiker, fhv. landsarkivar, dr.phil. Harald Jørgensen samt kontorchef i Grænsesejersforening, cand.jur. O. M. Olesen og højesteretsdommer Frants Thygesen, tidligere generalsekretær for Sydslesvigsk Forening. Til medarbejdere har de tre sikret sig bistand af forskellige andre, der – delvis efter Kürsteins forberedende arbejde – har udarbejdet en række af bogens afsnit, så at bogen om Egernførde fremtræder som en samling forskellige afhandlinger eller artikler.

Hovedsagen må naturligt blive skildringen af byens historie, og den opgave har Harald Jørgensen taget sig af i perioden 1241–1914 på fortrinlig måde til trods for det spinkle og spredte kildemateriale. Hvornår byen er blevet købstad, kan ikke dokumenteres præcist – det må være sket engang i 1200-tallet. Forfatteren begynder i 1241, fordi »Kong Valdemars Jordebog« i 1241 omtaler et borganlæg, der har navnet Egernborg. Borgen blev senere nedrevet, uvist hvornår, men navnet synes at forklare, hvorfor byen kom til at hedde Egernførde (Eckernförde). Sidste del af navnet – førde – er jo det tyske ord for fjord, men første del af navnet er sikkert dansk og betyder altså »egern«. Oprindelsen til byen har været et fiskerleje, der tidligt er vokset op på den ret brede landtange, der skiller bunden af fjorden fra Vindeby Nor. Men et egentligt bysamfund opstod først, da en del handlende og håndværkere, hovedsagelig indvandret sydfra, slog sig ned på stedet. Det er hovedsagelig sket i 1200-tallet og videre frem. Efterhånden udvikledes en vis skibsfart, der også gav beskæftigelse – dog aldrig af samme omfang som i Flensborg og Aabenraa. Skibsfarten, især ud i Østersøområdet, vedblev op igennem tiderne at spille en rolle for det købstadsamfund, der voksede op i 1200- og 1300-tallet. Først hørte byen til Borby sogn nord for fjorden,

men ret tidligt fik byen sin egen kirke, den, som endnu findes og bærer navn efter de søfarendes helgen, Skt. Nicolai. Gennem de følgende århundreder var der både opgangs- og nedgangstider, og byen vedblev at være ret beskeden i indbyggertal og omfang. Det gælder helt op til vort århundrede. Efter 1914, hvor Harald Jørgensen slutter, har Frants Thygesen, bistået af to folk, der begge er fra Eckernförde, givet en mere skitseagtig skildring af byen fra 1914 frem mod vore dage. I dette afsnit er også det dansksindede mindretal i denne fra gammel tid tysksprogede by omtalt, men man savner en nærmere redegørelse for den aktivitet, som dette mindretal har udfoldet siden 1945, og som har ført til oprettelse af den danske skole og den danske menighed. Dette emne burde have haft et særligt kapitel i bogen. Af de øvrige afsnit er der særlig grund til at fremhæve det stykke, som Frants Thygesen har skrevet om byens retshistorie. Det begynder 1288, det år, hvorfra man har det første dokument, hvori Egernfærde er nævnt, og så føres det videre helt op til vore dage. Til slut skal det nævnes, at der findes gode afsnit om andre emner, bl.a. om de to kirker i Borby og Egernfærde. Også stykket om stednavne i området (ved Kr. Hald) er interessant. Derimod synes indledningsafsnittet i bogen at være overflødigt – det handler mest om de spor af bebyggelse fra den forhistoriske tid, der er fundet i Egernfærdeområdet.

Alt i alt kan det siges, at bogen om Egernfærde giver et værdifuldt indblik i byens udvikling.

Johs. Lomholt-Thomsen

Birgit Hoffmann. Die Hexenverfolgung in Schleswig-Holstein zwischen Reformation und Aufklärung. Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, II. Reihe, 34./35. Band (1978/79). p. 110–172.

For studiet af de danske trolddomsprocesser er det af største betydning at få overblik over forholdene i Slesvig-Holsten. Fra et dansk synspunkt er det væsentligt at få besvaret spørgsmålet, om trolddomsprocesserne trængte ind i kongeriget sydfra, eller om det var et fænomen, der slog igennem på europæisk grund på nogenlunde samme tidspunkt.

Om de slesvig-holstenske hekseprocesser handler Birgit Hoffmanns artikel. Hun har valgt udelukkende at bygge på trykt materiale: dels to store artikler af henholdsvis Chr. Jessen fra 1859 og R. Heberling fra 1915 og dels på en række mindre artikler, der beskæftiger sig med en enkelt eller flere hekseprocesser, på samme måde som det er kendt fra danske lokalhistoriske tidsskrifter. Denne fremgangsmåde er valgt, vel vidende at ikke alle hekseprocesser derved bliver fremdraget, ud fra den betragtning, at »das Gesamtbild« (p. 112, anm. fremhævnings) sikkert ikke ville blive ændret, selvom nyt materiale blev hentet frem af arkiverne. En optælling af hvor mange anklagede, der henrettedes, gav nemlig nogenlunde samme procentvise fordeling hos 4 udvalgte forfattere

med 269 omtalte processer som hos alle de benyttede forfattere med i alt 462 processer. Det er en fremgangsmåde, der kan diskuteres, men som kan anvendes. For at få sat tal på nogle ikke-specifikke mængdeangivelser har Birgit Hoffmann besluttet sig til at give tallet 3 for betegnelsen »flere« og 10 for »mange«; hvorfor netop disse tal blev valgt forklares dog ikke, og direkte uheldigt er det, at det heller ikke oplyses i hvor mange tilfælde hun har set sig nødsaget til at anvende denne procedure.

I løbet af sine undersøgelser kommer Birgit Hoffmann frem til, at i de områder, hvor Jyske Lov blev anvendt, i.e. hertugdømmet Slesvig med undtagelse af Nordfriesland og Fehmern, blev 84% af de anklagede henrettet, mens 85% blev henrettet i det område, der var påvirket af Romerretten, i.e. hertugdømmet Holsten og Nordfriesland. Det er en procentvis fordeling, der ligner den fordeling af dømte og frifundne, der kendes fra Mellemuropa, hvor de egentlige masseprocesser fandt sted. Birgit Hoffmann mener at kunne forklare dette, idet hun p. 145 hævder, at bøddlerne også i Slesvig-Holsten bidrog til hekseprocessernes udbredelse, idet tortur, der var et væsentligt træk ved inkvisitionsprocessen, som blev anvendt i Holsten, også var almindelig i Jyske lovområdet (p. 124). Imidlertid gør hun sig ikke klart, at tortur ikke kan være årsagen til det store antal henrettelser i Slesvig, med mindre der foregik nogle grove overtrædelser af lovene. Birgit Hoffmann gennemgår lovgrundlaget for hekseprocesserne i Slesvig-Holsten, men p.g.a. sin afhængighed af tidligere værker overser hun en lille, men betydningsfuld del deraf. I den koldingske reces af 13. december 1558 oplyses §19, at ingen må torteres, før vedkommende er dømt til døden. Og hvornår var en troldkvinde så dømt til døden? Ifølge den kallundborgske reces af 21. november 1576 §8, som Birgit Hoffmann kender, var det først sket, når en appelinstant havde afsagt endelig kendelse. I kongeriget kan man se, hvorledes disse 2 paragraffer i forening, efter 1576, er blevet overholdt. Spørgsmålet rejser sig, om recesserne har været virksomme i Slesvig eller ej? Birgit Hoffmann anvender selv 1576-recessen, og C. L. E. v. Stemmann, hvis værk fra 1855 »Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung«, Birgit Hoffmann benytter, mente, at 1558-recessen også havde gyldighed for hertugdømmet. Vi er altså fremme ved, at de 84% henrettede i Slesvig var udtryk for en kraftigere forfølgelse end de 85% henrettede i et område, hvor tortur var lovlig lige fra processens begyndelse. Det er en interessant erkendelse, der kræver dybtgående undersøgelser; hvis Birgit Hoffmann da har ret i, at proceduren fra Jyske Lov blev benyttet i trolddomsprocesserne i Slesvig. Dagmar Unverhaus undersøgelser i »Von »Towerschen« und »Kunstfrühen« in Schleswig 1548–1557« (Schleswig 1980) tyder på, at der i Slesvig allerede på det nævnte tidspunkt var ved at foregå en tilnærmelse til inkvisitionsprocessen.

Birgit Hoffmann undrer sig lidt over 1576-recessens fremkomsttidspunkt (p. 136) og mener, at den må skyldes misbrug andre steder end i Slesvig, og hun henviser til 6 brændinger på godset Kollmar i 1575. Denne undren må skyldes, at hun åbenbart ikke kender Sechers »Forordninger«. For recessen rettede sig ikke mod misbrug i hertugdømmet, men mod nogle grove overtrædelser i

kongeriget (Secher; Forordninger, Recesser og andre kongelig Breve, 2. Bind, p. 33, København 1889–90).

Ud fra de årstal, Birgit Hoffmann oplyser om hekseprocessernes begynden i Slesvig-Holsten, er der meget,

der tyder på, at hekseprocesserne var et fænomen, der slog igennem på nogenlunde samme tidspunkt i kongeriget og i hertugdømmerne; og det er et godt udgangspunkt for videre studier over dette emne.

Jens Chr. V. Johansen

Årsmødet i Ålborg 1981

Årsmødet i Ålborg 28.–30. august 1981

Årsmødet i Ålborg havde fundet en god ramme på Hotel Hvide Hus og i Ålborghallen. Om eftermiddagen den 28. august holdt Dansk kulturhistorisk Museumsforening sit repræsentantmøde efterfulgt af en diskussion om museernes uddannelsesproblemer.

Aftenprogrammet indledtes med et virtuost lysbilledforedrag af museumsdirektør Torben Witt om Ålborgs udvikling under industrialiseringen i 1890'erne. – For resten af aftenen havde Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger ansvaret. Stud.mag. Jakob Vedsted fortalte om Gosmerundersøgelsen, et »folkeforskningsprojekt«, som Odder Museum havde arbejdet med fra 1977. Målet havde været at indsamle materiale om Gosmer sogns fortid, nutid og fremtid og at inddrage stedets beboere som aktive medarbejdere i dette arbejde. Lokalbefolkningens udbytte af arbejdet var blevet udmøntet i et skuespil, Gosmerspillet, 1981, skrevet og opført af folk i Gosmer. En film med udsnit af dette spil blev vist. Til sidst talte museumsinspektør Jacob B. Jensen om erfaringerne fra indsamlingen af arbejdererindringer i Horsens.

Den 29. august holdt Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger og Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver repræsentantmøder om formiddagen. Desuden holdt flere af de historiske institutioner i byen åbent hus. Om eftermiddagen blev DHF's repræsentantmøde afholdt i Ålborghallen.

Dansk Historisk Fællesforenings repræsentantmøde i Ålborg den 29. august 1981

Formanden Vagn Dybdahl indledte med at udtale mindeord over H. K. Kristensen og Poul Halkjær Kristensen. Derefter gik man over til dagsordenens punkt:

1. Valg af dirigent

Museumsdirektør Torben Witt blev valgt. Efter at have konstateret, at repræsentantmødet var indkaldt i overensstemmelse med lovene, gav han ordet til formanden.

2. Formandens beretning 1980/81

Medlemstallet er siden sidste årsmøde vokset med 6 museer, 25 lokalarkiver plus to ekstraordinære medlemmer under SLA, samt 8 foreninger under SLF. DHF's samle-

de medlemstal er nu på 614. Jeg byder alle de nye medlemmer velkommen.

Det er første gang, jeg aflægger beretning på DHF's årsmøde. Naturligvis ville jeg have været glad, hvis jeg kunne berette både om store gerninger og fyldige planer, der stod over for virkeliggørelse, ligesom sektionsformændene har kunnet det. Men det kan jeg ikke, hvad angår DHF. Det år, der er gået, siden vi holdt møde i Ebeltoft har alligevel været et arbejdsår for styrelsen, ikke mindst for sekretær og kasserer. Under ét må det karakteriseres som et konsolideringsår. Jeg er nervøs for, at jeg ikke skal få nævnt og takket de forskellige, der i den forbindelse har stået os bi. Derfor vil jeg allerede nu nævne Ministeriet for kulturelle anliggender, Statens humanistiske Forskningsråd, SLF og mindelegatet for brygger J. C. Jacobsen. Nogle har givet penge, andre har været langmodige med at se resultater af tidligere givne penge. Vi kan lide den slags mennesker og institutioner og siger dem hjertelig tak.

Selv vil jeg takke de øvrige styrelsesmedlemmer for deres gode indsats. Navnlig føler jeg trang til at fremhæve det arbejde, sekretæren Dorrit Andersen og kassereren Chr. Petersen har nedlagt i bestræbelserne på at få de praktiske forhold til at fungere. Nævne må jeg også, at vi bestandig har kunnet hente gode råd hos min forgænger Vagn Skovgaard-Petersen.

Konsolidering kan være nødvendig af to grunde: enten fordi man er ved at køre i grøften, eller fordi man må forudse, at den fremtidige udvikling vil køre i grøften, hvis der ikke sker en stabilisering. I vort tilfælde er det mest det sidste, der har gjort sig gældende. Ganske vist var de sidste års regnskaber ikke opmuntrende; men var alt normalt dog heller ikke fortvivlende. Sidste år stod vi i realiteten, hvis vi ser bort fra boglageret, med et underskud på næsten 240.000 kr. med bogtrykkerregninger i vente. Havde tiderne været normale kunne man nok ad åre have slidt det af, bl.a. ved en dristig og livlig udgivervirksomhed.

En sådan virksomhed er tiderne imidlertid ikke til. Ganske vist kan der stadig sælges mange bøger; men I kender alle forlagene aktuelle problemer (tænk på Gyldendals nedskæringer). Til dette kommer, at alle historiske udgiverselskaber er særlig hårdt ramt. Det hænger bl.a. sammen med, at der ikke mere kan sælges så mange bøger til universiteternes historiestuderende, som man kunne tidligere. Studieordningerne er blevet ændret, studenterne har ikke så mange penge, og endelig er antallet af studerende næsten halveret. Den almindelige økonomiske stagnation kan naturligvis også mærkes hos alle andre, der beskæftiger sig med historisk arbejde.

På denne baggrund var der i bestyrelsen enighed om at slå bremserne i. Nye omkostningskrævende initiativer –

og det er næsten alle initiativer – skulle vente, til vi havde svaret enhver sit.

Når kassereren forelægger regnskabet, vil han i detaljer komme ind på bestræbelserne. Allerede nu vil jeg dog pege på nogle momenter.

Først af alt afskaffede vi foreningens kontor, der til sidst kostede ca. 80.000 kr. om året. En undersøgelse viste nemlig dels, at det ikke var fuldt udnyttet, dels at en rationalisering af funktionerne kunne begrænse arbejdsbehovet. Vi klarede kontorarbejdet på den måde, at Rigsarkivet overtog dele af det. Her er det danske rigsarkiv på linje med traditionen i de andre nordiske lande, hvor rigsarkiverne tilsvarende støtter historiske selskaber – og i øvrigt følges en gammel tradition i Rigsarkivet. Det er kontorfuldmægtig Magda Dalgård, der med stor entusiasme og energi tager sig af bogsalget.

Dernæst foretog vi en hurtig realisation af billedværket. Det gav os rent øjeblikkeligt en kapital på 52.000 kr., hvoraf vi har udbetalt amtssamfundene deres andel. Endelig gennemførte vi en række enkeltbesparelser. I vil nok også have bemærket, at dele af årsmødearrangementet i år er noget mere skrabet end sædvanligt.

Alt i alt er gælden indtil nu nedbragt til omkring 85.000 kr. Den er ydermere oplaceret således, at vi ikke skylder trykkerierne penge. Derimod skylder vi penge til SLF. Det vil vi også meget hellere. Det rygtes skulle nødig brede sig i trykkerikredse, at danske historikere er dårlige betalere. Det gør jeg ikke noget, at SLF får det indtryk. Her må jeg ikke glemme at takke SLF for den værdifulde hjælp, der er ydet DHF. Også den vil kassereren komme nærmere ind på.

Så meget om pengesagerne.

I efteråret 1980 udsendtes et nyt oplag af Bjarne Stoklunds efterspurgte håndbog *Bondegård og byggeskik*. Vi vil gerne takke håndbogsseriens redaktør Herluf Nielsen for hans mangeårige arbejde med publikationerne. Herluf Nielsen er nu fratrædt, og arbejdet med de fremtidige udgivelser varetages herefter af DHF's forretningsudvalg, særlig formand og sekretær.

Vort tidsskrift *Fortid og Nutid* kommer med en beundringsværdig præcision to gange om året, og vi må i høj grad påskønne redaktøren Claus Bjørns energiske arbejde. *Fortid og Nutid* er et tidsskrift i stadig fremgang og er det eneste i landet, der dækker et bredt, kulturhistorisk felt. Vi håber, at det må udvikle sig sådan, at tidsskriftet efterhånden vil kunne udsendes 4 gange om året, således at det i endnu højere grad end nu kan bidrage til den aktuelle debat inden for vort arbejdsområde og bringe aktuelle bogomtaler.

Vedrørende planlagte udgivelser kan jeg nævne – foruden den allerede omtalte ekspansion for *Fortid og Nutid* – at håndbogen om den danske centraladministration før 1848 formentlig kan udsendes til næste år. Forfatterne Frank Jørgensen og Morten Westrup – begge fra Rigsarkivet – har delt arbejdet mellem sig og er så vidt, at de kun mangler at foretage den nødvendige koordination af deres bidrag. Bogen kan blive et enestående nyttigt hjælpemiddel, for en sådan oversigt er aldrig før blevet skrevet. Forhåbentlig vil den kunne medvirke til at åbne det også for lokalhistorikeren så rige kildemateriale, der findes i centraladministrationens arkiver. Alt for ofte er lo-

kalhistorikere standset ved lokaladministrationens arkiver i landsarkiverne, bl.a. fordi den trykte brugervejledning til centraladministrationens arkiver var utilstrækkelig eller manglende.

Glædeligt er det også, at Verner Bruhn, Esbjerg, har afleveret manuskript til en vejledning for lokalhistorikere. Den skal vejlede i udarbejdelsen af manuskripter og også orientere om den tekniske side ved trykningen. Der er heri nedfældet Verner Bruhns erfaringer som lokalhistorisk konsulent. Mange vil allerede have høstet gavn af dem gennem personlig kontakt og i hans foredrag.

På længere sigt vil vi gerne udbygge håndbogsserien med vejledninger i den nyere tids kildemateriale, f.eks. til industrialismens, andelsbevægelsens, arbejderbevægelsens og andre folkelige bevægelsers historie. Det er i høj grad på disse felter, det fremtidige lokalhistoriske arbejde kan sætte ind og derigennem formidle forståelsen for dagens samfund. Et arbejde med den nyere tid er allerede godt i gang mange steder, og DHF bør træde til med vejledning i form af oversigter over forskning og problemstillinger og det praktiske i forbindelse med kildesøgningen.

DHF's største projekt i de senere år har været arbejdet med den nye udgave af Johan Hvidtfeldts klassiske værk *Håndbog for danske lokalhistorikere*. En bevilling fra Statens humanistiske Forskningsråd har gjort det muligt at sætte fuld kraft ind på afslutningen af dette arbejde. Der er tale om et helt nyt værk, der har arbejdstitlen *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk*. Hovedvægten ligger på tiden 1500–1914, og mange begreber vil blive behandlet for første gang. Ud over nyttige oversigtsartikler vil artiklerne i værket bringe litteratur- og kildehenvisninger, der i høj grad vil kunne blive vejledende for forskerens videre arbejde. Forudbestillingernes antal nærmer sig de 1550, et vidnesbyrd om hvor stort behovet er for dette værk. Redaktionsudvalgets formand Knud Prange og redaktøren Erik Alstrup gør et stort arbejde for at få værket færdig til udgivelse 1982. Værket kan købes til subscriptionsprisen 378 kr. i 1980-priser frem til 31. marts 1982. Det vil komme med som subscriptionsstilbud i den nye bogbrochure. Desværre er denne ikke blevet færdig til årsmødet. Men vi håber, den bliver klar i løbet af september. Den vil indeholde gode, nedsatte tilbud både på skrifter og på *Fortid og Nutid*. De organisationer, der er villige til at udsende brochuren til medlemmerne, bedes meddele antallet til sekretæren.

På denne opmuntrende baggrund er det trist, at jeg ligesom min forgænger skal skrive, at løfterne vedrørende *Dansk historisk Bibliografi* endnu ikke kan indfries. I de udsendte meddelelser fra foreningen udtrykte vi den sikre forventning, at redaktøren nu ville aflevere det længe lovede manuskript til årene 1970–73. Dette er ikke sket. En ny redaktør er nu sat på afslutningen af årene 1974–79; men hele projektet og DHF's eventuelle fremtidige tilknytning til det må nu tages op til fornyet forhandling med den anden udgiver Den danske historiske Forening.

Ét af DHF's vigtige initiativer i de senere år har været nedsættelsen af koordinationsudvalget for lokalhistorie i undervisningen. I 1978 fik udvalget til opgave at følge de allerede etablerede arbejdsgrupper, og på en konference i Skive i april blev der gjort status over arbejdet. På konfe-

rencen var der enighed om at nedsætte et nyt udvalg bestående af repræsentanter for de tre historielærerforeninger, museerne, arkiverne og amtscentralerne. Samtidig udtrykte der ønske om et præcist kommissorium til et sådant udvalg og fastlæggelsen af nogle rammer. Vi er indstillet på at fortsætte dette vigtige arbejde, og vil gerne have reaktioner fra forsamlingen på, hvorledes man kan tænke sig et sådant udvalgs arbejde.

Arbejdet med indsamlingen af de folkelige bevægelses arkiver, der har haft DHF som medinitiativtager, har været en succes. Kort efter sidste årsmøde sluttede den store kampagne i Storstrøms amt, der med A. Strange Nielsen og Søren Ehlers havde dygtige koordinatører, og som er afsluttet med en fyldig rapport. Mange steder arbejder man nu med indsamlingen af disse arkiver. I Vejle amt startes en kampagne i efteråret 1981. Både Vejle amtskommune og SHF støtter projektet, som DHF har givet sin anbefaling. Også i andre regioner er der planer om at starte tilsvarende organiserede indsamlinger.

Allerede i omtalen af årets aktiviteter har jeg også været inde på en del af det, vi vil søge at arbejde videre med.

Mest påtrængende ligger der et par praktiske forhold. Næste årsmøde skal være på Askov i hundredåret for andelsbevægelsens start. Vi modtager gerne forslag om placeringen af årsmødet 1983. Endelig er det ikke for tidligt at tænke på, at DHF har 75-års jubilæum i 1984. Hvordan skal dette fejres?

Lad mig så gøre et spring!

En af de ting inden for historien, mit fag, der har glædet mig mest i de seneste år, er den livlige kursus- og seminarvirksomhed, SLA og SLF udfolder. Det er opmuntrende, at den er sat i gang, og det er glædeligt, at så mange slutter op om den.

Selv om der var en del, der sidste år reagerede imod det, da jeg talte om nødvendigheden af en vis professionalisme blandt amatører. Så er disse kurser alligevel et udtryk for, at mange erkender denne nødvendighed.

Kurserne og seminarerne henvender sig naturligvis først og fremmest til de personer, der er organisatorisk aktive i arkiverne – de lokalhistoriske samlinger – og i de historiske samfund. Det er de folk, der danner grundlaget for det, jeg nu vil komme ind på.

Flece gange tidligere har jeg talt for et nybrud i den lokale historiske aktivitet. Første gang var vistnok på DHF's årsmøde i Frederikshavn 1967. Her var jeg bl.a. inde på, at der blev skrevet for lidt om byernes historie i nyere tid, og på, at der var for få amatører, der kom i gang med egentlig lokalhistorisk forfattervirksomhed. Det var også det, jeg var inde på i Ebeltoft.

En væsentlig grund til dette er, at for mange ikke ved, hvordan de skal gribe det an. De har det i sig, har lysten og har de almene forudsætninger, men går i stå over for den store og uvante opgave. Vi må desværre også erkende, at en hel del af de få, der når målet, ikke gør det med tilfredsstillende resultat.

På denne baggrund er det min opfattelse, at DHF i samarbejde med alle tre sektioner må tage et egentligt uddannelsesprogram op. Det er rigtigt og nødvendigt, at der skal komme artikler og håndbøger, som oplyser om mange enkeltproblemer, men kun en systematisk under-

visning kan føre til målet, og det kan næppe klares rent lokalt.

Det jeg ser for mig som det centrale er følgende, når det gælder undervisningens indhold:

1. En udvidet almen baggrund, navnlig i den nyeste økonomiske, sociale og administrative historie.
2. Indsigt i almindelig dansk byhistorie.
3. En viden om, hvordan man teknisk forsker historie.
4. Hvordan man skriver om den.

De næste problemer er, hvordan man kan gennemføre en sådan undervisning. Her tænker jeg mig en kombination af:

1. Undervisning efter fritidsloven.
2. Korrespondanceundervisning.
3. Opholdskurser.

Den lokale undervisning efter fritidsloven skulle være baseret dels på lokale lærerkrafter, dels på »rejselærere«. Enkelte dele af undervisningen vil kræve opgaveskrivning, og her kommer korrespondanceundervisningen. Hvad angår opholdskurserne, da vil de være nødvendige, bl.a. når de kræver en fyldig orientering om, hvad f.eks. de store arkiver rummer.

En uddannelse efter disse retningslinier vil skabe kvalificerede lokalhistorikere med lyst til at gå ind i et litterært skabende arbejde og med muligheder for frugtbart at udnytte de værdifulde lokale samlinger, der opbygges i disse år.

Sagen og problemerne har i går været drøftet i bestyrelsen. Her var vi enige om at nedsætte et uddannelsesudvalg. Her er nemlig mange problemer i sagen. Bestyrelsen vil udpege nogle medlemmer af udvalget. Kan forsamlingen her pege på emner til udvalget vil det være godt. Bestyrelsen vil derefter snart gøre sit valg, så udvalget får en rimelig størrelse og sammensætning.

Dette var bestyrelsens beretning, som nu er til debat. Jeg vil slutte med at understrege, at naturligvis er hele beretningen til debat. Særlig føler vi dog behov for at få forslag om nye udgivelser, nye opgaver for undervisningsudvalget, jubilæumsaktiviteter og uddannelsesudvalg.

I tilknytning til formandens beretning havde flere ordet. *Vagn Skougaard-Petersen* udtrykte sin beundring for den økonomiske konsolidering, den nye styrelse havde gennemført i det forløbne år. Desuden anbefalede han, at DHF fortsatte arbejdet med lokalhistorie i undervisningen. En fortegnelse over alt eksisterende materiale til undervisningsbrug burde tilvejebringes. Derefter orienterede *Svend Gissel* om arbejdet med lokalbibliografierne. Længst fremme var arbejdet på Fyn. *Torben Skov* ankede over, at Billedværket var blevet solgt til et københavnsk stormagasin. *Vagn Dybdahl* svarede, at værket i flere år havde været forsøgt realiseret, da det efterhånden var blevet næsten usælgeligt inden for vor egen kreds. Det tilbud, DHF havde fået fra Magasin, havde været langt det bedste. *Ole Sørensen* fra Dansk Historielærerforening fortalte, at de tre historielærerforeninger ville støtte det

fortsatte arbejde med lokalhistorie i undervisningen. Han ville gerne være med til at udarbejde kommissorium for et nyt udvalg. Endelig aflagde *Knud Prange* følgende beretning om Lokalhistorisk Afdelings arbejde:

Der er netop i disse dage udkommet to bøger, hvortil instituttet har haft lejlighed til at yde bidrag. Den ene hedder »Nye strømninger i dansk lokalhistorie« og er udsendt af foreningen Historia ved Aarhus Universitet. 9 historikere og etnologer (bl.a. Fortid og Nutids redaktør og den lokalhistoriske konsulent) behandler en række forskellige emner, og jeg er blevet bedt om at skildre den retning i engelsk lokalhistorie, som kaldes Leicester-skolen.

Den anden bog hedder »By og Bygd, Stad og Omland« og det er rapporten fra det seneste af de seminarer i lokalhistorie, som de 4 nordiske institutter arrangerer i fællesskab. Her er der 5 danske bidrag, hvoraf instituttets daværende studentermedarbejder Luise Skak-Nielsen tager sig af de kulturelle forbindelser mellem land og by, mens jeg selv behandler flytningernes, dvs. den geografiske mobilitets, betydning. Bogen kan købes på instituttet for 30 kr. + moms og porto.

Disse to eksempler er nok på flere måder karakteristiske for instituttets arbejde, både mht. form og indhold. Vi sætter selv undersøgelser i gang, vi arbejder gerne sammen med andre, og vi er glade for at få opfordringer udefra. Og interessefeltet er bredt, det strækker sig lige fra konkrete, lokale undersøgelser til arbejdet med lokalhistoriens metode og teori. Vi har i vinter udsendt en duplikeret beretning om arbejdet de sidste 5 år. Selv om den er meget summarisk, fylder den dog 18 sider. Der kunne derfor være meget at fortælle, men jeg vil indskrænke mig til 3 punkter, der kan vise noget om interessen for lokalhistorie i dag.

I nogle år har jeg været knyttet til Danmarks Biblioteksskole som censor ved examen i lokalhistorie. I den forbindelse læser jeg de hovedopgaver (ofte på adskillige hundrede sider), som de studerende skriver. Emnerne er meget forskellige: udarbejdelse af registre, drøftelser af lokalhistorisk arkivarbejde, arbejdet i lokale foreninger og meget andet. Ofte har den studerende indsamlet eller registreret et materiale, som kunne være af værdi for mange andre. Lad mig som eksempel nævne et par af forårets opgaver: Foreninger i Frederikssund 1858–96, register til Lolland-Falsters årbog 1961–80, Sygekassearkivalier i No, Roskilde og Søllerød og Idrætsarkivalier i Københavnsområdet. Disse opgaver kan i reglen lånes via det lokale bibliotek, og Biblioteksskolen udsender hvert år et bind med referater af opgaverne.

Mon ikke lokalhistorie virkelig er ved at vinde indpas i skolen? Sidste efterår fik vi en opfordring fra Pædagogisk Central i Høje Tåstrup om at arrangere et 12-timers kursus for lærere om lokalhistorie i folkeskolen. Det krævede et ganske stort forarbejde, for en del af undervisningen skulle nemlig foregå som gruppearbejde baseret på originale kilder – der jo først måtte findes frem og bearbejdes. Herved fik jeg en tydelig demonstration af det problem, som vel er den største vanskelighed ved at placere lokalhistorie i undervisningen. Nemlig at man mangler konkrete og lettilgængelige kilder, som eleverne kan arbejde med. Her er et område, hvor de lokalhistoriske arkiver og

foreninger vil kunne yde en meget værdifuld indsats. For kun et par dage siden fik jeg tilsendt et undervisningsmateriale som Kamma Vanning har lavet om Fredericia i 1795. Det ser ualmindelig lovende ud, tilsvarende vil kunne laves fra næsten alle egne af landet – og det fortjener at efterlignes.

Man taler ofte om hvem der skriver i de amthistoriske årbøger, hvad de skriver om, og hvem der læser artiklerne. Det har dog været småt med konkrete undersøgelser, men nu har en af instituttets studentermedarbejdere, Klaus Egeberg, lavet en analyse af 3 amtssamfund (Aarhus, Randers og Østjysk Hjemstavn), som han følger fra deres start til 1977. Netop fordi de 3 foreninger er meget forskellige, er en sammenligning fristende, og undersøgelsens resultater vil sikkert have gyldighed for de fleste amtssamfund i Danmark. Instituttet er derfor gået i gang med at søge penge til en udgivelse af det meget spændende og velskrevne manuskript. Den pågældende medarbejder ville iøvrigt være selskrevet til at foretage den undersøgelse af dansk lokalhistorisk arbejde i det 20. århundrede, som vi har så stærk brug for. Men til jul er han færdig med sine studier, og så har instituttet ikke længere råd til at aflønne ham.

A propos penge, så skal jeg vel til sidst nævne, at Instituttets bevillinger i kroner og ører er næsten som i 1976, skønt priserne vel er steget ca. 50% siden da. Bøbet til studentermedhjælp falder stadig, og det betyder at der ikke er medhjælp på instituttet én fuld arbejdsdag pr. uge. Kontorpersonale findes selvfølgelig stadig ikke, og rejsekontoen, der i 1970 var på 3.000 kr. om året er nu nede på 2.860 kr. Det er ikke instituttets skyld at statsgælden er voksende!

Herefter godkendtes formandens beretning.

3. Forelæggelse af revideret regnskab

Kassereren Chr. Petersen orienterede om, at styrelsen havde brugt et andet revisorfirma end det, der var valgt på sidste repræsentantmøde. Det var nødvendigt, at revisionsfirmaet og kassereren var i nærheden af hinanden. Revisorskiftet godkendtes. Derefter gennemgik Chr. Petersen regnskabet, der godkendtes. *Jens Ole Lefevre* opfordrede SLF og de implicerede amthistoriske samfund til at eftergive DHF gælden for billedværket.

4. Fastsættelse af kontingent

Vagn Dybdahl foreslog, at de direkte medlemmers kontingent skulle være uændret 200 kr., og at hver af sektionerne skulle betale 12.000. Forslaget blev vedtaget.

5. Behandling af indkomne forslag

Der var ingen forslag indkommet.

6. Valg af formand og kasserer

Vagn Dybdahl og Chr. Petersen genvalgte.

7. Valg af to medlemmer til styrelsen samt to suppleanter

Claus Bjørn og Dorrit Andersen genvalgte til styrelsen. Det samme gjorde suppleanterne Søren Ehlers og S. Marnøe Hansen.

8. Valg af revisor og revisorsuppleant

Peter Kr. Iversen genvalgte som revisor og Helle Linde som suppleant.

9. Eventuelt

Svend Gissel gav en orientering om det igangværende bibliotekshistoriske arbejde. *Aage Lauritsen* beklagede, at så få årsmødedeltagere deltog i udflugten. Han ønskede højskolesangbogen brugt ved årsmøderne og foreslog endelig et årsmøde i Slesvig eller i Blekinge. *Guðrun Pedersen* ankede over det uforståelige sprog i mange historiske publikationer. – Til slut takkede *Vagn Dybdahl* de lokale kræfter, der havde bistået ved årsmødearrangementet, særlig Henning Bender og Nina Sode fra Lokalhistorisk Arkiv samt Vendsyssel historiske Museum, der havde påtaget sig at arrangere udflugten.

Om aftenen var der festmiddag på Hotel Hvide Hus. Her bragte rådmand Kaj Kjær en hilsen fra Aalborg kommune, og Vagn Dybdahl holdt en afskedstale for kontorchef E. Thrane, Kulturministeriet, som for sidste gang deltog i et årsmøde som ministeriets repræsentant,

da hans pensionering var nært forestående. Kontorchef Thrane kvitterede med munter takketale og lovede, at han ville deltage i fremtidige årsmøder i andre egenskaber.

Den 30. august havde Vendsyssel historiske Museum ved Palle Friis, Niels Bendsen, Per Lysdahl og Mogens Thøgersen arrangeret en vellykket heldagsudflugt, der begunstigedes af smukt vejr. Først var deltagerne på Lindholm Høje, hvor Erik Johansen fra Aalborg historiske Museum viste rundt. Derefter gik turen gennem karakteristiske og naturskønne landskaber i Vendsyssel. Deltagerne var ved Rubjerg Knude og så her bl.a. udstillingen om sand og sandflugt. Derefter gik turen over Hirtshals med den store fiskerihavn til Tornby Strand, hvor der var frokost på Munks hotel. Samtidig var der lejlighed til at se en udstilling om skudehandel og bjærgelav. Om eftermiddagen kørte man ad små veje gennem det indre Vendsyssel, hvor der var ophold ved voldstedet Asdal. Det godt planlagte arrangement sluttede præcist, således at ingen kom for sent til toget i Ålborg.

Dorrit Andersen

Regnskab for året 1980

1. RESULTATOPGØRELSE FOR TIDEN 1/1-31/12 1980

<i>Spec.</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>
Kontingenter,			
Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver		8.000	
Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger		11.883	
Dansk Kulturhistorisk Museumsforening		8.000	
Andre		8.825	36.708
			<hr/>
1 Tilskud til foreningen			16.111
Andel i Danmark, Historisk Billedbog			36.039
			<hr/>
			88.858
Lønninger		56.214	
Omkostninger,			
forsikringer	441		
honorarer	4.500		
kontoromkostninger, København	5.350		
porto	3.717		
revision og regnskabsmæssig assistance	8.250		
repræsentation og gaver	5.109		
telefon	2.008		
udgifter vedr. udvalg	2.201		
årsmødet 1980	7.304		
møder og rejser i øvrigt	4.757		
Statens Forskningsråd	1.728		
diverse	31	45.396	101.610
			<hr/>
			12.752
2 Fortid og Nutid		5.859	
3 Salg af bøger		36.749	
4 Årsbibliografien		16.413	59.021
			<hr/>
			46.269
Renter,			
udgifter		4.607	
– indtægter		998	3.609
			<hr/>
OVERSKUD			42.660
			<hr/>

2. BALANCE PR. 31. DECEMBER 1980

<i>Aktiver</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>
Likvide midler,			
postgiroindestående nr. 5 08 62 64		3.209	
Provinsbanken i Randers, konto nr. 4069572		8	3.217
		<hr/>	
Likvide midler vedr. tilskud, reserveret til særlige formål,			
Provinsbanken i Randers,			
konto nr. 4069580 (Danske Seglmærker)		5.788	
konto nr. 1056788 (Årsbibliografien)		4.107	
konto nr. 5101465 (Håndbog for lokalhistorikere)		1	9.896
Tilgode Kulturministeriet			10.000
Diverse tilgodehavende			15.396
Boglager, nedskrevet værdi – 30%			123.322
Mellemregning med Fællesekspeditionen			5.832
Depositum Fællesekspeditionen			1.000
Forudbetalt Rigsbibliotekarembetet			8.000
Statens Forskningsråd			4.140
Årsbibliografien,			
afholdte udgifter			18.060
Håndbog for danske lokalhistorikere,			
afholdte udgifter		158.486	
– indgået,			
Kulturministeriet (tilskud)	40.000		
Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse (tilskud)	15.000		
Carlsberg Mindelegat (garantikapital)	100.000		
renter	867	155.867	2.619
		<hr/>	
			<hr/> 201.482 <hr/>

<i>Gæld og egenkapital</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>
Skyldig moms		15.395
Skyldige feriepenge		5.580
Skyldige omkostninger		30.801
Skyldig trykning og bogkøb		33.098
Provinsbanken i Randers, kassekredit nr. 2007574		9.644
Lån, Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger		50.000
Danske personnavne i nyere tid, Carlsen-Langes legat (tilskud)		7.000
Gæld vedr. Danmark, Historisk Billedbog		72.078
		<hr/>
		223.596
Kapital, (negativ), saldo pr. 1/1 1980	64.774	
– overskud iflg. resultatopgørelse	42.660	22.114
		<hr/>
		201.482
		<hr/>

Det kan oplyses, at alle aktiver og gældsforpligtelser samt alle indtægter og udgifter er medtaget i årsregnskabet.

Randers, den 1/6 1981.

Chr. Petersen, kasserer

3. SPECIFIKATIONER TIL RESULTATOPGØRELSEN

	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>
<i>1 Tilskud til foreningen:</i>		
Dansk Historisk Fællesfond		1.875
Kulturministeriet, tidsskrifter og selskaber	35.000	
– overført til Håndbog for danske lokalhistorikere	25.000	10.000
Dan danske historiske forening		4.236
		16.111
 <i>2 Fortid og Nutid:</i>		
Salg		153.890
Tilskud Forskningsrådet		20.000
Tilskud Kulturministeriet		25.000
		198.890
Trykning	144.586	
Forfatterhonorarer	12.450	
Administrationsomkostninger	8.215	
Reklame	909	
Forsendelse	14.862	
Renter	12.009	193.031
OVERSKUD		5.859
 <i>3 Salg af bøger:</i>		
Salg af egne bøger		67.999
Salg af Danmark Historisk Billedbog		6.634
Kommissionssalg		18.750
		93.383
Administrationsomkostninger	0	
Fællesekspedition	9.788	
Lønninger	4.214	
Forsendelsesomkostninger	6.351	
Reklame	112	
Køb af kommissionsbøger incl. Bondegård og byggeskik	42.013	
Boglager pr. 1. januar 1980	117.478	
	179.956	
Boglager pr. 31. december 1980	123.322	56.634
OVERSKUD		36.749

4 <i>Årsbibliografien:</i>			
Salgsindtægt 1978			710
Salgsindtægt 1979			802
Salgsindtægt 1980			448
Renter			590
Tilskud fra Forskningssekretariatet,			
1977/78	6.300		
1978	19.209		
1979	59.627		
1980	4.140	89.276	
		<hr/>	91.826
Afholdte udgifter			75.413
			<hr/>
			16.413
			<hr/>

H. K. Kristensen 1895–1961	373	Maritime studier tilegnet Henning Henningsen 1981 – Henning Henningsen: Sømanden og kvinden (Erik Gøbel)	511
Henrik Stevnsborg: »– af usikkert kan ikke komme sikkert«	375	Birgit Strand: Kvinnor och män i Gesta Danorum (Nanna Damsholt)	513
Jørgen Elklit: Partivalg og mobilisering: Fredericia 1890–1903	410	T. Grøngaard Jeppesen: Middelalderlandsbyens opståen (Lotte Hedeager)	514
<i>Debat</i>		J. A. Fridericia: Studier over adelsvældens historie (J. Rahbek Rasmussen)	516
Bodil Møller Knudsen: Boder	441	Den jyske Historiker 19–20 (Verner Bruhn) ...	518
Fridlev Skrubbeltrang: Historikerens ansvar – og kritikerens	446	Georg G. Iggers: Moderne historievidenskab (Hakon Løe)	520
Henrik Stevnsborg: Københavnske politi- og domsmyndigheder	449	T. K. Derry: A History of Scandinavia (Hjejil Resen Steenstrup)	520
Bent Egaa Kristensen: En bog om den radikale historikertradition	457	Else Roesdahl: Danmarks vikingetid (Niels Lund)	521
Helle Askgaard: Er en stationsby en by med station?	472	Thomas Munck: The Peasantry and The Early Absolute Monarchy (Karl Erik Frandsen)	522
Mikael Venge: Løst krudt med livsfæstet	475	Anders Monrad Møller: Fra galeoth til galease (Erik Gøbel)	523
<i>Anmeldelser</i>		Christian Waagepetersen: Danske møbler før 1848 (Lis Heiberg)	526
Dansk socialhistorie (Kr. Kristiansen, Birgitte Wåhlin, Ole Bay, Claus Bjørn, Henrik S. Nissen) ..	480	Otto Sommer: Erindringer om Grindsted-Grene sogne – John Kvist: Egtved sogn I – E. Carstensen: Hjørnlunde Sogns Historie – Ejnar Jakobsen: Blade af Sæbys Historie (Steen Ove Christensen) ..	526
Inger Dübeck: Dansk arkivret (Grethe Ilsøe) ..	494	Stevns klint (Klaus Egeberg)	528
Egert Petersen og Poul Thestrup: Kort vejledning i materiel arkivpleje – Poul Thestrup: EDB-journalisering – O. Gran-Jacobsen: Mikrofilm (Margit Mogensen)	495	Poul Hansen: Spredte træk fra De samvirkende sjællandske landboforeninger gennem 100 år (T. Hansgaard)	528
To normanniske krøniker (Lene Demidoff)	496	Carsten Egø Nielsen: Kriminalitet og social for- sorg – Peter Windfeld Hansen: Befolkningsfor- hold på Lyø – Hans Henrik Jacobsen: Tyske be- slagslæggelser i Odense og Assens amter (Klaus Egeberg)	529
Viborg Landstings Dombøger 1617 B og C (Jens Chr. V. Johansen)	497	Brita Flou m.fl.: Kolindsund (E. Helmer Peder- sen)	531
Sagregistre til Skast herreds tingbøger (Jens Chr. V. Johansen)	497	Anders Vrist Langer: Stormflodsramt (F. Skrubbeltrang)	532
Registratur over Vendelbobankens arkiv – Arkivregistratur over Købmandsfirmaet Chr. H. Nielsen (T. Hansgaard)	498	Bue Kaae: Kvindekår og kvindeskæbner (Nanna Damsholt)	532
Herregårdsliv (Palle O. Christiansen)	498	Gamle huse i Sønderho – Bevaringsværdige huse i Tønder (Peter Dragsbo)	533
Ministermødeprotokol 1929–33 (Dorrit Andersen)	501	H. P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborg- erne (Lis Heiberg)	534
N. L. Faaborg: Danske grafiske portrætter (Steffen Heiberg)	502	Et hus i Haderslev (Margit Mogensen)	535
Landbohistoriske billeder (Thorikild Kjærgaard) ..	503	Granit i Angel (Margit Mogensen)	536
Lokalhistorisk filmvejviser (Klaus Egeberg) ...	503	Peter Beck: Nikolai Laurentius Feilberg (Johs. Lomholt Thomsen)	537
Bjørn W. Dahl: Fortegnelse over landkort (Klaus Egeberg)	504	Egernførde bys historie (Johs. Lomholt Thom- sen)	537
Lokalbibliografi for Aalborg by (Mona Madsen) ..	505	Birgit Hoffmann: Die Hexenverfolgung in Schleswig-Holstein (Jens Chr. V. Johansen) ...	538
Erik Nørre: Latinskolen programmer (J. og O. Tuxen)	505	<i>Årsmødet i Ålborg 1981</i>	
Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Dan- mark – M. C. Pedersen: Beretning om Andels- mælkerivirksomheden i Vestjylland (Dorrit An- dersen)	507	Dansk historisk fællesforening	540
Saxo Grammaticus: History of the Danes (I. Skovgaard-Petersen)	508	Dansk historisk fællesforenings regnskab	545
F. L. Grundtvig: Livet i Klokkergaarden (Luise Skak-Nielsen)	509		
Signal (Hjejil Resen Steenstrup)	510		

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af universitetslektor Claus Bjørn, Historisk institut, Njalsgade 102. 2300 S under medvirken af arkivleder Jørgen Dieckmann Rasmussen (redaktionssekretær) og Palle Ove Christiansen, Kristian Kristiansen, Finn H. Lauridsen og Jørgen Slettebo (redaktionsudvalg). Tidsskriftet udkommer to gange årligt og koster 74 kr. pr. hæfte. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. (01) 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet samt bøger til anmeldelse bedes sendt til redaktionen.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd